Хенриета Тодорова

Иван Вайсов

НОВО-КАМЕННАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

(краят на седмо—шесто хилядолетие преди новата ера)

ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ 1993

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод (стр. 6)

Глава 1 (Х. Тодорова)

НЕОЛИТНАТА РЕВОЛЮЦИЯ (стр. 15)
Предкерамичен неолит А (стр. 22)
Предкерамичен неолит В (стр. 22)
Ранен керамичен неолит (стр. 25)
Неолитната социалнокултурна система (стр. 26)

Глава 2 (Х. Тодорова)

НЕОЛИТИЗАЦИЯТА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (стр. 42)

Екологичната обстановка на Балканския полуостров в следледниково време (стр. 42)
Неолитизацията (стр. 50)

Глава 3 (Х. Тодорова)

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ НА НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (стр. 64)

Периодизация (стр. 64)
Блок на ранния неолит (БРН) (стр. 74)
Първа фаза — БРН-М (стр. 74)
Втора фаза — БРН-А (стр. 75)
Трета фаза — БРН-В (стр. 77)
Четвърта фаза — БРН-С (стр. 77)
Блок на късния неолит и ранния енеолит (БКН и БРЕ) (стр. 79)
Първа фаза — БКН-А (стр. 83)
Втора фаза — БКН-В (стр. 83)
Трета фаза — БРЕ-А (стр. 83)
Четвърта фаза — БРЕ-В (стр. 85)
Абсолютна хронология на неолита в България (написана със съдействието на Я. Бояджиев) (стр. 86)

Глава 4 (Х. Тодорова, И. Вайсов)

НЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ В БЪЛГАРИЯ (стр. 94)

А. Природогеографско райониране на страната (стр. 94)
Б. Неолитните култури (стр. 97)
Западна България (стр. 97)
Тракия (стр. 116)
Родопите (стр. 127)
Централна Северна и Североизточна България (стр. 127)

Арх
УН. БИБЛИОТЕКА
Инв. № 462
1999
7

Добруджа и Причерноморският ареал (стр. 142)

Глава 5 (Х. Тодорова)

СЕЛИЩА И АРХИТЕКТУРА (стр. 148)

Глава 6 (Х. Тодорова)

НЕОЛИТНОТО СТОПАНСТВО (стр. 168)

Земеделие (стр. 168)
Събирателство (стр. 170)
Животновъдство (стр. 170)
Лов (стр. 173)
Суровини (стр. 174)
Кремъчни оръдия (стр. 175)
Каменна индустрия (стр. 179)
Оръдия от кост и рог (стр. 182)
Оръдия от дърво (стр. 183)
Ловни оръдия (стр. 183)
Предачество и тъкачество (стр. 184)

Глава 7 (И. Вайсов)

ДУХОВЕН ЖИВОТ НА НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ (стр. 187)

Антропоморфна пластика (стр. 188)
Зооморфна пластика (стр. 211)
Зооморфни съдове (стр. 214)
Антропоморфни съдове (стр. 214)
Култови масички (олтари) (стр. 215)
Погребални обичаи (стр. 221)
Украшения (стр. 228)
Знакови системи (стр. 229)
Пинтадери (стр. 233)

Глава 8 (Х. Тодорова, И. Вайсов)

НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА СТРАНАТА И НЕГОВАТА СОЦИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ (стр. 236)

Глава 9 (Х. Тодорова, И. Вайсов)

ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (стр. 241)

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА (стр. 246)
СПИСЪК НА ИЗПОЛЗУВАНАТА ЛИТЕРАТУРА
а) КИРИЛИЦА (стр. 248), б) ЛАТИНИЦА (стр. 259)
РЕЗЮМЕ НА НЕМСКИ ЕЗИК (стр. 273)
РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК (стр. 277)
ТЕКСТ КЪМ ТАБЛИЦИТЕ (стр. 281)
ТЕКСТ КЪМ РИСУНКИТЕ (стр. 281)
ТЕКСТ КЪМ ФИГУРИТЕ (стр. 286)
ТЕКСТ КЪМ КАРТИТЕ (стр. 286)
ТЕКСТ КЪМ СНИМКИТЕ (стр. 287)

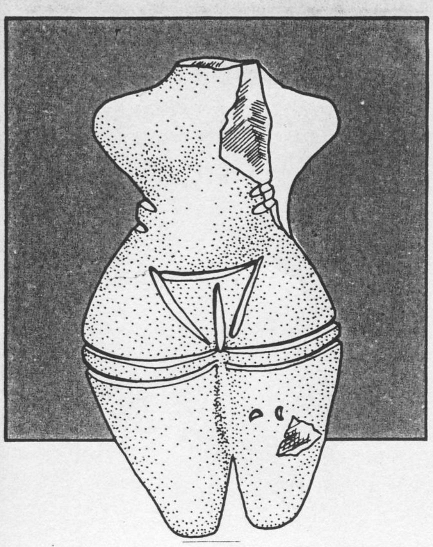

УВОД

Изследването на праисторията, която обхваща в общи черти безписмения период от историята на човечеството, е научно дирене със сложен, често противоречив характер, увлекателно до предел. Оставил зад гърба си сигурния писмен извор (все пак бяло на черно!), праисторикът се изправя пред едно безбрежно незнание, обхващащо почти два милиона години човешка история. В него тук-там проблясват искрици научна информация. Задача на изследователя е преди всичко да умножава непрекъснато, работен сезон след работен сезон, чрез много ходене по голи сокаци и разорани (непокълнали!) ниви и главно чрез неуморни разкопки, тези искрици информация, като зорко бди да долови някакви връзки между тях. Защото без взаимна връзка никаква информация не може да се превърне в научно познание, а него търсим ние в крайна сметка — с кирка, лопата и навит километраж. Така се събират, троха по троха, изворите за праисторията на човечеството. Тяхното откриване не става в лаборатории и кабинети, а е най-вече резултат от обикновен физически труд. На това отгоре тези извори имат неприятната особеност, че са неми. Липсват Херодот, Тукидит и Страбон, които поне смътно да ни подскажат кое как е било някога.

Изправен пред своите открития, и праисторикът често немее, кога пред непонятното, кога пред неочакваното и шокиращото. А има случаи, когато на езика му напира възклицанието на старата англичанка пред жирафа в лондонската зоологическа градина: „Ама такова нещо няма!“ Понякога след десетилетия най-често се оказва, че уникатът, който пръв си държал в ръце, е закономерно явление... закономерен продукт на... и т. н. В това отношение най-зле са били първите поколения праисторици, защото в началото на нашия век огнищата знания за най-древната история на човечеството са били съвсем спорадични, да не говорим за връзките между тях. Развитието на праисторическата наука следва общите закономерности на всеки познавателен процес — натрупват се знания, кажи-речи, в геометрична прогресия. Но тук изплува на бял свят известният парадокс: колкото повече научаваме, толкова по-ясно виждаме мащабите на нашето незнание. При това границите на историята се отдръпват с милиони години назад във времето, а броят на праисторическите култури и техният териториален обхват стават все по-необозрими.

Колко лесно и просто е изглеждало всичко на първия праисторик, Х. Шлиман, който преди малко повече от 100 години откри Троя[1]. Понеже връзката може да се съзре само с вече познато явление, той просто не е имал друг изход, освен да обяви златното

съкровище от Троя II за... Приамово. (Нему всичко му е било ясно!) От тогава до днес праисторията върви по трънливия път от псевдознанието, когато всичко ни е „ясно“, към реалното разбиране на това, кое знаем и кое най-вече не знаем.

Научното изследване на неолитния период от праисторията на България започва в края на миналия век. Повече от 90 години няколко поколения изследователи с неуморния си труд са събрали онези знания за нашата Новокаменна епоха, с които днес разполагаме. Мой приятен дълг е поне да ги изброя тук, като искам да подчертая приноса им, пряк или косвен, за събирането на значителна част от изворовите данни, използувани в настоящия труд. Независимо от днес надживените методи на теренна работа, използувани от по-старото поколение наши колеги, техните открития образуват базата на днешните ни знания. Огромен е приносът на днешното младо поколение изследователи — повечето мои ученици — за нейното разширяване, компаративно осмисляне и вярна историческа интерпретация. По проблемите на неолита на България са работили и работят днес следните праисторици: Васил Миков, Георги Георгиев, Петър Детев, Джеймс Гол (САЩ), Димитър Златарски, Богдан Николов, Митьо Кънчев, Ана Радунчева, Лили Перничева, Кънчо Кънчев, Васил Николов, Минчо Димитров, Михаил Чохаджиев, Стефан Хилер (Австрия), Юрай Павук (Словакия), Илка Ангелова, Стефан Чохаджиев, Рафаил Попов, Недялчо Попов, Петър Станев, Анета Бакъмска и др.

В своите изследвания днес праисторикът е подпомогнат от цяла плеяда помощни науки, които извличат значителна по обем допълнителна информация, скрита в древните артефакти и тяхната среда. Така например по археологически път е невъзможно да се определи реалната възраст на една праисторическа находка.

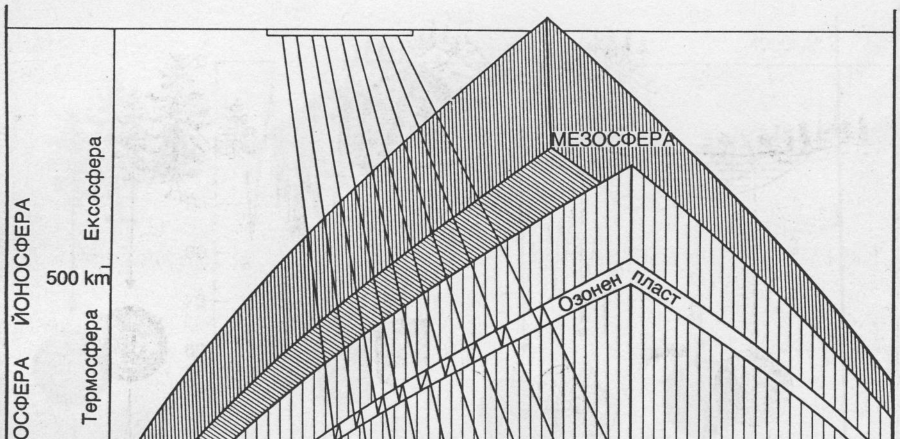

Рис. 1. Схема на образуването на радиовъглеродния изотоп C14 в атмосферата. Преминаването на космическите лъчи през мезосферата предизвиква образуването на радиоактивен въглерод C-14, който се отлага равномерно във всички растения, а чрез тях и в животните. След смъртта им започва разпадане на C-14 с полупериод 5730 г. Измерването на остатъка от радиоактивния изотоп C-14 позволява да се установи времето, изминало от тогава до днес.

Когато споменете пред посетителя на даден археологически обект хилядолетната му давност, най-често следва въпрос: „А откъде знаете, нали никъде не пише?“ За щастие на праисториците от 1961 г. насам е известно, че природата все пак е „записала“ нещо като дати — радиовъглеродните[2]. Радиовъглеродният метод C_{14} (рис. 1) измерва количеството на остатъчния радиоактивен изотоп C_{14}, отложен в органичните материи, които са стигнали до нас във вид на овъглено жито, дърво и др. подобни.

Голям шок за научния свят бяха първите дати, получени по този начин. Те се различаваха с хилядолетия от вкоренените до 60-те години на нашия век априорни представи за това, към кое хилядолетие би трябвало да се отнася например новокаменната епоха на Балканския полуостров. Считаше се, че към III хил. пр. н. е. — в най-добрия случай! В университета моето и редица следващи поколения учеха тези дати наизуст. Преди обаче по-младите историци да успеят да назубрят новите радиовъглеродни дати, се оказа, че и те са неточни!

Дендрохронологическият метод чрез броене на годишните кръгове на дърветата (рис. 2) показа, че радиовъглеродните дати се отклоняват от реалните астрономически години понякога с цяло хилядолетие. Следователно, за да бъде една C_{14} дата практически използваема, за целите на абсолютната хронология тя трябва да бъде задължително коригирана. Процедурата се нарича „калибриране“ (фиг. 1). За времето на новокаменната епоха отклонението е най-голямо и се движи около 1000 години[3]. За съжаление до днес някои праисторици си спестяват този труд[4] въпреки изричното решение на конгреса в Тронтхайм от 1985 г. датите C_{14} да се публикуват със стойност във В. Р. (от днес), а да се използуват за датиране само в калибриран вид[5] (фиг. 1).

Рис. 2. Схема на застъпванията на дендрокривата при формирането на стандартната дендрохронология (по D. Eckstein, K. Mathieu и J. Bauch, 1972)

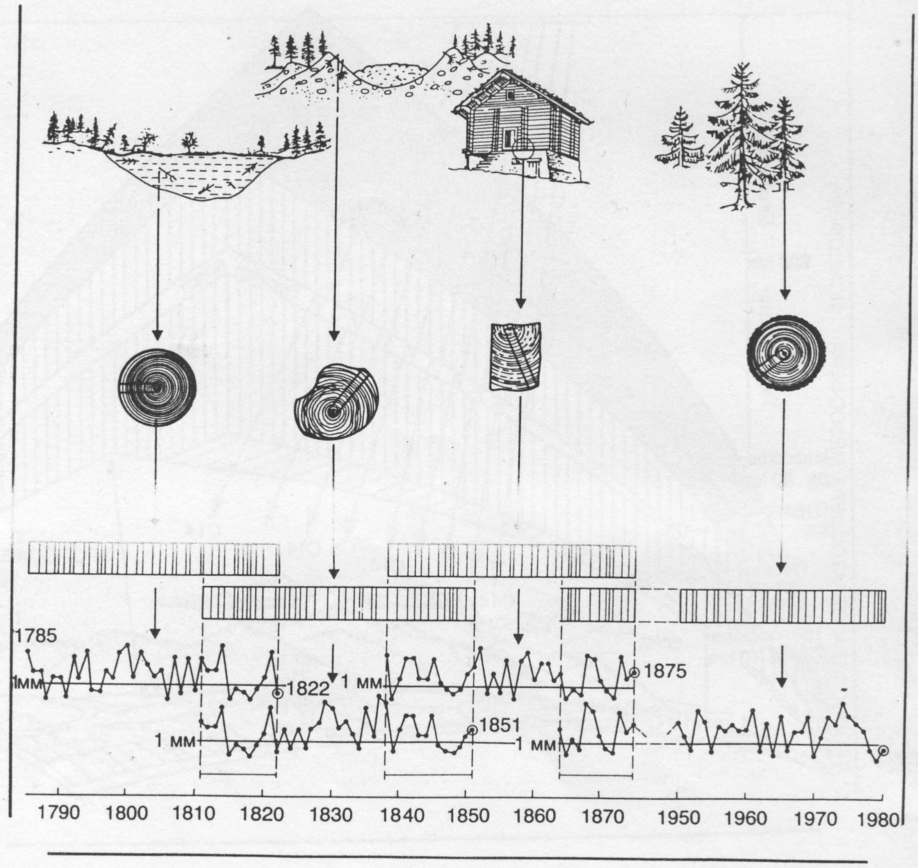

Разбира се, преобладаващата част от научната литература, с която днес боравим, съдържа некоригирани радиовъглеродни датировки[6]. За нуждите на настоящия труд се наложи те да бъдат калибрирани, което се извърши с помощта на компютърна калибрационна програма[7]. При това трябва да се има предвид, че от времето между 8000 и 10 000 г. пр. н. е. засега не разполагаме с добити по археологически път материали за дендродатиране, а преди 12 000 г. пр. н. е. в Европа (с изключение на Юга) гори изобщо не са съществували. Така че калибрация на датите от тези хилядолетия е възможна само въз основа на общата тенденция на калибрационната крива, която за този период показва нарастващо отклонение от реалните дати, надвишаващо 1000 години[8].

От друга страна, за времето на неолита между VII и V хил. г. пр. н. е. европейската наука днес разполага със задоволително количество радиовъглеродни дати. С помощта на няколко взаимодопълващи се метода за анализ българската праистория има сега възможността да датира определени периоди с точност до ± 50 години, което е напълно достатъчно за всяко праисторическо изследване. Всички датировки, използвани в настоящата монография, са калибрирани.

Има още няколко метода на датиране, използвани за нуждите на праисторията. Сред тях в България особено добре е разработен **археомагнитният**. Той регистрира измененията в характеристиките на земното магнитно поле, което през вековете показва съществени отклонения от днешното си състояние. Данните за него са „записани“ също в археологическия материал, а именно в опалените глинени съоръжения и стени на древни сгради. Разкопките най-напред доставят на геофизиците необходимите им за построяването на самата археомагнитна крива проби. Изработва-

Фиг. 1. Съдържанието на делта С14 в атмосферата по години (по M. Stuiver, G. W. Pearson и T. Braziunas, 1986)

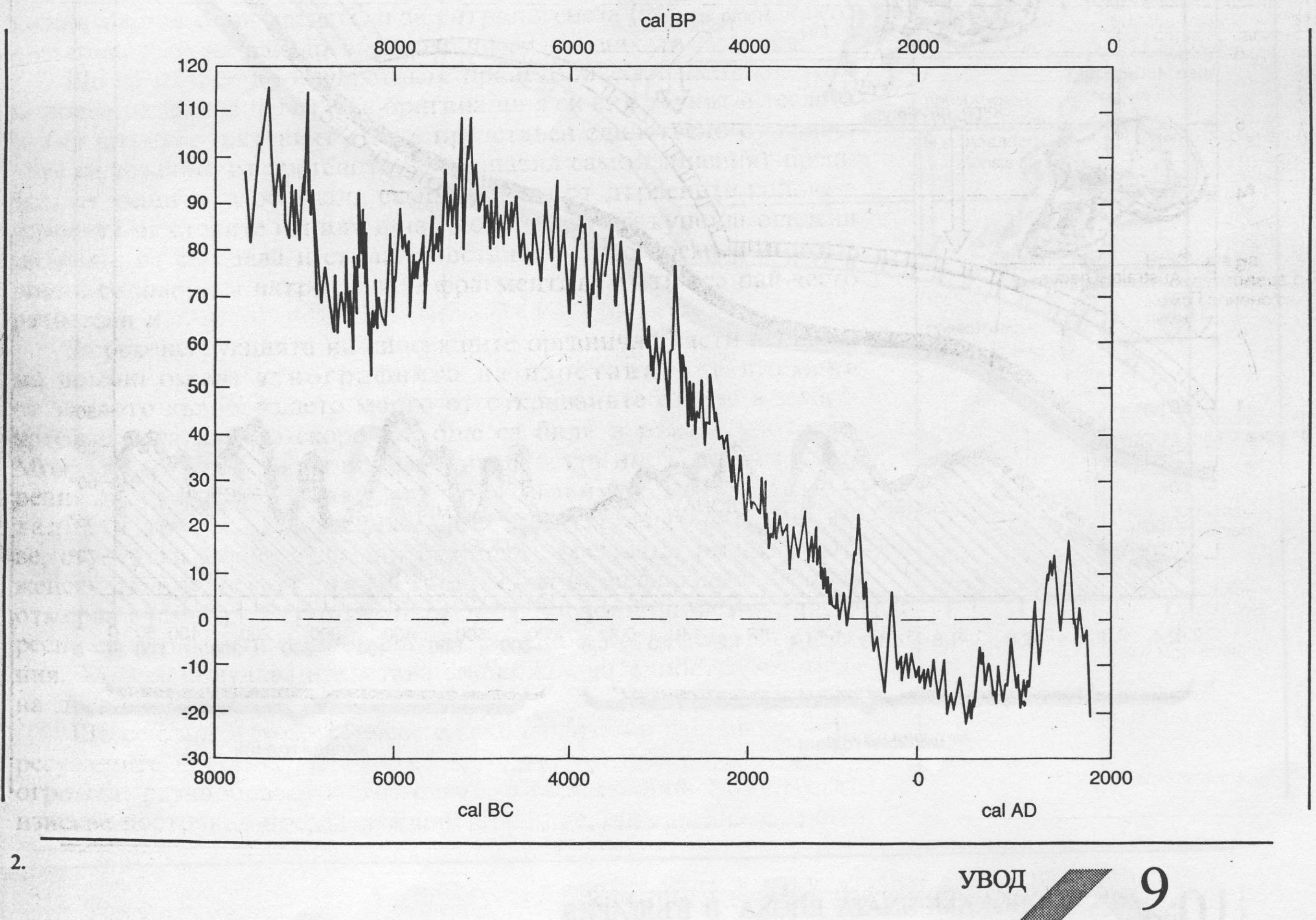

Фиг. 2. Основни етапи на антропогенеза и социогенеза (по J. Hermann (1982b) с допълнение от Х. Тодорова) 1. Използуване на необработени предмети като оръдия на труда; 2. Произвеждане на недиференцирани груби оръдия от камък; 3. Производство на оръдия на труда с установена типология, начало на езиковата комуникация; 4. Започва използуването на огъня; 5. Диференцирани каменни и костени оръдия, начало на специализирането им; 6. Производство на средства за производство, комбинирани оръдия, копия и други; 7. Получаване на огън; 8. Лък, стрела и диференцирани ловни методи; 9. Оръ-

нето на самата крива е продължителен процес, пряко зависим от нашите открития на терена. През последните години сме на път да получим относително добре датирана археомагнитна крива и за времето на новокаменната епоха[9]. Това от своя страна ни дава възможност за косвено датиране на такива археологически обекти, в които няма запазени въглени, но са открити неразместени опалени глинени съоръжения.

Освен установяването на точното място във времето, а с това и мястото на археологическите явления в общия исторически и културен контекст на епохата, е необходимо да бъде изяснен и характерът на екологическата обстановка, в която те са се развивали. За слабо въоръжения праисторически човек климатът и обкръжаващите го флора и фауна са били първостепенни фактори, определящи неговото битие. Палеоботаниката и палиноло-

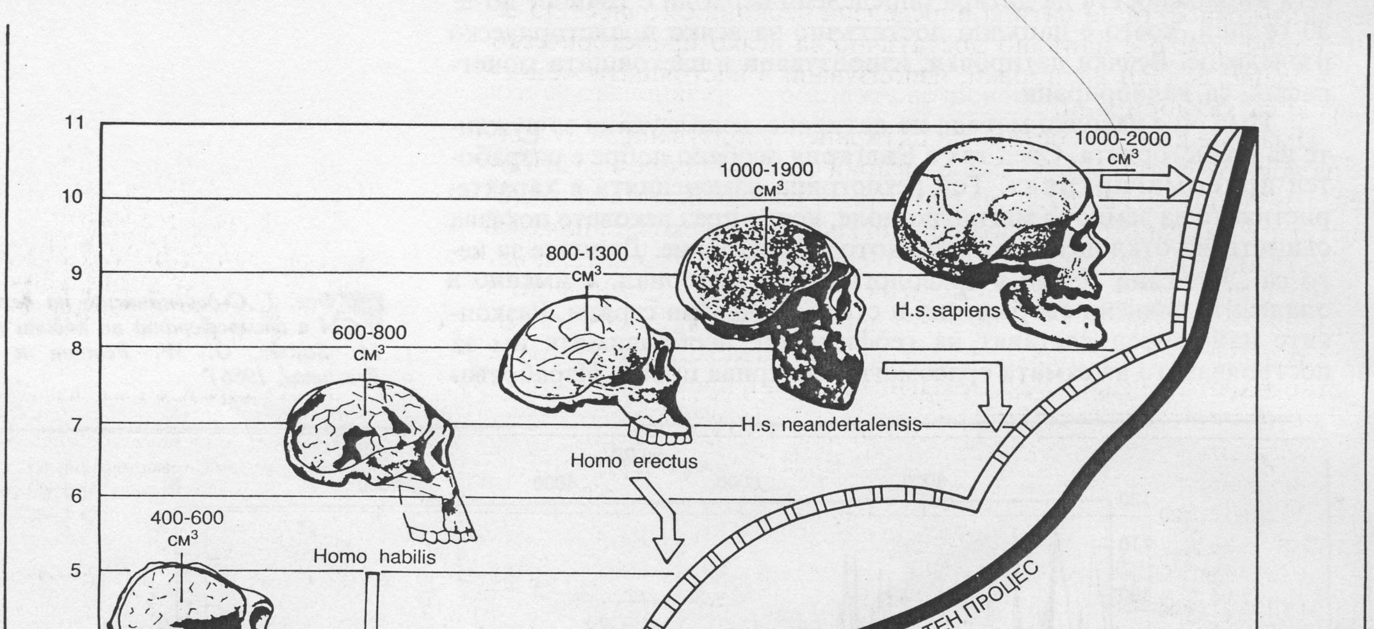

гията ни предоставят в това отношение ценна информация[10]. В археологическите пластове под формата на въгленчета са се запазили микроскопични останки от древната растителност, а в дънните наслаги на езерата и блатата — прашец (полен) от цъфтежа ѝ. Изучаването на тези останки позволява да бъде реконструирана древната природна обстановка, видовете диви и културни растения, процесите на унищожение на горите вследствие дейността на човека и др. (фиг. 8). Палеоботаническите проучвания са от решаващо значение за установяването на мястото, времето и пътищата на преминаването на човека от присвояваща към произвеждаща икономика.

Не по-малък интерес за науката представлява и месната му храна, от която в културните пластове са се запазили хиляди кости. Те са обект на изследване от палеозоологията. Тя ни дава сведения за отглежданите домашни и ловуваните диви животни и за дела на тяхното месо в храната на човека. Установени са пътищата, районите и резултатите от доместикацията на тура, муфлона (рис. 10), безоаровата коза (рис. 11), свинята, кучето, котката и др. (карта. 3). Единствените относително по-точни количествени данни за консумираната от човека храна са тези за месото и със съответното изчисление — тези за млякото. Те са съществен показател, залягащ в основата на палеодемографските съображения и палеоикономическите реконструкции .

Физическият облик на праисторическия човек и древните расови типове са предмет на изследване от палеоантропологията, която допринася за разкриването на антропологическата характеристика на дадено население, както и на някои по-широкообхватни линии на контакти и предвижвания. Важно условие за това е откриването на относително добре запазени човешки черепи, което предвид хилядолетния престой на скелетите в земята невинаги е възможно. На праисторическата антропология науката дължи днешните ни представи за антропогенеза (фиг. 2 и 3), както и откриването на най-древните етапи от човешката история[11].

Що се отнася до конкретните праисторически находки, то и те достигат до нас далеч не в оригиналния си вид. Чукът и теслата са без дръжки, тъкачният стан е представен единствено от глинените си тежести, от вретеното се е запазил само глиненият прешлен, от къщите са останали само дупките от дървените колове в основите на стените им или в най-добрия случай купища опалени мазилки, от свредела и сърпа са останали само кремъчните остриета, съдовете са натрошени, а фрагментите от тях са най-често разнесени и т. н.

За реконструкцията на липсващите органични части неоценима помощ оказва етнографията на изостаналите племена от земното кълбо, където много от откриваните от нас в земята артефакти са или до скоро все още са били в реална употреба. Може дори да се измери производителността им. С такива измерения днес усилено се занимават трасологията и експерименталната археология[12]. Оре се с реконструирани дървени плугове, студентки жънат с древни сърпове с кремъчни резци, нежни женски ръце остъргват кожи, а хронометърът на фирмата „Омега" отмерва времето... Резултатите от тези безспорно полезни и интересни експерименти се допълват от реални етнографски наблюдения. Така се получава представа за производителността на труда на древния човек[13].

Що се отнася до конкретните археологически извори по интересуващите ни тук проблеми на неолита, то днес разполагаме с огромен, разнообразен и бързо нарастващ изворов фонд, който изисква постоянно преразглеждане и анализ, определена селекция

дия за риболов и диференцирани костени оръдия; 10. Висока специализация на лова и риболова, сезонна отседналост; 11. Земеделие и животновъдство

Фиг. 3. Прехода в антропогенеза от неандерталеца към хомо сапиенса (по G. Alciati, G. Marcolin, M. P. Banati, 1984)

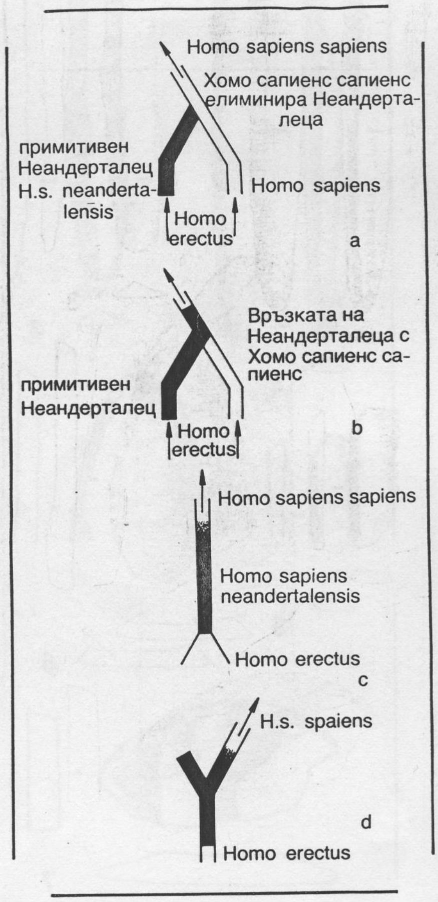

и оценка на ролята на конкретните явления в разглежданите процеси, толкова повече, че подходите към проблематиката многократно се променят[14].

С количественото натрупване на информация, осветляваща праисторията на човечеството, през последните години изследователите се видяха изправени пред невъзможността да бъде обхваната от един човешки ум непрестанно нарастващата лавина от данни и техните интерпретации. Изглежда, че по тази точка вече е достигнат и прекрачен прагът на човешките възможности, макар обемът на тази информация все още да представлява една нищожна част от непознатото и да продължава да расте. Изход от това състояние, характерно прочие за повечето клонове на науката по време на научно-техническата революция, се търси по пътя на най-строга систематизация на данните и обработката им с помощта на компютърна техника. Компютризацията наред с въвеждането на математическите методи навлиза бързо в праисторическото изследване. Използуването на теорията на вероятностите се оказа много перспективно не само за изчисляването на редица количествени палеодемографски показатели, но дори и при търсенето на археологически обекти[15]. След продължителни дирения и лутания напоследък бяха изработени и влязоха в употреба мощни сериационни програми[16] за корелативна обработка на археологическа информация, които са в състояние да установят хронологическата последователност на нестратифицирани комплекси, взаимовръзките между тях, да обособяват и анализират планиграфски показатели и много други. Фактически едва с изработването на тези програми и въвеждането на високопродуктивна изчислителна техника праисторическата наука бе въоръжена с инструментариум, който да ѝ позволява да разкрива реални исторически закономерности и взаимодействия, иначе недостъпни визуално.

Друг е въпросът, доколко тези програми се прилагат у нас. Те в никакъв случай не облекчават труда на археолога, тъй като предварително условие за функционирането им е добросъвестната и прецизна формално-типологическа обработка на целия археологически материал. Това е колосален по обем, монотонен кабинетен труд, който най-често се извършва в мазета или други неприветливи складови помещения. Разбира се, компютърът после ни се отплаща с такива главозамайващи резултати, каквито не са по силите на ничий индивидуален ум. Но пътят до там минава през трупа на собствения удобен и непретенциозен традиционализъм, а този път е най-трудният в науката. За това компютризацията на българската праистория в частност си остава засега все още музика на бъдещето.

Обръщайки поглед назад, човек се пита какво би била днес праисторическата наука без достиженията на научно-техническата революция. Вероятно едно обширно поле за безкрайни фантасмагории, подклаждани от откриването на нови и нови „чудеса".

Да хвърлим сега един бегъл поглед върху конкретните археологически извори, с които борави праисторическата наука. Това са, от една страна, материалните останки от живота на древните хора, оцелели след хилядолетен престой в земята, и, от друга — условията на тяхното залягане в културния слой, т. е. положението им един спрямо друг или един над друг. В зависимост от тези два аспекта археологическите извори се делят на **археологически ситуации** и **археологически находки**.

На първо място сред тях трябва да бъдат споменати останките от укрепления, жилищни и стопански сгради и частите от вътрешното им устройство — огнища, пещи, питоси, хромелни съоръжения и др., които са източник на информация за неолитните

Рис. 3. Кремъчни артефакти от Невали Чори (предкерамичен неолит) (по K. Schmidt, 1988) (M 1:2)

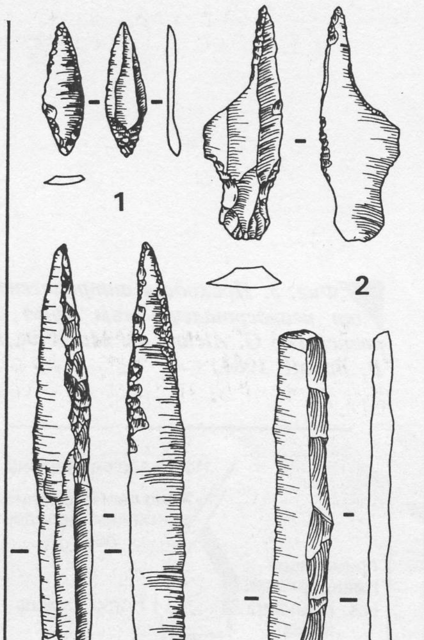

строителни техники и архитектура. Изследвани комплексно върху по-голяма площ, те дават представа за вътрешната структура на основната обществена единица — родово-общинното селище, и позволяват да бъде приблизително изчислен броят на жителите му. Могат да бъдат проследени светилища и централни обществени сгради, както и фортификационни съоръжения, ако е имало такива. В пластовете на селищните могили разположените едно над друго неолитни селища дават т. нар. стратиграфска картина, която по безспорен начин осветлява относителната последователност на археологическите обекти и е скелето на праисторическата относителна хронология.

Картирането на синхронните селища от даден природогеографски район дава представа за гъстотата на поселищната система (карта 6), (т. нар. еко-камера). Тези данни, както и броят на сградите в отделното селище, са натоварени с ценна палеодемографска информация.

Към движимите археологически паметници спадат керамиката — най-често откривана фрагментирана, оръдията на труда (рис. 3,4) с останалите по тях следи от употребата им, оръжия, изделията, свързани с религиозните вярвания (рис. 5), като идолна пластика, пинтадери, олтари и др. Личните украшения, глинените и каменните части на недостигнали до нас оръдия и съоръжения, като тежести за стан, прешлени за вретена, маховици от пробивачни устройства, накрайници на мехове и т. н., допълват фрагментарната картина на културата на неолитното население.

Некрополите и единичните погребения са източник на богата информация не само за антропологическия облик на населението, възрастовия му състав и смъртността на популациите, но и за социалната структура на общините, за наличието или отсъствието на имуществена диференциация, за погребалните обичаи и пр. С една дума, некрополите, тези „градове на мъртвите", се явяват своеобразни свидетели за живота.

От повечето археологически находки можем да черпим директни сведения за технологията на производството им, но това е най-малкото, което търси археологът. За да бъдат те превърнати в пълноценни исторически извори, е необходимо чрез диахронен и синхронен сравнителен (компаративен) анализ от тях да бъдат извлечени данни, осветляващи историческите процеси и закономерности. От тази гледна точка стойността на отделните групи археологически извори е различна. Оръдията на труда отразяват развитието на технокомплекса, но не са натоварени с етнокултурна информация. (Компютърът също няма националност!) Архитектурата е едно надрегионално, природогеографски обусловено явление, продукт на социокомплекса. С най-богата хронологическа и етнокултурна информация са натоварени орнаментиката, типологията на керамиката и някои аспекти на пластиката (подреждането тук е в низходящ порядък). Те са хронологически найчувствителни, тъй като се развиват най-динамично, а носят и найголям семантичен заряд. Техният анализ позволява разкриването на историческите тенденции, както и на влиянията и контактите със съседни и по-далечни територии.

Разбира се, тук става дума за исторически явления от порядък, различен от традиционните учебникарски представи за историческия процес като система от конкретни последователни събития. Самото историческо действие и движещите го личности не могат да бъдат предмет на праисторическото изследване, тъй като в археологическите извори са намерили отглас само основните исторически трансформации, общите тенденции на историческото развитие, социалната организация и идейната система на въвлечените в тези процеси човешки колективи. В тази светлина от едно

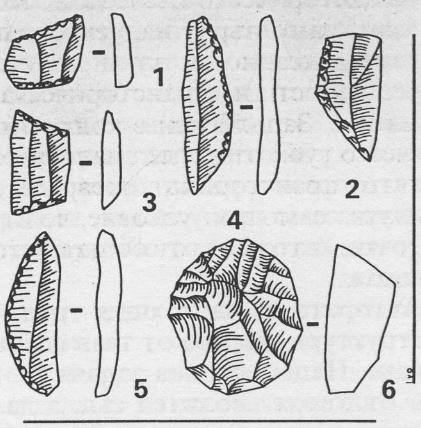

Рис. 4. Микролити от Побитите камъни при Варна (М 1:1)

Рис. 5. Каменна антропоморфна стела от Невали Чори (предкерамичен неолит) (по M. J. Mellink, 1990)

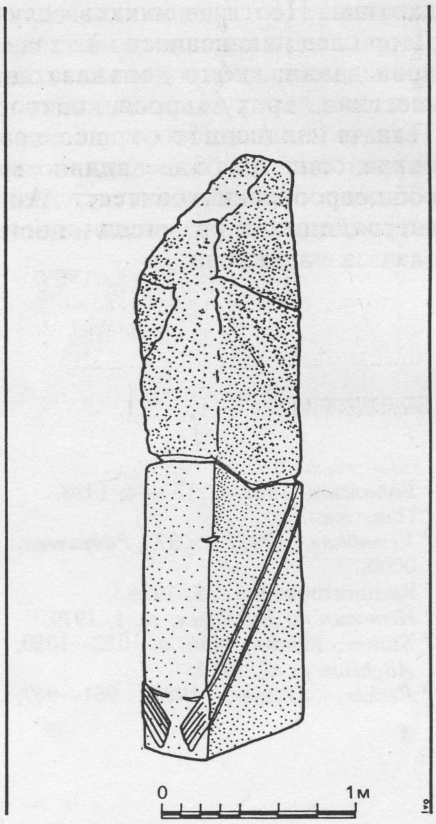

праисторическо изследване може да се очаква то да хвърли светлина само върху надрегионални исторически процеси. Колкото и парадоксално да звучи за ухото на един историк, специфичните особености на праисторическата изворова база са неин плюс, а не минус. Задълбочен в конкретните исторически събития, историкът често губи от поглед надрегионалните исторически тенденции, докато праисторикът превръща своите открития от вещеведение в наука само при условие, че ги разглежда от компаративна гледна точка, като част от общата историческа картина на разглежданата епоха.

Авторите на настоящия труд изхождаха при избора на неговата структура именно от тази специфика на праисторическото изследване. Наша основна задача бе не да представим тук всеки открит в България неолитен съд, а да проследим развитието на българските земи от последната четвърт на VII — до края на VI хил. пр.н.е. в контекста на глобалните, дълбоко революционни процеси на прехода от присвояваща към произвеждаща икономика, който преживява през това хилядолетие човечеството. Без да бъде люлката на тези процеси, Балканският полуостров е важно звено във верижния настъпателен процес на разпространението и утвърждаването им. Те слагат основите на човешката цивилизация.

Избраният от нас подход към проблематиката изискваше да се опрем на сигурна стратиграфска и типологическа информация, осветляваше регионалното развитие на неолитните култури. Трябваше да се разграничат общите надрегионални явления от частните, характеризиращи конкретен регион.

Такива задачи досега не бяха решавани по отношение на българския неолит не защото липсваха амбиции, а защото ограничеността на изворовата база — североанатолийска, балканска и средноевропейска — не позволяваше това. Днешната, достатъчно богата изворова база позволява, при достатъчно сложен компаративен анализ, да бъде очертана една взаимосвързана историческа картина. Но тя в никакъв случай не може да бъде окончателна. Дори след написването на тази труд (1990 г.) на бял свят излязоха нови данни, които допълват начертаната тук картина и хвърлят светлина върху въпроси, които на времето си оставихме отворени. Така че написаното от нас е само едно стъпало в изследването и първи опит да бъде видяно мястото на неолита на България в общоевропейски контекст. Ако нашите усилия дадат тласък на нетрадиционни размисли и нови открития, ще считаме нашата задача за изпълнена.

БЕЛЕЖКИ

1 *Saherwala*, 1985, с. 19, 38.
2 *Бояджиев*, 1986, с. 57—64; 1988.
3 Пак там.
4 *Venedikov*, 1987, с. 37; *Радунчева*, 0000.
5 Radiocarbon, vol, 28, 1986.
6 *История на България*, m. I, 1979.
7 *Stuiver, Reimer*, 1986. с. 1022—1030; *Aitchison et al*. 1989.
8 *Becker, Kromer*, 1986, 961—967; *Stuiver, Pearson, Braziumas*, 1986, fig. 1.
9 *Kovačeva*, 1980, 1982; *Знаний*, 1981.
10 *Božilova, Filipova*, 1986, 160—165.
11 *Herrmann*, 1982, 1—7.
12 *Семенов*, 1974, с. 180—182, 192—202, 222—225, 253—255; *Coles*, 1968.
13 *Семенов*, пак там.
14 *Мерперт*, 1984, с. 54.
15 *Neustupný*, 1984, с. 105—128.
16 *Вайсов*, 1989а, 1989б; *Ihm*, 1978; *Herzog, Scollar*, 1987, 1988.

1. НЕОЛИТНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

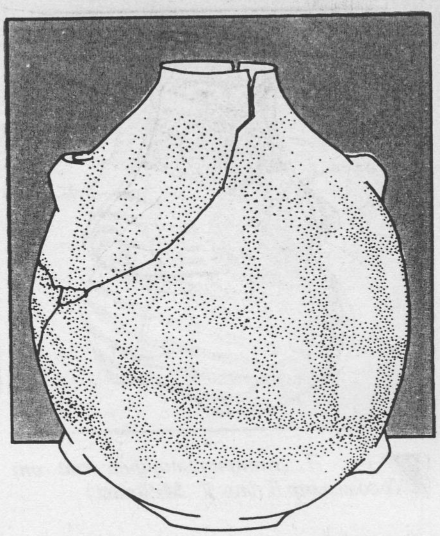

Новокаменната епоха е един от най-важните и определящи периоди в историята на човечеството. В общи черти днес се приема, че обхваща времето от началото на IX хил. пр. н. е. до средата на IV хил. пр. н. е., а за Балканския полуостров времето от последната четвърт на VII хил. пр. н. е. до края на VI хил. пр. н. е. (карта 7). Неин изходен момент е **Неолитната революция**, т. е. онзи дълбок прелом в историята на човечеството, когато се извършва преминаването към производяща икономика. Около два милиона години малобройното човечество се е препитавало успешно, като е вземало необходимите му блага наготово от природата. Екологическата криза в края на последния ледников период го принуждава да търси начини самò да произвежда храната си и то открива земеделието и животновъдството.

Понятието „Неолитна революция" не е старо. Въведено е от английския археолог Г. Чайлд преди Втората световна война[1]. Проблематиката е разработена по-късно от редица учени[2]. Чайлд разглежда Неолитната революция като една от най-дълбоките икономически трансформации в историята на човечеството и я сравнява по дълбочина и значение с Индустриалната революция между 1760 и 1830 г. Съвременен пандант на тези явления е Научно-техническата революция, на която всички ние сме съвременници.

Трите революции са революции на производителните сили, които принципно се различават от политическите и социалните революции[3]. За разлика от последните за тях е характерен дълъг период на протичане, в който различаваме три фази: първата представлява един етап, в който постепенно се формират обективните и субективните предпоставки за прехода към качествено новото явление, втората е реализацията на промяната, а третата обхваща времето на териториалното разпространение на придобивките[4]. Отделните фази на Неолитната революция траят хилядолетия.

За времето си въвеждането на термина „Неолитна революция" бе преди всичко продукт на гениална научна интуиция, защото реалните археологически данни, подкрепящи правомерността на тази формулировка, все още лежаха в земята. Единствено палеоботаническите изследвания на акад. Вавилов[5] и редица откъслечни резултати от английските разкопки в Ориента образуваха тогава базата на Чайлдовата формулировка.

От тогава до днес проблемът се разработва интензивно. Цяло поколение археолози, сред които трябва да споменем имената на И. М. Кенион[6], Дж. Меларт[7], Х. Чамбел[8], Р. Брейтвуд[9], К. Флане-

Рис. 6. Глинена женска пластика от Хаджилар — VI хоризонт (по J. Mellaart)

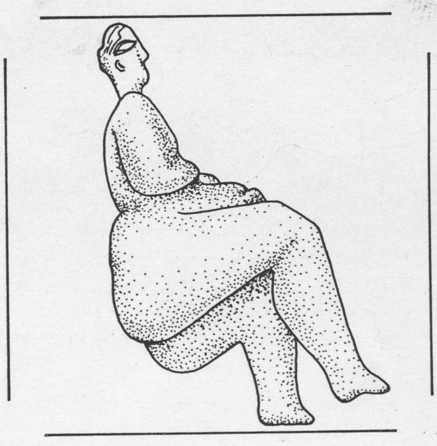

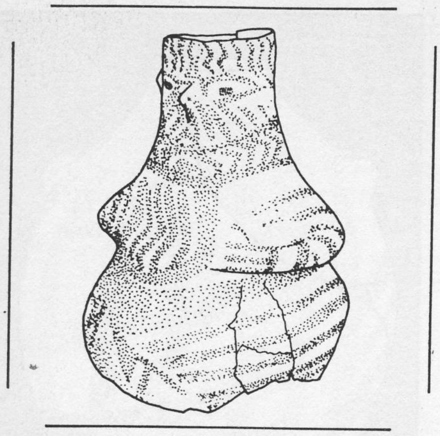

Рис. 7. Антропоморфен съд от Хаджилар I (по J. Mellaart)

ри[10] и др., подпомогнати от палеоботаници, палеозоолози, почвоведи и климатолози, извадиха на бял свят богат и твърде атрактивен археологически материал, като осветиха от различна гледна точка етапите и конкретното съдържание на Неолитната революция в Близкия изток[11]. Многобройни теоретически разработки и модели уточняват социалните, психологическите и културно-историческите аспекти на това явление. В резултат от успехите на научно-техническата революция стана възможно и неговото поточно датиране.

Картината, с която разполагаме днес, е обстойно фундирана с интердисциплинарни научни аргументи и не предизвиква ничии принципни възражения.

Предпоставките за извършването на Неолитната революция са субективни и обективни. В началото на последния ледников период (Вюрм, 35 000—11 000 г. пр. н. е.) завършва процесът на формиране на съвременния човек (Homo sapiens sapiens) (фиг. 2). Неговият високо развит ум, социалната му организация и техническите достижения, високото развитие на производителните сили, характерни за късния палеолит, са решаващото субективно условие, за да бъде осъществен преходът от присвояващата икономика към производството на материални блага. На този исторически етап са доведени до съвършенство всички основни методи на ловуване. Те се прилагат диференцирано, на базата на едно отлично познаване на околната среда, навиците и особеностите на отделните видове животни. Доведен е до максимална ефективност и целият специализиран набор на ловно оръжие: копиеметалката, дългото и късото копие, лъкът и стрелата, прашката, боласът, бумерангът, мрежата за лов и др. Използува се колективният спе-

Карта 1. Плодородният полумесец в Мала Азия и някои от основните неолитни обекти

циализиран лов на едри стадни животни, познати са вълчата яма, клопката и т. н.

Усъвършенствувани и достатъчно ефективни са и техниките на събирателство и риболов, при които се използуват копачката от еленов рог, харпунът, мрежата, кошът и пр. Не по-малки са достиженията на различните производства и техническата им въоръженост. През този период кремъчната индустрия достига пределите на своето усъвършенствуване, а с това и пределите на своята производителност. От края на късния палеолит и от мезолита са ни познати всички основни форми на кремъчните оръдия на труда: ножът, стъргалката (рис. 4:6), свределът, пробивачът, оръдията със съставени от кремъчни сегменти острия, сърпът, хобелът, резците и др. Появяват се и първите каменни оръдия, свързани със събирателството: хаванът и чукалката са служили за обработката на диворастящи житни растения. Обработката на кожи и съшиването на дрехи и обувки от тях също са били развити до съвършенство, за което съдим по широкото разпространение на кремъчни оръдия със следи от обработката на кожи, костените шила, гладилките и пр. Плетенето на кошници и рогозки от камъш е било познато най-малкото от времето на мезолита. Обработката на кост е била на високо ниво, в т. ч. и гравюрата върху костени плоскости, резбата от зъби на мамут и гравюрата върху камък. Тези максимални за присвояващата икономика постижения са съпроводени от формирането на стройна социална структура (семейство — род — племе).

С това обаче постиженията на къснопалеолитния човек не се изчерпват. Той прави една съществена крачка напред и в областта на духовното си развитие с оформянето на религиозна система, в

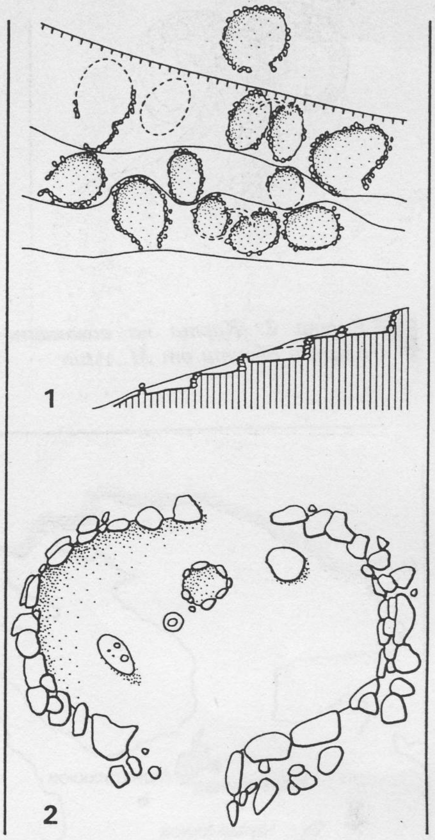

Рис. 8. План на селището от докерамичния неолит А във Вади Фалах (по J. Mellaart, 1981): 1 — план на терасовидно застроеното селище; 2 — план на едно от жилищата (култура Пост-Натуфиен)

Рис. 9. Реконструкция на селището Чатал Хююк VI B (по J. Mellaart)

3.

чийто център стои Великата майка-родоначалника, най-често изобразявана пластично и с развитието на ненадминатите по своята изразителност наскални палеолитни рисунки. Тези явления са отражение на едно качествено ново самосъзнание у човека, осъзнал себе си като отделен от животинското царство субект, а последното — като обект на неговата икономическа, магическа и изобразителна дейност[12].

Накратко, това е базата — техническа, технологическа, социална, психологическа и културна, върху която възниква и се развива комплексът на производящата икономика. Носителите на неолита са нейни наследници, без с това да се има предвид опростената схема на директния континуитет. Приемствеността е закономерно присъща на човешката история — иначе не бихме били

Карта 2. Карта на основните неолитни обекти от М. Азия

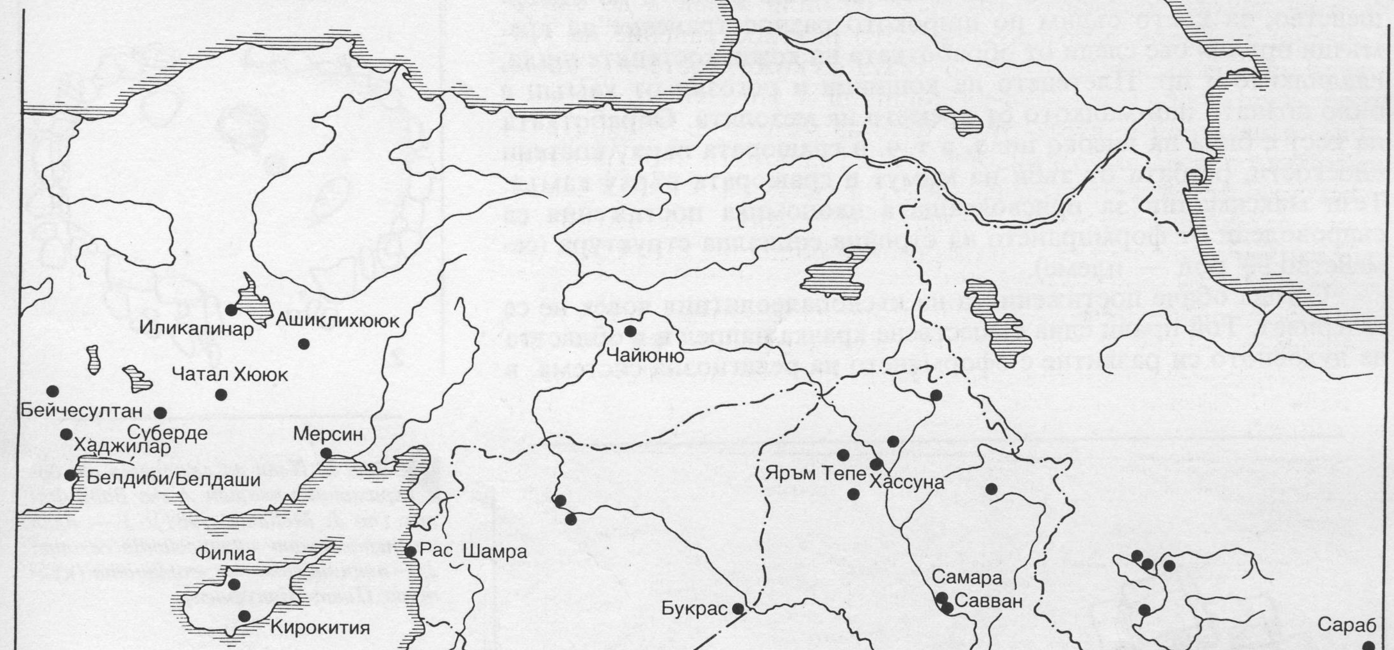

тук, — но нейните пътища са всичко друго освен праволинейни. В условията на природни и социални катаклизми тези пътища са особено заобиколни и трудно проследими от наблюдателния пункт и на най-зоркия локален изследовател. Нему линията на континуитета все току се губи въпреки спекулации, произволни разтягания във времето на историческите и най-вече на археологическите явления и на други псевдонаучни процедури от този род. Понякога просто липсва смелост да се каже: „тук има прекъсване, тук — хиатус“, или в най-добрия случай, че „не знаем нищо по въпроса“. Европейската праистория е пълна с такива примери, а българската не прави изключение.

Дълбоката екологическа криза след края на последния ледников период създава обективни условия за колосални цезури в развитието на редица райони на света, в т. ч. и на Балканския полуостров.

Населението, привикнало на по-студен климат и прехранващо се с месото на свързаните с него животински видове, очевидно твърде рано е напуснало затоплящата се южна част на полуострова, движейки се на север след интензивно изтребваните от него стада студенолюбиви животни. Сега за пръв път в историята на човечеството климатичните катаклизми се сумират с последствията от човешката дейност по често фатален начин.

Изходът от глобалната екологическа криза в края на ледниковия период е бил възможен само чрез коренен прелом в хранителната стратегия на човечеството, т. е. чрез преминаване от присвояващи към произвеждащи стопански структури. На Балканския полуостров обаче през X—VIII хил. пр. н. е. липсват каквито и да са обективни предпоставки за такъв преход. В частност тук не са виреели диворастящи житни и не са бродели стада от муфлони (рис. 10) и безоарови кози (рис. 11). Липсват и необходимите контигенти население и не на последно място — достатъчно топъл и влажен климат. Поради това тук не е могъл да бъде осъществен директен (континуитивен) преход от палеолита и мезолита към неолита. Такъв континуитивен преход се наблюдава само в Близкия изток, където се очертава т. нар. „Плодороден полумесец“ (карта 1,2). Там са били налице всички необходими обективни условия за него, а именно — подходящ климат, наличие на доместицируеми животни и житни растения и — което е най-важното — огромен демографски потенциал. В условията на Неолитната революция тамошните общества запазват, развиват по-нататък и в крайна сметка възвръщат в Югоизточна Европа в преработен и преосмислен вид техническите, социалните и културните придобивки на къснопалеолитното общество.

Поради мекия си и влажен климат дори по време на самия ледников период защитените от северни ветрове котловини на Предния изток са били рефугиуми на човешко население и относително по-топлолюбива флора и фауна. Сред тях преди всичко ни интересуват диворастящите предшественици на нашите житни растения, които са дори по-хранителни от техните днешни култивирани събратя, тъй като имат с 50 % по-високо съдържание на белтъчини[13]. Те са покривали (а и днес покриват) големи площи от планинските склонове на Загрос и Таврос.

Тези райони са същевременно и родината на дивия предшественик на овцата — муфлона (рис. 10), и на козата — безоаровия козел (рис. 11), които първи са били доместицирани. Тук се срещат също така турът — див предшественик на нашето говедо, и дивата свиня. Доместикацията на последните два вида обаче е сравнително по-късно явление (карта 3).

През първите хилядолетия на следледниковия период (XII—

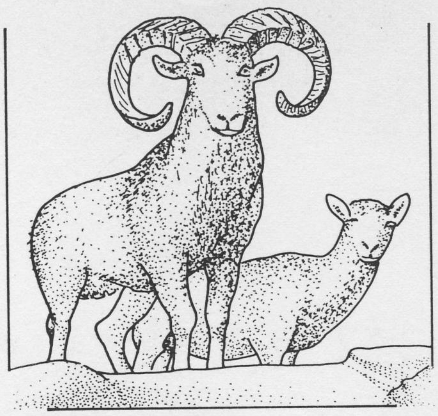

Рис. 10. Муфлон

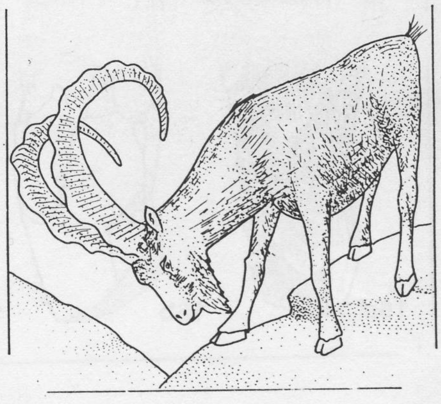

Рис. 11. Безоаров козел

XI хил. пр. н. е.) постепенното затопляне на климата води до фундаментални промени в екологическата обстановка на земята. На палеолитното население от средните географски ширини тези изменения просто отнемат базата за съществуване. Като последица от това на места като Балканския полуостров констатираме чувствителен демографски колапс. Кризата на палеолитната икономика през този период е всеобща.

В южните райони обаче затоплянето се е почувствувало твърде рано и е имало за последствие формирането на изключително благоприятна природна обстановка. Докато мезолитните племена на Европа водят отчаяна борба за съществуване, в Близкия изток са изобилствували стада от газели и антилопи, а в тамошните планински райони — муфлони и безоарови кози[14].

Плодородният полумесец е представлявал обширна, особено облагодетелствувана в екологично отношение зона, разполагаща с всичко необходимо за осъществяването на един от основните поврати в човешката история.

Находките от ранните постглациални поселения от Плодородния полумесец — Шанидар-пещера, и Шанидар — Зави Чеми (Северен Ирак), показват ясно, че през XI—X хил. пр. н. е. мезолитното население на този район е минало през етап на интензивно, целенасочено събирателство и риболов, които подготвят дълбоките промени, характерни за Неолитната революция. Последната преминава през две основни фази на развитие, които обхващат времето на предкерамичния неолит (PPN — A, PPN — B) с обща продължителност от около три хилядолетия (X—VIII хил. пр. н. е.).

Рис. 12. Предмети от кост и кремък от култура Натуфиен (по J. Mellaart): 10, 14, 18 — костени предмети от Мурейбет II; 3—8, 16 — кремъчни артефакти от Мурейбет I

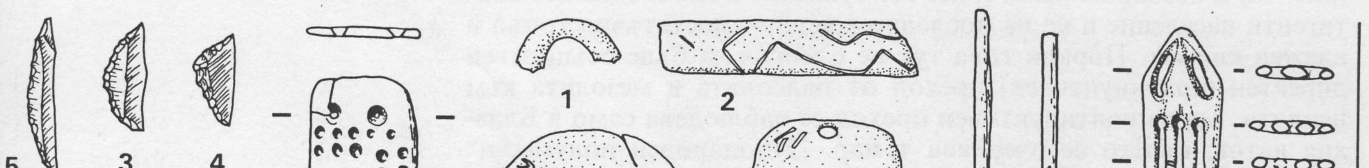

Като се вземе предвид обстоятелството, че културните житни растения се различават значително от диворастящите и че за настъпването на наблюдаваните генетични изменения е необходима селекция от няколко хилядолетия, палеоботаниците предполагат продължителен период на култивация с различна интензивност в отделните части на Плодородния полумесец, който трябва да е имал място в периода между X—IX хил. пр. н. е. Археологически доказателства за това естествено трудно могат да се намерят. Същото се отнася и до доместикацията на козата и овцата, които се отличават съществено от дивите си предшественици. В частност муфлонът има козина, а овцата — вълна. Най-ранните данни за доместикация, и то оспорвани, са открити в Йерихон и се отнасят към IX хил. пр. н. е.[15].

В своите начални етапи произвеждащата икономика е моноцентрично явление с изходна територия Северен Левант (Палестина и Сирия) (карта 2)[16]. В този район най-рано си пробиват път основите на произвеждащата икономика. В началото на VIII хил. пр. н. е. нейните следи са вече археологически добре доловими.

Чрез дифузия новите придобивки са се разпространили в южна и северна посока, в резултат от което се формира целият първичен център на неолитизация — споменатият по-горе Плодороден полумесец. Той обхваща земите на Западен Ирак, Анатолия, Сирия, Палестина, Израел и Йордания. Особено важна роля са играли склоновете на планините Загрос, Таврос и горните течения на реките Тигър и Ефрат (карта 2).

По пътя към земеделието и животновъдството първи тръгват носителите на Натуфийската култура (рис. 12), която в своята късна, III фаза е вече неолитизирана. Нейните носители преживяват и

Рис. 13. Кръгли сгради и погребения от силището Ейнан (Израел) (по J. Mellaart и H. Müller—Karpe). Погребения в зърнохранилища и гробница.

първия демографски взрив, което най-добре личи от възникналите огромни поселения, интерпретирани като първите протоградове Йерихон, Ейнан (рис. 13) и др.[17]. Някои от тях наброяват по няколко хиляди жители.

Описаните явления се отнасят към края на IX хил. пр. н. е., който период е определен от Р. Брайтвуд като *Предкерамичен неолит А* (PPN — A)[18]. Населението строи кръгли или овални сгради с каменен цокъл (рис. 8, 13). Горната част на стените и куполът са имали плетена конструкция, измазана с глина. Селището в Йерихон е било укрепено с ров и каменна стена, надстроена с кирпич. Разкрита е огромна кула (рис. 14) със сложна конструкция и „цистерна" до нея. Те биват различно интерпретирани[19]. Йерихон е бил изоставен за кратко време в началото на VIII хил. пр. н. е., т. е. в края на етап А на Предкерамичния неолит.

Предкерамичният неолит В (PPN — B) (VIII хил. пр. н. е.) е засвидетелствуван на много места в същия район. Богата информация за него черпим от обектите Йерихон В[20], Джармо[21], Хаджилар[22] (рис. 15), Чайьоню[23], Магзалия[24], Невалли Чори[25], Ашъкли Хююк[26]. Сградите сега са вече правоъгълни. Известни са различни архитектурни форми, подробно проследени по останките от каменните части на постройките в Чайьоню. Оттам и от Невалли Чори познаваме т. нар. „скари" (повдигнати на подпорни зидове подови платформи), правоъгълни сгради, храмове с „тераццо" — подове, монументална каменна скулптура и т. н. (рис. 5).

Земеделието се реконструира по наличния селскостопански инвентар и по някои палеоботанически данни. Доказани са и първите домашни животни — коза, овца и куче. Ловът продължава да играе съществена роля в обезпечаването на месната храна на населението. Появяват се каменни и дървени съдове (рис. 16), познато е тъкачеството на рогозки, както и глинената и монументалната каменна пластика. При погребенията черепите биват отделяни от тялото и съхранявани отделно (Чайьоню) или обмазвани с гипс или глина (Йерихон) (рис. 27).

Антропологическият тип на населението е протосредиземноморски[27]. Керамиката остава неизвестна, но са документирани първите опити за направа на съдове от гипс, смесен с пепел — т. нар. „бяла керамика" (рис. 17). За съдове са използувани още кошници, измазани с битум, и вероятно кожени мехове (Джармо). На последния обект е доказано култивирането на целия неолитен комплекс културни растения: двузърнеста и еднозърнеста пшеница, двуреден ечемик, грах, леща и вика. За храна са били използувани също така жълъди и фъстъци. Било е събирано и обработвано вероятно за вино дивото грозде.

Предкерамичен неолит В е открит и извън района на Плодородния полумесец, а именно на остров Крит, където е проучен в селището Хирокития (рис. 20). То е гъсто застроено с кръгли, кошероподобни постройки, изградени от камък и кирпич[28] (рис. 18, 19, 20, 22). Многобройното население на Хирокития е развъждало кози, овце и свине (?) и вероятно е познавало земеделието.

В светлината на научните данни днес се приема за доказано, че Неолитната революция е победила най-рано, а именно още по времето на предкерамичния неолит А в Леванта, но бързо е обхванала Плодородния полумесец. В целия район тя приключва в края на VIII хил. пр. н. е.

От казаното следва, че произходът на нашите житни растения е моноцентричен. Дори да е имало опити за култивиране извън прародината на диворастящите житни, то те впоследствие са отстъпили място на оптимално селекционираните житни, донесени от близкоизточния център на култивация.

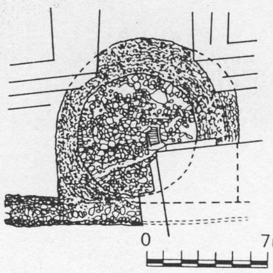

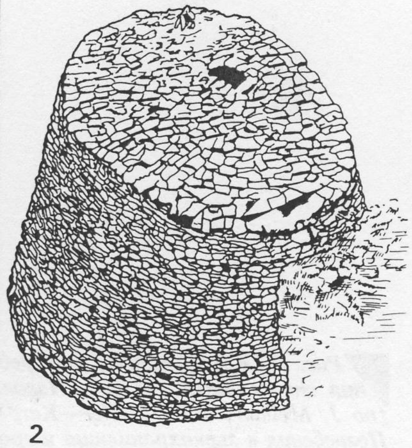

Рис. 14. Кулата в Йерихон (Йордания) (по K. M. Kenion 1960)

Рис. 15. Реконструкция на селището Хаджилар IIa (по J. Mellaart)

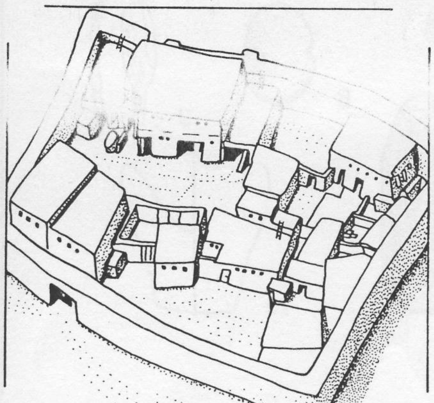

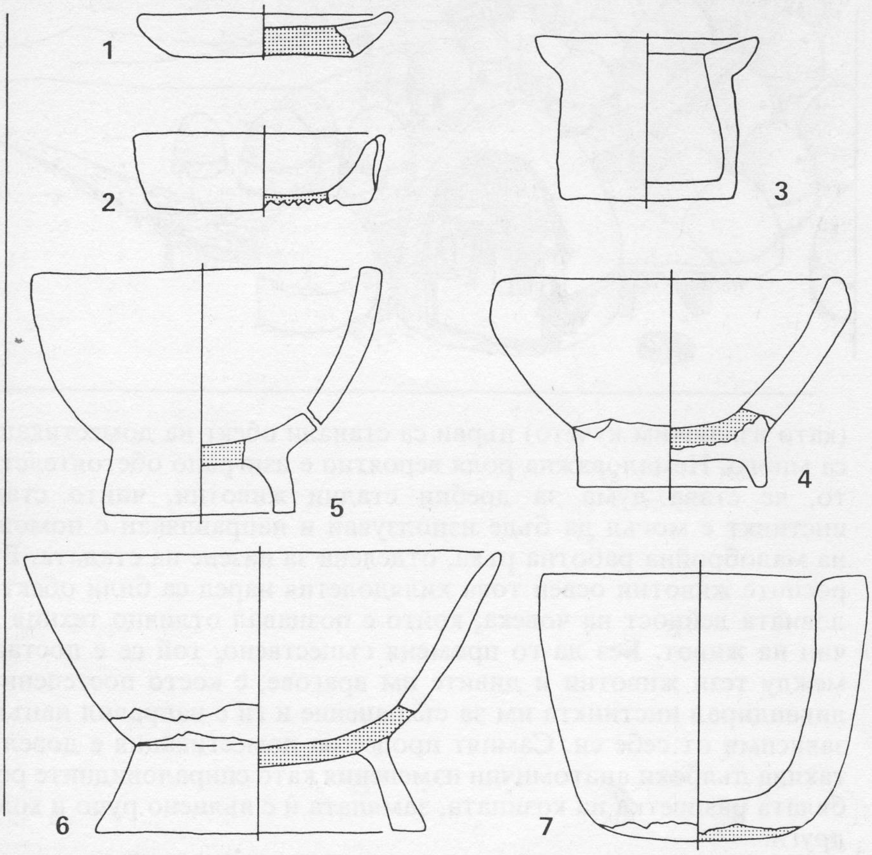

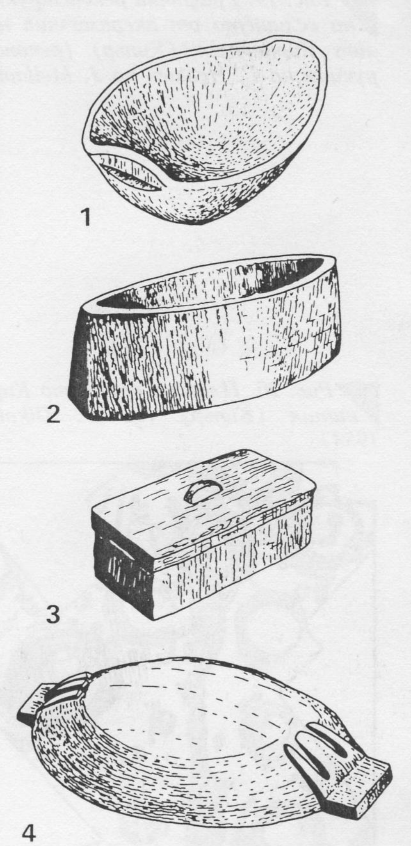

Рис. 16. Реконструкции на дървените съдове от Чатал Хююк (по J. Mellaart), хоризонт VIA и VIB

Рис. 17. „Бяла керамика“ от Лабве (1, 3, 5—7), Телл Небаса Фиор (2, 3, 7), Телл Рамад (4) (по J. Mellaart)

Съвършенството на създадения там аграрен комплекс се доказва от цялото следващо развитие на човечеството. „Хлябът насъщен“ и до днес е основната храна на една значителна част от населението на земното кълбо. Той е играл и все още играе важна роля в редица религиозни системи. Дълбокото вътрешно уважение, с което се отнасяме към хляба, вероятно се корени в съзнанието, че той е неделим от изворите на нашата цивилизация.

Що се отнася до домашните животни, то днес науката е на мнение, че специализираното събирателство на диворастящи житни и наченките на култивирането им предхожда доместикацията на козата и овцата, тъй като тя предполага дълготрайна отседналост, възможна само на базата на добра осигуреност с растителна храна. Причините, поради които муфлонът и безоаровата коза

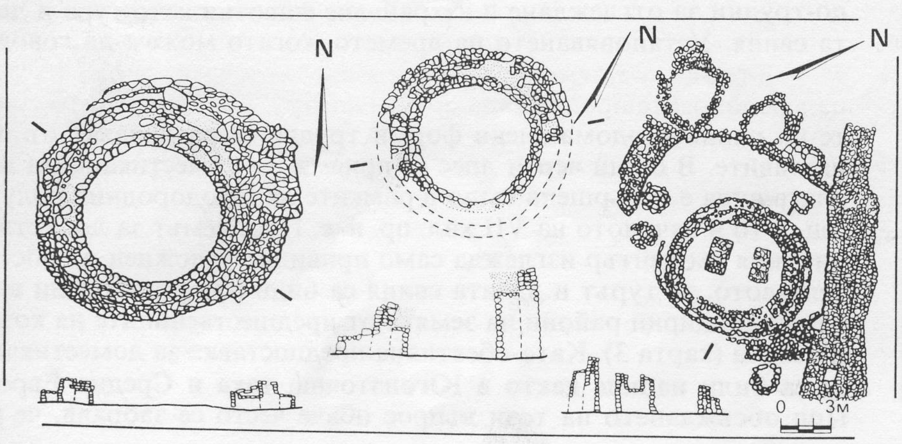

Рис. 18. Жилища от селището Кирокития (Кипър) (по P. Dikaios, 1953)

Рис. 19. Графична реконструкция на селището от акерамичния неолит Кирокития (Кипър) (реконструкция на Г. Чепмен по J. Mellaart)

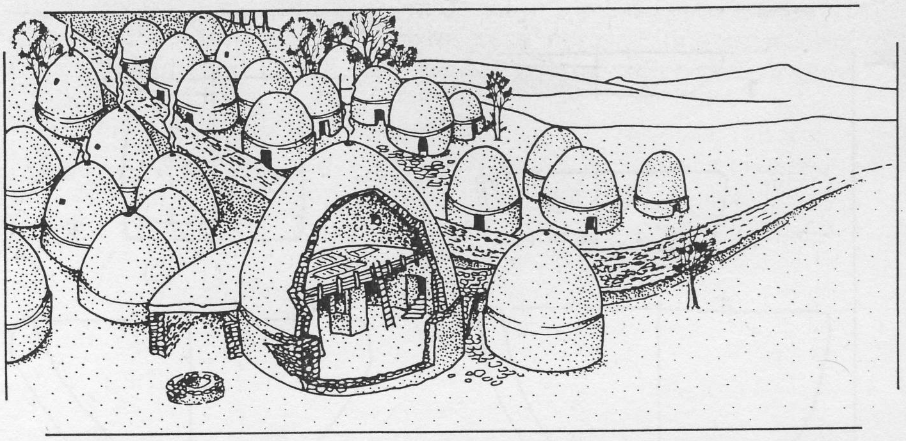

Рис. 20. План на селището Кирокития (Кипър) (по P. Dikaios, 1953)

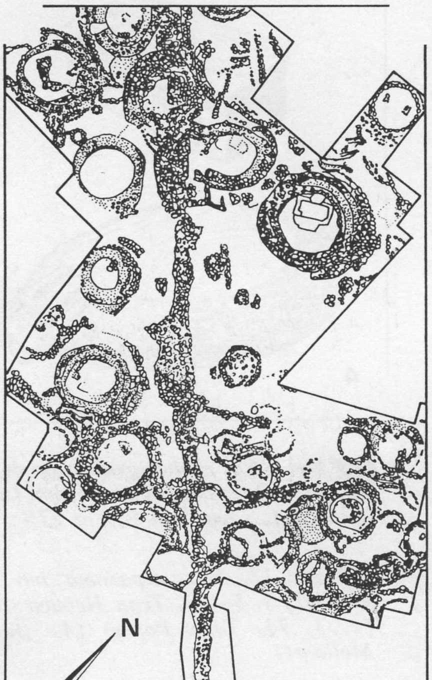

(като изключим кучето) първи са станали обект на доместикация, са много. Немаловажна роля вероятно е изиграло обстоятелството, че става дума за дребни стадни животни, чийто стаден инстинкт е могъл да бъде използуван и направляван с помощта на малобройна работна ръка, отделена за пазене на стадата. Въпросните животни освен това хилядолетия наред са били обект на ловната дейност на човека, който е познавал отлично техния начин на живот. Без да го променя съществено, той се е поставил между тези животни и дивите им врагове, с което постепенно е ликвидирал инстинкта им за съхранение и ги е направил напълно зависими от себе си. Самият процес на доместикация е довел до такива дълбоки анатомични изменения като спираловидните рога, бялата разцветка на козината, замяната ѝ с вълнено руно и много други.

Прехраната на дребните стадни домашни животни изобщо не е била проблем. Пословична е тяхната непретенциозност и способността им да превръщат и най-оскъдната растителност в ценни за човека белтъчини. Въпросът за зимното им изхранване също не е стоял пред неолитния човек, като се има предвид топлият климат южно от Загрос и около Таврос и почти неограничените възможности на тамошния биотоп през Атлантикума. Най-ранните кози и овце са били сравнително дребни животни[29]. Именно тези дребни популации са били пренесени в Европа при преселването на неолитно население от Предна Азия. Този вид овце и кози остава характерен за целия период на нео-енеолитната система в Югоизточна и Средна Европа. Едва в началото на бронзовата епоха тук се появяват по-едри кози и овце, идващи от южноруските степи.

Придобитият от доместикацията на козата и овцата опит е намерил по-късно приложение в доместицирането на по-едри и по-трудни за отглеждане и изхранване животни като тура и дивата свиня. Установяването на времето, когато можем да говорим за най-ранната поява на говедото и домашната свиня, изправя палеозоолозите пред редица обективни трудности, тъй като костите на ранните одомашнени форми трудно се различават от тези на дивите. В общи черти днес се приема, че доместикацията и на двата вида е извършена също в рамките на Плодородния полумесец, и то в началото на VII хил. пр. н. е. Проблемът за доместикационния им център изглежда само привидно усложнен от обстоятелството, че турът и дивата свиня са били разпространени в далеч по-обширни райони на земята от предшествениците на козата и овцата (карта 3). Като обективна предпоставка за доместикация те са били налице както в Югоизточна, така и Средна Европа. При обсъждането на този въпрос обаче често се забравя, че във

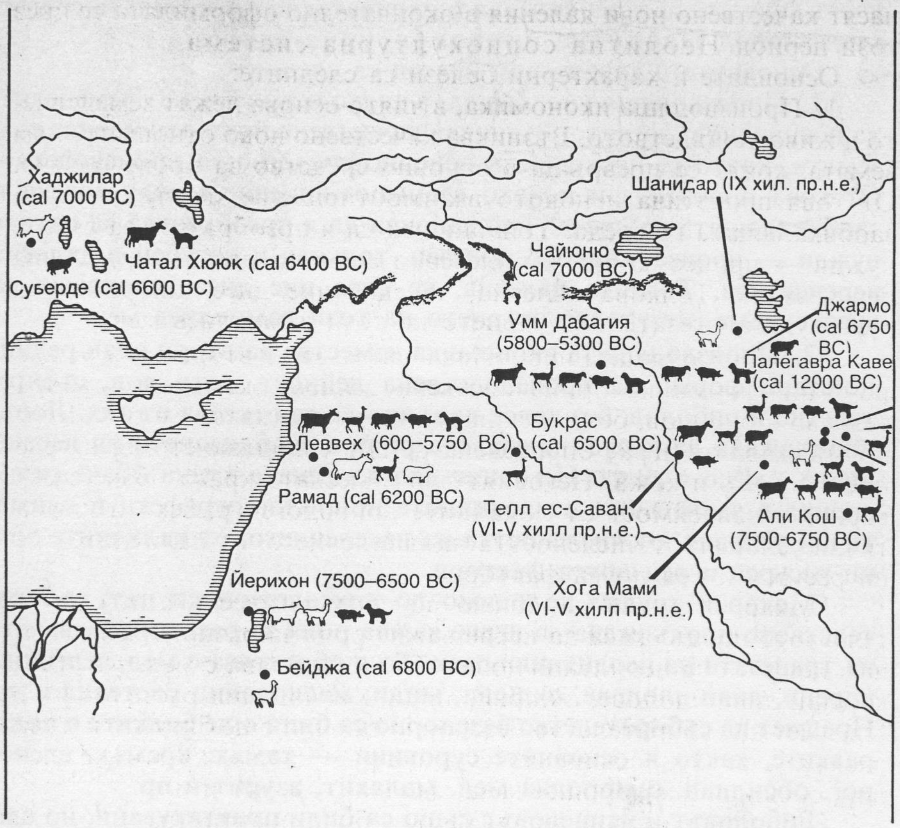

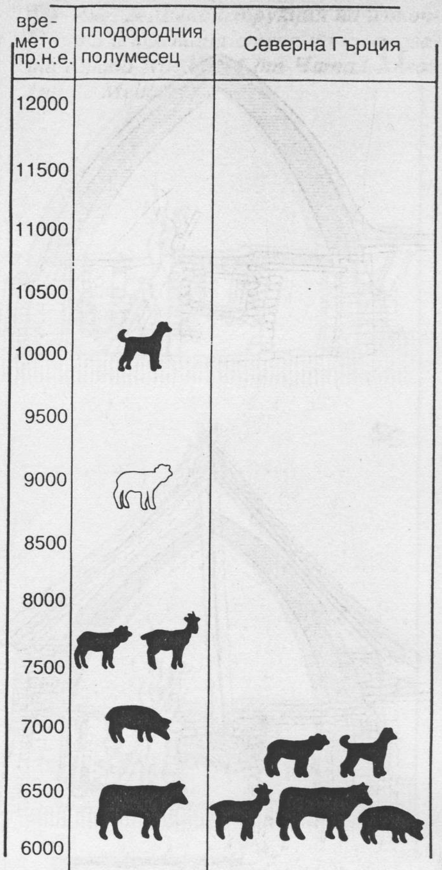

Карта 3. Район на разпространение на отделните видове животни (по Nobis, G., H. Schwabedissen. 1984)

въпросните райони преди края на VII хил. пр. н. е. са липсвали субективните условия за доместицирането им, а именно достатъчно на брой неолитизирано население с голям аграрен и животновъден опит. Друг е въпросът, че по-късното неолитно стопанство на тези територии многократно и успешно е използувало местни диви форми за освежаване на кръвта на своите стада.

В поселенията от времето на *ранния керамичен неолит* (неолит А) в изходната територия на доместикацията вече присъствува в завършен вид целият технически и социално-културен комплекс, характерен за обществата — носители на най-ранната земеделско-животновъдна икономика (например в Чатал-Хююк от началото на VII хил. пр. н. е.). Установяването на този факт означава, че още в края на VIII хил. пр. н. е. вторият етап на Неолитната

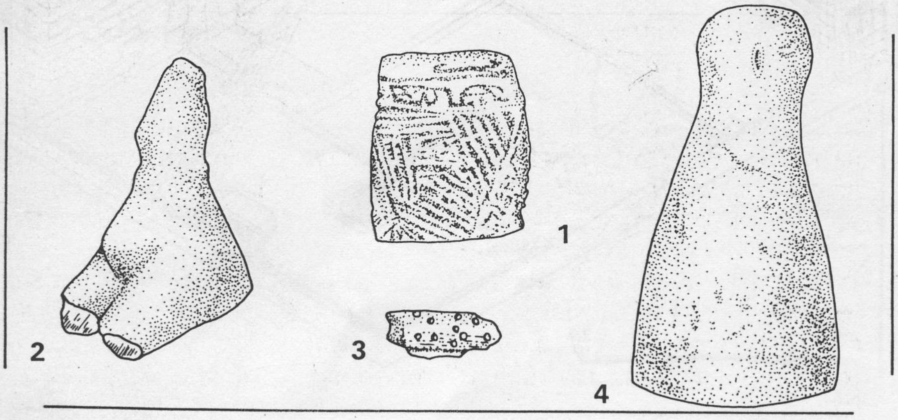

Рис. 21. Глинени антропоморфни пластики от Чайьоню (Турция) (по H. Çambel и R. J. Braidwood 1980) (M 1:1).

4.

революция е бил вече приключен. Следващите хилядолетия не донасят качествено нови явления в окончателно оформилата се през този период Неолитна социокултурна система.

Основните ѝ характерни белези са следните:

1. Производяща икономика, в чиято основа лежат земеделието и животновъдството. Възниква качествено ново отношение към земята, която се превръща в основно средство за производство. От това произтича и новото взаимоотношение между човека и заобикалящата го среда. Той започва да я преобразява за своите нужди — процес колкото полезен, толкова и пагубен в далечна перспектива. Толкова далечна, че едва ние днес започваме да чувствуваме осезателно острието на този дамоклиев меч.

2. Производящата икономика измества на втори план редица по-стари форми на производствена дейност, като лов, събирателство и риболов, без човек напълно да се отказва от тях. Ловът продължава да играе определена роля в снабдяването на населението с месо и кожа. Неговият дял в месната храна обаче силно варира в зависимост от локалните природогеографски и климатични условия, от числеността на населението, от наличните ловни ресурси и ред други фактори.

Макар и трудно доловимо по археологически път, събирателството продължава да играе важна роля за разнообразяването на трапезата на неолитния човек. То я обогатява с мед, зеленина, корени, диви плодове, охлюви, миди, маслодайни растения и др. Предмет на събирателство безспорно са били още билките и подправките, както и основните суровини — камък, кремък, еленов рог, обсидиан, самородна мед, малахит, азурит и пр.

Риболовът и птицеловът също са били практикувани, но следите им трудно се долавят археологически, понеже по-дребните

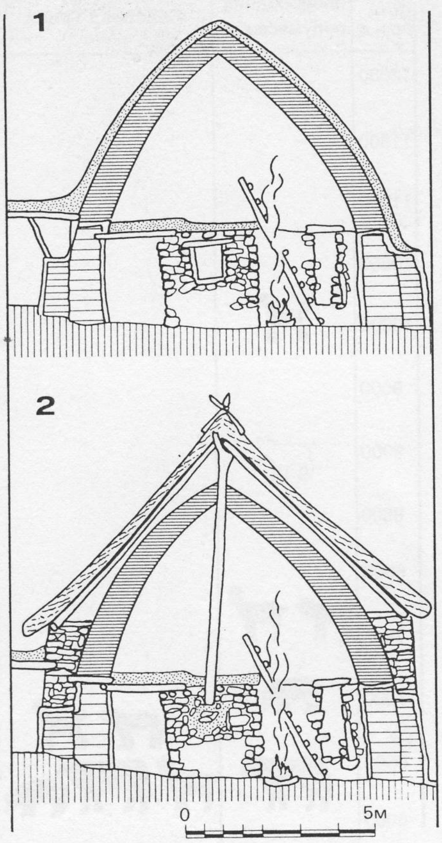

Рис. 22. Модел — реконструкция на куполовидно, кръгло жилище от Кирокития (по S. Sinos, 1971)

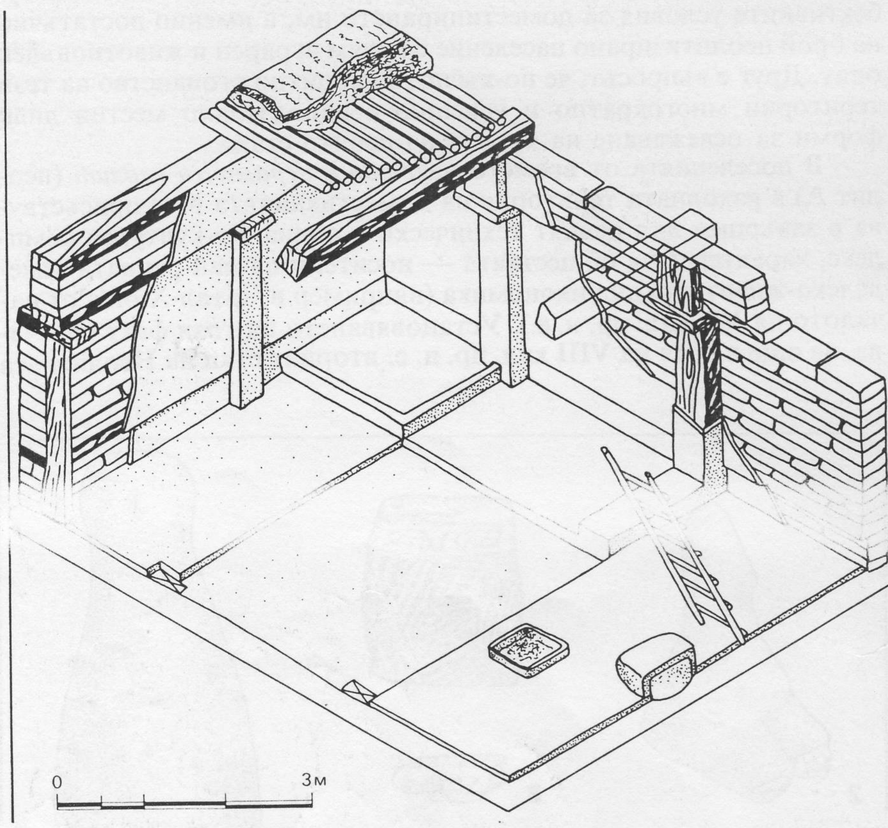

Рис. 23. Реконструкция на типичния за неолитното селище Чатал Хююк начин на градеж (по J. Mellaart)

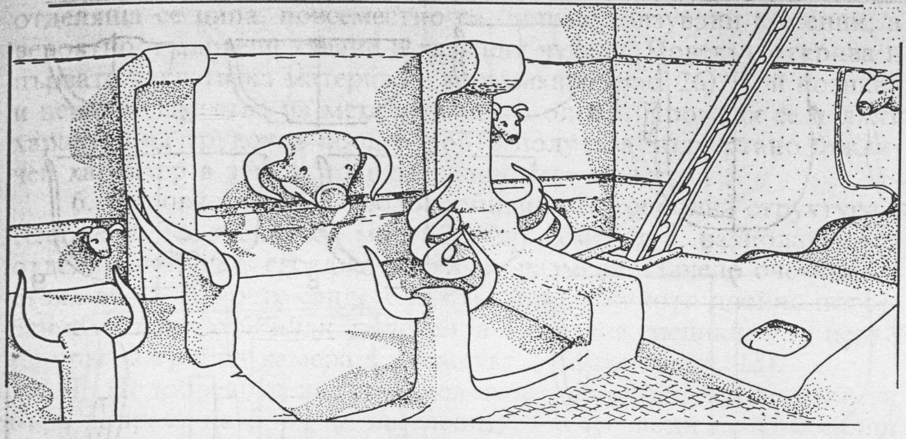

Рис. 24. Реконструкция на източната и южната стена на култовата сграда No. VI 14 от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

кости са консумирани от кучетата. Само прешлени от големи риби и по-едри птичи кости са останали в културните напластявания.

3. Дълготрайната отседналост има за резултат появата на селищни могили, които са най-характерните неолитни археологически обекти от по-топлите или екологически най-благоприятни райони на ойкумената. Те са отражение на продължителен поселищен континуитет, тъй като се образуват в резултат от последователно построяване на селища едно над друго. Техните културни останки образуват многометрови напластявания. Неолитните селища освен това често са били защитени от укрепителни съоръжения, задържащи ерозията на културните пластове, което подпомага натрупването им на височина. Селищните могили са неразделна част от привнесените от Предна Азия на Балканския полуостров културни традиции и неизменен индикатор за оптимални палеоклиматични условия в древността.

4. Архитектурата в съвременния смисъл на това понятие възниква също по време на Неолитната революция. Установено е развитие от кръгли и овални към правоъгълни сгради[30] (рис. 22), което може да се разглежда като своеобразна архитектурна закономерност. През неолита възникват и основните строителни техники, като стени от обмазан от глина плет, такива, построени с лентеста или глинобитна техника и дори с кирпич (рис. 23). Широко разпространено явление е високият каменен цокъл, който се среща и при най-ранните постройки в Плодородния полумесец. Известни са и полувкопани в земята жилища, както и землянки. Възникват т. нар. „скара" — проветриви подови платформи, издигнати на височина. Контрафорси са поддържали горните етажи и терасовидните равни покривни конструкции. Селищната площ е застроена компактно, стена до стена. Има площадчета и тесни

Рис. 25. Копие от стенописа на северната и източната стена на култовото жилище No. VII 14 от Чатал Хююк, изобразяващ вероятно схема на еолитното селище с планините зад него (по J. Mellaart)

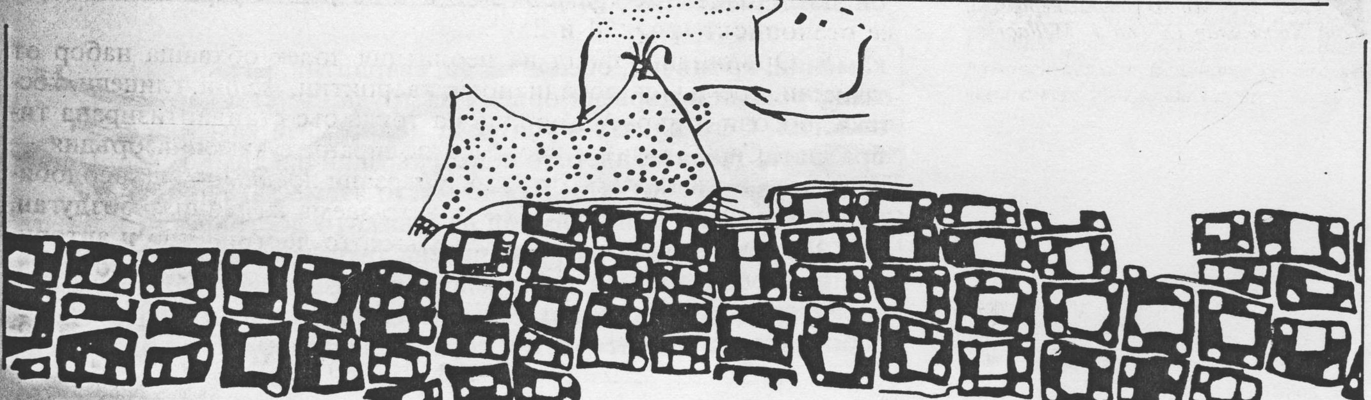

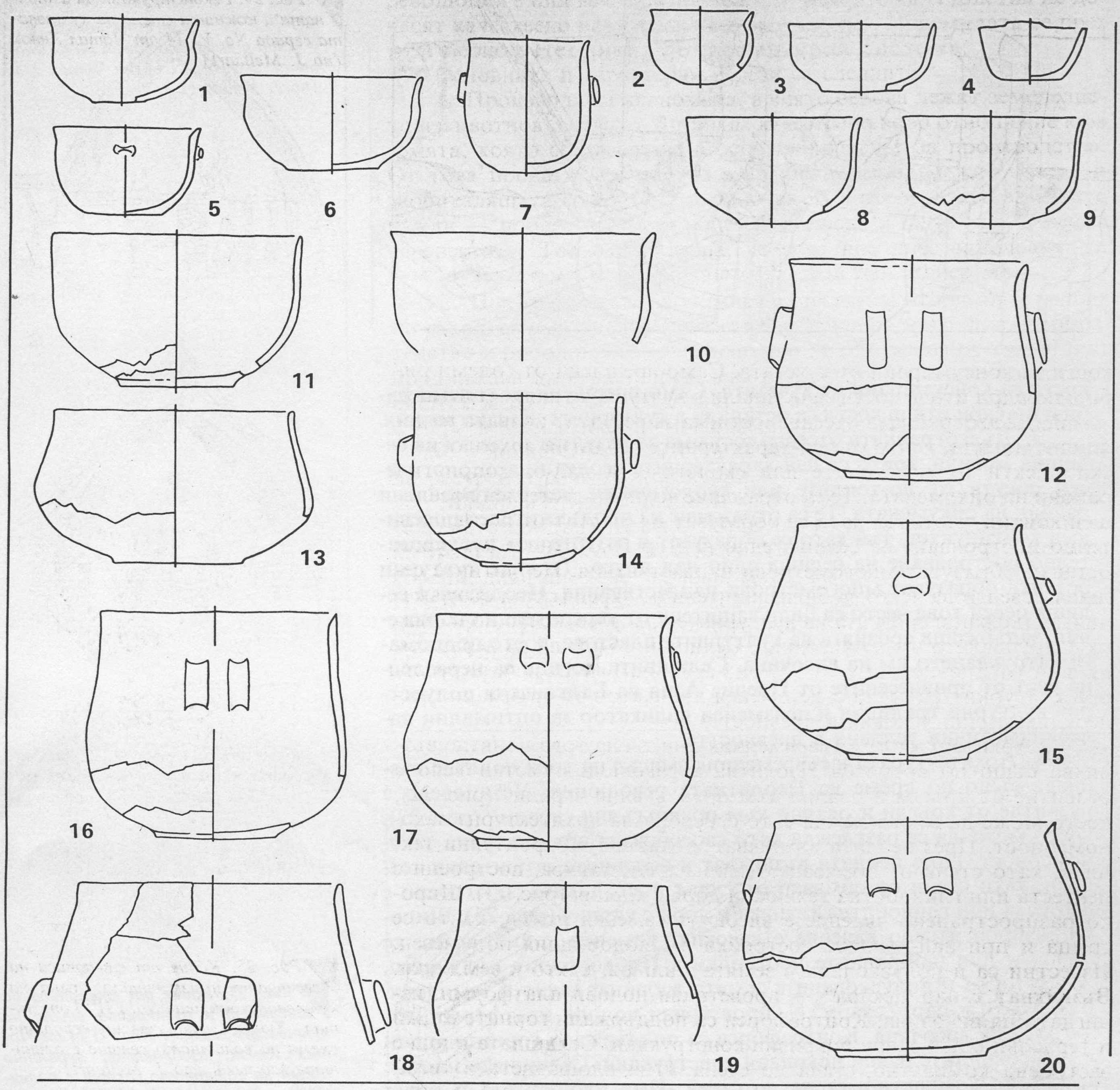

Рис. 26. Монохромна керамика от Хаджилар IX (по J. Mellaart)

улички. Познаваме храмове с богата вътрешна украса, използува се стенописът (рис. 24 и 25)[31].

5. Оръдийният фонд на неолитния човек обхваща набор от каменни, кремъчни, обсидианови, кварцитни, медни, глинени, костени, рогови и дървени оръдия на труда със стандартизирана типология. Сега влизат в употреба полираните каменни оръдия — брадвата, теслата, длетото и др., свързани предимно с дърводобива и дървообработката. Важно място заема каменният боздуган, който вероятно е бил символ на мъжкото достойнство и авторитет. Широко е била разпространена техниката на лов с боласи и прашки. М. Корфман дори смята, че тази ловна техника е била характерна за цели технокомплекси или културни кръгове[32]. За обработката на ранните житни сортове, които имат твърда, трудно

отделяща се ципа, повсеместно са били използувани каменни, а вероятно и дървени хавани и каменни чукала. Човекът открива и първата изкуствена материя — керамиката (рис. 26). Той познава и ценните качества на металите мед и олово. Променя се целият характер на трудовия процес, който получава подчертано цикличен характер в зависимост от годишните времена.

6. Основно звено на родовообщинната социална структура е селището. То обединява многобройни семейства, разполагащи с отделни жилищни сгради с различни размери. Начело очевидно е стоял вожд, за което свидетелствува и най-ранното двойно погребение на вожд от Ейнан, положен в изградена специално за целта (?) кръгла гробна камера с диаметър 5 метра[33] (рис. 13).

7. Подобрените жизнени условия създават предпоставки за бърз прираст на броя на населението, което води до колосални демографски взривове. Възникват огромни за времето си поселищни агломерации — резултат от концентрацията на съществени маси население на едно място (рис. 9). Още от IX—VIII хил. пр. н. е. са известни такива центрове, обхващащи неколкохилядно население. Те биват интерпретирани като протоградове и вероятно са играли ролята на търговски и култови центрове на аграрни райони. Възможно е това да са били племенни центрове с религиозно и политическо лидерство[34]. Характерно за селищата е преди всичко компактното им застрояване, наличието на монументални храмови комплекси и фортификационни съоръжения. Известни са наченки на производствена специализация и търговски обмен. Типични в това отношение са Чатал-Хююк[35], Невалли Чори[36], Йерихон[37] и др. Очевидно тогава са се очертали и най-ранните комуникационни артерии.

8. Погребалните обичаи, характерни за този период, са документирани с многобройни археологически находки. Те говорят за съществуването на тесни вътрешносемейни и вътрешнообщинни връзки, които касаят и мъртвите. Поради това погребенията са предимно „intra murum“ — под подовете на къщите, под подиумите и др.[38]. В по-ранните етапи са полагани особени грижи само за черепите на починалите. Отделени от тялото, те са били съхранявани в специални култови сгради (Чайьоню) или лицето е било моделирано с гипс или глина върху черепа, а очите — инкрустирани (Джармо)[39] (рис. 27). Предполага се, че телата на починалите са били оставяни на лешоядите за почистване от меките части и едва след това са били прибирани „в къщи“. Указания за това се откриват в стенописите на Чатал-Хююк[40] (рис. 28).

9. Оформена е стройна идейна система, намерила отражение в култа, магията и изкуството. В някои сфери на култа срещаме по-скоро модификации и приспособявания на старите, антропо-

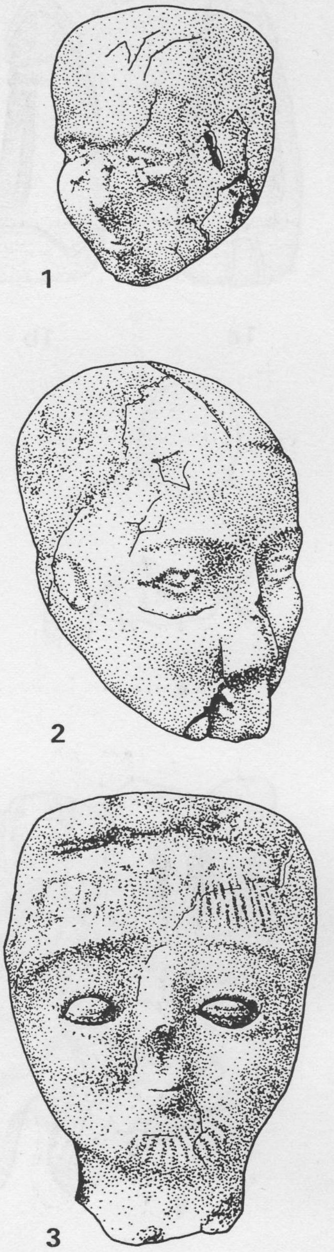

Рис. 27. Човешки черепи с моделирани с глина лица от Йерихон, докерамичен неолит В. Очите са обозначени с вградена мида каури

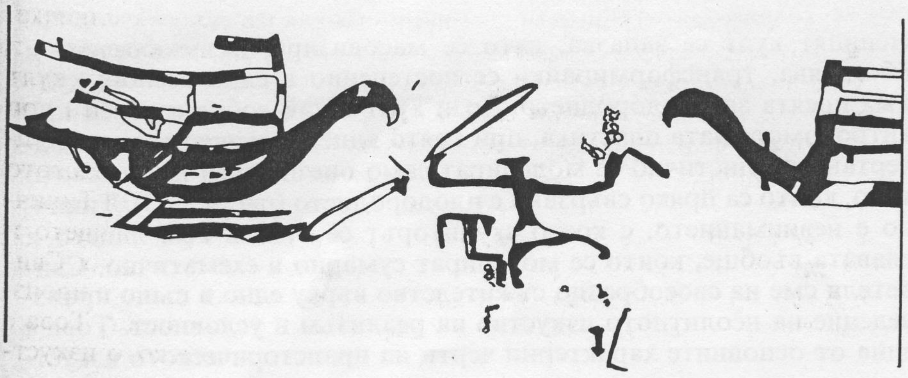

Рис. 28. Фреска от култова сграда No. VIII 8 от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

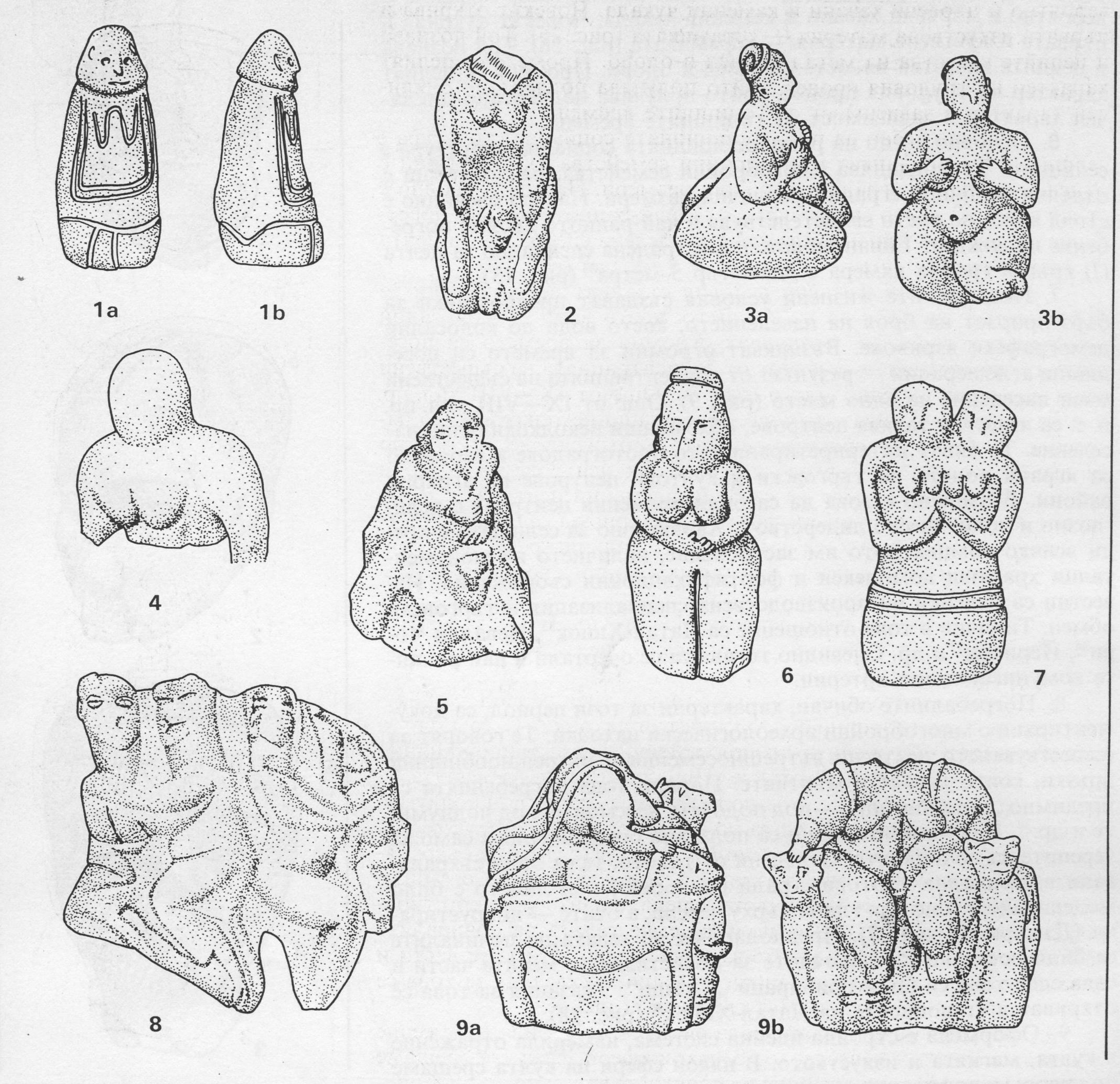

Рис. 29. Антропоморфна пластика от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

центрични, къснопалеолитни митически представи, свързани с обожествяването на майката — прародителка и родоначалничка. Нейният култ се запазва, като се масовизира, разнообразява и обогатява, трансформирайки се постепенно в един всеобщ култ към идеята за плодородието. Този култ е най-добре изразен при антропоморфната пластика, при която хиперболизирано или подчертано реалистично се моделират само онези части на женското тяло, които са пряко свързани с плодородието (рис. 29, 33). Типично е невниманието, с което скулпторът се отнася към лицето и главата въобще, които се моделират сумарно и схематично. Свидетели сме на своеобразно съжителство върху едно и също произведение на неолитното изкуство на реализъм и условност. Това е една от основните характерни черти на праисторическото изкуст-

во въобще. Идолната пластика (рис. 29) е отражение на някои водещи идеи на епохата, както и на пълното сливане на отделния индивид с обществения колектив.

В рамките на Неолитната революция постепенно отмират и някои от най-късните изяви на палеолитното и мезолитното изобразително изкуство, в частност живописта. Динамични сцени от живота и митологията първоначално все още украсяват стените на някои сгради от Чатал-Хююк (рис. 31)[41], но по-късно изчезват, за да сторят място на един строго геометризиран орнаментален стил[42]. Той намира най-яркото си отражение върху керамиката (рис. 38, 39) и е неотменна съставка на неолитния естетически комплекс във всички негови по-късни изяви. През неолита се слага началото и на култа към бика[43] (рис. 24), отразяващ мъжкото начало.

10. Личните украшения като съставна част от носията са изява на същия геометризиран стил. Тяхната типология се формира по време на неолитната революция, следвайки също така по-древни палеолитни прототипове. Гривни, пръстени, обеци, гердани и амулети се изработват от стеатит, мрамор, средиземноморски мекотели, малахит, хематит, мед, олово, кост и др. Формите са строго геометрични и пределно прости. Изключение правят само нефритените амулети[44], които са зооморфни.

11. Възниква елементарна знакова система, която е натоварена с конкретно семантично съдържание. Тя обхваща прости зигзаги, ромбове с точка в средата, части от коси меандри, също и точка в централния ромб, триъгълници, дъги, спирали и волути. Срещаме ги върху пинтадерите от Чатал-Хююк (рис. 30)[45].

Интересно е да се отбележи, че този знаков репертоар се съхранява до края на съществуването на нео-енеолитната социална

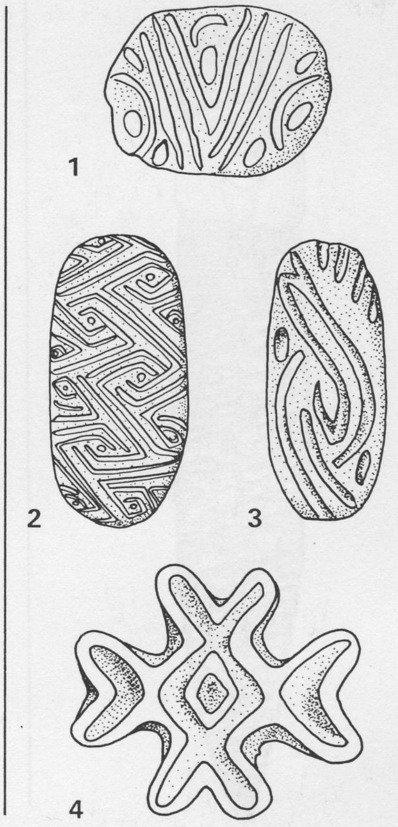

Рис. 30. Пинтадери от Чатал Хююк (от VIB—II хоризонт) (по J. Mellaart)

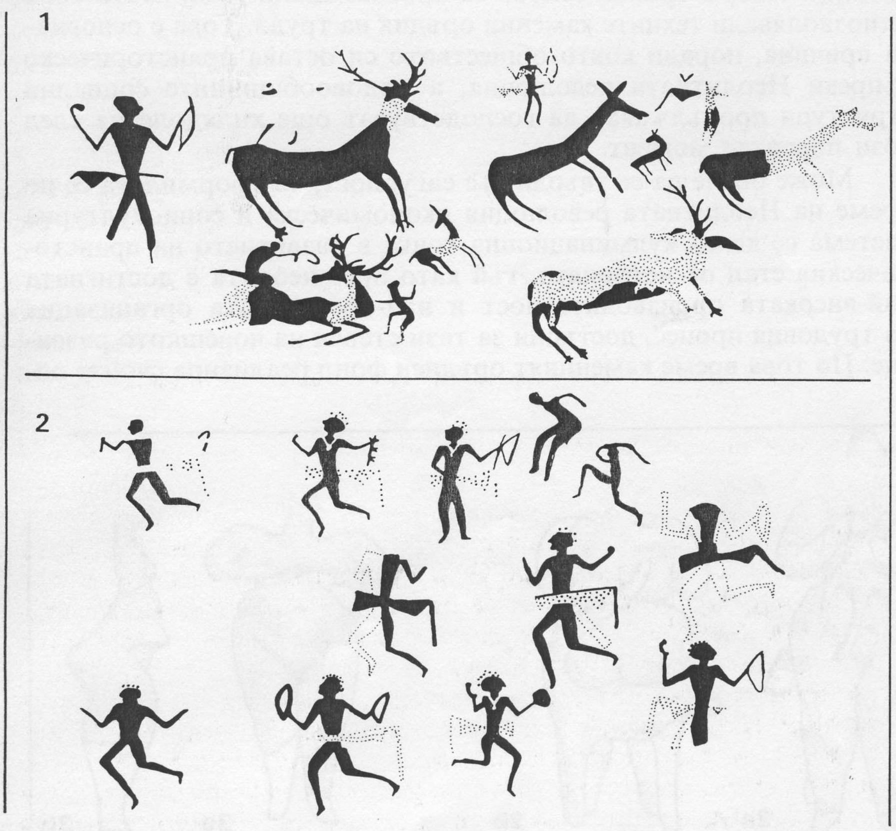

Рис. 31. Ловни сцени от фреските на Чатал Хююк (по J. Mellaart)

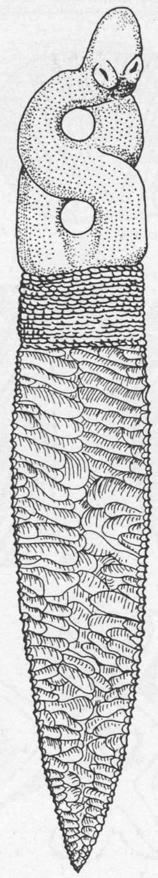

Рис. 32. *Кремъчен нож с костена дръжка от Чатал Хююк, VIA хоризонт (по J. Mellaart)*

система. Той се отнася към малкото пиктографски изяви на неолитния човек, достигнали до нас. С различни варианти и интерпретации на тази знакова система се срещаме и на Балканския полуостров чак до края на V хил. пр. н. е.

Въпросните знаци и композициите от тях очевидно са служили за запис и предаване на важна информация от култово и може би генетично естество. **Тяхната семантика е била добре понятна на неолитното население от Анатолия до Югоизточна и Средна Европа.**

Изброените характерни белези на раннонеолитния социокултурен комплекс обхващат само онези елементи на културата, които са достигнали до нас. Ясно е, че вътрешното структурно единство на комплекса се е разпространявало и върху днес недостъпните за археолога негови аспекти, каквито са митологията, фолклорът, носията, музиката, танците и пр.

Многобройните иновации, на които е носител Неолитната революция, правят закономерен въпроса: не настъпват ли в резултат от тях някакви фундаментални изменения и в обществения строй? Отговорът е отрицателен, колкото и парадоксално на пръв поглед да звучи това. Общоизвестно е, че определящ фактор за всеки социален строй е начинът на производство. Но не претърпява ли именно той най-дълбоки изменения? Очевидно не, тъй като неолитизацията не засяга комплекса на производителните сили на обществото като цяло, а само го обогатява, присъединявайки към него земята и добитъка. Оръдията на труда се специализират допълнително, обогатява се техният репертоар, но в крайна сметка праисторическият човек си остава въоръжен единствено с каменни сечива, а тяхната производителност е строго ограничена от характера на самата суровина. Дълбоката структурна трансформация на стопанския комплекс не променя начина на производство на самите средства за производство. Както палеолитният, така и неолитният човек в крайна сметка са произвеждали така, както това са позволявали техните каменни оръдия на труда. **Това е основната причина, поради която обществото си остава праисторическо въпреки Неолитната революция, а родовообщинните социални структури продължават да господстват още хилядолетия след този повратен момент.**

Може обаче да се твърди със сигурност, че оформилата се по време на Неолитната революция икономическа и социокултурна система се явява кулминационна точка в развитието на праисторическия етап от историята, тъй като през неолита е достигната най-високата производителност и най-ефективната организация на трудовия процес, достъпни за тази степен на човешкото развитие. По това време каменният оръдиен фонд реализира своите оп-

Рис. 33. *Глинена антропоморфна пластика от Хаджилар (по J. Mellaart)*

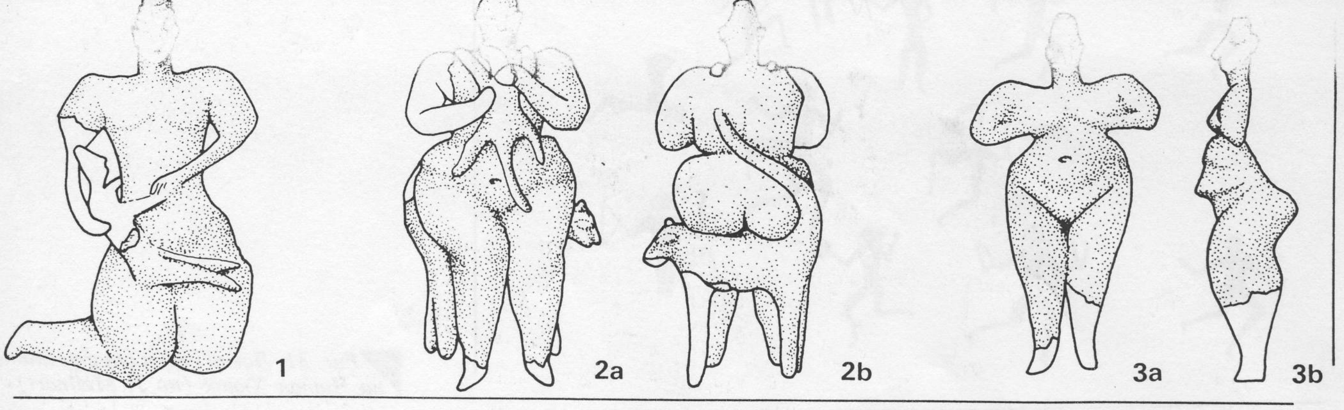

тимални възможности (рис. 32). Пътят, извървян от праисторическото общество през следващите хилядолетия, представлява само количествени мултипликации на достигнатото вследствие на неолитизацията, съпроводени от териториално разпространение на неолитния комплекс в широки части от древната ойкумена. Неолитната революция не извежда човека вън от каменния век, но му открива пътя към съвременното общество.

Едва откриването на металургията и превъоръжаването му с метални сечива е онзи качествен скок в развитието на производителните сили, който подкопава устоите на праисторическите социални структури и прави възможен прехода към по-късните, социално диференцирани общества.

С всички изброени фундаментални постижения човекът прави и първите си стъпки по пътя на нарушаването на околната среда. Деструктивна последица от неговата преобразователна и производствена дейност на първо място е унищожаването на горите, водещо до засилване на ерозията, до трансформация на ландшафта, разширение на степите и пустините и др.

От историческа и палеоантропологическа гледна точка интерес представлява и въпросът за физическия тип на населението — носител на неолитната революция. Въпреки относително лошата запазеност на човешкия костен материал от тази епоха антропологическата информация, с която днес разполагаме, позволява да се съди, че сред населението е преобладавал протомедитеранският расов тип, съпроводен от някои неизбежни странични инфилтрации. Антрополозите считат този расов тип за южен късен дериват на европейския кроманьонец. Черепите са предимно долихокрани, а самите хора са били доста ниски на ръст — при жените е

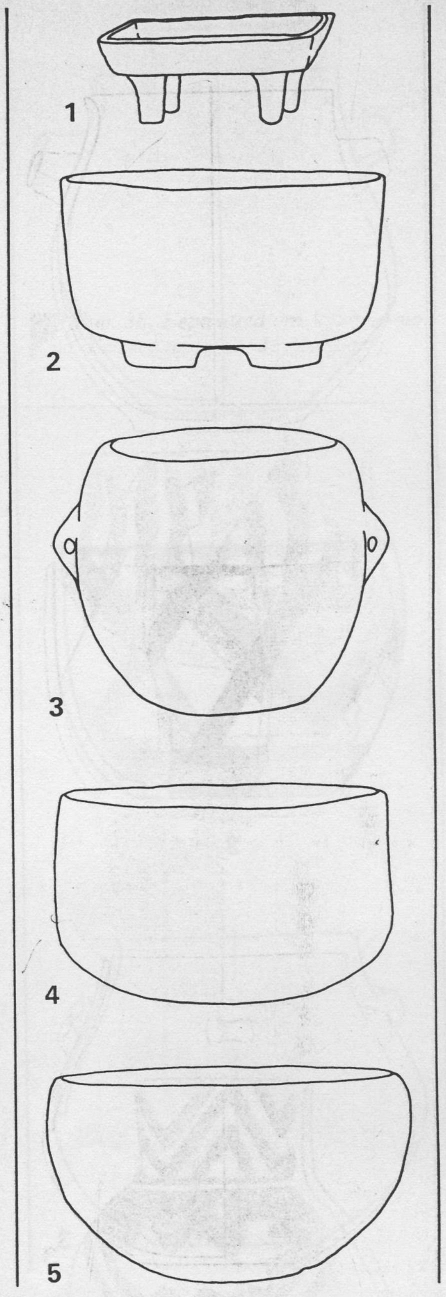

Рис. 34. Керамични форми от Чатал Хююк, хоризонт VIA (по J. Mellaart)

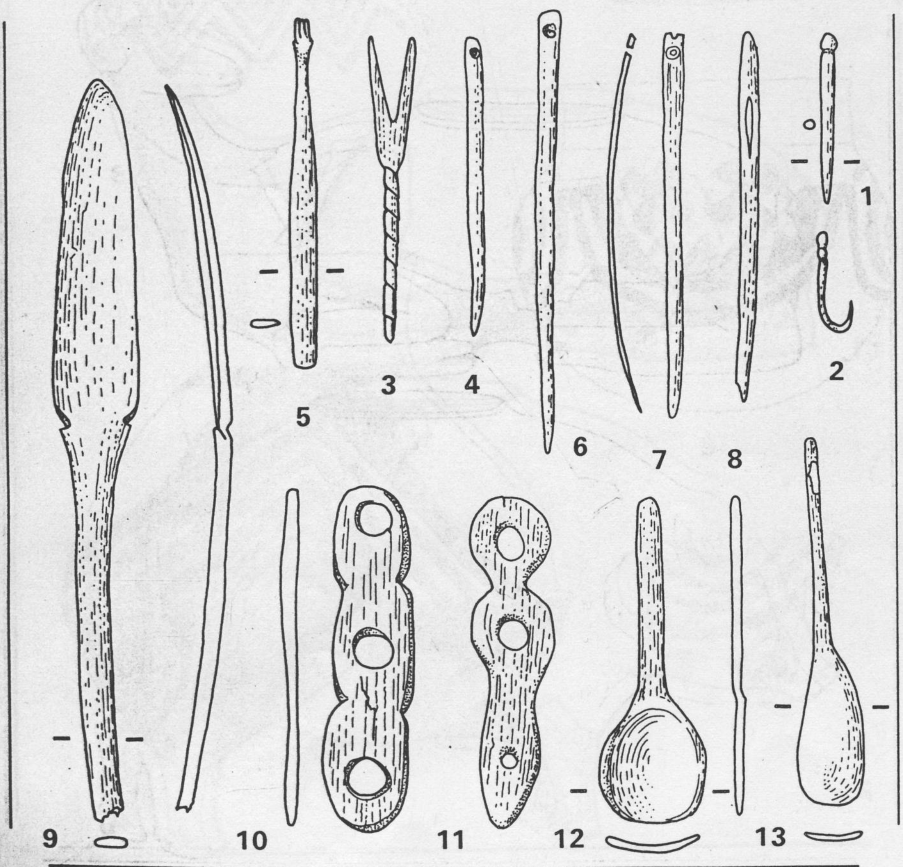

Рис. 35. Костени предмети от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

5.

отбелязана средна височина около 1,55 м, при мъжете — около 1,65 м. Всички изследователи подчертават тенденцията към грацилизация (**Ейнан, Йерихон, Чатал-Хююк**[46] **и др.**), която обаче е вече налице и при късномезолитните племена на района[47]. Към факторите, водещи към грацилизация, се отнасят: подобреното в качествено и количествено отношение хранене с доминиращи в рациона въглехидрати, понижената обективна необходимост от физическа сила, благоприятната климатична обстановка и др. Някои съвременни етнографски данни сочат например, че при лов мъжът изразходва 5,7 ккал/мин, а в земеделието 5,4 ккал/мин, а жените — 5,2 ккал/мин в събирателството и 3,1 ккал/мин в земеделието[48]. Още по-фрапантни са различията в това отношение между животновъди и ловци. Отседналостта и свързаната с нея относителна сигурност на живота, както и повишената епидемиологична обстановка, хроническите чревни заболявания и особено маларията също са изиграли своята роля. На скелетите от VIII хил. пр. н. е. от Източното Средиземноморие са проследени следи от анемии — пряк резултат от маларията[49].

Съществени положителни изменения са настъпили и в продължителността на човешкия живот. Общо взето, са се повишили шансовете на човека да надживее 50 години, която възраст е средностатистически пределна за епохата. Като оставим настрана около 50% детска смъртност, който показател е характерен за болшинството човешки популации преди откритията на съвременната медицина, то средната продължителност на живота на неолитното население на района се движи за жените около 25—29 години, а за мъжете около 30—34 години[50]. Очевидно е, че за около три хилядолетия съвкупността от изброените фактори не би могла да

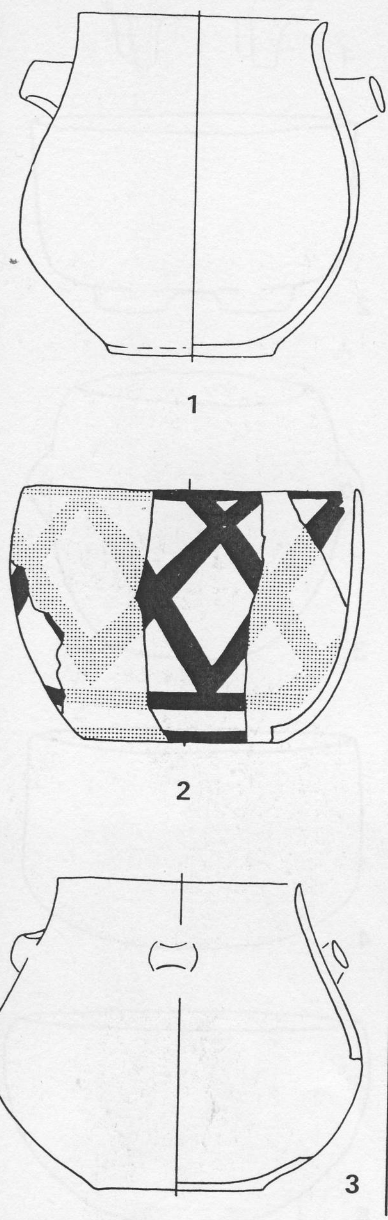

Рис. 36. Керамика от Хаджилар, хоризонт VII (Монохромна фаза) (по J. Mellaart)

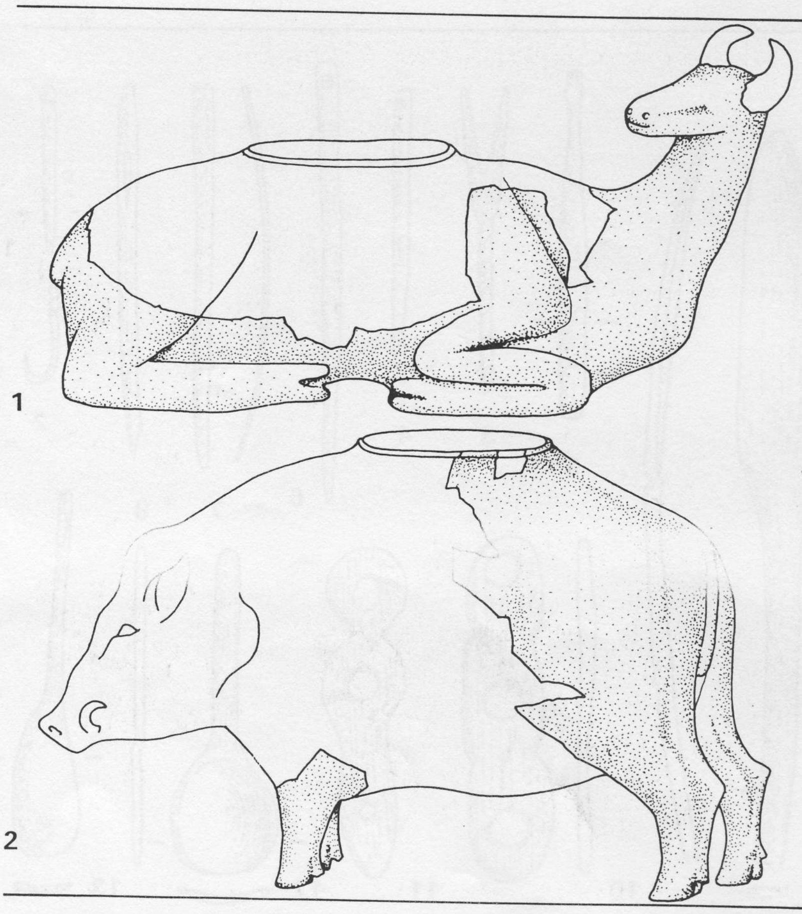

Рис. 37. Зооморфни съдове от Хаджилар VI (Монохромна фаза) (по J. Mellaart)

не доведе до бавно, но колосално по размерите си нарастване броя на населението на Плодородния полумесец.

С това стигаме до въпроса за демографски взрив (наричан още демографска революция[51]) в Близкия изток, разглеждан от едни автори като предпоставка, а от други като резултат от преминаването към производяща икономика. Очевидно е, че той е бил и едното, и другото.

Специализираното събирателство на диворастящи житни е могло да осигури без други допълнителни усилия освен тези за събирането достатъчно храна за многобройни контингенти население. От времето на известния експеримент на агронома Харлан от Университета в Оклахома, САЩ, знаем това[52]. През 1966 г. той открива в Източна Турция по скалистите склонове на Каракадък

Рис. 38. Керамика от V хоризонт на Хаджилар. (по J. Mellaart)

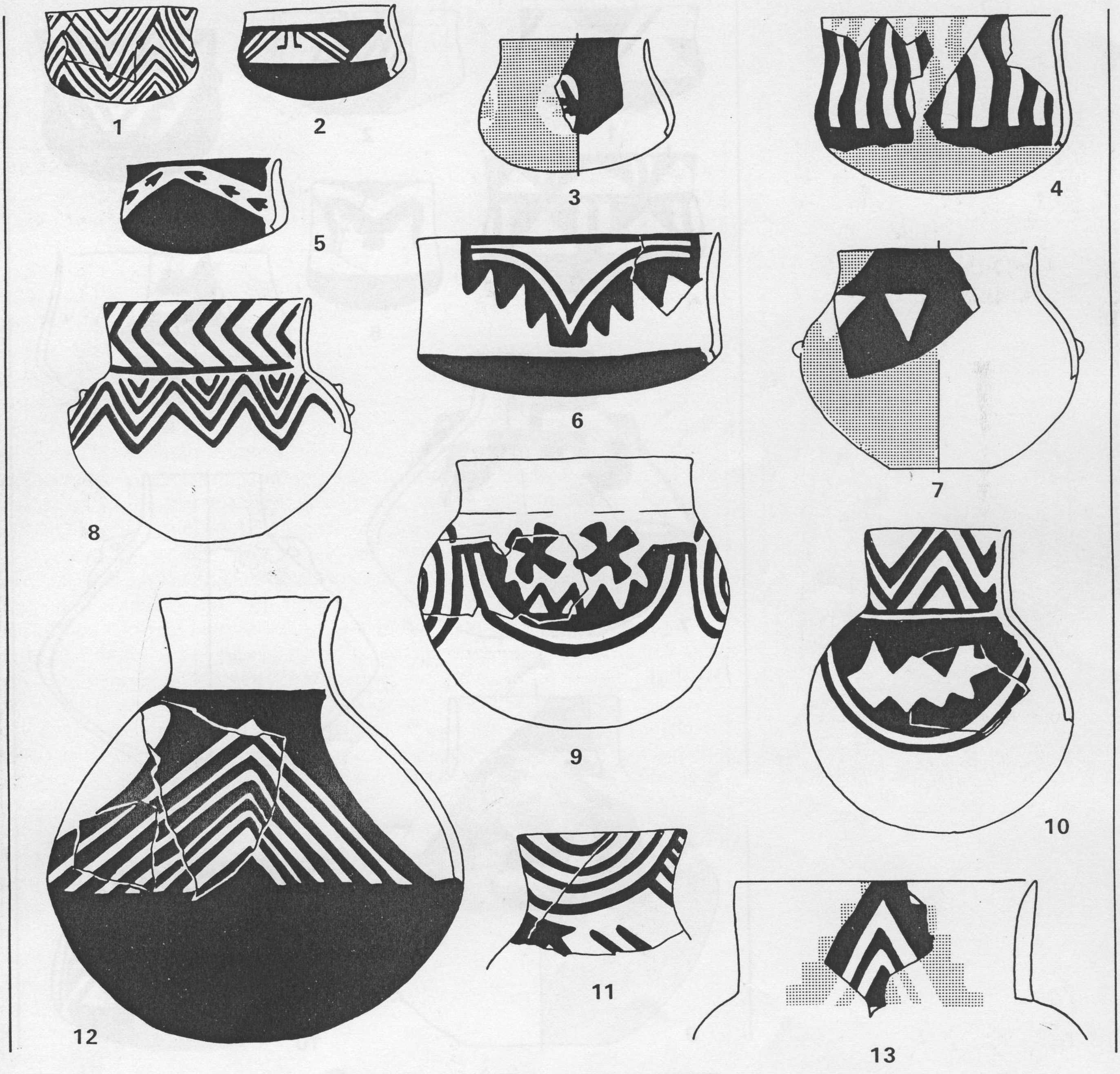

гъсти масиви от диворастящи житни растения. С голи ръце той е успял да събере за един час 2,50 кг зърно. С помощта на сърп е събрал за същото време 3 кг. След почистването от плявата е останал 1 кг чисто зърно, което означава за 10 часа събирателство 10 кг зърно на ден — предостатъчно за изхранването на едно семейство. Това е базата, позволяваща колосална концентрация на население в селищата още по време на Натуфийската култура и особено през предкерамичния неолит А.

Разполагаме с редица изчисления на палеодемографи, които се опитват да установят реалните мащаби на тези процеси, които по възможност се опират и на реални цифри. За целта широко се използват етнографски паралели. Макар получените от тях резултати да варират, заключенията им са сходни.

Рис. 39. Керамика от IV хоризонт на Хаджилар (по J. Mellaart)

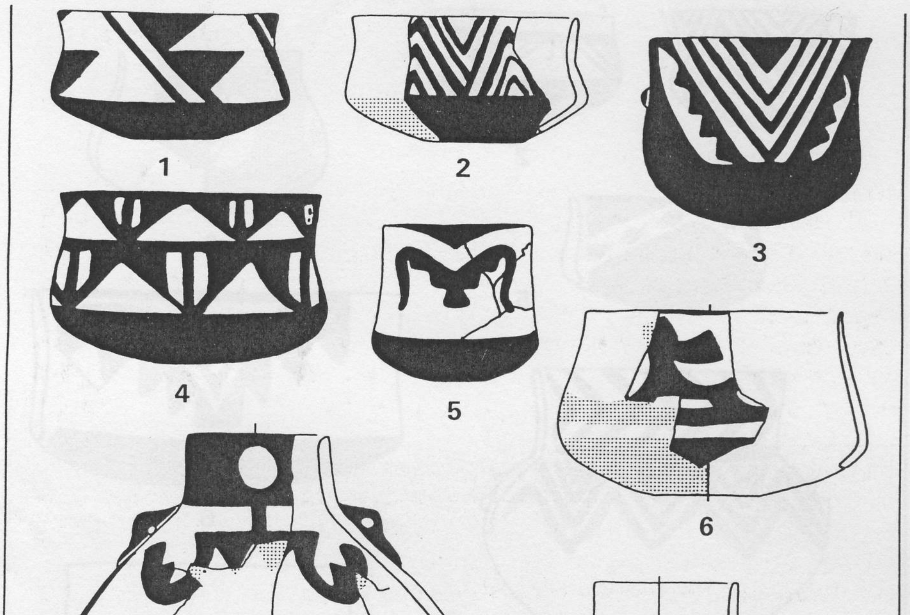

Така изследванията върху раждаемостта при съвременните примитивни племена, занимаващи се с лов и събирателство, показват силно вариращи показатели, които зависят от околната среда на ловците. Средно обаче при повечето племена (австралийци, бушмени и др.) се падат по 4—5 раждания на жена. У съвременните примитивни земеделци ражданията са 7—8 на жена. Разликата е очевидна и даже когато се вземе предвид повишената заболеваемост у отседналите земеделци. Повишената раждаемост обективно води до бързо нарастване на населението, за каквото говорят всички археологически данни от Плодородния полумесец. В тази насока тенденциите са подпомогнати още от повишената продължителност на живота на възрастното население, за която стана дума по-горе, докато запазващото се стандартно ниво на детската смъртност не играе в тази връзка никаква статистическа роля.

Естественият прираст на палеолитното население в света се оценява на 0,005%, а този на населението от района на Плодородния полумесец в процеса на неолитизацията — от 0,08—0,25 % чак до 1 % годишно. Както се вижда, разликата е огромна. Дори при годишен прираст само от 0,2 % народонаселението за 350 г. се удвоява, което за две-три хилядолетия ще има за резултат споменатия колосален демографски бум[53].

Естествено е да се предположи, че след приключване на процесите на преминаване към производяща икономика и формирането на високоразвити неолитни култури този прираст ще остане твърде висок, така че обществото на определен етап от своето развитие неминуемо ще достигне и прекрачи допустимата за съответната екологическа ниша плътност на населението с всички произтичащи от това последствия. Ако съдим от наличните етнографски данни, пределната плътност на населението у примитивните земеделци се движи между 0,5 до 1,2 души на 1 км^2. Е. Дивей изчислява средната плътност на мезолитното население на света на 0,04 души на 1 км^2, а за неолита предвижда плътност от 1 човек на 1 км^2. През този период обаче плътността в най-развитите, процъфтяващи центрове е значително по-висока. Приема се за реална плътност на ранноземеделското население в района на Източното Средиземноморие от порядъка на 1,5—10 души на 1 км^2.[54]

Пътят към демографския взрив в Плодородния полумесец очевидно се определя от действието на редица взаимосвързани субективни и обективни фактори, а темповете на приближаване до обективно допустимото за природните ресурси на района ниво са нараствали в геометрична прогресия. Тези ресурси далеч не са били неизчерпаеми. Освен това те са се стеснявали непрестанно в резултат на действието на две основни обстоятелства:

а) в резултат от действието на самия човек чрез разширяващото се изсичане на горите и последвалата го колосална ерозия; вследствие интензивен лов, експлоатация на почвата без торове и др.;

б) като последица на неотклонното повишаване на средногодишните температури в рамките на Климатическия максимум и произтичащите от това суши, горски пожари и постепенното превръщане на района в степ, каквато представлява той и днес.

Сумирането на тези факти с нарастването на гъстотата на населението очевидно е довело района на Плодородния полумесец най-късно около средата на VII хил. пр. н. е. до критичната екологическа граница. Един от резултатите от това е констатираното по археологически път бързо разпространение на производящата икономика, носена от определени контингенти анатолийско население към другите райони на ойкумената, в частност и към Евро-

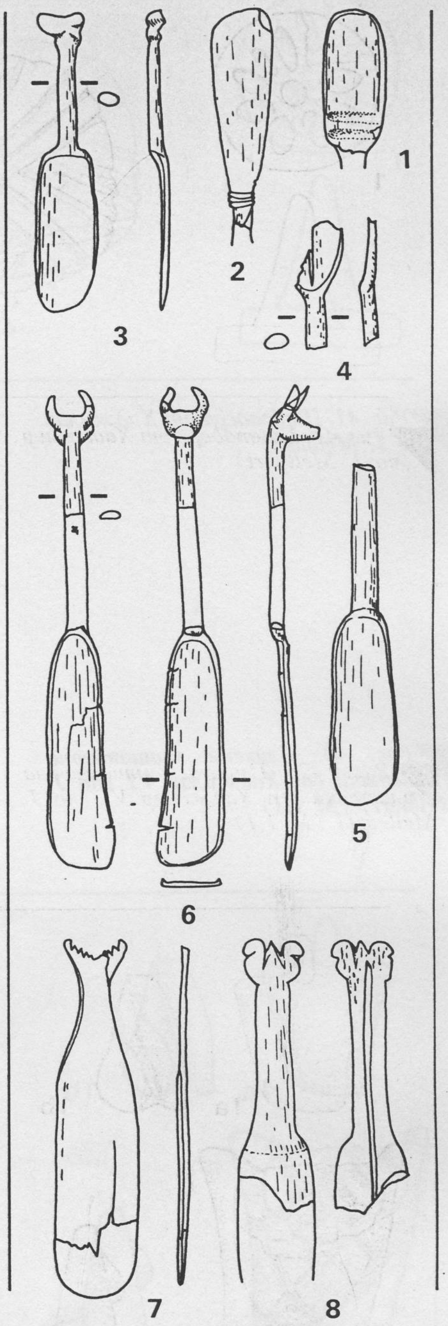

Рис. 40. Костени шпатули от Хаджилар (по J. Mellaart)

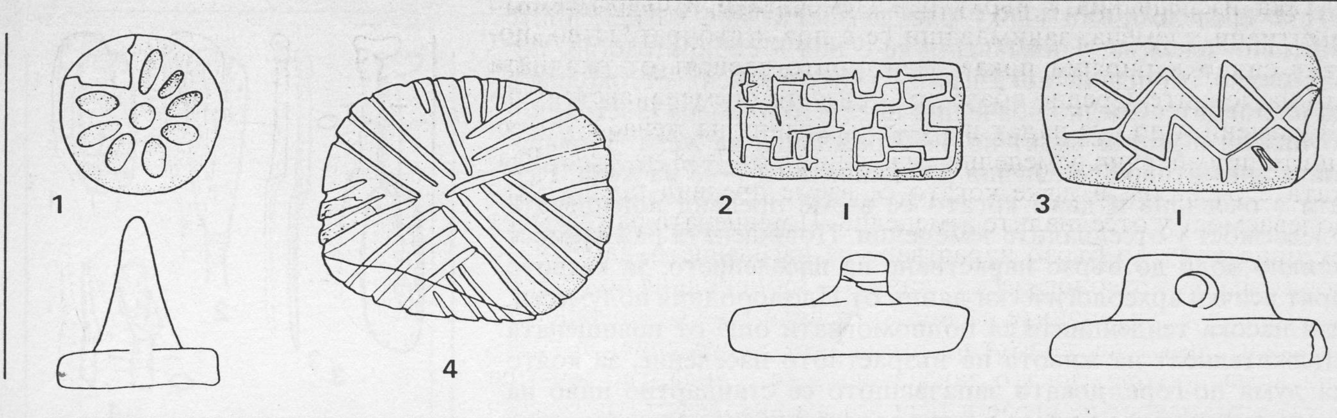

Рис. 41. Пинтадери от Хаджилар (по J. Mellaart)

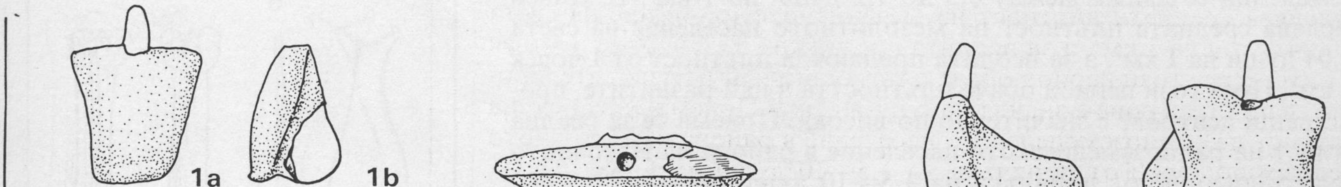

Рис. 42. Глинена миниатюрна пластика от Хаджилар VI (по J. Mellaart) (М 1:1)

па. Друга последица е постепенното заглъхване на някои от неолитните културни центрове в Анатолия, като Хаджилар например, както и появата на цезури и хиатуси в етнокултурното развитие на този район. Особено ясен е хиатусът между Хаджилар и Бейчесултан в югозападната част на Анатолийското плато[55].

* * *

Проблемът за езика, на който е говорело неолитното население на Плодородния полумесец и който то е донесло със себе си на Балканския полуостров, дълго бе считан за табу в сериозната праисторическа литература, и то по понятни причини — от тази отдалечена епоха в достигналите до нас езици не се е запазила

нито думичка. Палеолингвистиката обаче разполага с методи за реконструкция на по-древния езиков фонд и в това направление доста си прилича с праисторията. Въпросът обаче е доколко изобщо неолитизацията има връзка с праиндоевропейската проблематика. Няколко крупни, излезли напоследък съчинения и критиките върху тях разглеждат под различен ъгъл този кръг от въпроси. Става дума за двутомника на Гамкрелидзе и Иванов „Индоевропейският език и индоевропейците"[56], за книгата на К. Ренфрю „Археология и езици. Загадката на индоевропейския произход"[57] и критиките към тях[58].

Фундаменталният труд на споменатите автори осветлява основната, лингвистична страна на праиндоевропейската проблематика и показва достатъчно ясно опасностите, които крие всеки опит за съотнасяне на археологически култури с лингвинистични общности. Богатият реконструиран речников фонд на индоевропейския праезик отразява един културен облик, който *не може да бъде неолитен.* Това личи от използването на такива понятия като металургия, злато, сребро, кон, езда, кола, цар, свободен-несвободен, терминология за собственост и търговски операции и пр., които понятия от историческа гледна точка не биха могли да възникнат преди началото на IV хил. пр. н. е. Отразената в реконструирания индоевропейски праезик диференцирана социална структура е определено постнеолитна. По археологически път явления, отговарящи на понятията, отразени в този речников фонд, могат да бъдат констатирани едва в края на енеолита и началото на бронзовата епоха. Силно оспорена е и локализацията, предложена от авторите за прародината на индоевропейските езици в Близкия изток[59], която от археологическа гледна точка не издържа критиката. От друга страна, предложената от Дяконов[60] локализация на тази прародина на Балканския полуостров не взема предвид дълбоката цезура в развитието на този район именно в началото на IV хилядолетие. Засега единствен реален кандидат за прародина на индоевропейския праезик се явява Циркумпонтийската зона, но лансирайки тази хипотеза, Мерперт[61] и Черних[62] отчитат и цялата проблематичност на опитите за обвързване на езикови общности с археологически явления.

Опит за преодоляване на този род методологически подводни камъни намираме в книгата на К. Ренфрю. Той развива една идея на Кларк за формирането на индоевропейския праезик по времето на Неолитната революция и локализира неговата прародина в Близкия изток. С това се слага знак на равенство между такива разнородни явления като език, култура и население. С помощта на редица модели е потърсено лингвистично обяснение на широкообхватното разпространение на земеделието. Тезата бе атакувана както от лингвистична, така и от археологическа гледна точка[63]. От позицията на конкретната праистория на Югоизточна Европа например тя се натъква на трудно преодолими препятствия. В частност Ренфрю също е игнорирал колосалния етнокултурен и демографски колапс на Балканския полуостров в началото на IV хил. пр. н. е.[64]. Макар ретроспективното му изследване действително да ни отвежда по археологически път в прародината на европейската цивилизация — Близкия изток, то с него не бе решена загадката на праиндоевропейските езици.

Във връзка с повдигнатия от Ренфрю въпрос за евентуалната първоначална прародина на индоевропейците при Гамкрелидзе и Иванов намираме под черта следната важна забележка:

„Терминът „първоначален" по отношение на разпространението на праиндоевропейския език на определена територия трябва, строго погледнато, да се разбира само в хронологическите

рамки на историята на този език, т. е. „първоначална“ е онази територия, която би следвало да бъде заета от носителите на праезика в определен исторически период... Не е изключено тя изобщо да не е първоначалната по отношение на по-древната история на праезика и неговите носители. Този въпрос е научно закономерен в светлината на теорията на възможната сродност на праиндоевропейския с други праезикови системи от рода на прасемитския и други и в светлината на теорията за общата близост на всички изброени системи (т. нар. „настратическа хипотеза...“). В този случай носителите на праиндоевропейския език като клон от една още по-древна езикова общност ще трябва да са се преселили в т. нар. „първоначална“ територия на обитаване вероятно от други области, в които може да бъдат допуснати реални условия за съществуване на едно още по-древно езиково единство, обединяващо индоевропейския с други езикови групи[65].

От това следва, че разпространението на носителите на производящата икономика от Плодородния полумесец на една огромна територия, включваща и предполагаемите по-късни „прародини“ на индоевропейския праезик, би могло евентуално да означава разпадането на един ностратически праезик на неговите основни клонове. Днес е очевидно, че самото формулиране на въпроса за индоевропейската или неиндоевропейската езикова принадлежност на населението — носител на придобивките на неолитната революция, е неправомерно, тъй като последната предхожда предполаганото от повечето автори време на консолидация на индоевропейския праезик (IV хил. пр. н. е.) с много хилядолетия. В този смисъл трябва да се различава съдържанието, влагано в понятията „неиндоевропейски“ и „доиндоевропейски“. Нашето незнание по отношение на доиндоевропейския езиков пласт засега слага бариера на познанието в тази област. Единственото, което на днешното ниво на науката може да се твърди с относителна сигурност по отношение на езика, на който е говорело найранното население — носител на производяща икономика, е това, че той определено е предхождал момента на формирането на общия индоевропейски праезик, но по всяка вероятност има общи корени с него. В този смисъл той следва да бъде определен като доиндоевропейски. Използуваните от К. Ренфрю факти са убедителна аргументация именно в това направление, без оглед каква е интерпретацията, дадена им от самия автор. Разпространението на производящата икономика от първичния център на неолитизация не е гладък континуитивен процес, за какъвто се приема от редица наблюдатели. То протича на импулси, които съвпадат по време с глобалните изменения в климата. Така през VIII—VII хил. пр.н.е. наблюдаваме едно бързо общо покачване на средногодишните температури, както и на нивото на Световния океан. В Близкия Изток тези процеси са имали изключително благоприятен ефект, който образува фона на процъфтяващите неолитни култури в този район. По-високите стойности, достигнати към средата на VII хил. пр.н.е., са били катастрофални, което е принудило населението да се предвижи на североизток — към Егейско море и Балканския полуостров, където от своя страна именно в този момент започват да се формират благоприятни климатични дадености.

Подобни съвпадения на глобални климатични изменения със съществени демографски предвижвания се наблюдават през цялата ранна история на човечеството и са очевидна закономерност.

Като най-близък паралел за времето на неолитизацията бихме посочили края на V и първата половина на IV хил. пр.н.е. — когато са достигнати най-високите средногодишни температури от следледниковия период, а около 3 500 г. пр.н.е. и най-високото

ниво на Световния океан. От една страна, това явление съвпада с почти пълното обезлюдяване на Анатолия и Балканския полуостров, а, от друга — с колосален демографски бум в района на Алпите и в Северна Средна Европа.

Както ще видим по-нататък, и процесите на неолитизация на Европа протичат чрез неколкократни импулси, първият от които засяга юга на Балканския полуостров и обхваща дългия период от средата на VII до средата на VI хил. пр.н.е.

БЕЛЕЖКИ КЪМ 1 ГЛАВА

[1] *Childe*, 1925, 1936.
[2] *Cauvin, J., P. Sanlaville* (Eds.), 1981; *Ucko, Dimbley*, 1969; *Ferembach*, 1973; *Cauvin, M. C.*, 1988; *Aurenche, Elvin, Gasco*, 1987, с. 21—31; *Cauvin, J.*, 1978, 1989; *Çambel*, 1981.
[3] Трендафилов, 1974.
[4] *Hoffmann*, 1982, с. 71.
[5] Виж: *Вавилов*, 1965.
[6] *Kenyon*, 1960, с. 1—22; 1970, с. 1—17.
[7] *Mellaart*, 1965, 1967, 1975.
[8] *Çambel, Braidwood*, 1970.
[9] *Braidwood*, 1973, 1974.
[10] *Flannery*, 1973, *Ehret*, 1988.
[11] *Mellaart*, 1975, с. 23—26, 283—287; *Ucko, Dimbley*, 1969.
[12] *Столяр*, 1985, с. 254—257, 226—237, 258—276.
[13] *Leonard*, 1977, 24—25.
[14] *Brentjes*, 1986, с. 57—62; *Шнирельман*, 1978, 1980.
[15] *Cauvin, J.*, 1978, с. 20—22.
[16] *Cauvin, J., P. Sanlaville (Eds.)*, 1981
[17] *Мелларт*, 1982, с. 25—34.
[18] *Мелларт*, 1982, с. 41—46; *Braidwood*, 1973, с. 37.
[19] *Мелларт*, 1982, с. 36.
[20] *Мелларт*, 1982, с. 41—46; *Kenyon*, 1960.
[21] *Мелларт*, 1982, с. 44.
[22] *Мелларт*, 1982, с. 49: *Mellart*, 1970.
[23] *Çambel, Braitwood*, 1970; *Braidwood*, 1973; *Özduğan*, 1989.
[24] *Бадер*, 1979; *Мерперт, Мунчаев*, 1981, с. 12, 84, 115, 124.
[25] *Hauptmann*, 1988, 99—110.
[26] *Esin*, 1991, 123—174.
[27] *Мелларт*, 1982, с. 45; *Ferembach*, 1959, 1966.
[28] *Мелларт*, 1982, с. 53—57: *Dikaios*, 1953.
[29] *Bököny*, 1988, с. 21—25.
[30] *Мелларт*, 1982, с. 39; *Çambel*, 1981; *Schirmer*, 1990.
[31] *Пак там*, 45; *Mellaart*, 1961, Tabl, XI, XIII, Fig, 61—63.
[32] *Korfmann*, 1972.
[33] *Мелларт*, 1982, с. 29; *Perrot*, 1961.
[34] *Массон*, 1980, с. 84.
[35] *Mellaart*, 1967.
[36] *Hauptmann*, 1988.
[37] *Kenyon*, 1956.
[38] *Mellaart*, 1961, Taf. 45, 48, 49, Abb 15, 103.
[39] *Мелларт*, 1982, с. 44.
[40] *Mellaart*, 1961, Taf. 48, 49, Abb. 47.
[41] *Пак там*, Taf. 52—57.
[42] *Пак там*, Tabl. VII, VIII.
[43] *Пак там*, Taf. 130—134.
[44] *Пак там*, Tabl. XV.
[45] *Пак там*, Taf. 121.
[46] *Мелларт*, 1982, с. 29, 44—45.
[47] *Ferembach*, 1959, 1966.
[48] *Козинцев*, 1980, с. 6.
[49] *Пак там*, с. 9—10.
[50] *Пак там*, с. 10—11.
[51] *Пак там*, с. 15—16.
[52] *Leonard*, 1977, с. 24.
[53] *Козинцев*, 1980, с. 16.
[54] *Пак там*, с. 18.
[55] *Mellaart*, 1981, с. 16, 67—69.
[56] *Гамкрелидзе, Иванов*, 1984.
[57] *Renfrew*, 1987.
[58] *Дьяконов*, 1982, 1984; *Zvelebil, M L. V. Zvelebil*, 1988.
[59] *Дьяконов*, 1984.
[60] *Същият*, 1982, с. 16—18.
[61] *Мерперт*, 1988, с. 7—8.
[62] *Черных*, 1988, с. 51—53.
[63] *Zvelebil, M., L. V. Zvelebil*, 1988; *Ehret*, 1988, с. 564—574.
[64] *Renfrew*, 1987, с. 265.
[65] *Гамкрелидзе, Иванов*, 1984, с. 865—866.

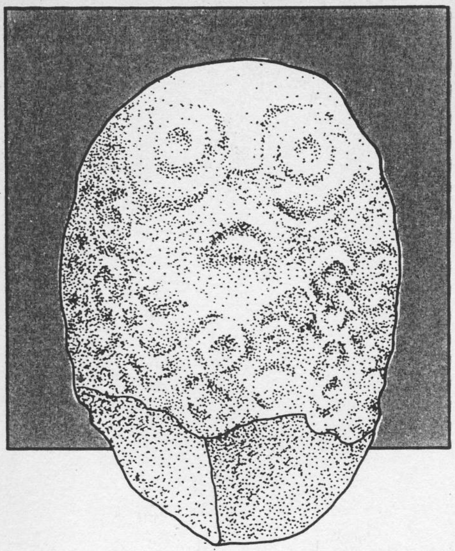

2. НЕОЛИТИЗАЦИЯТА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

ЕКОЛОГИЧНАТА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ В СЛЕДЛЕДНИКОВО ВРЕМЕ

В течение на последния милион години земята е преживяла десет големи и около 40 малки заледявания, които се групират в ледникови периоди, разделени от дълготрайни периоди на затопляния — т. нар. междуледникови периоди. Предпоследното най-голямо затопляне датира преди около 120 000 години, а кулминацията на последното най-голямо застудяване се отнася към 18 000 г. пр. н. е. (карта 4). Тези екстреми в климата на земята се обясняват от орбиталната теория на Миланкович[1], която извежда ледниковите периоди от формата на орбитата на земята около слънцето.

По време на кулминацията на последното голямо заледява-

Фиг. 4. Корелационна графика на климата, морското ниво и измененията на температурите по време на холоцена на Персийския залив (по H. Waetzoldt, 1981)

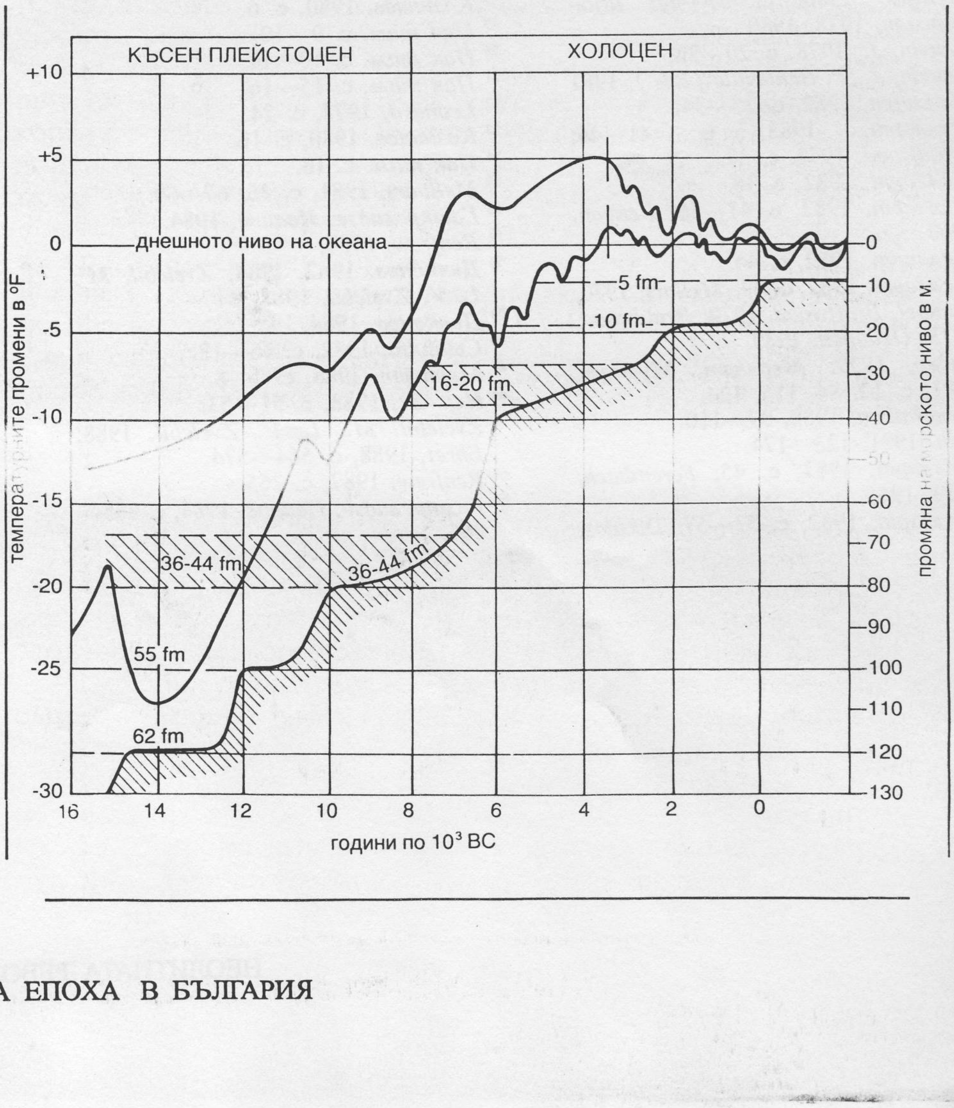

но — около 18 000 г. пр. н. е., средногодишните температури са били с 8 до 10° по-ниски от днешните. Замръзвала е дори Сахара. Върху северния компактен ледников масив се е натрупал над 4 км дебел лед, а южната му граница е достигала до Берлин. Ледници са покривали Алпите, Рила, Пирин и Витоша. Ледниковият масив (фиг. 4) е обвързвал такова количество вода, че нивото на моретата и океаните е било от 100 до 130 м по-ниско от днешното[2]. Това означава, че целият съвременен шелф на моретата е бил суша, а днешното Черно море — сладководен езерен басейн (т. нар. Новоевксинско езеро). Днешните южноруски степи са образували едно цяло със степите от Долния Дунав, а делтата на Прадунав се е намирала към центъра на днешния черноморски басейн. Много острови са били полуострови или просто суша. Съществувала е

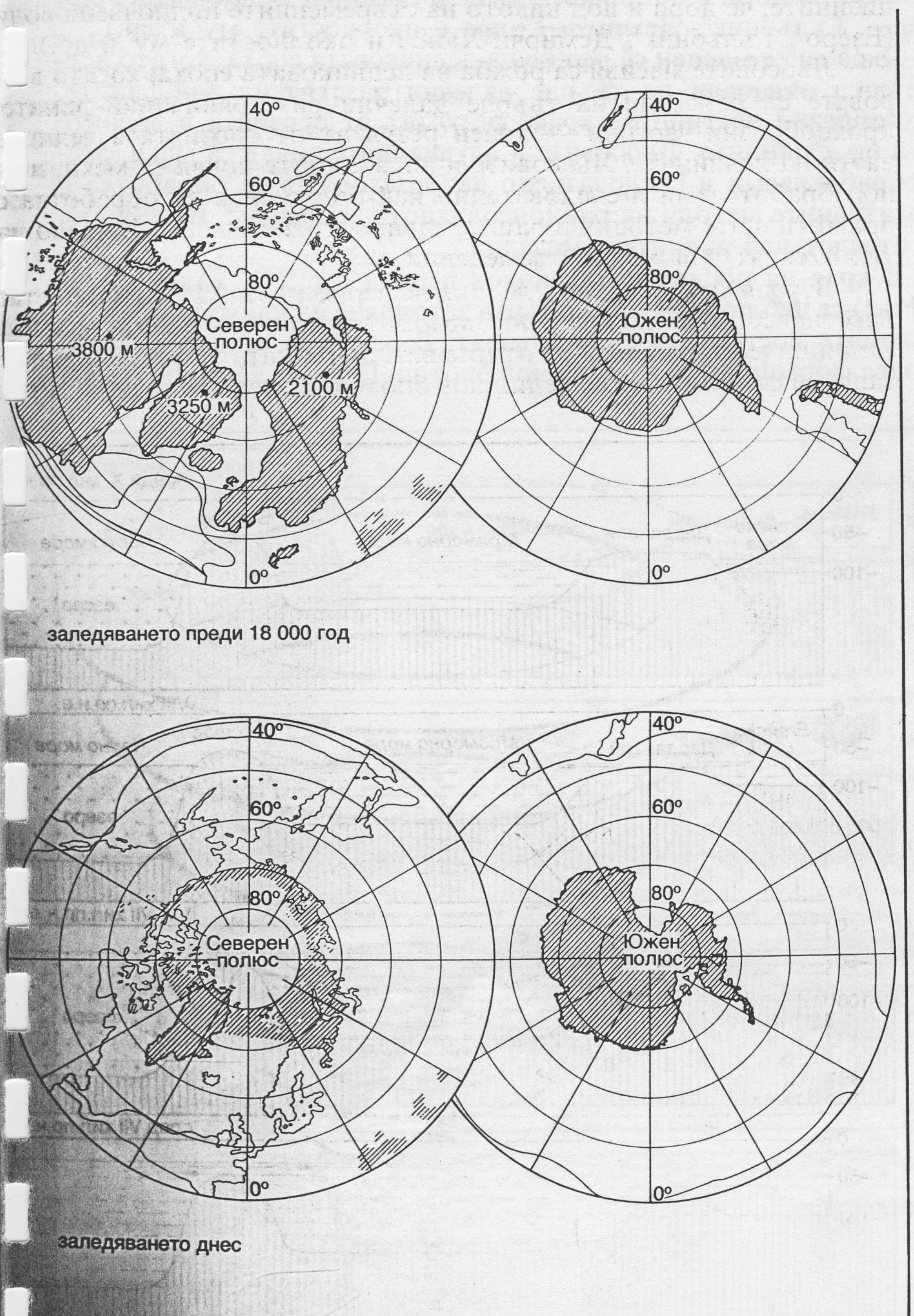

Карта 4. Карта на заледяванията на Северния и Южния полюс преди 18 000 г. и днес

сухопътна връзка между Европа и Предна Азия на мястото на Босфора (фиг. 5) и между Азия и Америка — на мястото на Беринговия провлак.

Огромната тежест на ледниците и значително по-малкото натоварване на площта на днешните морета и океани е довело до потъване на сушата в северните ширини на Евразия и до известно нейно издигане на юг, което не бива да се забравя при оценката на колебанията в корелация с евстатиката на моретата и океаните.

Поради ниското ниво на морето много по-нисък от днешния е бил и ерозионният базис на долните течения на реките. От това следва, че низините са имали значително по-ниско ниво от днешното и едва натрупалият се през следващите хилядолетия алувиален и ерозионен материал им е придал днешния вид. За това отчетливо говори например ситуацията в Тракия, Радомирско, Западна Анатолия и другаде, където неолитните нива на селищните могили се откриват на няколко метра под съвременното ниво на низините, че дори и под нивото на съвременните подпочвени води (Езеро[3], Гълъбник[4], Демирчи-Хююк и околностите му[5] и др.).

Льосовите масиви са рожба на ледниковата епоха, когато ветровете са отнасяли на твърде далечни разстояния най-фините, прахообразни частици — краен резултат от ерозията в челните части на ледниците. Льосовите и алувиалните почви са меки, лесно обработваеми и следователно най-подходящи за обработка с примитивните методи на раннонеолитното земеделие. Именно на тях отсядат най-ранните земеделци.

В края на последния ледников период (от XIV хилядолетие насетне) се наблюдава все по-бързо затопляне на климата (фиг. 5). Ледниците постепенно се отдръпват. В резултат от затоплянето започва формирането на един нов биотоп. Горите се разпростират

Фиг. 5. Графики, отразяващи отварянето на Босфора (по А. Орачев, 1990)

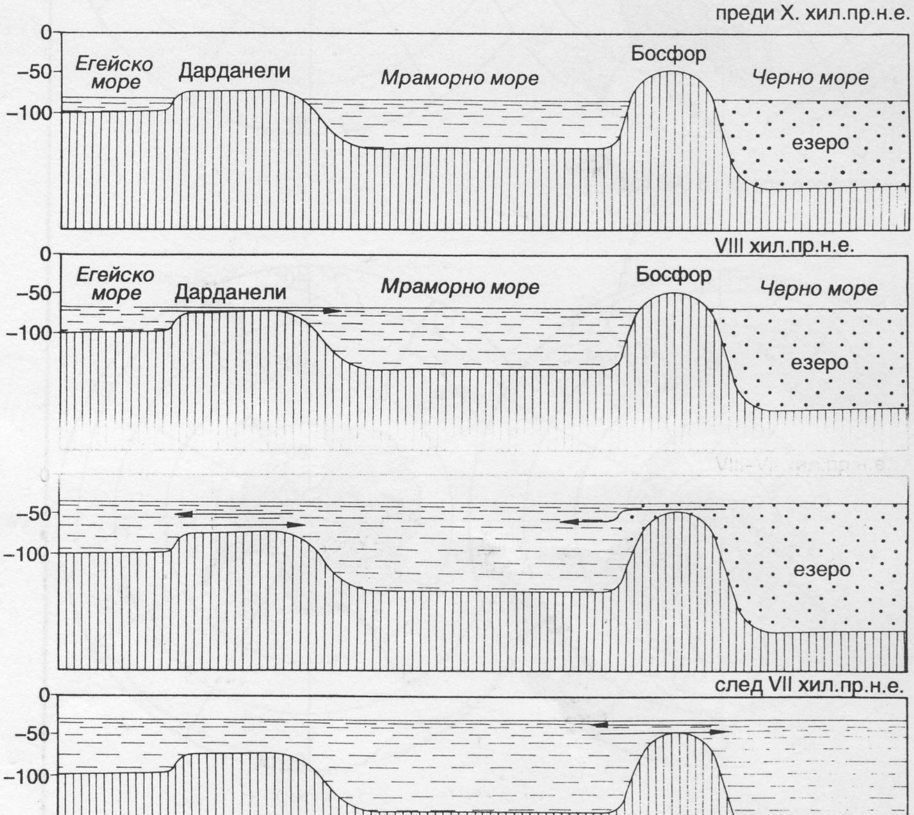

на север и покриват огромни пространства от Европа, върху льосовите масиви в по-сухите райони се образуват обширни степни пространства. В най-общи черти се формират условията за възникването и развитието на окръжаващите ни днес флора и фауна[6].

Процесът на затопляне напредва с колебания. В началото на VII хил. пр. н. е. средногодишните температури надминават днешните и продължават да се покачват. От края на VI до края на V хил. пр. н. е. се отбелязват с $+3°$ по-високи стойности от днешните. Този изключително топъл (даже прекалено топъл за южните географски ширини) период се нарича Климатичен максимум. Епохата на неолита изцяло попада в неговата първа половина. Само за 200 години, между 5800 и 5600 г. пр. н. е., от ледниците в моретата и океана са се спуснали над 3 000 000 км^2 лед[8], а за целия период на следледниковата трансгресия ледниците са се смалили общо с 10—15 т^3 в сравнение с днешния им обем[9]. В резултат на това големият арктически ледников масив се разпада и стеснява многократно площта си. Около 4000 г. пр. н. е. дори бреговете на Гренландия са се покрили с растителност.

Резултат от това е неотклонното покачване на нивото на Световния океан. Около VIII—VII хил. пр. н. е. водите на езерото, намиращо се на мястото на днешното Черно море, достигат до тогавашното ниво на Босфорския праг и се свързват с тези на Средиземно море[10]. Възниква Черно море. Както и да се колебаят радиовъглеродните дати от този период, калибрацията им показва, че Босфорският проток е бил отворен преди началото на неолитизацията на Европа (фиг. 5). Следователно така или иначе носителите на най-ранната производяща икономика, идвайки от Предния изток на Балканския полуостров, е трябвало да плуват по вода. Трудната преодолимост на Босфорското течение от юг на

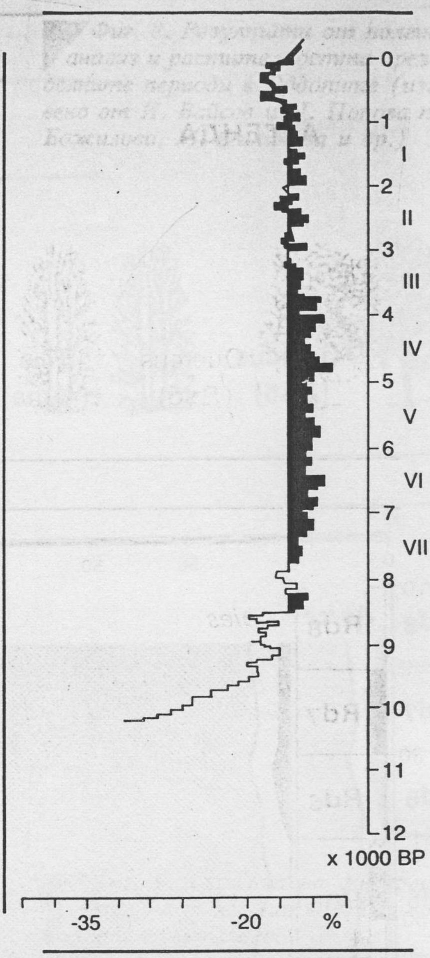

Фиг. 6. Графика на Климатичния максимум (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987)

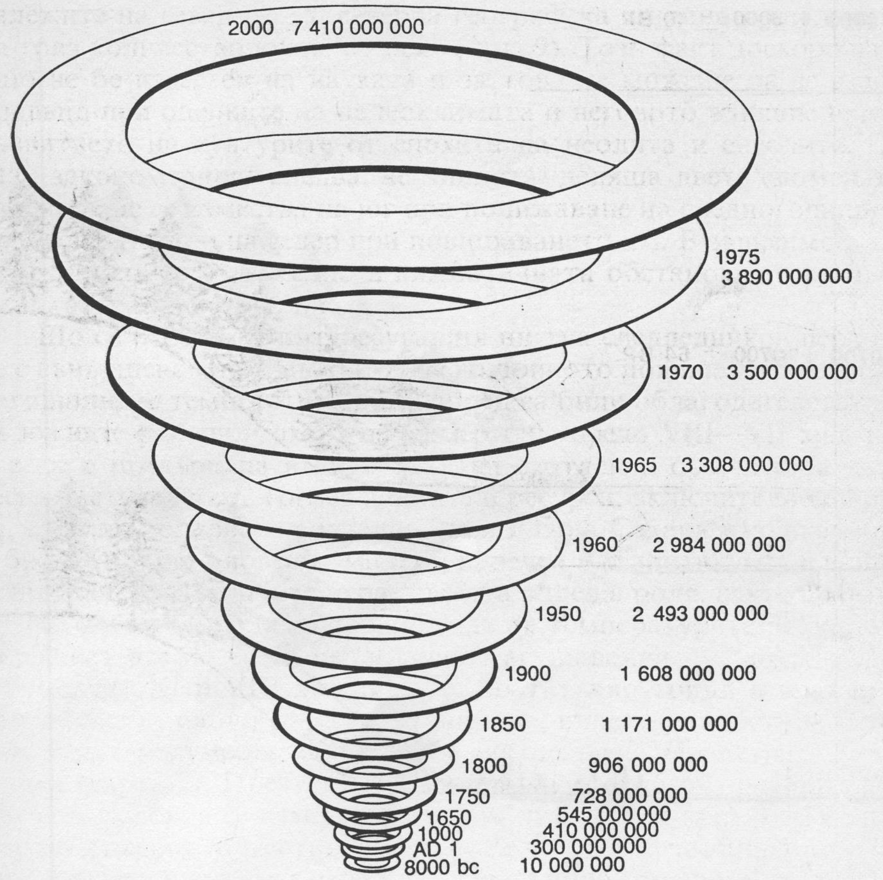

Фиг. 7. Прогресивно нарастване на населението на земята (по S. Tusa, 1983)

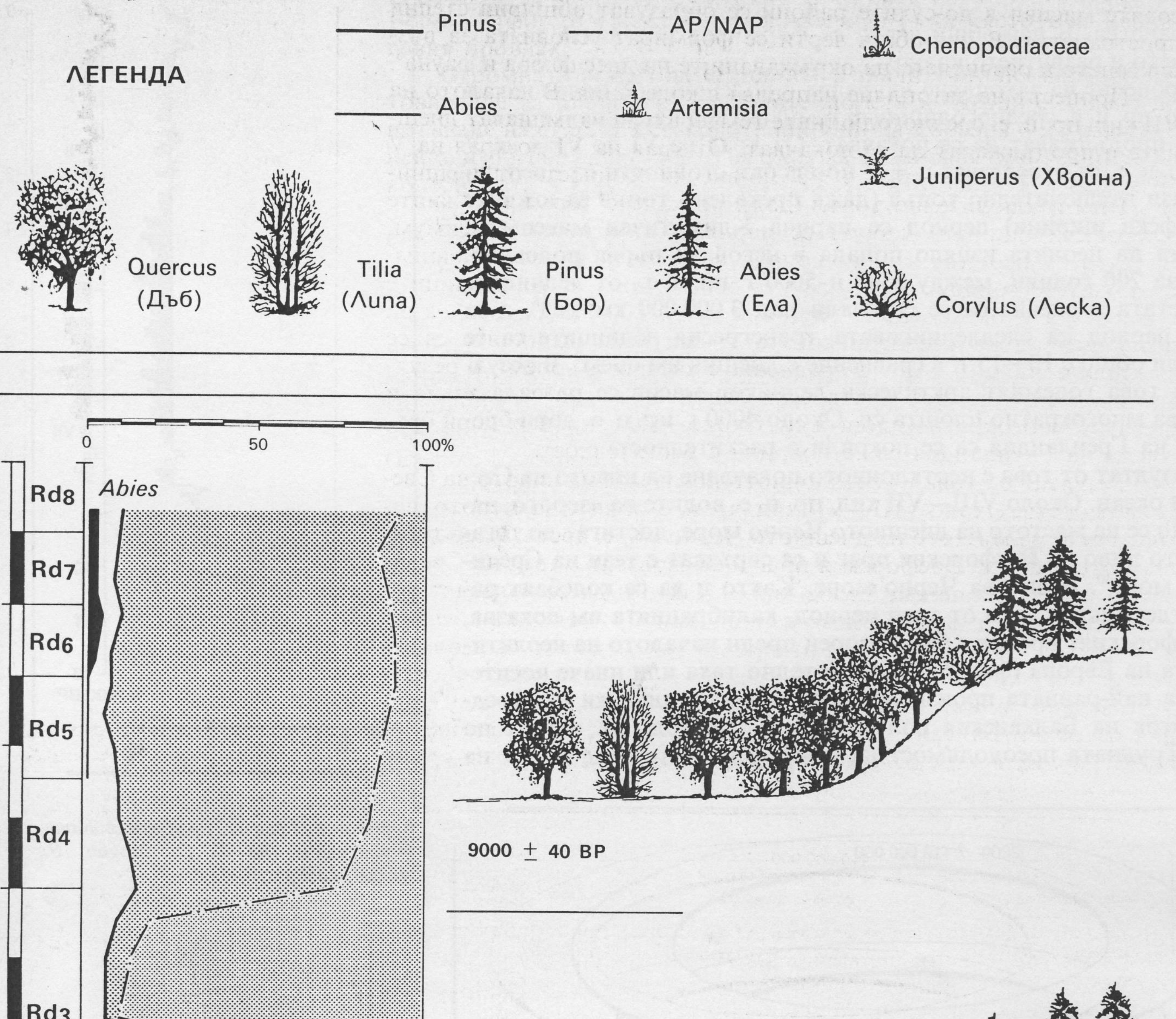

ЛЕГЕНДА
Pinus
AP/NAP
Chenopodiaceae
Abies
Artemisia
Juniperus (Хвойна)
Quercus (Дъб)
Tilia (Липа)
Pinus (Бор)
Abies (Ела)
Corylus (Леска)
0
50
100%
10
30
50
70
90
110
130
150
170
Rd8
Rd7
Rd6
Rd5
Rd4
Rd3
Rd2
Rd1
Abies
Pinus
AP/NAP
9000 ± 40 BP
10700 ± 64 BP

север през този период[11] вероятно е една от причините, поради която Черноморското крайбрежие е било неолитизирано от вътрешността на страната, и то значително по-късно от Тесалия, долините на реките Вардар, Струма, Южна Морава с притоците им и Тракия. От мореходна гледна точка изброените територии са били значително по-леснодостъпни посредством Егейско море.

В резултат от продължаващото и след този момент покачване на Световния океан през VI и V хил. пр. н. е. постепенно е залят и Черноморският шелф. Геологическите колонки, получени при сондирането му, показват под алувиалните наслаги останки от древни почви и заблатени терени, в които се е отлагал полен (фиг. 8). Около началото на IV хил. пр. н. е. е достигнато днешното ниво на водите, но покачването продължава. С това следледниковата трансгресия навлиза в последния си стадий — ингресията, достигайки към средата на IV хил. пр. н. е. своята кулминация. Тогава нивото на Световния океан е с + 3 м над днешното[12], залети или заблатени са най-ниските и най-гъсто населени части на сушата, в резултат на което биват разрушени блестящи праисторически култури. Именно тези явления са се запазили в паметта на много народи от цялото земно кълбо под формата на легенди за „всемирния потоп". За разлика от Фрейзер, който през 1923 г. пръв събира и анализира тези легенди[13], днес разполагаме с убедителни геоложки, океаноложки, глациоложки, палеоботанически, археологически и др. данни, потвърждаващи това явление.

Глобалните тенденции в развитието на палеоклимата на земята и в частност постепенното му затопляне през новокаменната епоха са имали различни, често диаметрално противоположни изяви в различните географски ширини и природогеографски райони. Така например неотдавна бе установено, че при днешния климат едно леко покачване на средногодишните температури само с 0,75—1° има за последица увеличаването на количеството на валежите на север от 35° северна географска ширина и спадането на това количество южно от нея[14] (фиг. 9). Този факт доскоро изобщо не бе известен на науката и за това не можеше да се вземе предвид при оценките на палеоклимата и неговото влияние върху развитието на културите от епохата на неолита и енеолита. От тази закономерност следва, че линията, деляща двете споменати явления, ще се измества на юг при понижаване на средногодишните температури и на север при повишаването им. В зависимост от това се мени чувствително и климатичната обстановка в различните географски ширини.

Що се отнася до интересуващия ни тук следледников период, то е съвършено очевидно, че от неотклонното повишаване на средногодишните температури най-напред са били облагодетелствувани южните райони. Сахара например още преди VIII—VII хил. пр. н. е. се е превърнала в цветуща степ с отделни съобщества дървесна растителност. Тогава водните ѝ ресурси, включително езерата, са били толкова значителни, че в Южна Сахара възниква цял субнеолитен риболовен комплекс, наречен Аквалитикум[15], в чийто технокомплекс харпунът играе същата водеща роля, както в Натуфиена. С още по-голямо повишаване на температурите обаче там настъпват все по-чести периодични засушавания.

Между XI и VIII хил. пр. н. е. достатъчно топъл и влажен е бил климатът около 35° северна ширина, където се простира Плодородният полумесец и където бе осъществена Неолитната революция (карта 2). През VII—VI хил. пр. н. е. тези оптимални климатични условия се изместват към 40° ширина, а през V—IV хил. още по̀ на север. В противовес на това в южните части на ойкумената покачващите се температури и съпровождащите ги засухи

Фиг. 8. Резултати от поленовия анализ и растителността през отделните периоди в Родопите (изготвено от И. Вайсов и Ц. Попова по Е. Божилова, М. Филипова и др.)

Фиг. 9. Графика на диференциацията на температурата и влажността в света днес

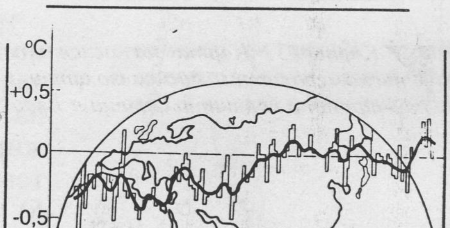

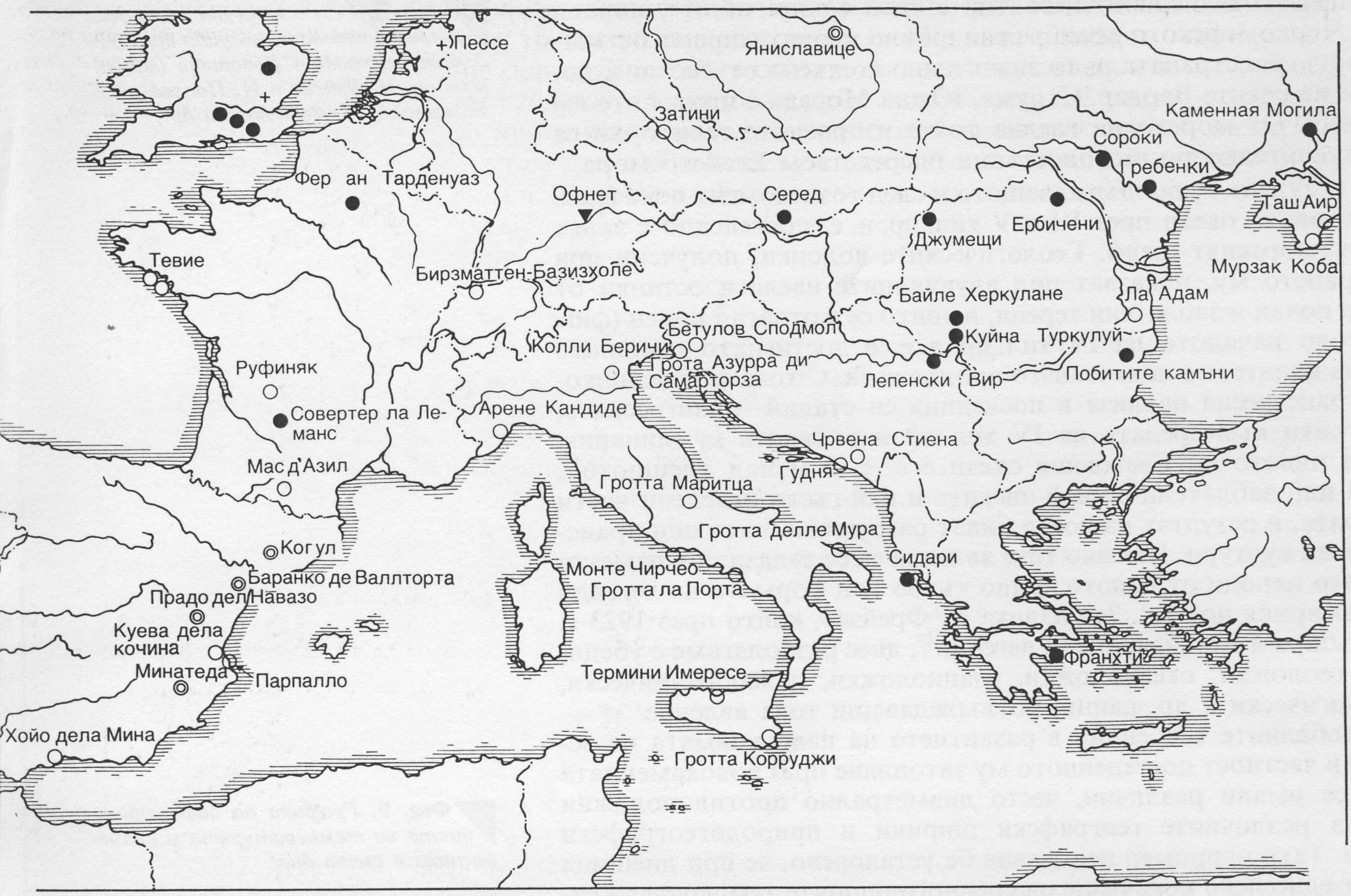

Карта 5. Карта на основните къснмезолитни, постмезолитни и най-ранните неолитни селища в Европа

подкопават екзистенцията на човека. Особено нагледно това е показано в анализа на М. Корфман за Палестина, в южните части на която засушаването е ликвидирало подходящите условия за живот още между 6500—5500 г. пр. н. е.[16]. Гъстата поселищна система изчезва и само единични селища се изместват на север (карта 6). По същото време постепенно намаляват и водните ресурси на Сахара и Аквалитикумът изгубва своята база за съществуване, отстъпвайки място на номадска животновъдна икономика, комбинирана с лов и събирателство, която просъществува до пълното изсъхване на този район през III хил. пр. н. е. Същата тенденция очевидно е изиграла и ролята на решаващ външен импулс за разселването на неолитното население от Предна Азия към по-северните райони на ойкумената, което става именно в рамките на указания период.

Що се отнася до Европа, то изместването на съответните температурни пояси в северна посока се проследява много добре на базата на разцвета и катаклизмите, които преживяват тукашните неолитни и енеолитни култури. За много горещи лета и горски пожари например говорят и промените в топографското положение на цели поселищни системи, както това се установява например за културата Ленгиел в Средна Европа[17]. Възникването и разпространението на културата на Фуниевидните чаши в Северна Средна Европа от своя страна[18] отговаря на финалните и постфиналните етапи на Климатическия максимум, когато най-облагодетелствувани в климатично отношение се оказват по-северните територии на ойкумената. По същото време на Балканския полуостров се наблюдава екологическа криза, съпроводена от дълбока цезура в етнокултурното развитие.

За читателя може би няма да е безинтересно да узнае, че кли-

натичната история на холоцена познава и редица по-късни колебания на средногодишните температури за по-дълги периоди, в рамките на ±1,5° по отношение на днешните. Познаваме т. нар. „малки ледникови периоди“ (например между 1450—1880 г. пр. н. е.) и „малки климатични максимуми“ (например между 700 и 900 г. пр. н. е.), когато викингите се установяват в Гренландия (фиг. 10). Между другото, съвременните климатични изследвания показват, че и днес се намираме в началото на нов (малък или голям?) климатически максимум и дори активно допринасяме за развитието му чрез засилването на т. нар. „парников ефект“ на планетата ни[19].

Описаните общи тенденции в развитието на климата на планетата в следледниково време създават оптималния екологически фон за разпространението на придобивките на Неолитната революция в Европа. Те определят и природно-климатичната обстановка в българските земи. Отделните географски райони на страната обаче са реагирали далеч не едновременно и по различен начин на променящите се климатични дадености.

Важна климатична бариера е бил и си остава и до днес Балканът. Южно от него, в Тракия и Родопите, затоплянето е било почувствувано значително по-рано, отколкото на север от него, а отворените на север степни райони на Североизточна България и Черноморието си остават въобще по-прохладни. Чрез долините на реките Вардар, Южна Морава, Струма и Искър в северна посока са прониквали топли егейски въздушни маси, както това става и днес. Влиянието на тогавашния значително по-топъл средиземноморски климат се е чувствувало чак отдъд Дунав в района около Железните врата, в Олтения, Банат и Южна Трансилвания[20] (карта 8).

В тясната зависимост от тези дадености протичат и етапите на неолитизацията на нашите земи, за които ще стане дума подолу. Най-топлите райони на Балканския полуостров естествено са били неолитизирани първи.

Конкретните данни за палеоклимата на българските земи за първите хилядолетия на Климатическия максимум не са много, тъй като липсват задоволяващи в качествено и количествено отношение комплексни изследвания на тези проблеми. Най-богата, макар и косвена информация черпим от поленовите анализи, но с такава разполагаме само от дънните наслаги на езерата и лиманите от Североизточна България (Сребърна, Дуранкулак, Шабла и Варненските езера[21]). Палеоботаническите и палеозоологическите данни от съседните райони попълват в значителна степен картината на палеоклимата и поради глобалния му характер те са използваеми и за България. С най-богата, комплексна информация разполагаме от североизточните причерноморски райони[22]. През X—VII хил. пр. н. е. те си остават аридни, за което свидетелствуват находките от полен на бор, бреза и мъхови. Растителността отразява с характерното за нея закъснение едно постепенно затопляне без съществено увеличение на влажността. Дървесните видове се увеличават до 8,3 % от цялата флора[23]. Постепенно се появяват и по-топлолюбиви дървесни видове като габър, дъб и др. Обширните степни пространства се покриват с разнообразна тревна растителност. На мястото на крупните студенолюбиви стадни животни (мамута, носорога, северния елен и др.), които изчезват още през X хил. пр. н. е., идват турът, сайгакът, тарпанът, хидрунтировото магаре, благородният елен и дивата свиня. В общи черти тези изменения са сходни с тенденциите в изменението на биотопа в цяла Средна и северната част на Югоизточна Европа през разглеждания период[24].

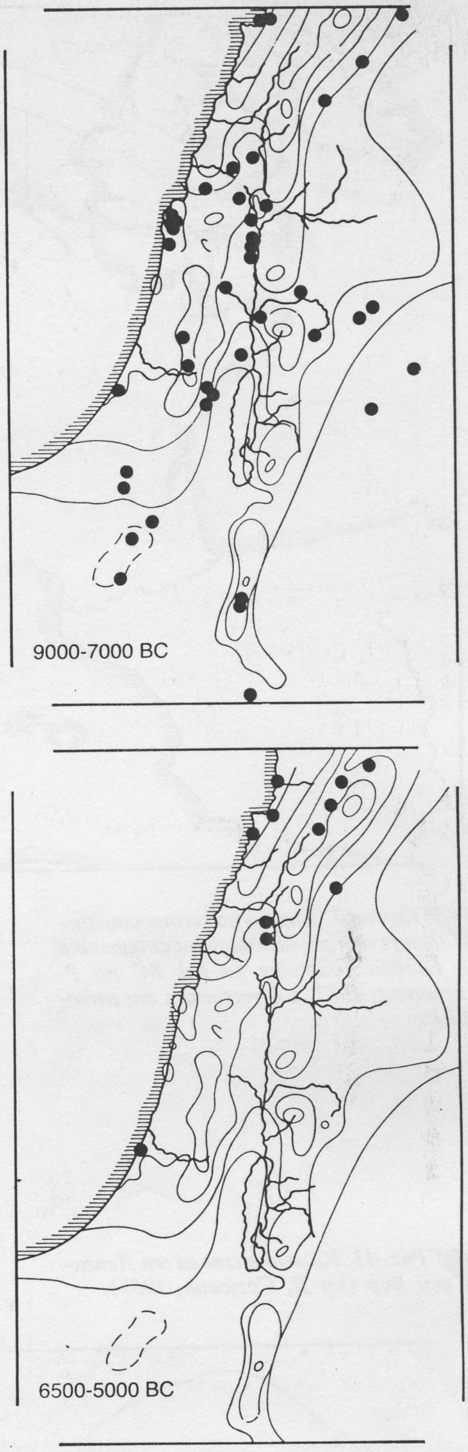

Карта 6. Карти, отразяващи промените в поселищната система на Палестина, следствие от засушаването след 6500 г. (по M. Korfmann 1979)

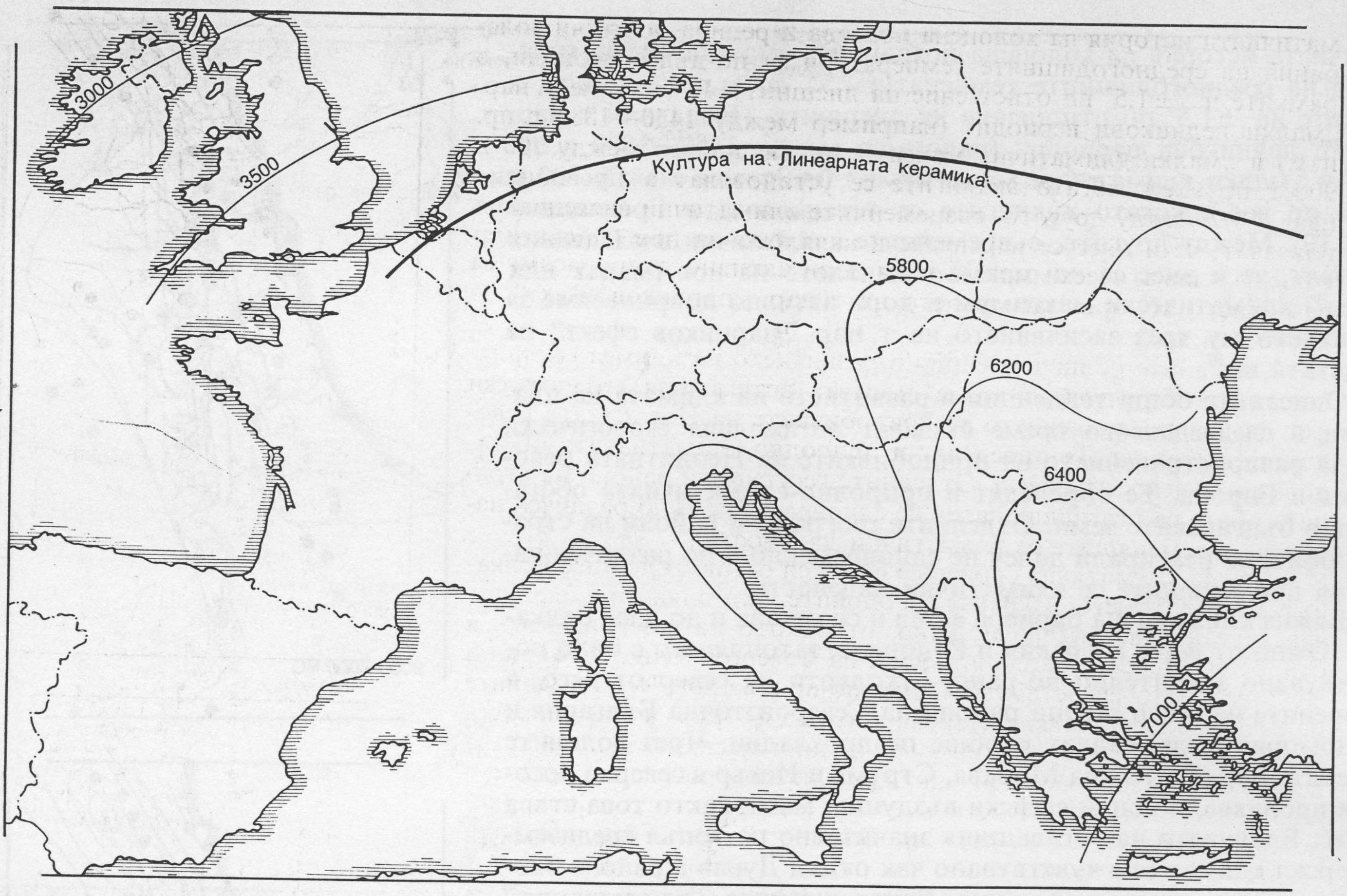

Карта 7. Карта на разпространението на произвеждащата икономика в Европа (датите са cal BC по P. Breuning, 1987, с допълнения от автора)

Тъй като районите южно от Балкана са значително по-топли, то формирането на биотоп, сходен с описания, е протекло с цяло хилядолетие по-рано, така че благоприятните условия за отсядане на неолитното население южно от Балкана и в Централнобалканския ареал са били налице още в средата на VII хил. пр. н. е.[25] Такава е била в общи черти екологическата картина на Балканския полуостров в навечерието на неолитизацията му.

НЕОЛИТИЗАЦИЯТА

Въпросът за взаимодействието на местното балканско мезолитно население с придошлото ранннеолитно доскоро бе разглеждан

Рис. 43. Каменни стели от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969)

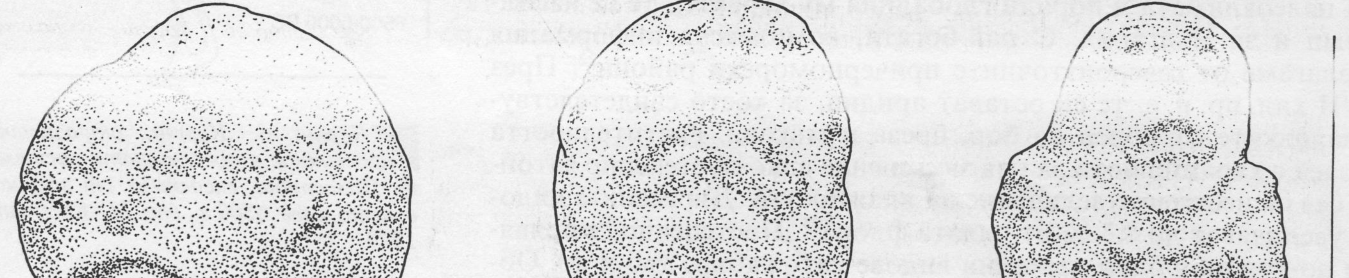

само глобално поради липсата на конкретен изворов материал. За него се съди главно от крайния му резултат — внезапната неолитизация на Балканския полуостров след средата на VII хил. пр. н. е. Видян детайлно, този проблем показва необходимостта от стратификация на явленията и конкретен подход към съществените различия в изявата им в отделните части на полуострова.

Проучванията от последните десетилетия позволяват отделните аспекти на тази проблематика да бъдат разгледани по-детайлно.

Обезлюдяването на Балканския полуостров в периода между XIV и XI хил. пр. е. се доказва от почти пълното отсъствие на археологически обекти, отнасящи се към този период[26]. Само в отделни, особено благоприятни в екологично отношение рефугиуми очевидно са намерили убежище по-дребни, нестадни видове животни и малки групи епи-палеолитно население. Д. Срейович[27] с право отбелязва, че не става дума за високо развитите колективи на къснопалеолитните, тясно специализирани ловци на едри студенолюбиви стадни животни. Те не са могли да се приспособят към променената в екологичната обстановка и са изчезнали от историческата сцена заедно с обектите на своята ловна дейност.

Само по-изостаналите човешки групи, които са практикували неспециализирана присвояваща икономика, базираща се на комбинацията от лов, риболов и събирателство, са могли да преживеят и да се приспособят към новите условия. Числеността на това мезолитно население обаче е била пределно ниска. То е носител на традиграветски и гребенковски традиции в кремъчната индустрия.

През XI—X хил. пр. н. е. на отделни места в Югоизточна Европа се формират мезолитни култури, като например Куйна Туркулуй[28] в района на Железните врата. Гребенки в лесостепните

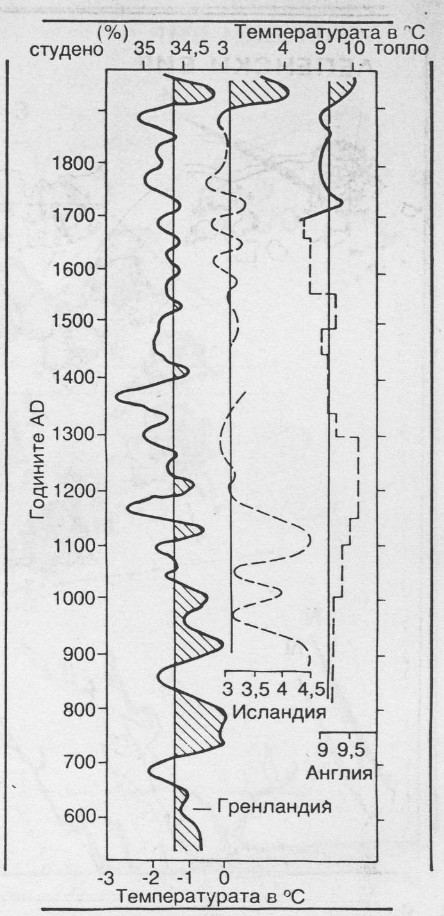

Фиг. 10. Графика, отразяваща колебанията в климата на Гренландия, Исландия и Англия (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987)

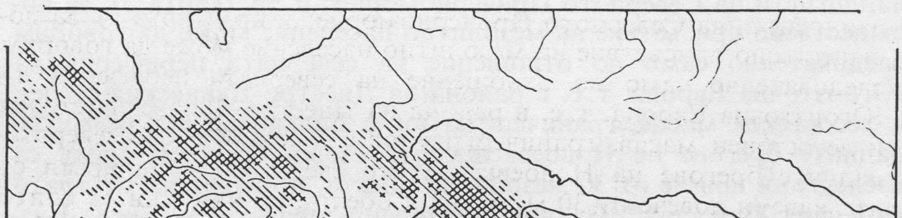

Карта 8. Карта на разпространението на средиземноморския климат в северната част на Балканския полуостров (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987, с допълнения от автора)

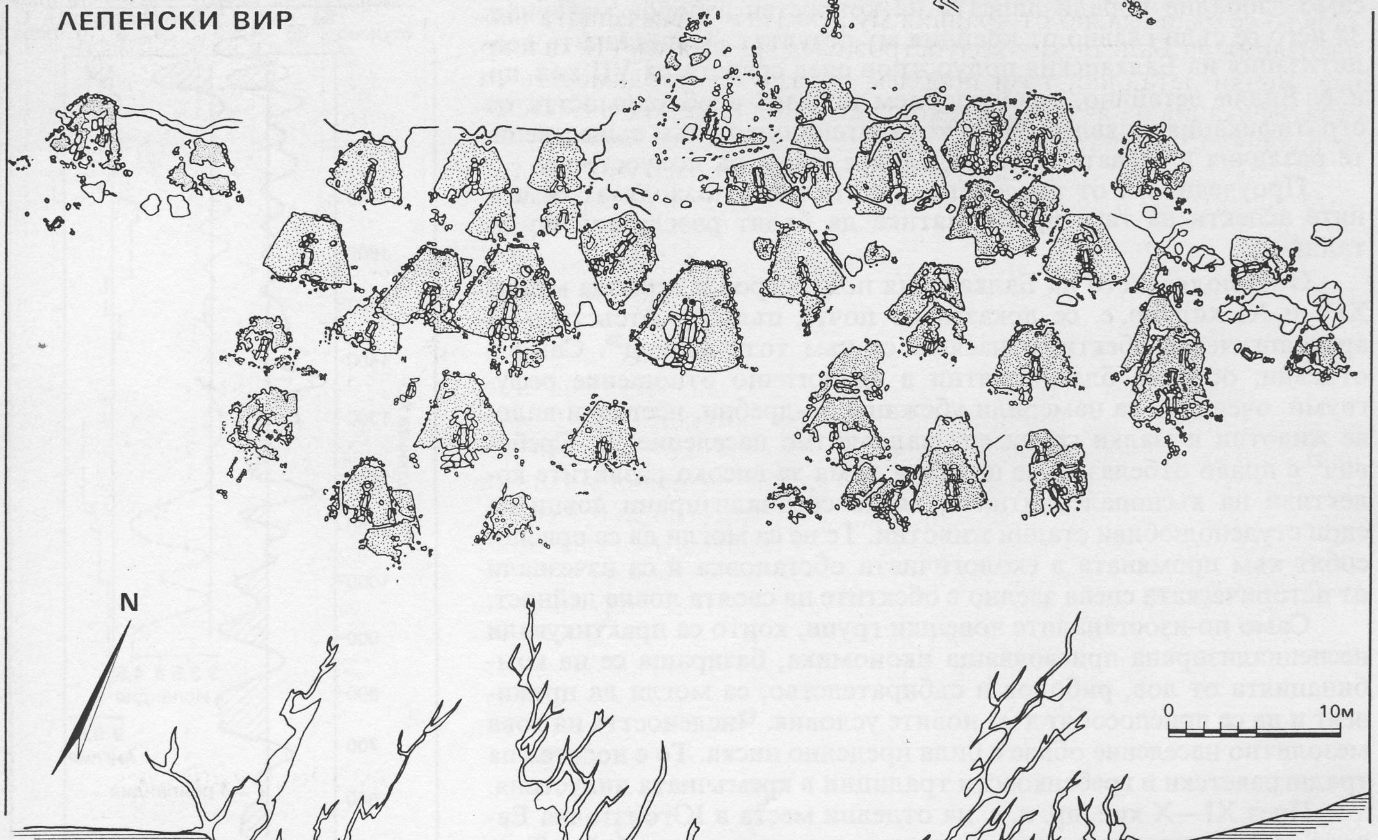

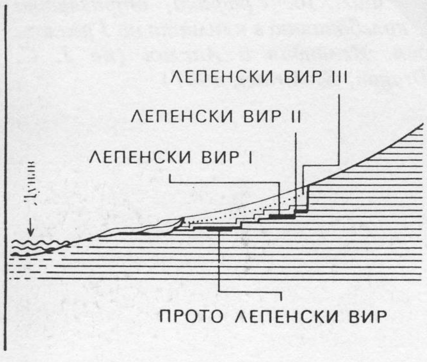

Рис. 44. План на Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969)

ландшафти на Северното Причерноморие[29] и др. (карта 5). За посъществено присъствие на мезолитно население може да говорим следователно само по отношение на северната периферия на Югоизточна Европа, т. е. в района на Днестро-Дунавския степен и лесостепен масив, граничещ на юг с Балкана и със северозападните брегове на Новоевксинското езеро. От този ареал са изследвани повече от 30 мезолитни обекта, по-известни от които са Куйна Туркулуй[30], Падина[31], Ветерани-терасата[32] и Шкела Кладовей[33] в района на Железните врата, Каменна могила[34], Сороки[35], Гребенки[36] и Белолеске[37] в Северопонтийския ареал, Мурзак коба и Таш аир на Крим[38] и др. (карта 5). От България е известен само един обект — споменатите вече Побити камъни край Варна[39]. Макар откритите там археологически материали да са без стратиграфски данни, те позволяват да бъдат проследени гребенковски елементи в кремъчния инвентар[40] (рис. 4) наред с късно тарденуазки.

В типологията на кремъчните индустрии на Куйна Туркулуй и Гребенки се проследяват някои съществени различия, произтичащи в частност от различните технологии на обработка на кремъчните ядра. Това са различия в сферата на производството на средствата за производство. Тези различия изпъкват добре на фона на глобалното единство в основните характеристики на кремъчните индустрии от цялата евроазиатска мезолитна система на тарденуазиена.

Мезолитните общества североизточно от Дунава и източно от Карпатите просъществуват почти цяло хилядолетие по-дълго от тези в южните части на полуострова, където те биват неолитизирани значително по-рано. В съответствие с това на юг броят на известните днес мезолитни обекти е минимален. Говори се за поч-

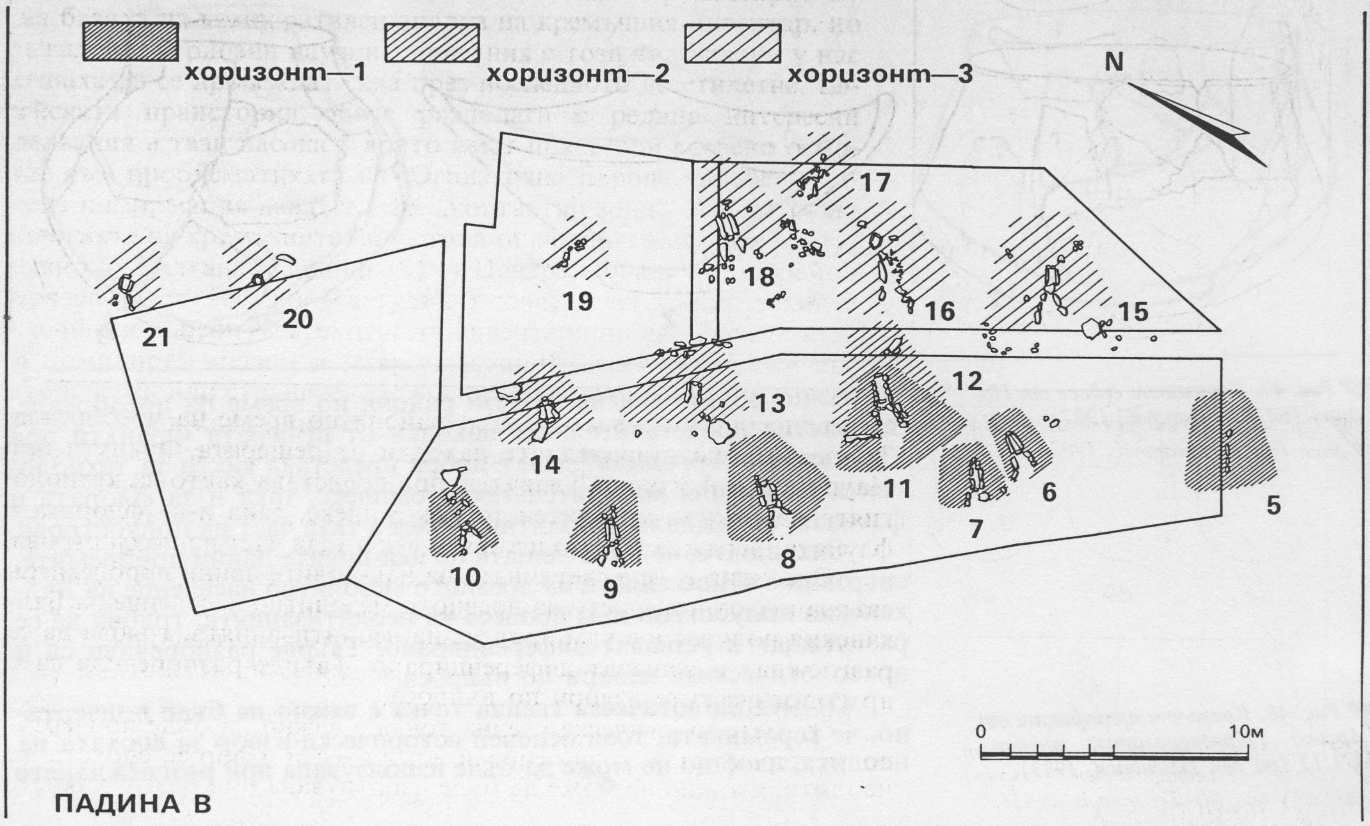

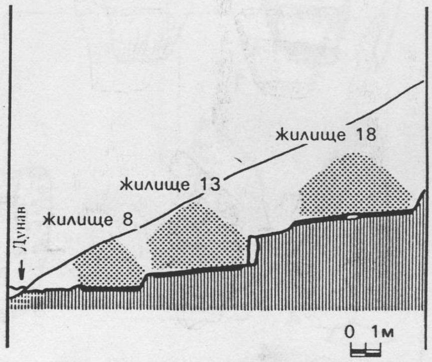

Рис. 45. План на Падина (по В. Jovanović, 1987)

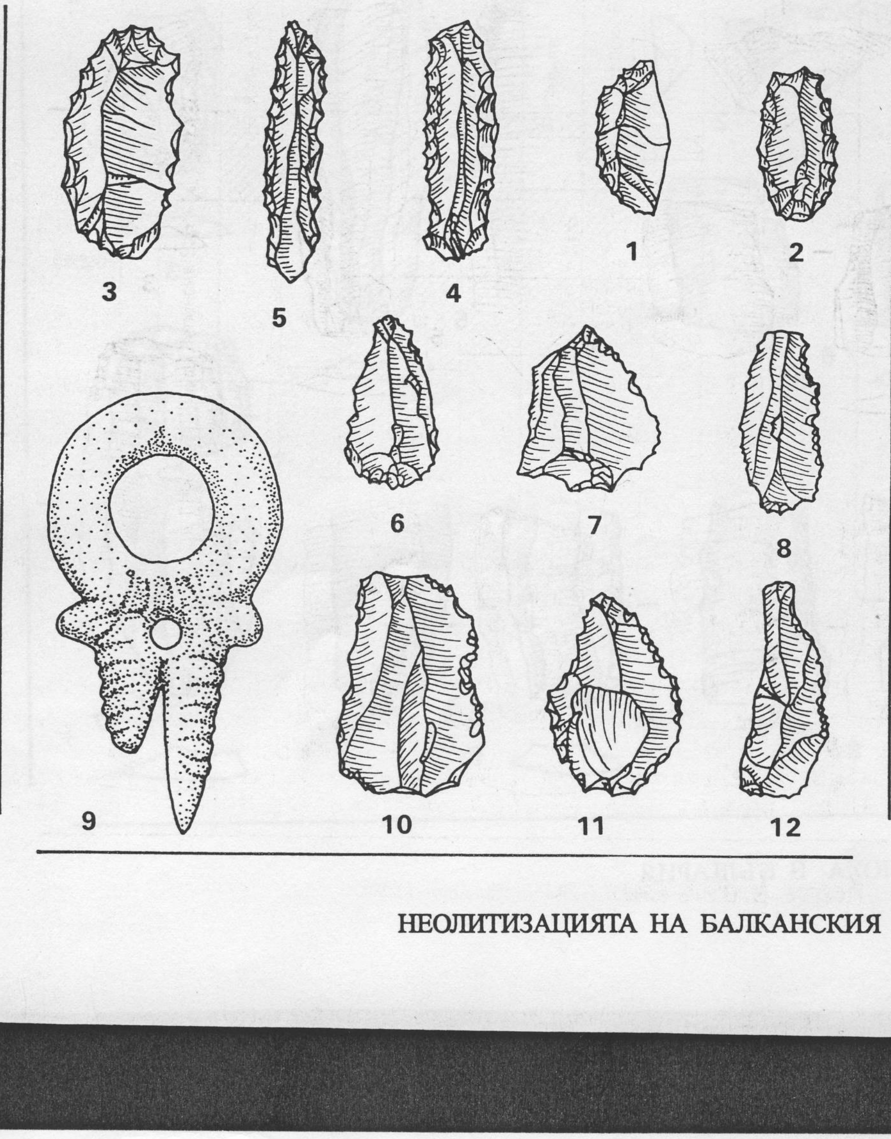

Рис. 46. Кремъчни артефакти от Лепенски Вир: 1—5 от Прото Лепенски Вир; 6—12 от Лепенски Вир I; 9 — амулет от кристал (по Д. Срејовић, 1969)

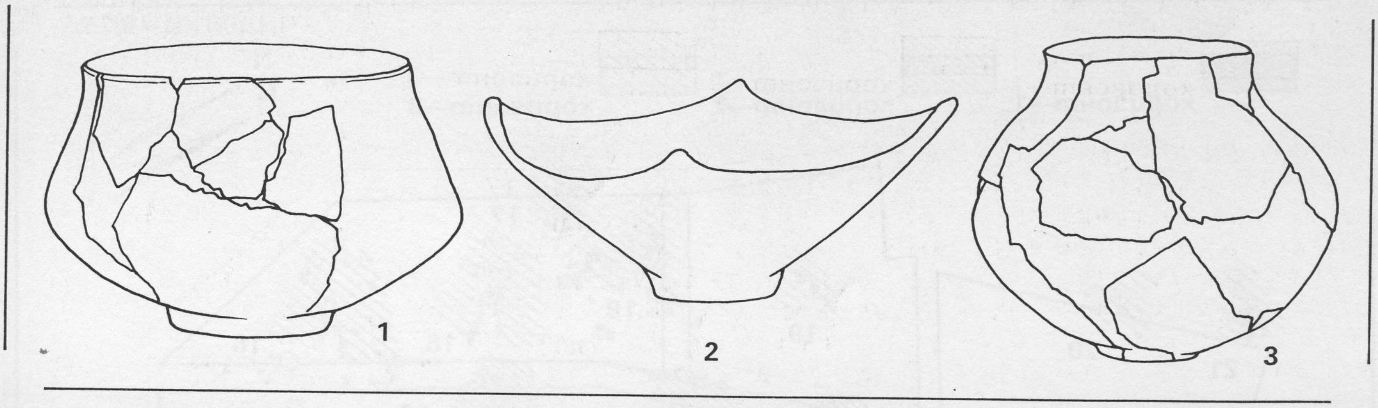

Рис. 47. Керамични съдове от Падина (по B. Jovanović, 1987)

Рис. 48. Кремъчни артефакти от Аргиса (Предкерамичен неолит) (M 1:1) (по M. Tellenbach, 1983).

ти пълно обезлюдяване на тези райони по време на преобреала. За щастие представителните находки от пещерата Франхти при Науплион в Арголида[41] дават добра представа както за технологията на южния мезолитен технокомплекс, така и за флората и фауната, ограждала мезолитния човек в тази част на полуострова.

Очевидно е, че в светлината на най-новите данни проблемите, свързани с отношението на древното мезолитно население на Балканския полуостров към процеса на неолитизацията, трябва да се разглеждат и решават диференцирано. Твърде разноречиви са и археологическите извори по въпроса.

От методологическа гледна точка е важно да бъде подчертано, че керамиката, този основен исторически извор за епохата на неолита, изобщо не може да бъде използувана при разглеждането

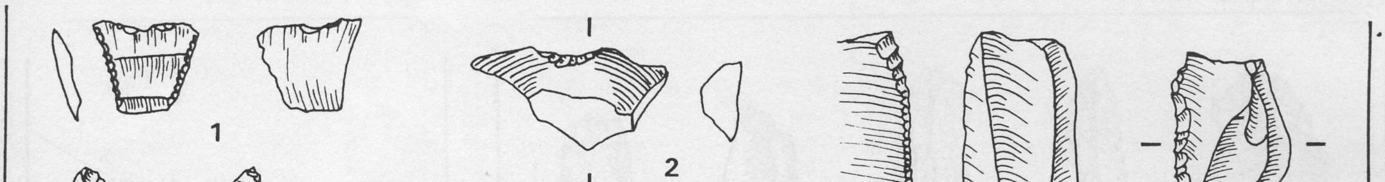

на интересуващата ни проблематика. Сравнителни изследвания между мезолитни и неолитни явления могат да се реализират само на базата на компаративен анализ на кремъчния инвентар, но за съжаление сериозни научни занимания с този вид извори у нас започнаха да се провеждат едва през последното десетилетие. Европейската праистория обаче разполага с редица интересни изследвания в тази насока[42], които имат пряко или косвено отношение към проблематиката на Югоизточна Европа. Особено интересна информация дават т. нар. „контактни зони". Анализът на типологията на кремъчните индустрии от раннонеолитните култури южно от Балкана (Караново I) от Централнобалканския район (Старчево) и от Тесалия (Магулица) сочат категорично техните анатолийски корени. В кремъчните инвентари на изброените култури доминират медио- и макропластините, често снабдени със стръмен член или страничен ретуш, отцепвани от високи, конусовидни кремъчни ядра (рис. 48). Тези данни не позволяват да предположим каквото и да е било участие на някакво древно мезолитно население в процесите на неолитизацията и във формирането на изброените неолитни култури. Южният раннонеолитен технокомплекс стои далеч от споменатите по-горе синхронни мезолитни явления. В частност — на кремъчната индустрия на Караново I—II са съвършено чужди както трапеците, така и останалият микролитен компонент, характерен за индустриите в североизточната част на Балканския полуостров.

От своя страна анализът на неолитните кремъчни индустрии от северния ареал показва ясна бикомпонентност. Тук привнесената наред с култиватите и керамиката медио-макролитична технология е съчетана с достатъчно ясно изявен микролитен компонент

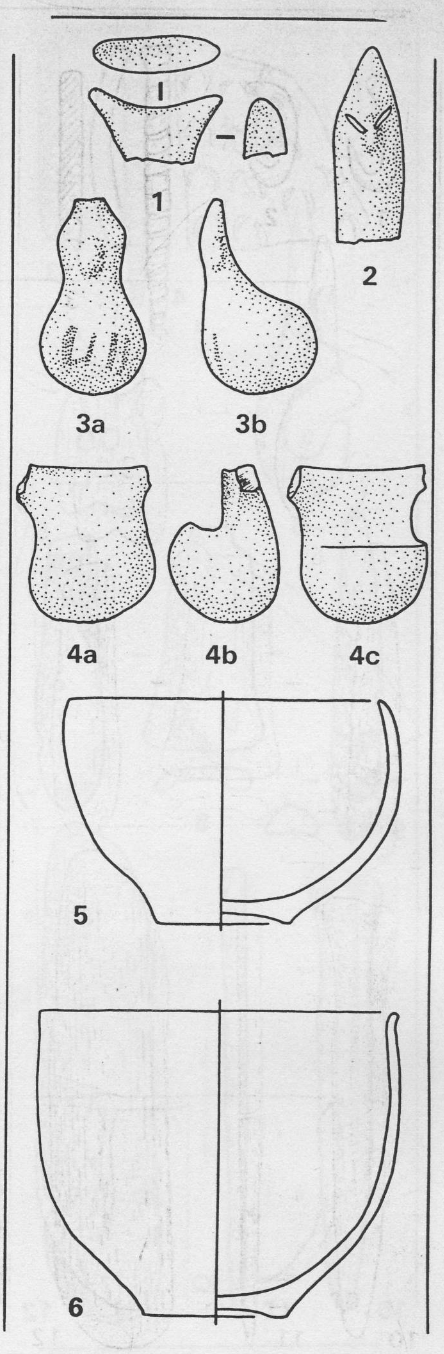

Рис. 49. 1—4 антропоморфни фигурки (М 1:1) и 5—6 — керамични съдове (М 1:4) от Змайевац — Смедеревска паланка (БРН—М)

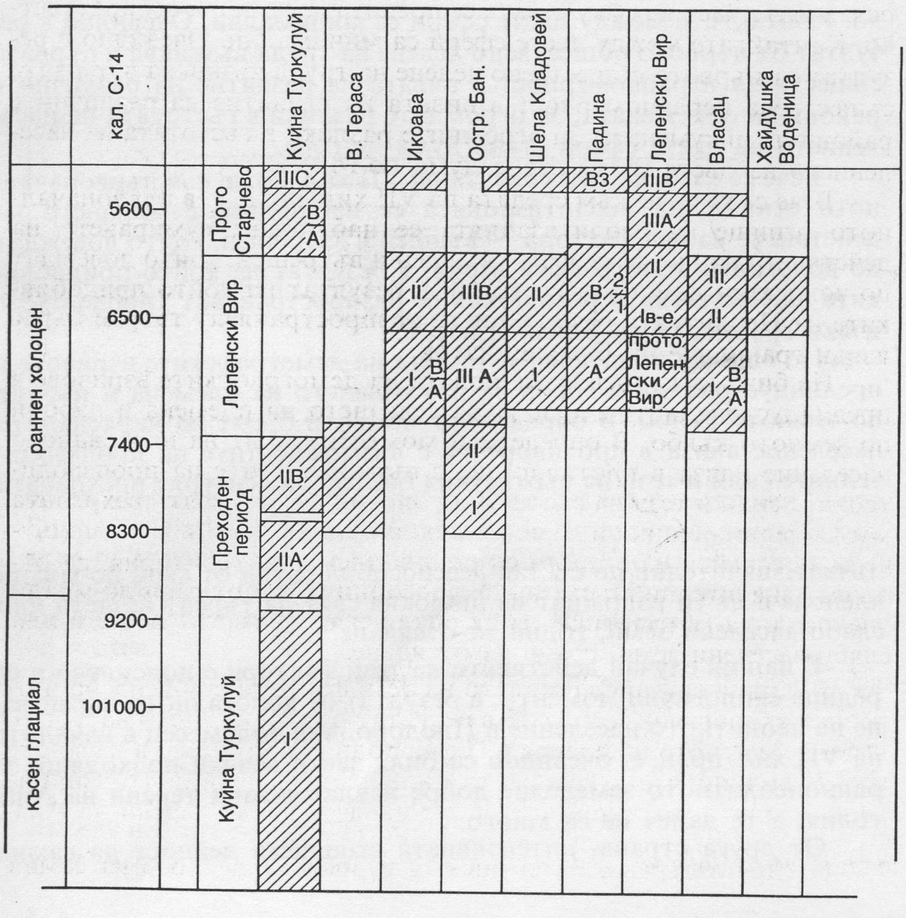

Табл. 1. Сравнителна таблица на релативната и абсолютна хронология на раннохолоценските обекти от района на Железните врата (по Д. Срејовић 1969)

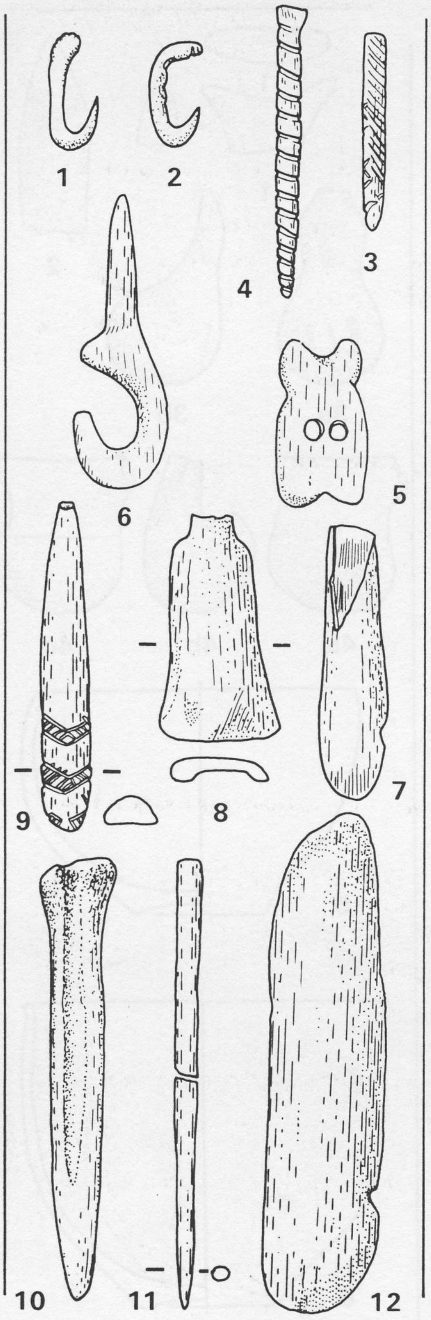

Рис. 50. Костени предмети от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969)

(рис. 46), очевидно идващ от по-древния гребенковски субстрат. Присъствието на двата компонента определя характерния облик на кремъчния комплекс на културите Източен Криш, Овчарово, Цонево, Усое, Хаманждия, ранен Боян и Хотница.

У нас тези особености са проследени в неолитните селища Поляница — платото[43], Овчарово — гората[44], Усоето при Аспарухово[45] и много други.

В този смисъл очевидно следва да приемем, че в по-северните европейски територии определени групи мезолитно население биха могли да бъдат неолитизирани. Преодолявайки психологическата бариера, ще да са преминали към произвождаща икономика. За територията на Полша и Югославия например този аспект е проанализиран върху достатъчно богат изворов материал[46]. Съществуват указания за подобни процеси и в Молдавия и Украйна.

И тъй, по време на първия етап от неолитизацията на Европа, обхващащ втората половина на VII хил. пр. н. е., на Балканския полуостров и съседните му територии са съществували синхронно, но екстериториално и двата стопански комплекса — този на производящата и този на присвояващата икономика. На ранния етап на заселване контакти между двете сфери с малки изключения не се проследяват. Сферите остават географски разделени от Балкана. Едва по-късно, през втория етап на разпространение на производящата икономика на север (карта 7), възникват такива. Те се проследяват при анализа на по-късната кремъчна индустрия, погребални обичаи и жилищни форми. Югът на полуострова обаче си остава незасегнат от тях.

Подобна картина получаваме и като се върнем няколко хилядолетия назад към времето на Неолитната революция. Докато през X—VIII хил. пр. н. е. населението на Плодородния полумесец живее в условията на производящата икономика, населението на останалата част на ойкумената се препитава от лов и събирателство. Контактите между двете сфери са минимални. Очевидно в резултат от първото обществено делене на труда възниква и първата съществена неравномерност в нивата на развитие на различните райони на ойкумената. За огромните разлики в гъстотата на населението на двете сфери стана дума по-горе.

Вече се каза, че към средата на VII хил. пр. н. е. в първоначалното огнище на неолитизацията се наблюдава сумирането на действието на два фактора — външен и вътрешен, които довеждат до колосален демографски взрив, в резултат на който придобивките на Неолитната революция се разпространяват твърде бързо извън границите на Близкия изток.

Не бива да подценяваме ролята на демографските взривове в прединдустриалните епохи за разселването на племена и народи по земното кълбо. В определени моменти броят на нарасналото население влиза в противоречие с възможностите на производителните сили и тези на съответния биотоп да осигурят прехраната му. Отделни общини и цели племенни общности се виждат принудени, оставайки на старата си родовоплеменна територия, да отлъчват значителни по състав дееспособни групи от свои по-млади членове и да ги изпращат из широкия свят да търсят незаети или слабо заселени земи, годни за отсядане.

В нашия случай действието на тези фактори е подсилено и от редица екологични моменти: в резултат от колосалното нарастване на неолитното население в Плодородния полумесец в началото на VII хил. пр. н. е. очевидно са били заети всички подходящи за раннонеолитното земеделие добре навлажнявани терени на Анатолия, а те далеч не са много.

От друга страна, интензивната стопанска дейност на самия

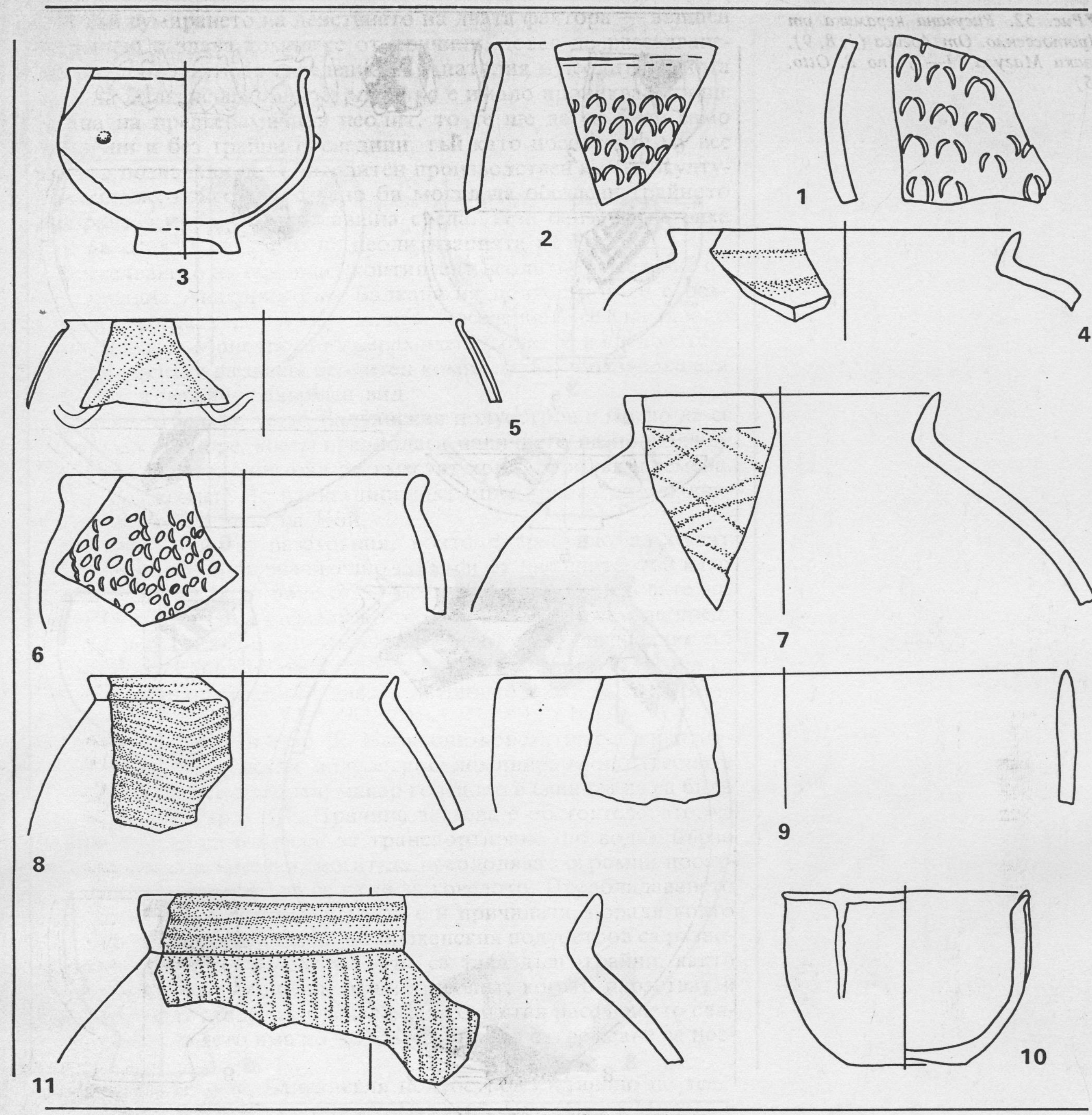

Рис. 51. Керамика от култура Протосескло от Отзаки Магула (по B. Otto, 1985)

човек все-повече е стеснявала възможностите на местния биотоп. Горите са били изсичани поголовно за строителство, огрев, опалване на керамика и главно за освобождаване на посевни площи, но с това е бил отворен пътят на ерозията. Спадало е и количеството на валежите и големи територии постепенно са се превърнали в степ.

Към това се прибавя като външен, независещ от човека фактор споменатото покачване на средногодишните температури. В периода между 6500 и 6000 г. трайно засушаване обхваща южните части на Плодородния полумесец. В частност в Южна Палестина между края на Предкерамичния неолит В (6500 г. пр. н. е.) и Кремъчния неолит АВ (5800 г. пр. н. е.) изчезва цялата поселищна система (карта 6)[47]. Явлението не е локално, а̀ последица от Клима-

Рис. 52. Рисувана керамика от Протосескло. От Аргиса (1, 8, 9), Отзаки Магула (1—7) (по В. Otto, 1985)

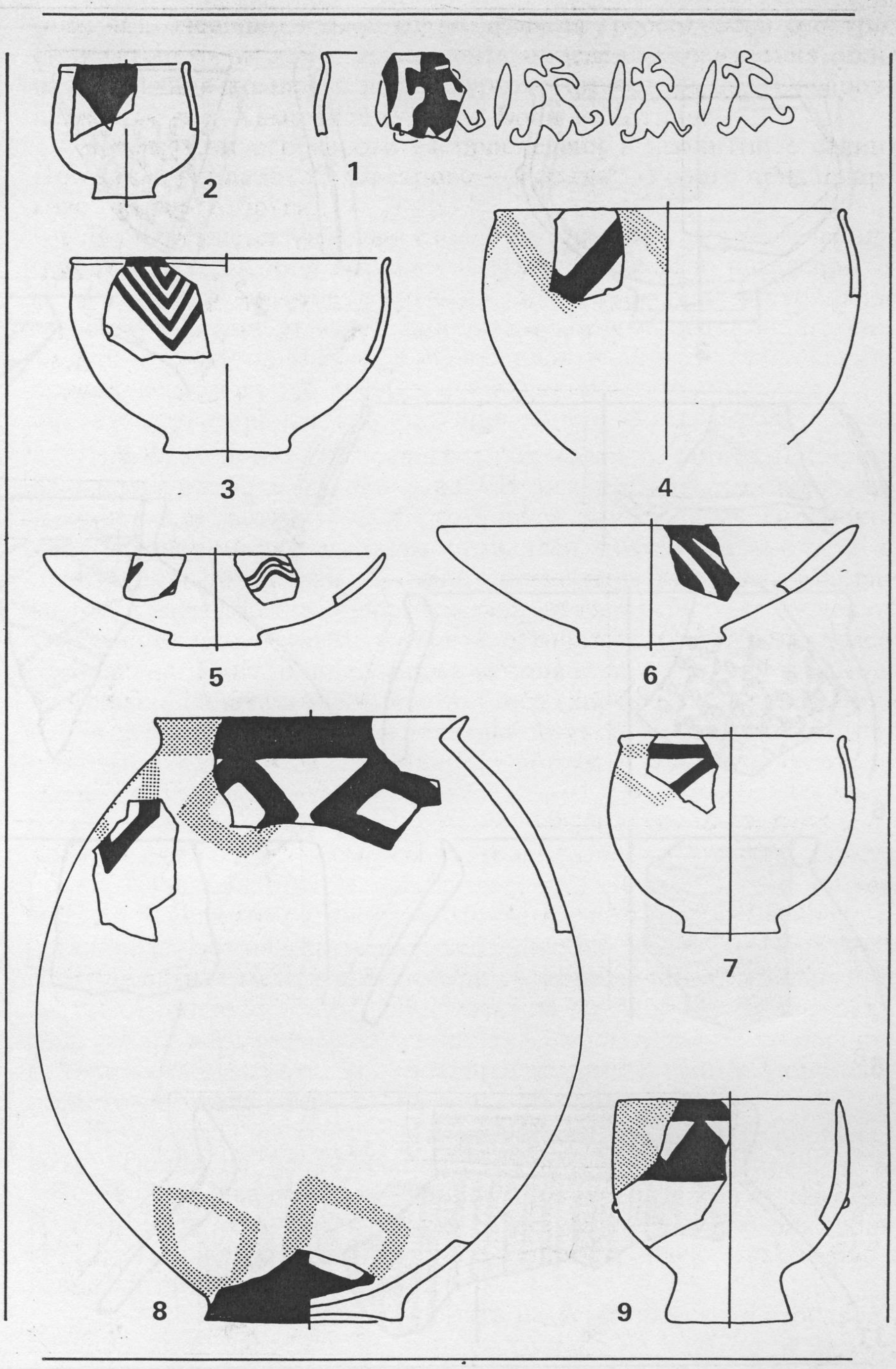

тичния максимум. Като такова то неминуемо е засегнало, макар и в по-умерена степен, и неолитните култури в Южна Анатолия. Що се отнася до Южна Палестина, то населението й е могло да напусне района или преселвайки се на север (където обаче само би създало допълнително демографско напрежение), или разселвайки се по море. Най-близкият пункт е о. Кипър, който бива неолитизиран именно в края на Предкерамичния неолит В (Хирокития). Предполага се също така, че изходната територия на населението — носител на кардиум-керамика, е Североизточното Средиземноморие, но този момент е очевидно с малко по-късна дата[48]. Предкерамичен неолит В може би има и в основата на Аргиса магула в Тесалия (рис. 48)[49], както и в пещерата на Франхти в Пелопонес.

И тъй сумирането на действието на двата фактора — външен и вътрешен, създава комплекс от причини, довел до разселването на раннонеолитното население на Анатолия и неолитизацията на юга на Балканския полуостров. Ако е имало прониквания още на етапа на предкерамичния неолит, то те ще да са били само спорадични и без трайни последици, тъй като носителите му все още не са познавали целия неолитен производствен и социокултурен комплекс, който единствено би могъл да обезпечи трайното етаблиране в новата обкръжаваща среда. Тези епизоди не биха могли да сложат началото на неолитизацията на Европа.

Преселването на основния контингент неолитно население от Северозападна Анатолия към Балканския полуостров се е осъществило в средата на VII хил. пр. н. е. Населението се е намирало вече на етапа на Монохромния керамичен неолит В и следователно е било носител на целия неолитен комплекс на производящата икономика в неговия завършен вид.

Вече се отбеляза, че до Балканския полуостров е могло да се стигне само по море, което предполага наличието на подходящи плавателни съдове, способни да вместят хора, добитък и семена. Почти Ноев ковчег! Но навигационният опит трябва да е надвишавал значително този на Ной.

Впрочем водните разстояния, които е трябвало да бъдат преодолявани, са били значително по-къси от днешните, тъй като нивото на Егея е било поне с 25—30 м по-ниско и следователно островите и сушата са заемали по-голяма площ. Можем да предположим и преплаване от остров на остров и придвижвания по суша по протежение на речните долини, които от своя страна са били по-дълбоко врязани от днес, а днешните делти не са съществували.

За този най-ранен етап Ш. Бьокьони констатира в животновъдството на Балканския полуостров доминиране на дребните преживни — овцата и козата, макар говедото и свинята да са били също донесени (карта 3)[50]. Причина за това е обстоятелстото, че козата и овцата са по-лесни за транспортиране (по вода), бързо се размножават и пасейки, могат да преодоляват огромни пространства, което не може да се каже за говедото. Преобладаването на стадата от овце и кози може би е и причината, поради която най-ранните неолитни селища на Балканския полуостров са разположени сравнително по-високо и не са така дълготрайни, както тези от по-късните етапи на ранния неолит, когато нарастват и дори доминират стадата от говеда. На този етап населението слиза в низините, където има по-добри условия за отглеждане на последните.

Проникването на Балканския полуостров е станало по теченията на реките Пра-Струма, Пра-Вардар*, Пра-Южна Морава и Дунава, но от запад на изток. Очевидно придвижването на населението е било твърде бързо, така да се каже — на един дъх.

Очевидно местата, предлагащи оптимални и най-близки до тези от Анатолия условия за живот, са били предварително избирани при по-ранни пътешествия. Най-рано са неолитизирани Те-

* Вардарският път напоследък се оспорва, но без основание. Проходимостта му е далеч по-добра от тази на Искърския проход и не отстъпва с нищо на тази на Кресненския, а тези два пътя са напълно приемливи за същите автори, които отричат Вардарския път. Очевидно речните теснини не са били проблем за неолитния човек. В тази връзка не бива да се забравя, че те са били преодолявани до края на миналия век сезонно и в двете посоки от огромни стада овце в рамките на тогавашната сезонно-мобилна структура на овцевъдството, а и с търговски цели.

Рис. 53. Монохромна керамика от Поляница-платото (М 1:4)

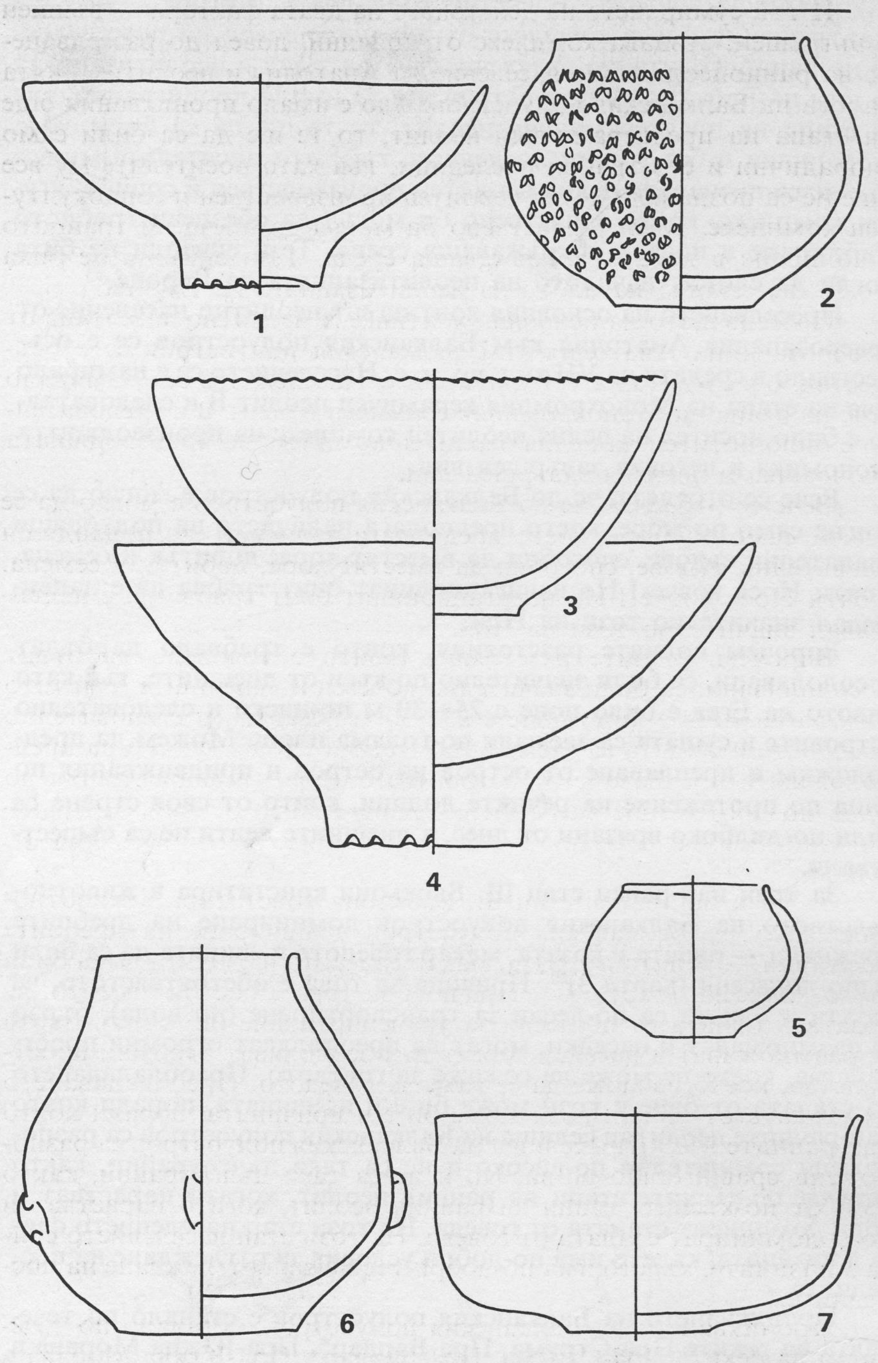

Рис. 54. Керамика от раннонеолитната култура Подгори I в Албания (по M. Korkuti, 1988 и F. Prendi, 1990)

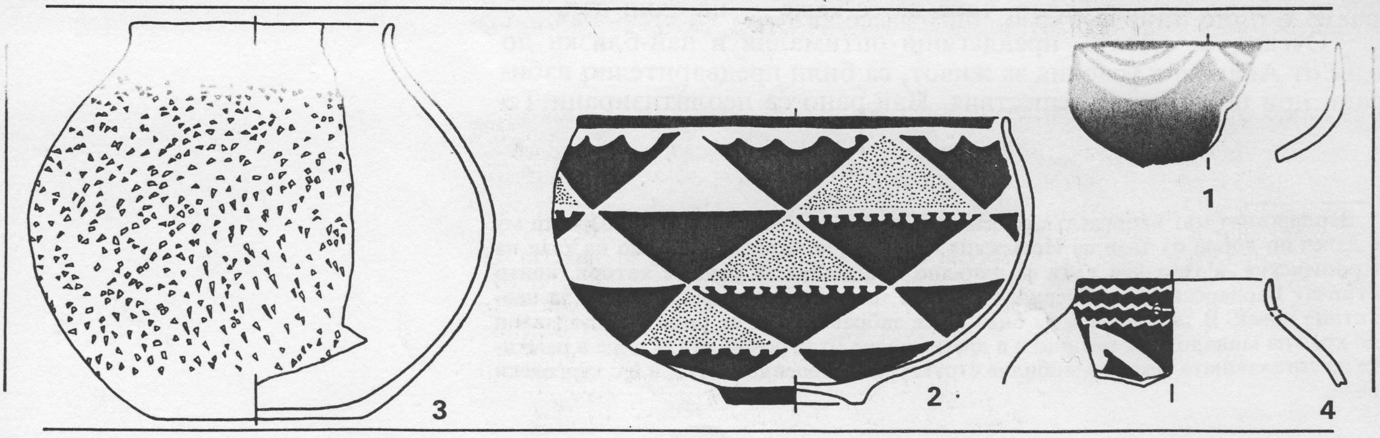

салия, Шумадия (Южна Морава) и Южен Банат с района около Железните врата. В България най-ранните неолитни селища от типа на Монохромния неолит са тези при Крайници[51], Кюстендилско, при Копривец, Красен и Червен (Русенско)[52] и Поляница — платото при Търговище[53] (рис. 53). Тяхното групиране навежда на мисълта, че групи неолитно население са се насочили на изток по течението на р. Дунав и са достигнали до р. Русенски Лом, по която са навлезли в Североизточна България.

Факт е, че монохромен неолит засега не е открит в Тракия. Тази празнина досега не бе вземана предвид, но без един монохромен етап в развитието на раннонеолитната култура Караново I не може да бъде обяснен нейният характерен типологически облик, който може да бъде продукт само на продължителни, извънанатолийски, консолидационни процеси.

Що се отнася до механизмите на разпространение на неолитното население, то по всяка вероятност процесите на разселване не са протичали праволинейно, а концентрично (карта 7). Най-подходящите за неолитното земеделие територии не са били колонизирани в хронологическа последователност, чрез т. нар. „сукцесивна миграция", а първоначално заетите от малобройни човешки колективи оптимални в екологично отношение райони са били запълвани с течение на времето вследствие демографския прираст на съответната група. Само така можем да си обясним бързото проникване на най-ранното неолитно население чак отвъд Дунава, както и по-късното синхронно „запълване" на неолитизираните природогеографски ареали, като Тасалия, Радомирско, Шумадия, Тракия, Банат, Панония, Южна Трансилвания, Албания и пр. Този механизъм се потвърждава и от нарастването броя на селищата в съответните родовоплеменни територии от по-ранните към по-късните етапи на новокаменната епоха.

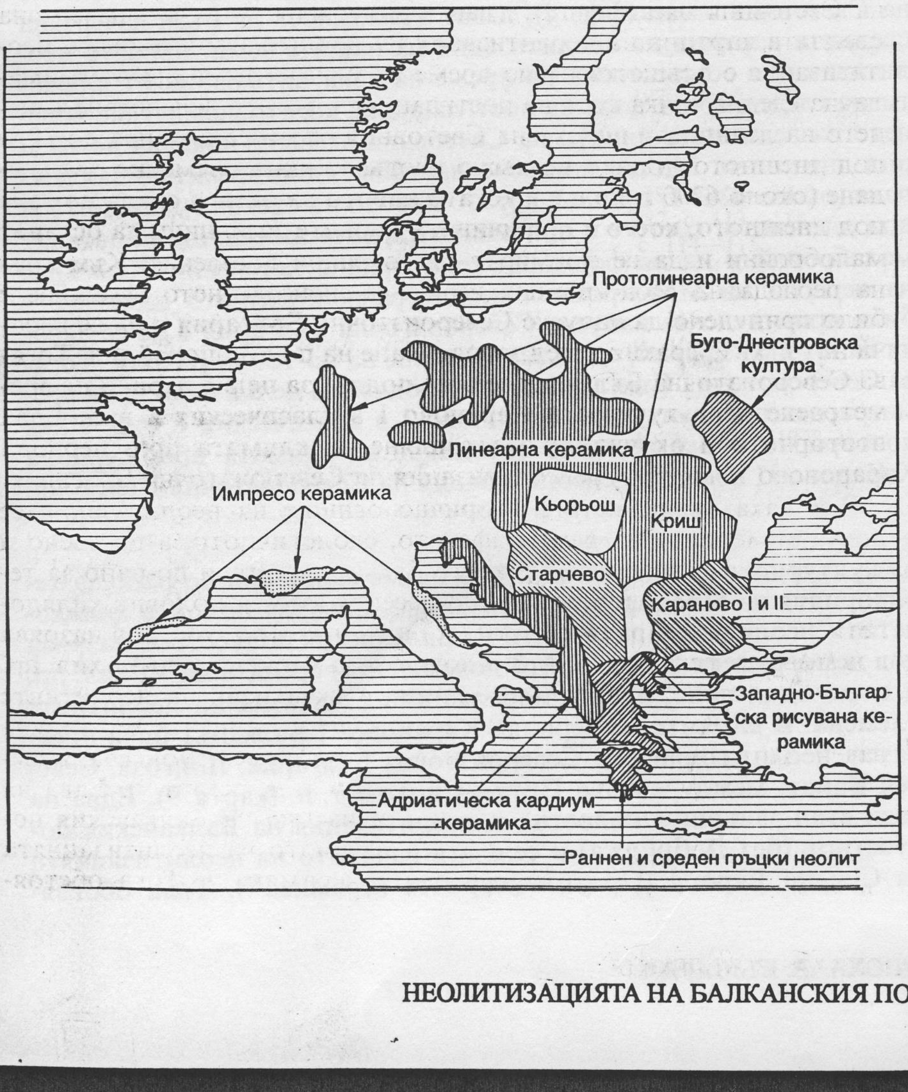

Карта 9. Карта на разпространението на неолитните култури в Европа.

С отсядането на раннонеолитното население от периода на Монохромния неолит (6400—6300 г. пр. н. е.) в южните и централните части на Балканския полуостров се създава едно вторично огнище на неолитизация, което бързо си оформя свой собствен етнокултурен облик. Подобни вторични огнища на неолитизация възникват и в различни точки по Средиземноморското крайбрежие. За тях е характерна импресо-керамиката. Двете вторични огнища поемат върху себе си ролята на разпространители на придобивките на произвеждащата икономика към останалите части на Европа. В разгръщането на тези по-късни процеси Близкият изток вече не взема пряко участие и губи постепенно водещата си роля.

Следователно, ако трябва да приложим към определен исторически момент формулата „Ex Oriente Lux", то това е именно втората половина на VII хил. пр. н. е. — времето на неолитизацията на юга на Балканския полуостров.

Развитието на неолита на Балканския полуостров обаче не върви така праволинейно, както се предполагаше досега. След началния неолитизационен импулс през последната четвърт на VI хил. пр. н. е. се наблюдава едно съществено застудяване и натрупване на ледове върху полярните точки на планетата. Нестабилните раннонеолитни енклави от Североизточна България, едва достигнали началните моменти на БРН—А (бяло-рисувана керамика от Орловец, Търновско), са били принудени да се преселят бързо на юг и са навлезли в Тракия, която по този начин бива неолитизирана около 6200 г. пр. н. е. С това се слага началото на културата Караново I, а Североизточна България от своя страна отново се обезлюдява.

Археологическите данни, с които разполагаме днес, корелирани с данните за развитието на климата през следледниковия период и съответните показатели за движението на ледниците и нивото на Световния океан (фиг. 4), дават възможност да бъде начертана следната картина на неолитизация на нашите земи: първата неолитизация е осъществена по време на една оптимална от климатична гледна точка фаза на постглациала, когато вследствие топенето на ледниците нивото на Световния океан се покачва до 10 м под днешното. Малко по-късно настъпва едно временно захлаждане (около 6200 г. пр.н.е.), когато нивото на океана спада до 15 м под днешното, което е и причината първите заселници да останат малобройни и да не формират дълготрайни поселения. Към края на периода на Монохромния неолит раннонеолитното население е било принудено да напусне Североизточна България и да се насочи на юг към Тракия, с цел завладяване на по-топли райони. Тогава Североизточна България се обезлюдява за целия период на времетраенето на културата Караново I в класическия ѝ вид. Едва повторното и окончателно затопляне на климата през периода Караново II води до ренеолитизация на Североизточна България.

В така възникналото вторично огнище на неолитизация се повтаря моделът на демографското, екологичното, а по-късно и на културното развитие, на което бяхме свидетели по-рано за територията на Плодородния полумесец. Само за половин хилядолетие в неолитизираните части на Балканския полуостров назрява нов демографски взрив, който довежда към средата на VI хил. пр. н. е. до една нова, вътрешнобалканска експанзия на неолитните племена. В рамките на периода Караново II Балканът бива прекрачен, неолитизирани са Североизточна България, Лонгоза, Северен Банат, междуречието Прут—Сирет и т. н. (карта 9). Едва на този етап завършва цялостната неолитизация на Балканския полуостров (без Добруджа) и се слага началото на неолитизацията на Средна Европа (Протолинеарната керамика[54]). Това обстоя-

телство рядко се отчита от изследователите, в резултат от което възниква една твърде опростена и деформирана картина на историческите процеси през VI хил. пр. н. е.

Неолитизацията на Европа обаче не спира дотук. Развивайки се скокообразно от изток на запад и от юг на север (карта VII), тя отбелязва общо шест последователни етапа, а именно:

I. Неолитизация на Балканския полуостров до Балкана и Железните врата (втората половина на VII хил. пр. н. е.; втори период по Титов[55]).

II. Неолитизация на Тракия и денеолитизация на Североизточна България (около 6200—6000 г. пр.н.е.)

III. Неолитизация на останалата част на Балканския полуостров, Молдавия, Южна Украйна и Трансилвания (около средата на VI хил. пр. н. е.).

IV. Формиране на комплекса на ранната линеарна керамика до линията Рейн — Майн (втората-третата четвърт на VI хил. пр. н. е.).

V. Формиране на комплекса на фуниевидните чаши в Северна Средна Европа (края на V хил. пр. н. е.).

VI. Северна Европа и Англия са неолитизирани още по-късно, едва при бронзовата епоха (края на IV хил. пр. н. е. — началото на III хил. пр. н. е.).

БЕЛЕЖКИ КЪМ 2 ГЛАВА

[1] *Drăgan, Airinei*, 1987, 235—237 и цитираната там литература.
[2] *Kassler*, 1973, с. 11—32.
[3] *Георгиев, Мерперт, Катинчаров, Димитров*, 1979, с. 65.
[4] *Чохаджиев, С., Бакъмска*, 1987б, с. 22—23.
[5] *Korfmann*, 1973, с. 26.
[6] *Lamb*, 1978; *Gribin*, 1978; *Berger*, 1981; *Srejović*, 1981, с. 12.
[7] *Waetzold*, 1981, с. 160, Abb. 2; *Nützel*, 1975а, с. 27—38.
[8] *Lausch*, 1982, с. 34; *Meisch, Neffe*, 1987, с. 66—68.
[9] *Lausch*, 1982, с. 35.
[10] *Stanley, Blanpied*, 1980.
[11] *Орачев*, 1990.
[12] *Lausch*, 1982, с. 35; *Kassler*, 1972, с. 22—27; *Lamb*, 1977; 1978.
[13] *Фрезер*, 1975, с. 65—68.
[14] *Lausch*, 1982.
[15] *Korfmann*, 1979, с. 189.
[16] *Пак там*, Abb. 3—7, 199.
[17] Мнение и на С. Шишка (АИ—Нитра).
[18] *Ebbesen*, 1975; *Jankovska*, 1980.
[19] *Maisch, Neffe*, 1987.
[20] *Drăgan, Airinei*, 1987, с. 275.
[21] *Božilova, Filipova*, 1986, с. 160—165.
[22] *Пашкевич*, 1982, с. 132—138.
[23] *Пак там.*
[24] *Пак там.*
[25] *Božilova, Filipova*, 1980; *Srejovič*, 1980, с. 9—10.
[26] *Srejović*, 1981, с. 12.
[27] *Пак там.*
[28] *Пак там*, с. 17.
[29] *Станко*, 1982, с. 114—116; 1986, с. 13 — 26.
[30] *Păunescu*, 1970, с. 22—25.
[31] *Jovanović*, 1972, с. 49—58; 1987, с. 1 — 16.
[32] *Същият*, 1972.
[33] *Boraneanț*, 1973, с. 5—39.
[34] *Станко*, 1982, с. 113—114.
[35] *Пак там*, с. 114—115.
[36] *Станко*, 1986, с. 13—26.
[37] *Същият*, 1982, с. 106.
[38] *Пак там*, с. 116.
[39] *Джамбазов, Маргос*, 1960, с. 186—281; *Гацов*, с. 1984, с. 3—18.
[40] *Станко*, 1982, с. 116.
[41] *Jakobson*, 1969а, с. 343—381.
[42] *Jovanović*, 1972; *Benac*, 1978; и др.
[43] *Todorova*, 1989, с. 11—12.
[44] *Ангелова, Нгуен ван Бин*, 1988.
[45] По И. Гацов.
[46] *Jovanović*, 1972, с. 57—58.
[47] *Korfmann*, 1979, с. 194—195, Abb. 4—7.
[48] *Uerpmann*, 1979, с. 146—156; *Benac*, 1978.
[49] *Milojčić, Boessneck, Hopf*, 1965.
[50] *Bökövyi*, 1974; 1989.
[51] *Tchohadjiev, S., A. Bakămska*, 1989.
[52] *Попов, В., И. Вайсов* (от годишния им отчет за 1991 г.), 1992.
[53] *Todorova*, 1989, с. 11—12.
[54] *Quitta*, 1960; *Lüning*, 1989, Шишка, 1992.
[55] *Титов*, 1984, с. 72 — 77.

3. ПЕРИОДИЗАЦИЯ И АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ НА НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

А. ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Очертаването на хронологическите граници на всяка епоха е предварително условие за нейната вътрешна периодизация. Всички изследователи са единодушни по въпроса за началото на новокаменната епоха на Балканския полуостров. То е пределно ясно очертано от прехода към производяща икономика, който, както видяхме в предходната глава, не е едновременен за целия природогеографски район, но обхваща в общи черти периода от третата четвърт на VII и до началото на VI хил. пр. н. е.

Значително по-диференцирани са мненията относно края на

Табл. 2. Таблица на общата хронология, отразяваща терминологичните различия между балканската и европейската хронология.

	Х. Тодорова		Р.А. Майер (1964)	У. Фишер (1968)	Й. Люнинг (1972)		Х. Мюлер-Карпе (1974)	Културите в Южна Германия
БЛОК	БРН-М	A						
БРН	БРН	B	раннен неолит			1		
		C	A	A 1 2	A	2 3 4 5 6 7	раннен неолит	Линеарна керамика
БКН-БРЕ	БКН	A, B						
	БРЕ	A	среден неолит			1	среден неолит	
	(ср. енеолит)	B	B	B 1 2	B	2		
						3	късен неолит	Рьоссен
БКЕ	БКЕ		късен неолит			1	финал на неолита / ранен енеолит	Айхбюхл
преход	Степна инвазия		C	C 1 2	C	2 3		
	Шайвенхенкел					4 5 6	ранен енеолит	Алтхайм/Михелзберг
							среден енеолит	Хам
Р.Бр.е	БРБр.		финален етап на енеолита			1	късен енеолит	Шнурова керамика
			D	D 1 2	D	2	финал на енеолита / ранна бронзова епоха	Култура на камбановидните чаши
Ср.Бр.е	БСр.Бр.		ранна бронзова епоха				ранна бронзова епоха	
БАЛКАНСКИ ПОЛУОСТРОВ			ГЕРМАНИЯ					

епохата поради различните интерпретации на понятието „неолит“ и най-вече поради редица остарели, априорно съставени периодизационни схеми. Техните корени трябва да се търсят във времето между двете световни войни, когато повечето балкански праисторици, получили образованието си на Запад и разполагащи предимно със западна литература по въпроса, пренасят механично средно- и западноевропейската хронология на неолита върху явленията на Балканите. Така например и до днес в периодизациите на някои румънски, гръцки и отчасти югославски учени неолитът обхваща времето между възникването на културите с произвеждаща икономика и началото на бронзовата епоха, като началото на последната се схваща в традиционния ѝ средноевропейски аспект (табл. 2). Междувременно големите открития от последните десетилетия: рудодобивните центрове в Северна Тракия (Ай-бунар)[1] и Източна Сърбия (Рудна глава)[2], формулирането от Е. Н. Черних на Балкано-карпатската маталургична провинция[3] като най-ранния металодобивен и металопреработващ център в човешката история, откриването на Варненския енеолитен некропол[4], обосноваването на общата социално-икономическа и етнокултурна характеристика на каменно-медната епоха на България[5] и др., маркираха достатъчно отчетливо края на новокаменната епоха от момента на появата на най-ранното, *системно металургично производство,* т. е. с *появата на второто голямо обществено делене на труда*[6]. Днес в общи черти в този смисъл подхождат към въпроса за края на неолита редица европейски учени, в т. ч. и някои от изброените по-горе, които отделят в съгласие с горния показател периода на енеолита (халколита, медния век) от този на неолита[7]. В случаите, когато по различни причини това не се прави, възникват куриозни ситуации. Например едно обозначаване на високоразвитите енеолитни култури от територията на Румъния — Гумелница, Сълкуца и Кукутени — като „неолитни“[8] всъщност постулира тяхната обществено-икономическа изостаналост в сравнение със синхронните култури от околните територии, които в Унгария, България, Сърбия и Украйна категорично притежават енеолитен облик. Такава ретардация обаче изобщо не отговаря на реалното историческо положение на нещата от територията на Румъния.

Спецификата на обществено-икономическото развитие на Югоизточна Европа определя и необходимостта от едно отговарящо на конкретните исторически факти решение на въпроса за края на новокаменната епоха. От археологична гледна точка той е маркиран от появата на първите *масивни* медни оръдия на труда (медни клинове), които са признак за съществуването на системен рудодобив и металургия, и съпровождащите ги изменения в социалните структури[9]. Тези явления се наблюдават най-рано в културите Дикилиташ — Слатино, Градешница, Винча С, Марица, Сава, и в по-късните фази на културите Димини и Хаманджия (рис. 55), които са вече ранноенеолитни. Те ни дават по категоричен начин therminus ante quem за края на новокаменната епоха. Той датира към времето на прехода между VI и V хил. пр. н. е.

Проблемите на вътрешната периодизация на новокаменната епоха стоят в пряка зависимост в състоянието на изворовата база в момента, когато се пристъпва към тяхното решение. Днес са известни многобройни частни и общи периодизационни системи.

Постоянно нарастващият им брой налага съгласуване, което е сложна и малко ефективна механична процедура. Съвременното състояние на нашата наука прави тяхната обща, обективна преоценка наложителна.

В тази връзка искам да подчертая голямото значение на стратиграфията на българските селищни могили за реконструирането

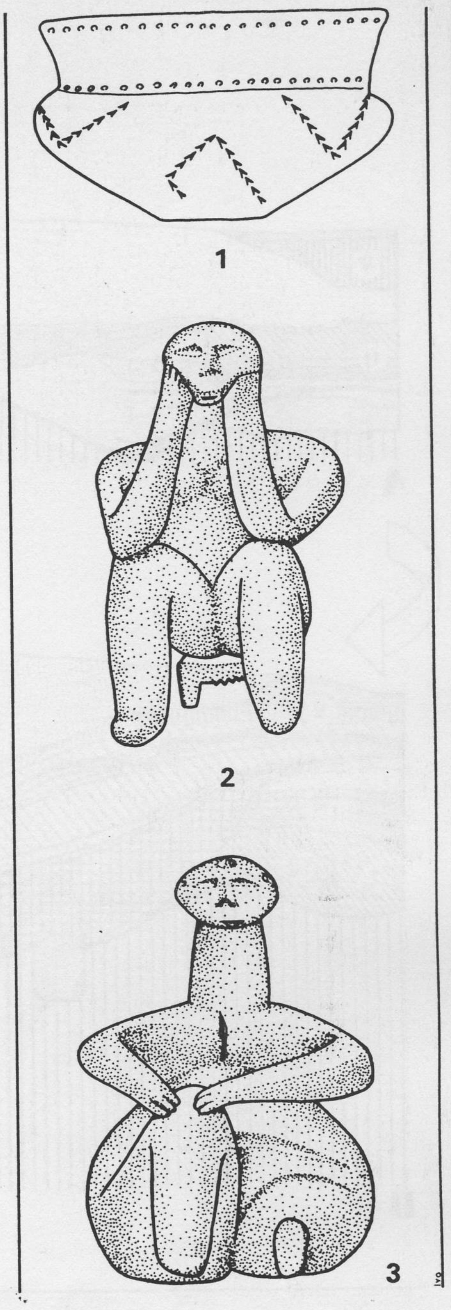

Рис. 55. Антропоморфна глинена пластика и керамика от култура Хаманджия: 1 — от гроб № 30 от Дуранкулак (разкопки Х. Тодорова и Т. Димов); 2—3 — от некропола при Черна вода (по D. Berciu, 1966a) (М 1:2)

9.

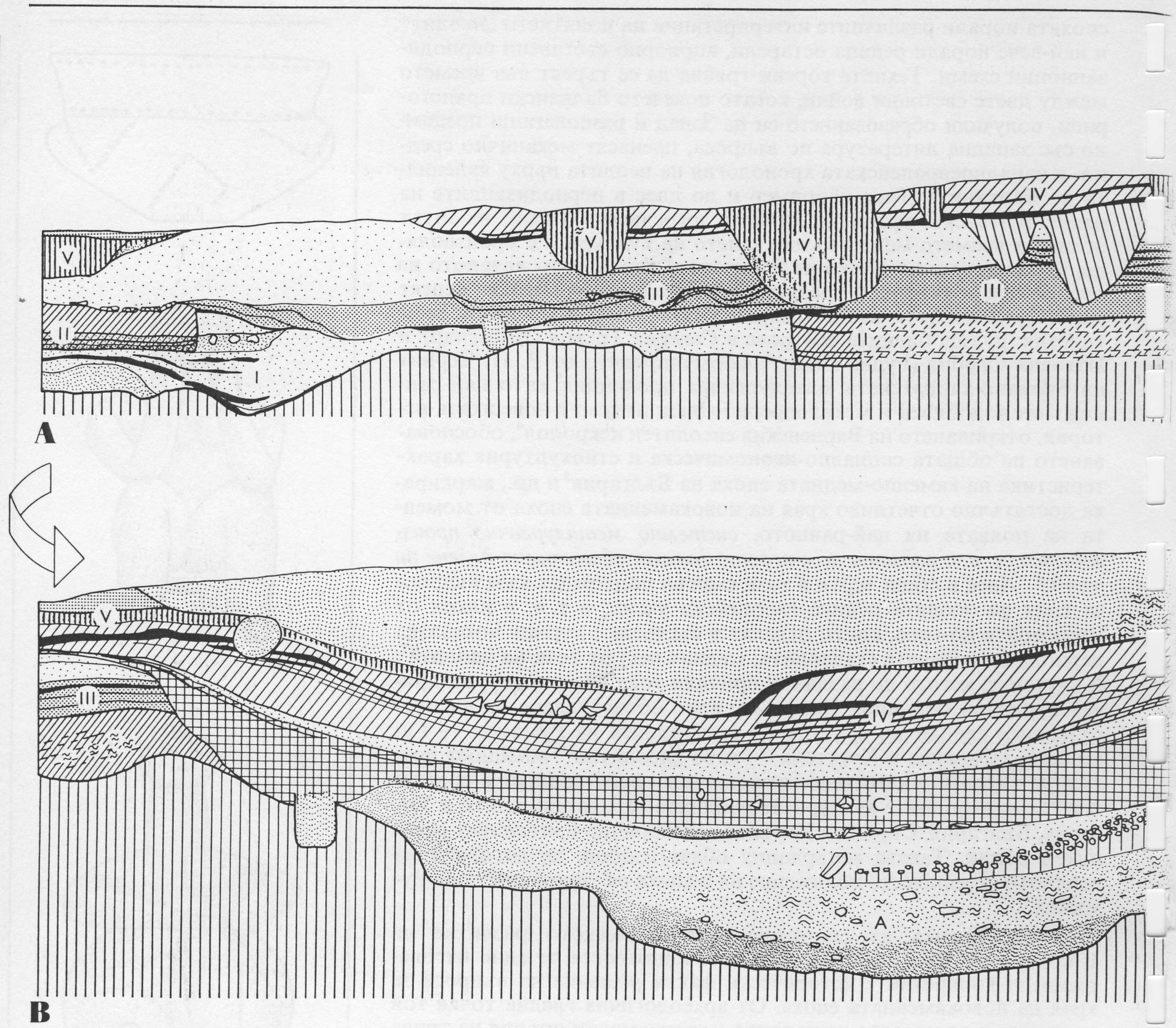

Рис. 56. Част от стратиграфския профил от ранонеолитното селище Самоводене (разкопки Г. Станев)

на относителната хронология на болшинството от еднослойните и на стратиграфската колонка на Караново значение са и тези от Азмашката могила[11], Казанлък[12], Гълъбник[13], Самоводене[14] (рис. 56), които я допълват и хвърлят светлина върху съществуващите, но останали незабелязани карановски хиатуси.

Що се отнася до общите периодизационни проблеми, то дори наличието на стратиграфия не е гаранция срещу субективни и априорни оценки.

Класически пример за това е най-ранният опит за периодизация на българския неолит, предприет от П. Детев и В. Миков[15] (табл. 3). Без да са запознати с проблематиката на Неолитната революция, те изхождат от априорния постулат, че техническото съвършенство на тракийската ранонеолитна керамика е „немис-

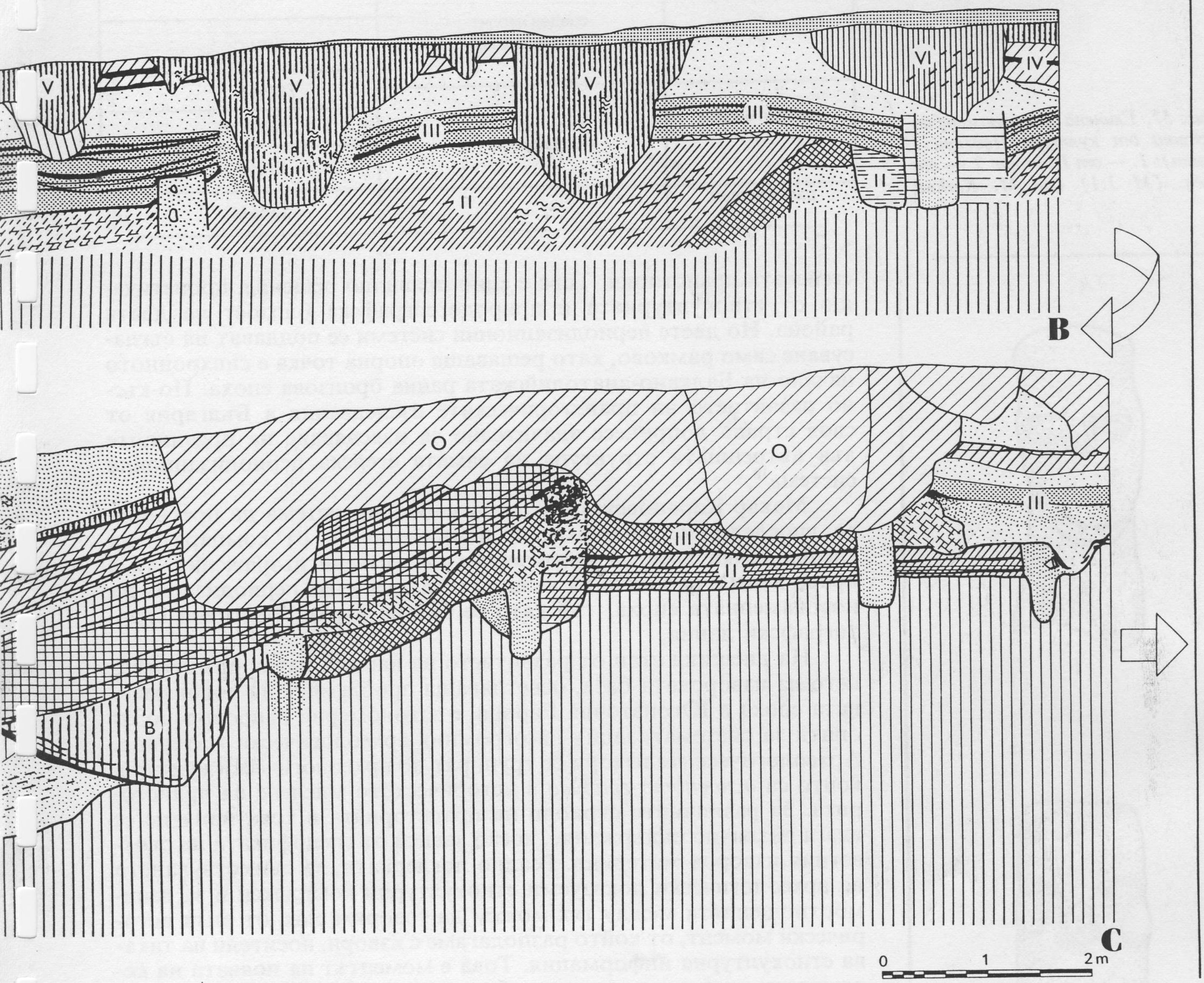

лимо" без един по-ранен етап от нейното развитие, когато тя би трябвало да бъде „по-примитивна". Тази опростена схема на мислене ги довежда до резервирането на понятието „ранен неолит" за един, тогава неизвестен, по-ранен от Караново I, етап и определянето на самото Караново I като „среден неолит". Този априорен опит за периодизация, предприет „на око", извън всякакъв балкански и анатолийски контекст, имаше за резултат една деформирана периодизационна схема (табл. 3). Напълно отречена, тя все още се среща в схващанията на някои наши учени[16].

Корекция на тези виждания дава Г. Георгиев[17], който отнася пластовете Караново I—II към ранния, Караново III — към средния и Караново IV (обособено за пръв път от него) — към късния неолит. С тази разработка той се опитва да обвърже периодизацията на българската праистория с основните етапи на

Табл. 3. Таблица на периодизацията на неолита в България

<table>
<tr><th>П. Детев</th><th>В. Миков</th><th>Г. Георгиев (1961)</th><th>Х. Тодорова (1989)</th><th></th></tr>
<tr><td colspan="2">ранен неолит
?</td><td>късен неолит
(Караново IV)</td><td>БКН-В</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">късен неолит
?</td><td rowspan="2">среден неолит
(Караново III)</td><td>БКН-А</td><td></td></tr>
<tr><td>БРН-С</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="3">среден неолит
?</td><td rowspan="3">ранен неолит
(Караново I-II)</td><td>БРН-В</td><td>b/a</td></tr>
<tr><td>БРН-А/В</td><td></td></tr>
<tr><td>БРН-А</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">ранен неолит
?</td><td></td><td>БРН-М</td><td>b/a</td></tr>
</table>

Рис. 57. Глинена антропоморфна пластика от култура Подгори I (Албания): 1. — от Подгори. 2. — от Дунавец. (М 1:1) (по M. Korkuti 1988)

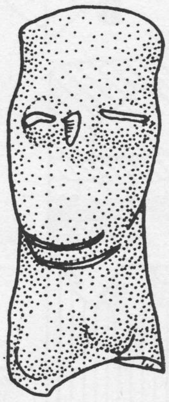

1

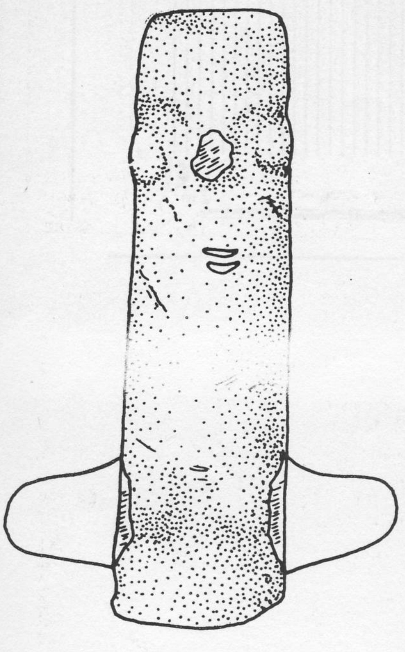

2

егейската праистория. Това е едно правилно решение, произтичащо от етнокултурната и природогеографска близост на двата района. Но двете периодизационни системи се поддават на съгласуване само рамково, като решаваща опорна точка е синхронното начало на Балкано-анатолийската ранна бронзова епоха. По-късно развитието на праисторическите изследвания в България от своя страна допринесе значително за изясняване на празнините във вътрешната структура на самата егейска периодизационна система[18].

Макар Карановската периодизационна система да претърпява впоследствие закономерни допълнения[19] и от компаративна гледна точка днес да предизвиква съществени възражения, тя с право лежи в основата на възприетата сега у нас периодизация на новокаменната епоха, тъй като се базира върху обективни стратиграфски данни.

На днешния етап от развитието на нашата наука разширяването на изворовата база, осветляваща проблемите на новокаменната епоха в Югоизточна Европа, е закономерно съпроводено от опити за систематизация на огромния археологически материал. Археологическите извори се групират по археологически култури, които са *основното градиво* в историческото мислене на праисторика. За различните периоди на праисторията в това понятие се влага различно съдържание, което зависи от спецификата на съответния изворов материал. Реално погледнато, за съществуването на археологически доказуеми етнокултурни комплекси и за взаимоотношенията между тях можем да говорим едва от онзи исторически момент, от който разполагаме с извори, носители на такава етнокултурна информация. Това е моментът на появата на керамиката през ранния неолит (началото на VII хил. пр. н. е.).

По този повод Титов пише следното: „По време на ранния неолит в Европа за първи път се очертават достатъчно ясно определени културно-исторически общности, които очевидно се явяват отражение на културната, езиковата и етническата близост на населението. Тази близост се е формирала на базата на единен произход и единство на стопанските и културните традиции“[20].

Във връзка с това бих искала специално да подчертая, че с появата на керамиката етнокултурните общности само стават „видими“ за нас, което изобщо не означава, че те се формират едва в този момент. Просто обективното състояние на изворите е такова, че едва от този момент нататък можем да ги изследваме като палеоетнографски и исторически комплекси.

И така, неолитните археологически култури са етнокултурни явления, които се различават помежду си преди всичко въз основа на семантично най-натоварените археологически извори, а именно орнаментиката, определени локални аспекти в типологията на ке-

рамиката и пластиката. Основните неолитни култури в Югоизточна Европа са открити твърде отдавна. В началото на нашия век познатите керамични комплекси са образували отделни оазиси върху нейната карта, което не е давало възможност за никакви сериозни сравнителни изследвания. М. Васич например е смятал Винча (VI хил. пр. н. е.) за йонийска колония[21]!

Днешното ниво на изследванията се различава не само в количествено отношение от тогавашното. Ние разполагаме с качествено нова изворова база, обогатена с разнострана интердисциплинарна информация. Тя дава възможност за разкриване на реално съществували взаимовръзки и исторически закономерности, което може да се постигне единствено на базата на най-широко прилагане на компаративните методи. С преместването на тежестта на изследванията върху тези методи нашата наука тръгна в крак с водещите направления в световната наука, която днес съсредоточава усилията си върху изясняването на най-сложните взаимовръзки и взаимодействия между явленията в природата и обществото.

В резултат от този комплексен подход станаха известни много факти, които разкриват широката надрегионалност на редица праисторически явления. Рамките на нашето основно понятие „археологическа култура“ се оказаха твърде тесни за интерпретацията на наблюдаваните широкообхватни синхронни и диахронни явления[22]. Това наложи използването на нов научен инструментариум, който ни предлага системно-структурният анализ. С негова помощ могат да бъдат установени отделните структурни единици, тяхната йерархия и динамиката на развитието им, което за праисторията е равнозначно на реконструкцията на основните, достъпни за нас, тенденции на историческия процес (табл. 4, 5). Напоследък влязоха в обръщение редица нови надрегионални понятия, като „културно-историческа зона“, „етнокултурен комплекс“, „металургична провинция“ и др. С тях се обозначават реални исторически дадености, което позволява значително разширяване на рамките на нашия исторически кръгозор. Е. Н. Черних отбелязва съществуването на културните блокове, обхващащи два до три културни комплекса[23]. Последните могат от своя страна да се състоят от по няколко култури, варианти и локални културни групи, но това не е задължително, те могат да са резултат и от интегрирането на последните, какъвто е случаят с късния енеолит у нас[24]. От особена важност е наблюдението, че в рамките на културните блокове историческите процеси протичат съгласувано: културите преминават през синхронни фази на развитие, възникват и заникват едновременно. В този смисъл може да се каже, че глобалните исторически процеси намират отражение именно в развитието на блоковете. От общоисторическа гледна точка всъщност изобщо

Рис. 58. Бяло рисуван съд от култура Подгори I (Албания) от епонимния обект (по F. Prendi, 1990)

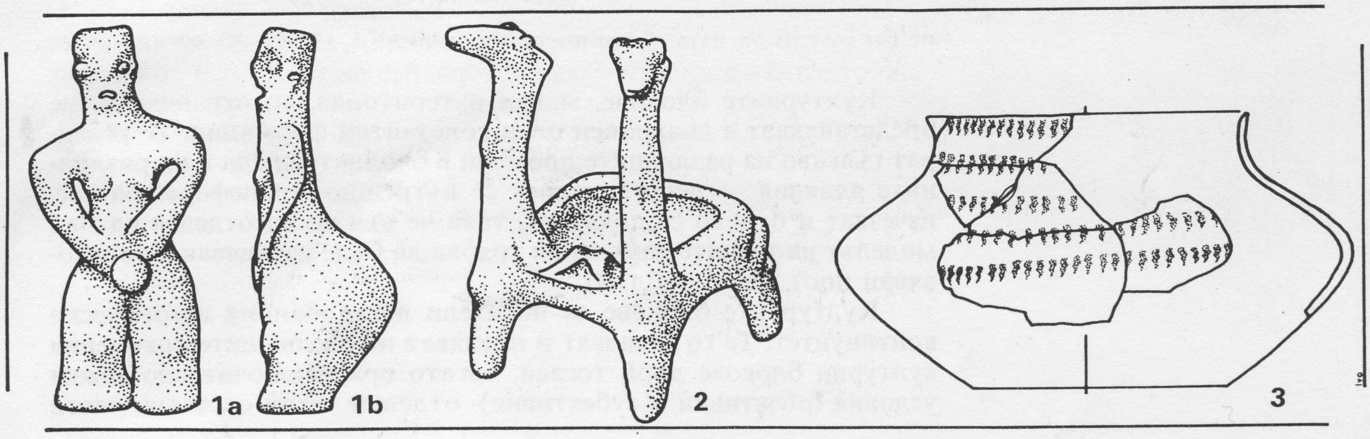

Рис. 59. Керамика от Велужко-Породинската група в Пелагония: 1—2 — Породин, 3 — Велужка тумба

Рис. 60. Керамика от хоризонт I от Одцаки Магула (Гърция) (по J. Milojcic — V. Zumbusch — V. Milojcic) (М 1:2,5)

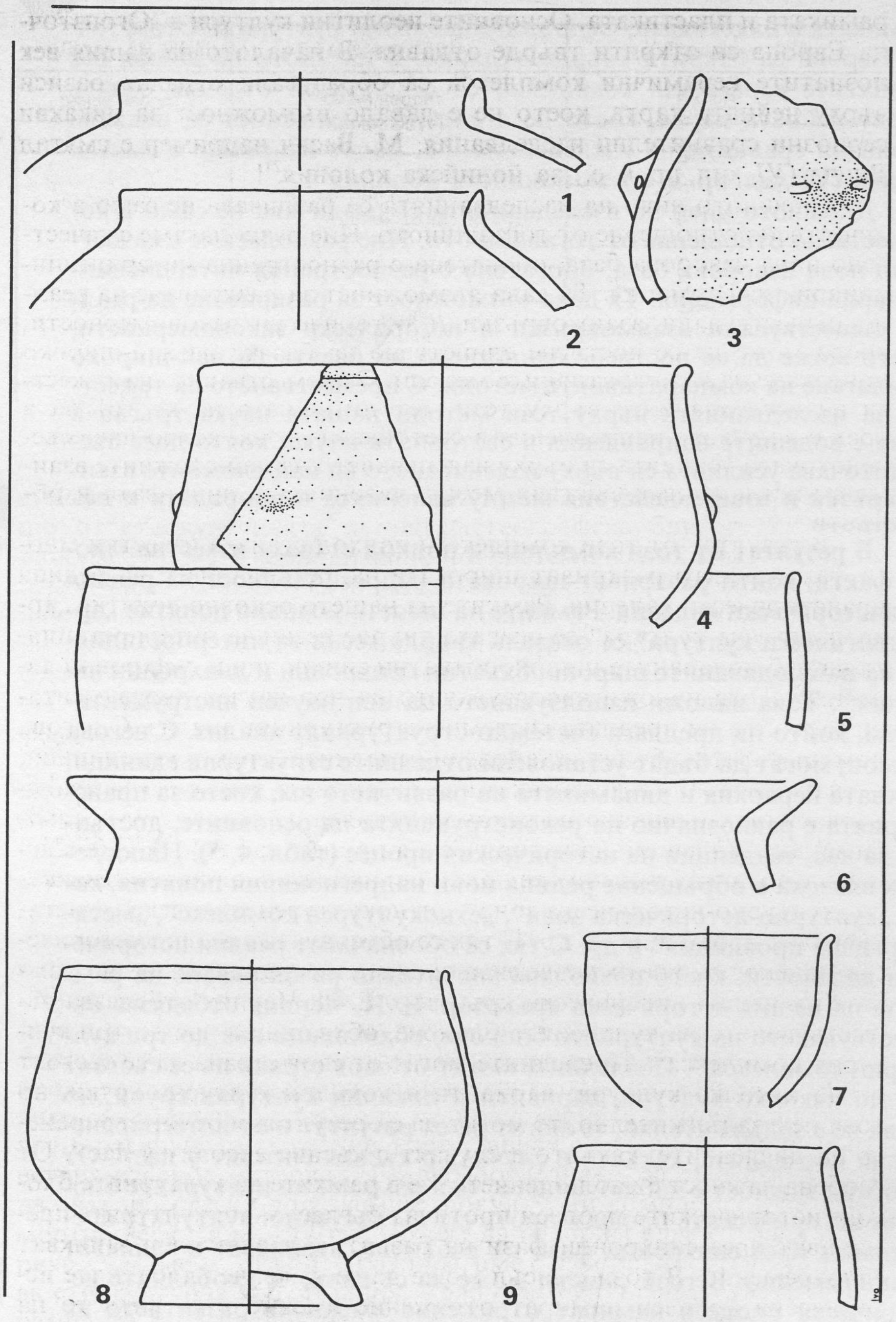

не би могло да има исторически тенденции, които да касаят само една отделна археологическа култура, без да засегнат и съседните.

Културните блокове, макар и териториално ограничени, не представляват в диахронен план константни формации. Те реагират гъвкаво на различните промени в околната среда и на различните влияния — реорганизират се вътрешно, трансформират се, изчезват и отново се появяват, така че във всеки отделен случай моделът на техните изменения трябва да бъде изследван и установяван поотделно (табл. 4).

Културните блокове са носители на глобалния исторически континуитет. Те го запазват и предават на следващите поколения културни блокове дори тогава, когато при изключително тежки условия (обективни и субективни) отделни техни съставни части

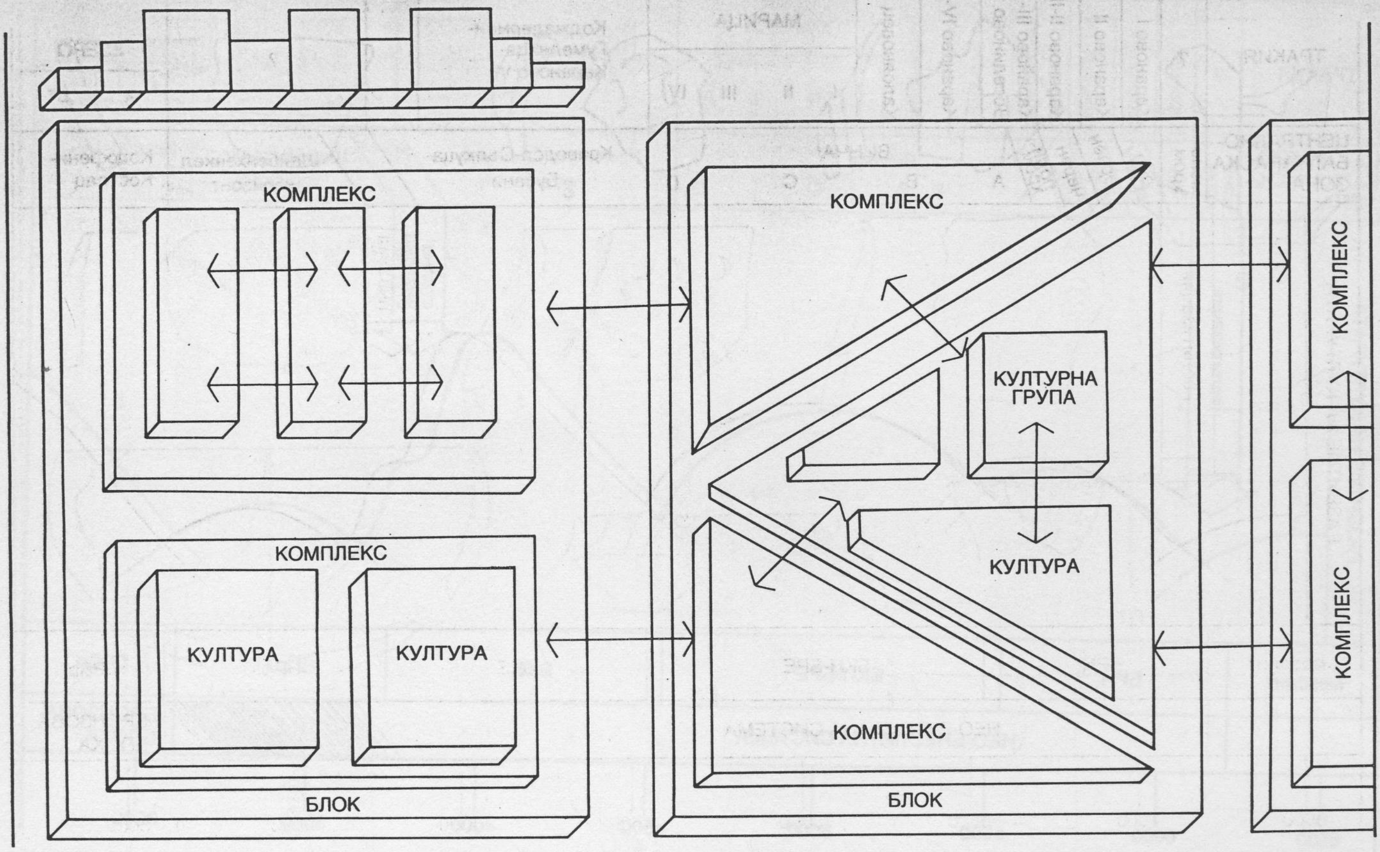

Табл. 4. Схема на вътрешната структура на нео-енеолитната система

не могат да устоят и загиват. В такива случаи си служим с удачното понятие „непряк континуитет". От глобална гледна точка без такъв човечеството не би могло да оцелее до днес. Съхраняването на приемствеността в културното развитие чрез индиректен континуитет рядко е равнозначно с етнокултурната приемственост, особено тогава, когато това съхраняване се осъществява от периферията на културните блокове, където контактите със съседните етнокултурни структури са особено интензивни и ползотворни. В тези случаи установяването на континуитета е доста трудно, тъй като боравим с факти, претърпели чувствителни трансформации и напластявания от нови елементи.

В по-широк хронологичен и териториален диапазон се наблюдават и по-широкообхватни и дългосрочни пулсации на историческия процес, които позволяват да говорим за възникване, възход и колабиране на цели социално-културни системи, наричани още „светове".

Развитието на отделните културни блокове отразява най-малките, археологически доловими, пулсации на историческия процес. По отношение на големите социално-културни системи културните блокове се явяват подсистеми. Те образуват реалната база на самите системи, а сумираните им пулсации дават общата линия на протичане на глобалните пулсации на системите.

Изправени сме пред една пирамидална структура, чиито висши нива имат по-голям териториален обхват и продължителност на живот от нисшите (табл. 4). За ранната праистория (ранен палеолит) реално достъпни за нас са само висшите ѝ нива[25]. Обогатяването и детайлизирането на археологическата изворова база за по-късните периоди позволяват изявата и на по-нисшите нива.

Рис. 61. Монохромен съд от Сескло (Гърция)

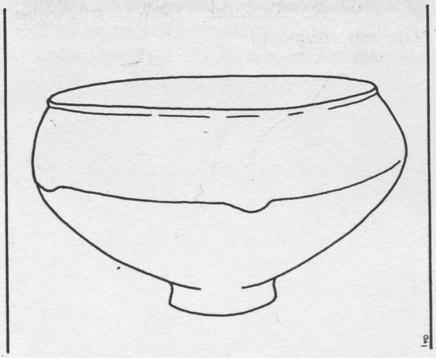

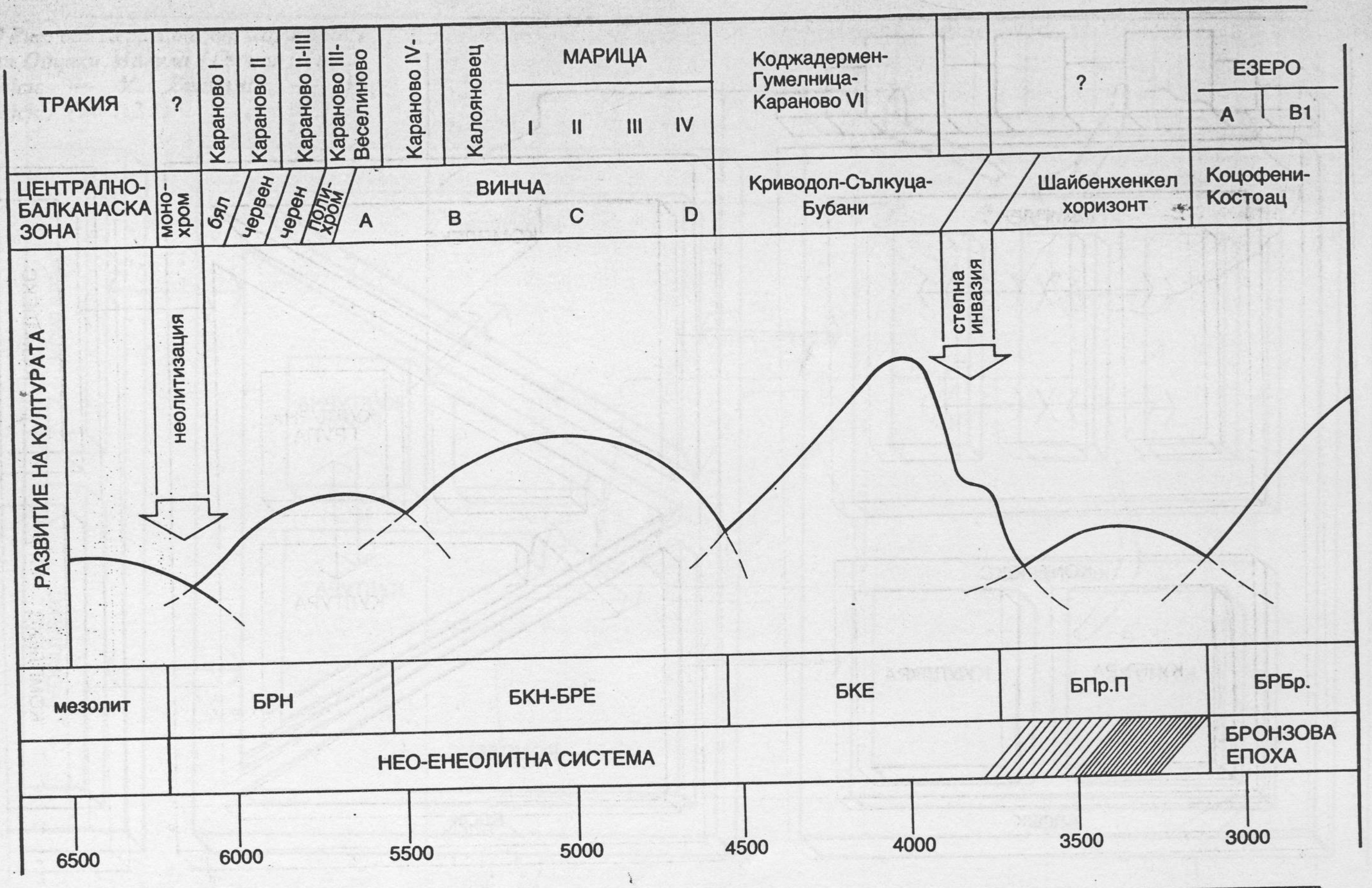

Табл. 5. Диахронен модел на развитието на културните блокове на Балканския полуостров между VII и IV хил. пр. н. е.

При това археологът като правило изгубва от погледа си по-висшите. Това се дължи на преместването на тежестта на изследването от едни извори (оръдията) върху други (керамиката), които дават информация за съвършено различни сфери на човешката култура, а с това и за различни нива на въпросната пирамида. Анализът на технологиите от своя страна позволява формулирането на технокомплекси, които са също надрегионални и дори зонални или образуват културно-исторически провинции, каквато е например Балкано-Карпатската (V хил. пр. н. е.)[26]. Те включват в обхвата си по няколко културни блока и определят спецификата на историческото развитие на цели зони. Установяването на вътрешната, йерархична структура на културата налага диференциран подход към изворите, с които борави праисторикът. Различаваме

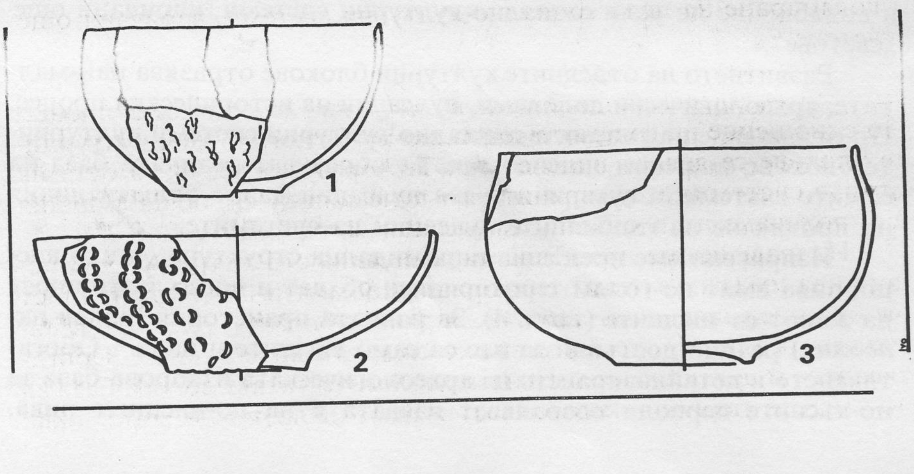

Рис. 62. Монохромна керамика от Змайевац — Смедеревска Паланка (по R. Kalmar, 1988), култура Протостарчево

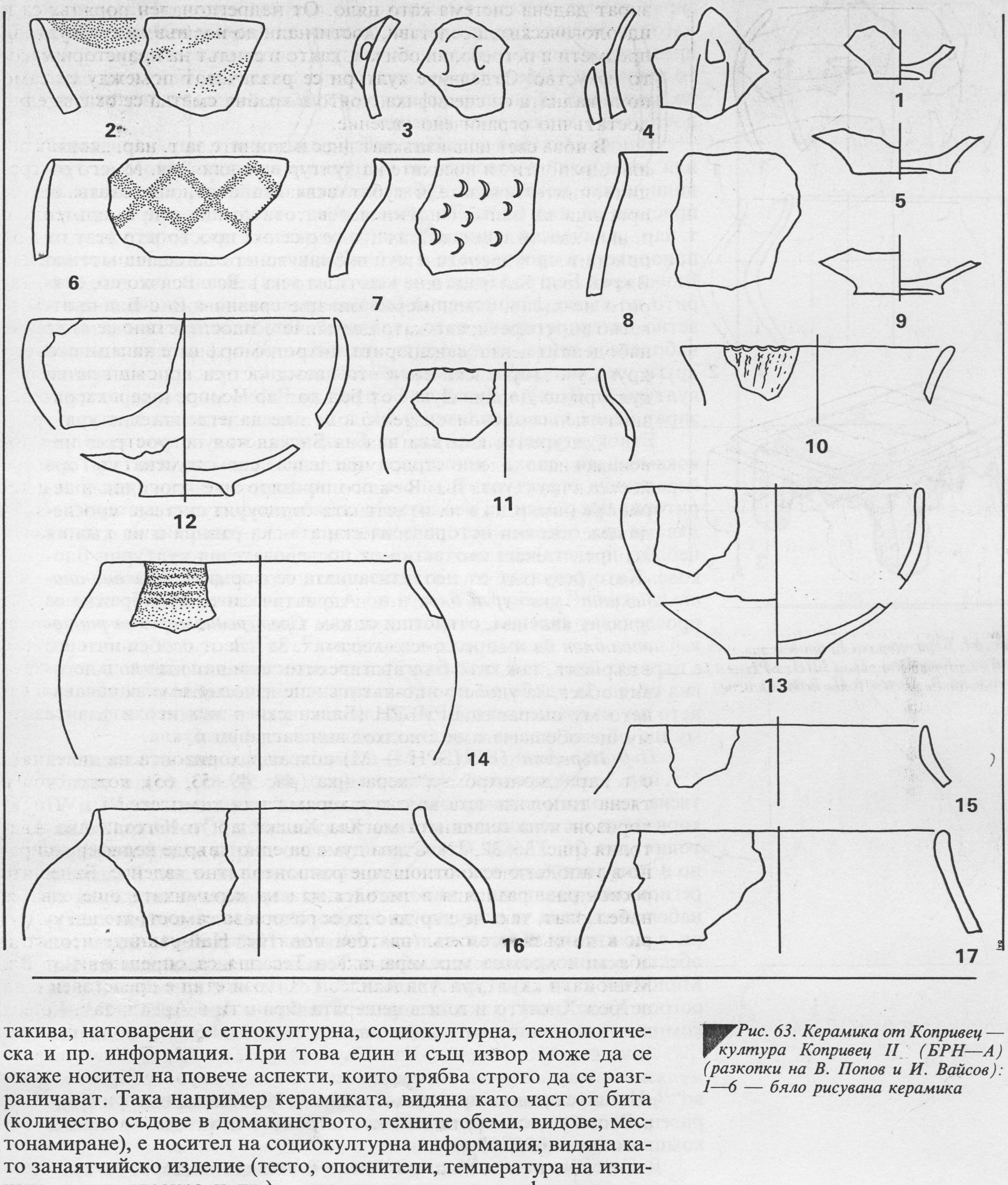

Рис. 63. Керамика от Копривец — култура Копривец II (БРН—А) (разкопки на В. Попов и И. Вайсов): 1—6 — бяло рисувана керамика

такива, натоварени с етнокултурна, социокултурна, технологическа и пр. информация. При това един и същ извор може да се окаже носител на повече аспекти, които трябва строго да се разграничават. Така например керамиката, видяна като част от бита (количество съдове в домакинството, техните обеми, видове, местонамиране), е носител на социокултурна информация; видяна като занаятчийско изделие (тесто, опоснители, температура на изпичане, шлик, глазура и др.) — на технологическа информация, а разгледана като типология на форма и украса, тя е основният исторически извор за безписмената история на човечеството. Структурният модел на културата предполага строго разграничаване на общите надрегионални и глобални явления от локалните. Така например данните за общото техническо ниво, достигнато от чо-

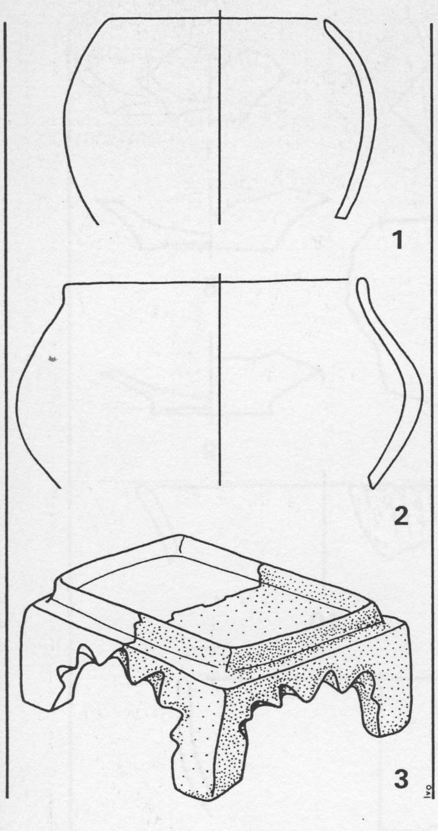

Рис. 64. Керамика от Копривец — култура Копривец II (БРН—А) (разкопки на В. Попов и И. Вайсов)

века, използуваните суровини и енергийни източници характеризират дадена система като цяло. От надрегионален порядък са и идеологическите представи, достигнали до нас във вид на култови предмети и погребални обичаи, както и стилът на праисторическото изкуство. Отделните култури се различават помежду си само по локалната си специфика, която в крайна сметка се оказва едно достатъчно ограничено явление.

В нова светлина изпъкват днес и данните за т. нар. „контакти“ или „импорти“ и посоките на културните влияния. Много от традиционните показатели губят всякаква стойност, оказвайки се присъщи за цял блок. Типичен в това отношение е примерът с т. нар. „винчански влияния“, които се оказаха просто резултат от приоритета в проучването и публикуването на селищната могила Винча край Белград (още в началото на века). Всичко сходно, открито по-късно, закономерно биваше сравнявано с Винча и съответно интерпретирано като „влияние“. Впоследствие се оказа, че набодената лента, канелюрите, антропоморфните капаци и много други уж „винчански елементи“ всъщност са присъщи на всички култури по Долния Дунав от Белград до Черно море и характеризират целия къснонеолитен блок, а не дадена отделна култура.

Етнокултурната картина на Балканския полуостров през новокаменната епоха илюстрира нагледно споменатата по-горе йерархична структура. В много по-широките хронологични и териториални рамки на неолитната социокултурна система проследяваме два основни исторически етапа — на ранния и на късния неолит, представени съответно от последователни културни блокове. Като резултат от неолитизацията се формира *Балкано-анатолийският*[27] *културен блок* и по Адриатическото крайбрежие се проследяват явления, отнасящи се към *Средиземноморския ранно-неолитен блок* на импресо-керамиката[28]. За нас от особен интерес е първият блок, тъй като българските земи попадат изцяло в неговия обсег. За удобство по-нататък ще използуваме за обозначаването му съкращението БРН (Балкански ранен неолит), а фазите му ще обозначаваме с подходящи заглавни букви.

Първата фаза (БРН — М) обхваща хоризонта на явленията с т. нар. „монохромна“ керамика (рис. 49, 53, 65), която стои в тясна типологическа връзка с керамичния комплекси на VI и VI хоризонти на селищната могила Хаджилар[29] в Югозападна Анатолия (рис. 36, 37, 42). Става дума за едно твърде недиференцирано в типологическо отношение раннонеолитно явление. Бъдещите регионални различия в типологията на керамиката още едва се набелязват, така че е трудно да се говори за самостоятелни култури в по-късния смисъл на това понятие. Най-ранните неолитни обекти с монохромна керамика в Тесалия са определени от Вл. Милойчич като „култура Ахилеон“[30]. Този етап е представен и на остров Хиос[31], както и в пещерата Франхти в Арголида[32]. Голям комплекс от селища от същия период се наблюдава в областта Шумадия (Ю. Морава, Изт. Сърбия) (рис. 49, 62). Той достига до желязната врата и бива определян като „културата Протостарчево“[33]. Нашите селища при село Крайници, Кюстендилско[34], и Копривец, Русенско, са засега най-югоизточните пунктове от същия комплекс (рис. 65, 86).

В Североизточна България също е засвидетелствувано проникване на раннонеолитно население, носител на монохромна керамика[35], за което вече стана дума. На сегашния етап от изследванията в рамките на тази фаза се очертават две подфази — БРН — Ма (т. нар. раннокерамичен хоризонт в Тесалия) и БРН — Мв (най-добре представена от т. нар. „Протостарчево“, а у нас в селищата Поляница — платото (рис. 69), Крайници (рис. 65), Копривец (рис. 113) и др.

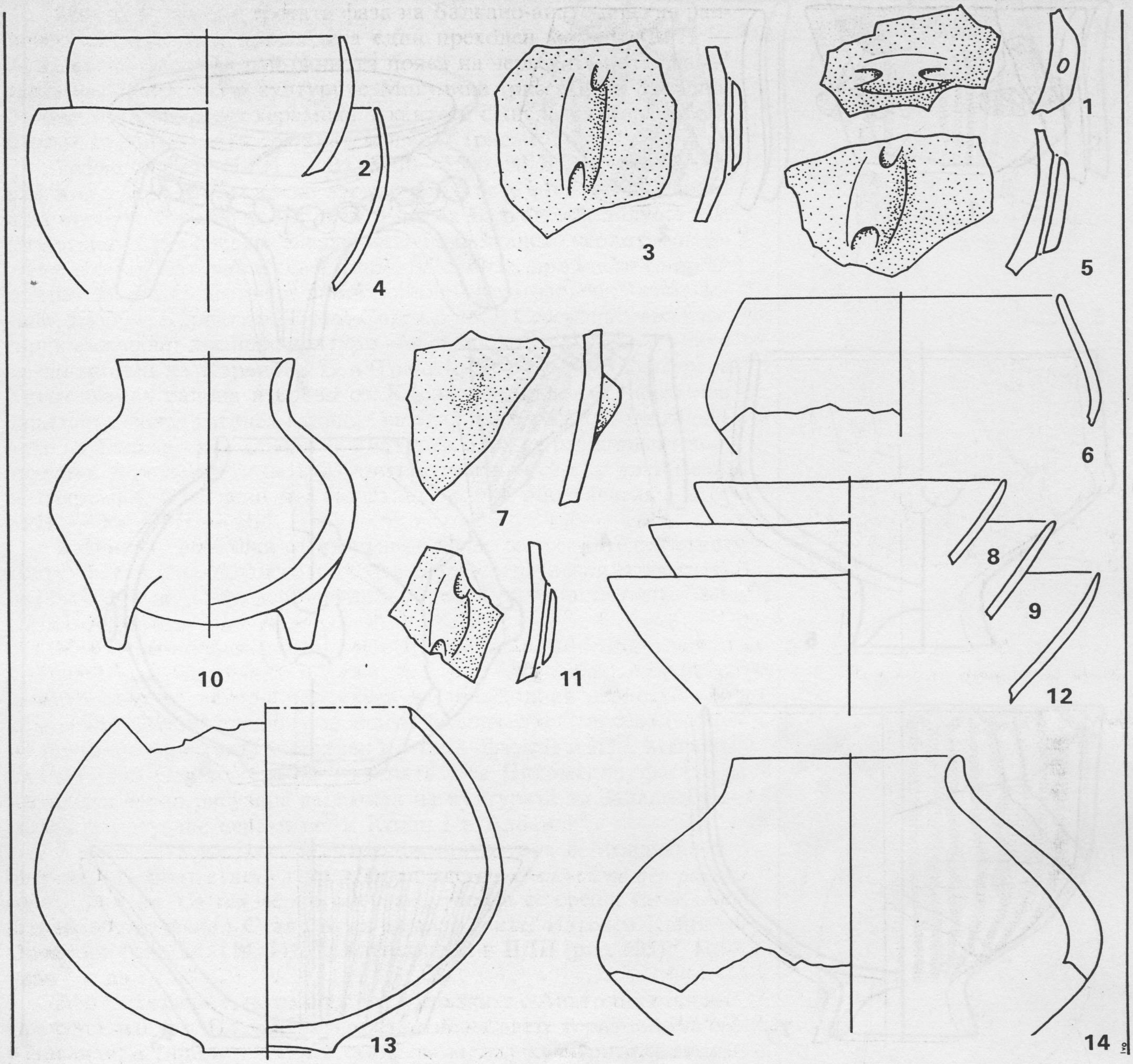

Рис. 65. Монохромна керамика от Крайници (по S. Tchohadjiev, A. Bakamska, 1990) (БРН—М)

Ниската демографска гъстота на най-ранното неолитно население на Балканския полуостров и стратиграфското положение на селищата му (в основата на тесалийските селищни могили или под дебели алувиални наноси) са причина за трудното откриване на обектите от този период и незадоволителната му изученост. (Находки от тази фаза на ранния неолит липсват в Тракия.)

Втората фаза (БРН — А) (6000—5700 cal BC) е значително по-добре позната. Очевидно бързият ръст на броя на неолитното население е намерил отражение в по-гъстата поселищна мрежа от този период. Такава е документирана както в Тракия и Родопите, така и в Софийското, Златишко-Пирдопското поле, по Места, в Пернишко, Радомирско и пр. Тази фаза обхваща всички явления с бяло рисувана украса на керамиката. Достатъчно ясно изпъкват

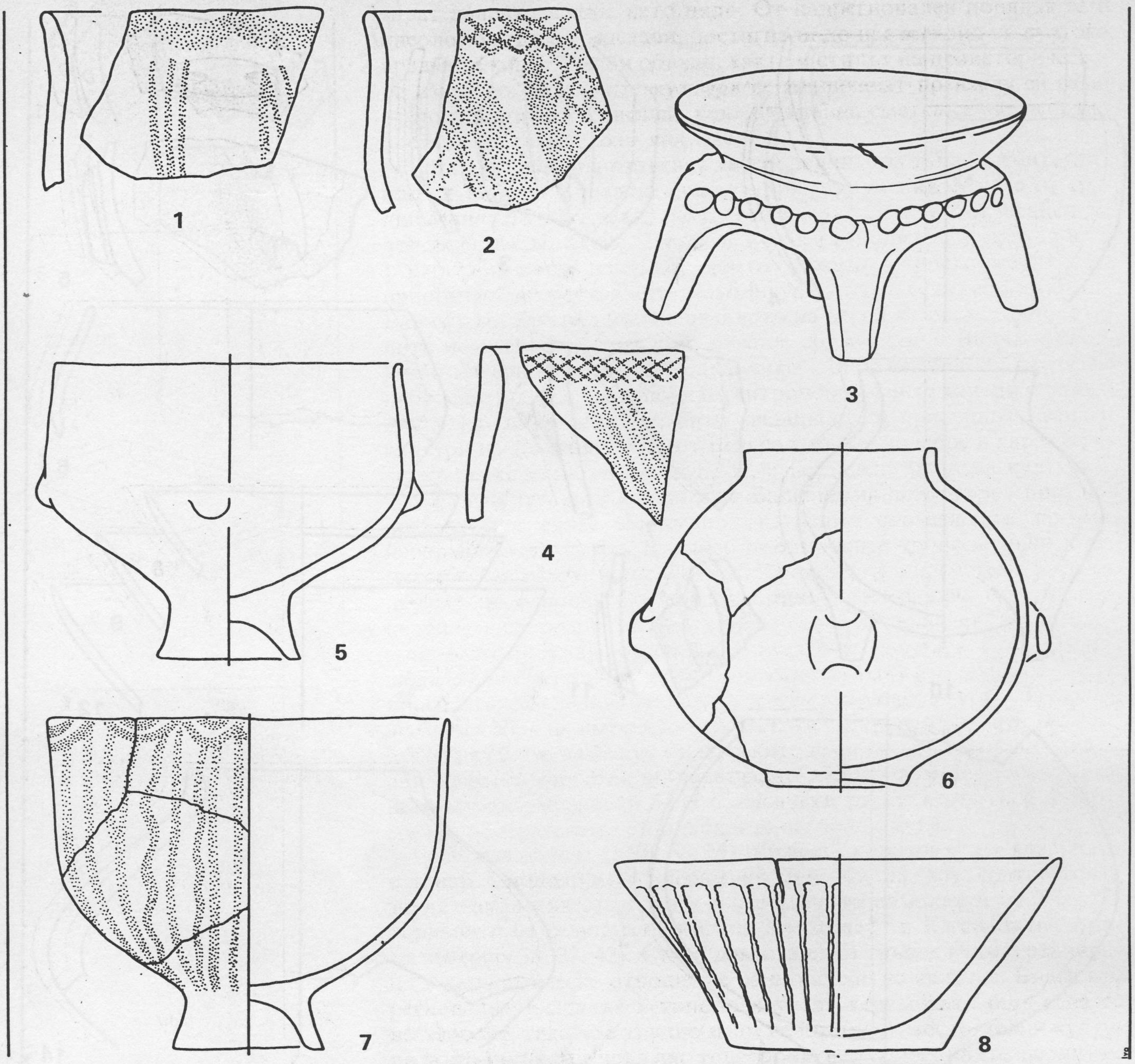

Рис. 66. Керамика от БРН—А от Старчево (култура Старчево)

и редица локални различия, които позволяват формулирането на отделни култури и културни комплекси, макар все още в типологията на керамиката да доминират недиференцираните надрегионални форми. Към разглежданата фаза се отнасят най-ранните етапи на културата Старчево (рис. 66)[36], Копривец II (рис. 63), Караново I (рис. 102)[37], Протосекло (рис. 51, 52)[38], Неа Никомедия (рис. 67)[39], I фаза на културата на Западнобългарската рисувана керамика[40], Криш I в Банат[41], Подгори I (рис. 54) в Албания[42] и хоризонтите V—III в Хаджилар (рис. 38, 39)[43]. Североизточната част на Балканския полуостров или е денеолитизирана, или остава извън обсега на ранните неолитизационни процеси. По Долния Дунав можем теоретически да предположим присъствието на малобройно късномезолитно население.

Между втората и третата фаза на Балкано-анатолийския ранонеолитен блок се проследява един преходен момент (БРН — А/В), който обхваща най-ранната поява на червената „отмивана" керамика (табл. 11) в културите Магулица (рис. 93)[44] и Западнобългарската рисувана керамика[45], както и финала на Караново I, познат от Азмашката селищна могила[46] (рис. 102).

Третата фаза (БРН — В) (5700—5500 cal BC) е времето на нов, колосален демографски взрив, който вече е назрял в недрата и на второто огнище на неолитизация на Балканския полуостров. Отчетливо се проследява експанзията на балканско неолитно население в североизточна и северозападна посока, при което са преодолени такива съществени природогеографски бариери като Балкана, Дунава, Карпатите, Прут, Сирет и др. В Североизточна България възникват две нови култури — Овчарово[47] и Цонево[48], които са синхронни на Караново II в Тракия. Носители на културата Криш заемат района източно от Карпатите, където се формира един специфичен източен вариант на тази култура[49]. С това границите на Балкано-анатолийския културен блок се разширяват значително. В развитието на културите, отнасящи се към тази фаза, се очертават отчетливо два подетапа, които обозначаваме като БРН — Ва; БРН — Вв.

В рамките на блока се очертават и два самостоятелни етнокултурни комплекса, които образуват непосредствения етнокултурен субстрат на по-късните неолитни и енеолитни явления на Балканския полуостров.

В Централнобалканския район и Тесалия се обособява *комплексът на раннонеолитните култури с рисувана керамика,* който развива по-нататък орнаментиката от предходния период. Този комплекс обхваща следните явления: Класическо Старчево (с черно рисувана керамика)[50], Западен Криш — фази II и III[51], Магулица[52] и ранно Сескло (I и II)[53], късната Неа Никомедия, фазите с червено и черно рисувана керамика на културата на Западнобългарската рисувана керамика[54] и Колш I в Албания[55].

В източната част на Балканския полуостров и Молдавия се очертава вторият етнокултурен комплекс на *културите без рисувана керамика.* (В тях черно рисувана украса се среща само във вид на изключение.) Става дума за културите: Източен Криш[56], Овчарово (рис. 84, 114, 116)[57], Караново II и II/III (рис. 105)[58], Цонево[59] и др.

За отбелязване е, че на този етап връзките с Анатолия отслабват чувствително. Пътищата на развитие на двете територии са се разделили, а типологическите сходства между културите се свеждат до общи, традиционни форми и постепенно заглъхват. Тази тенденция води в крайна сметка и до разпадането на Балкано-анатолийския блок, което става през неговите финални етапи.

И между тази фаза и финалните изяви на блока също може да бъде обособен преходен момент, който обозначаваме като БРН — В/С. Към него се отнасят и т. нар. „Старчево — спиралоид В" (рис. 71) (по Димитриевич), етапите с бихромно рисувана керамика (Кърча в Олтения), етапът Караново II/III, Протовинча и др.

Четвъртата фаза (БРН — С) (5400—5300 cal BC) е време на дълбоки етнокултурни трансформации. На мястото на раннонеолитния блок и от неговата Балканска среда (това трябва изрично да се подчертае) се формира новият *блок на Балканските къснонеолитни — ранноенеолитни култури.* В противовес на доскоро широко разпространената теза, че възникването на културите от този блок, в частност това на културата Винча, е резултат от някакво ново нашествие на население, идващо пак от Анатолия[60], днес може да се счита за доказано, че смяната на двата културни

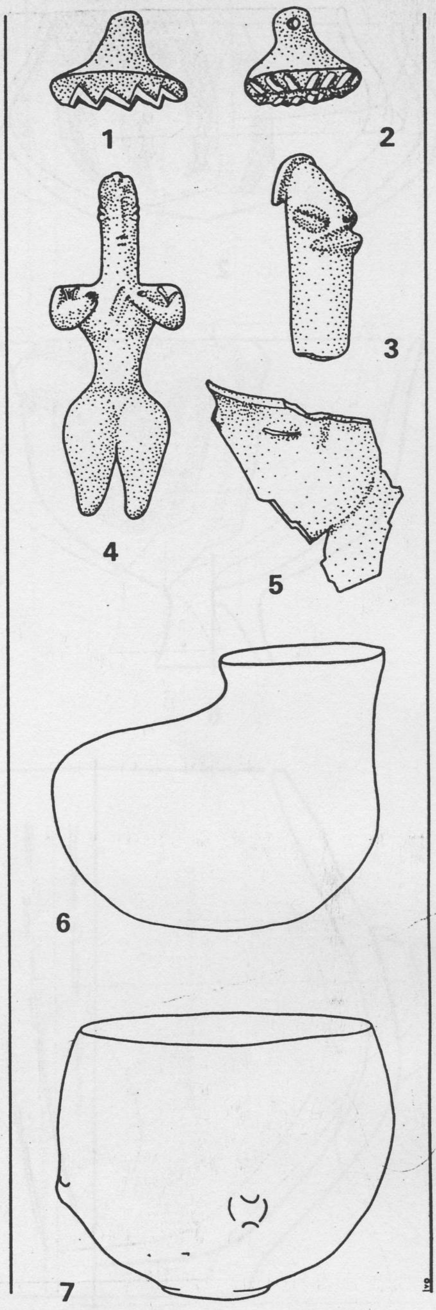

Рис. 67. Антропоморфна глинена пластика и керамични съдове от Неа Никомедия (по R. J. Roden, 1962)

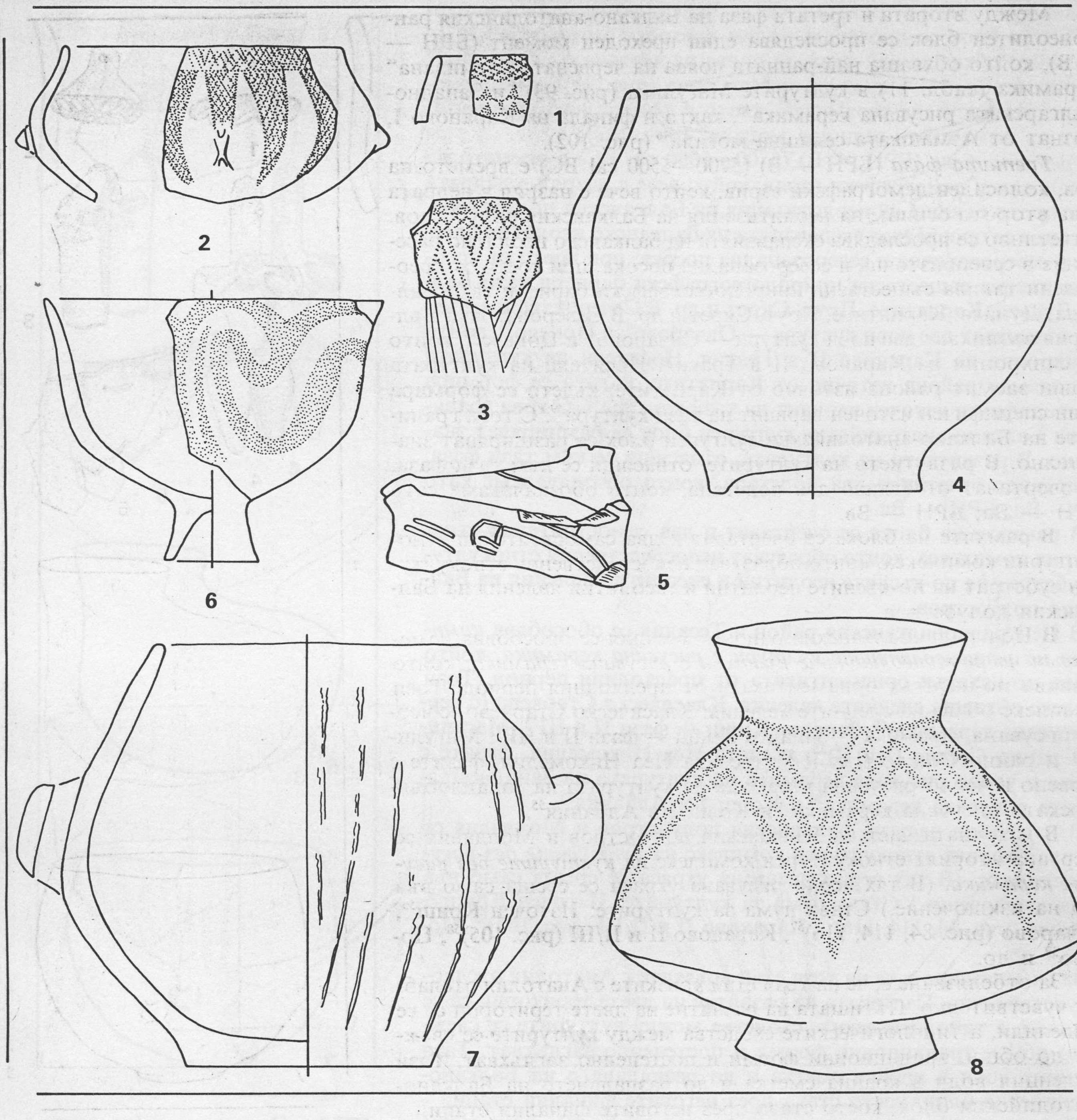

Рис. 68. Керамика от БРН: 1—7 — от Винковци (култура Старчево — Спиралоид В) и 8 — Сескло (култура Сескло II В) (М 1:2 — 4,7; М1:4 — 1—3, 5, 6, 8)

блока не е съпроводена, нито предизвикана от фундаментална смяна на населението.

Процеси на плавна трансформация и етнокултурен континуитет бяха доказани за Тракия, Банат и Тесалия. Те се проследяват достатъчно убедително в развитието на керамиката. Възможно е обаче те да не са били повсеместни, а в рамките на тази четвърта, финална фаза те да са протекли само в отделни центрове, от които по-късно крайните резултати от трансформацията да са се разпространили в готов вид, като формирани къснонеолитни култури. Въпросната четвърта фаза е преходна, обстоятелство, дало основание някои от явленията, които тя обхваща, да биват определяни като „среднонеолитни". Към тази фаза се отнасят: Караново III (рис. 107, 108)[61], Секло III[62] и преходът към Цангли[63], по-

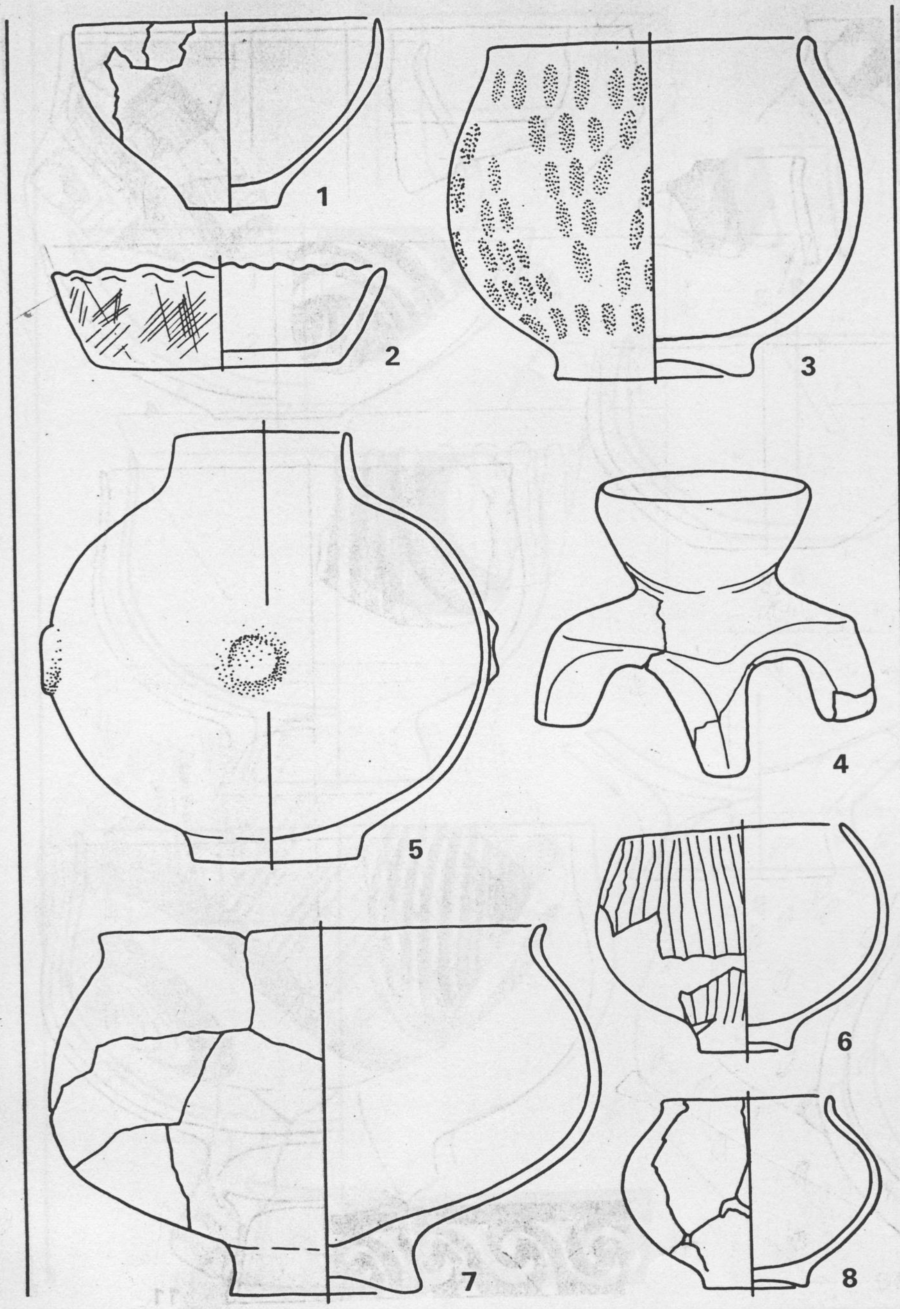

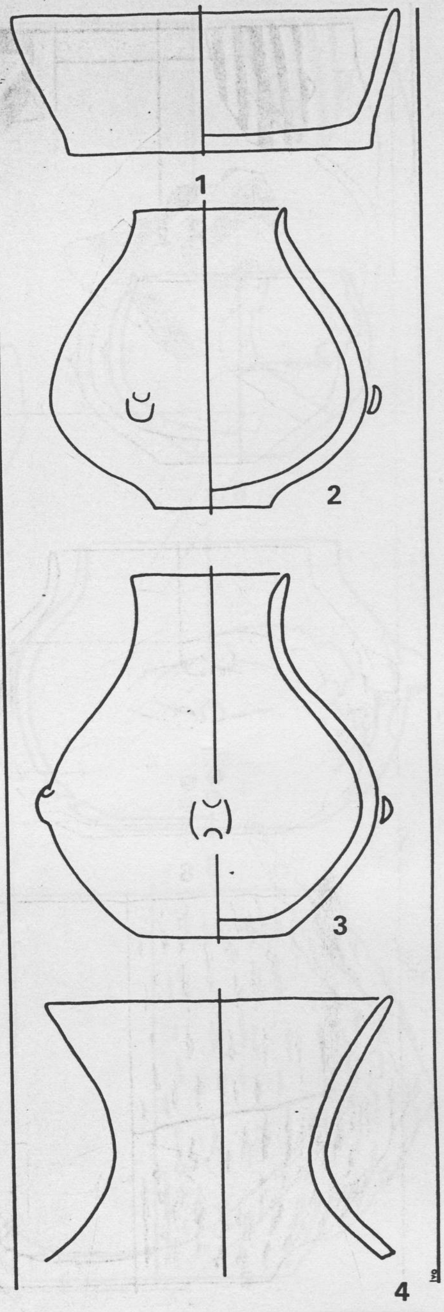

Рис. 69. Керамика от Доня Бра-невина (по S. Karamanski, 1975b, 1979)

Рис. 70. Керамика от култура Цонево

лихромната фаза на културата на Западнобългарската рисувана керамика[64] (рис. 72, 97), Криш IV, Старчево IV и Винча A_1—A_3[65].

Етнокултурният континуитет между ранния и късния неолит на Балканския полуостров е едно достатъчно сложно явление. Той е съпроводен например от поселищен дископонтинуитет (населението се измества от заливната тераса към платата), от микролитизацията на кремъчната индустрия с доминиране на експлоатацията на локални суровини, от възникването по Долния Дунав на обширни некрополи „екстра мурум" със скелети, изпънати по гръб, от неолитизацията на Добруджа (културата Хаманджия) (рис. 55; фиг. 24), Долния Дунав (културата Боян) (рис. 74, 75) и Беломорска Тракия (културата Парадими) и др.

В рамките на новоформиралия се Балкански блок на къс-

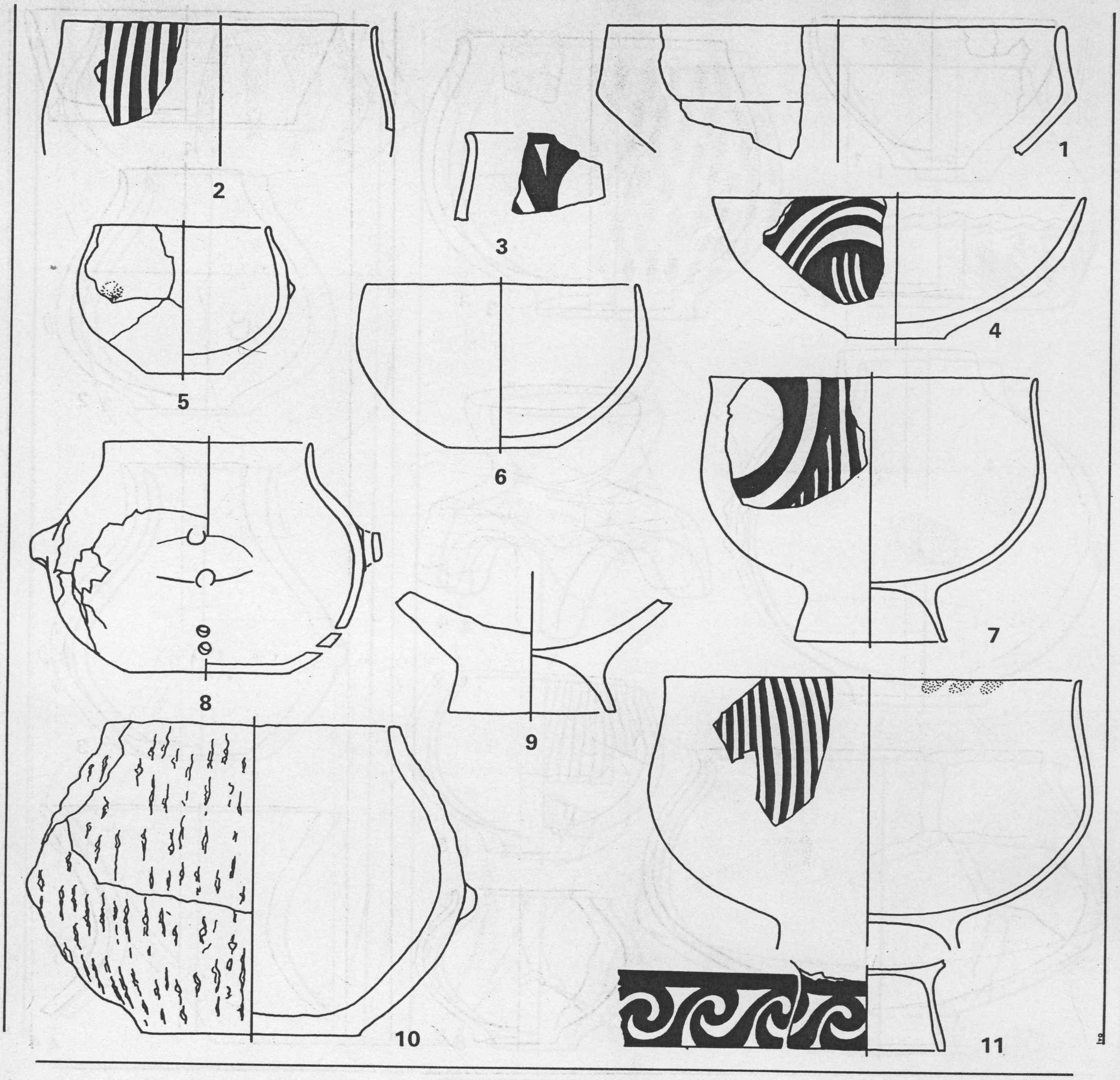

Рис. 71. Керамика от Винковци, култура Старчево-Спиралоид В (по S. Dimitrijević, 1974)

конеолитните и ранноенеолитни култури (БКН — БРЕ) се проследяват три етнокултурни комплекса. В северната половина на полуострова се формира *комплексът на културите от Винчански тип*. От двете страни на река Дунав той обхваща културите Винча, Въдастра, Курило, Боян, Хотница, Усое и Хаманджия. Сиво-черната канелирана керамика, украсата с набодена лента и част от идолната им пластика са практически еднотипни. Тези култури не използват рисуваната украса на керамиката. Те се различават помежду си главно на базата на богато орнаментираната врязана керамика — т. е. по семантично най-натоварения дял от своя инвентар. Очевидно това са различия на палеоетнографско ниво.

На юг към комплекса на културите от Винчански тип отнасяме още културите Калояновец в Тракия и Тополница — Акропо-

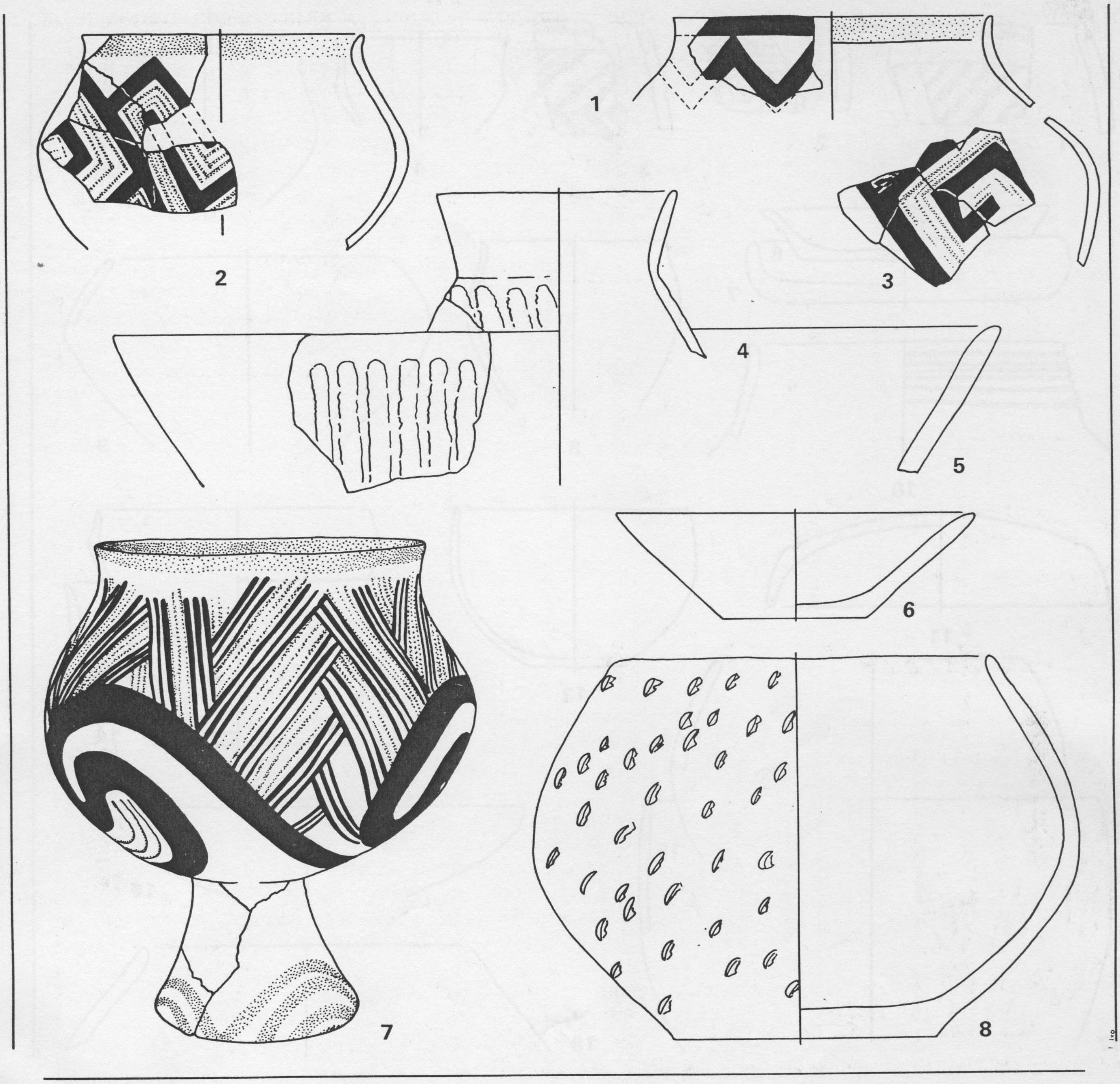

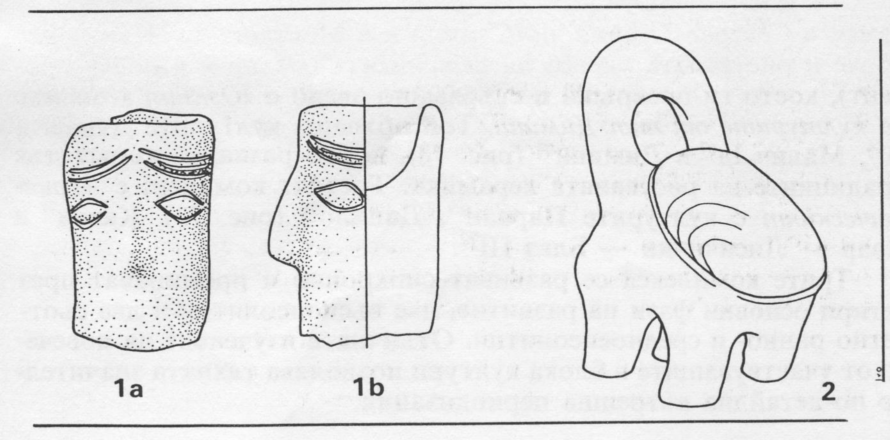

Рис. 72. Керамика от културния блок БРН—С от Градешница—Мало поле. Полихромен орнамент (М 1:3) (разкопки Б. Николов)

Рис. 73. Керамика от култура Данило от Смилчич: 1 (М 1:2); 2 (М 1:4).

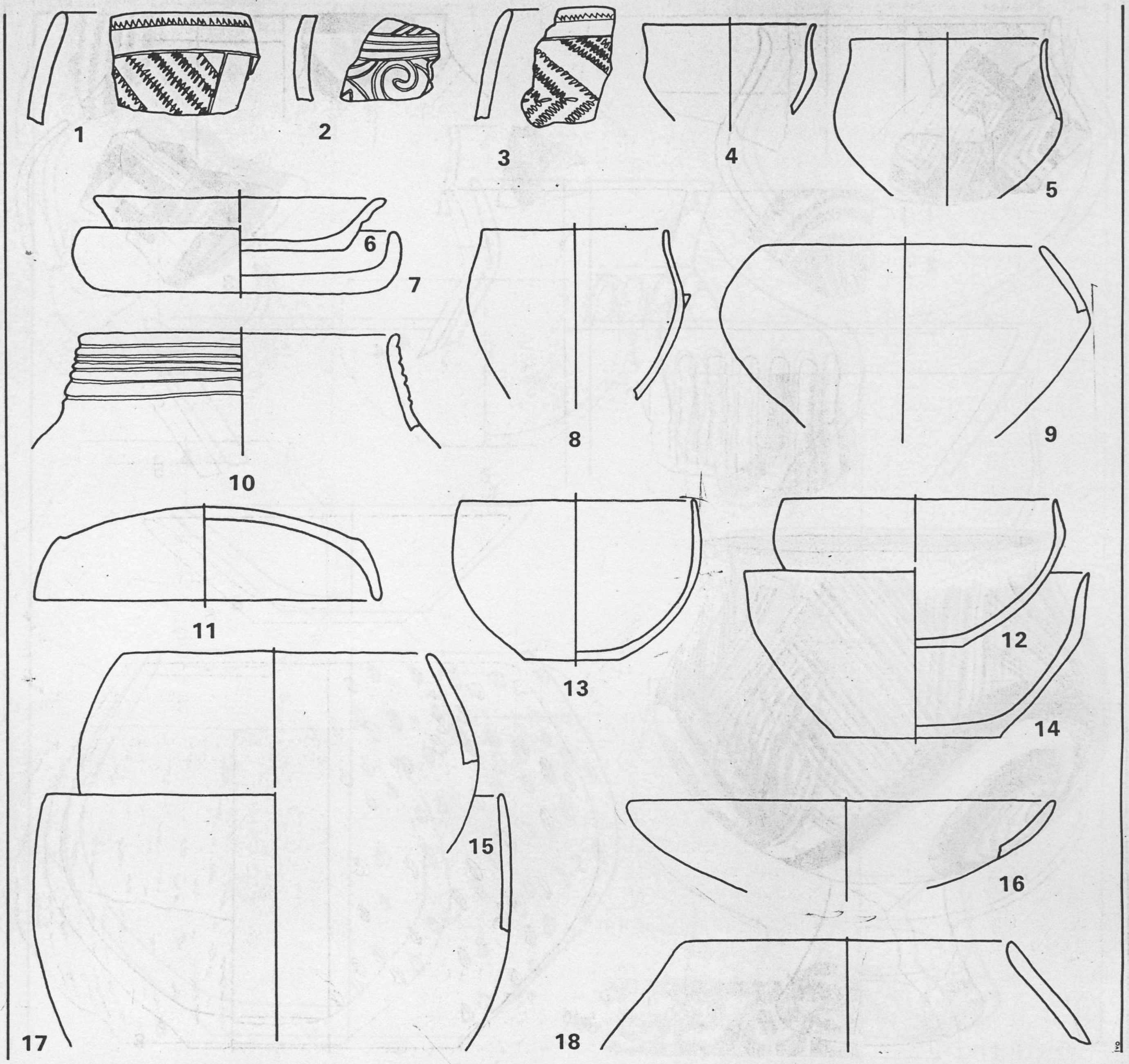

Рис. 74. Керамика от култура Боян (по Е. Comşa, 1974): 1—3 — фаза Болентинеану; 4—18 — фаза Джулещи

тамос в Северна Гърция, по Струма и в Македония. Те познават обаче и рисуваната украса на керамиката (макар и в нисък процент), което ги превръща в свързващо звено с *Южния комплекс на културите от тип Димини*. Той обхваща културите Дунавец, II[66], Малич Ia[67] и Димини[68] (рис. 78), които развиват по-нататък традициите на рисуваната керамика. Третият комплекс е *Адриатическият* с културите Царкан[69], Данило[70] (рис. 73), Какан[71] и Хвар — Лисичичии — Блаз III[72].

Трите комплекса се развиват синхронно и преминават през четири основни фази на развитие, две къснонеолитни и две съответно ранно- и средноенеолитни. Отличната изученост на повечето от участващите в блока култури позволява тяхната значително по-детайлна вътрешна периодизация.

Първата фаза (БКН — А) обхваща най-ранния етап на консолидираните къснонеолитни явления, синхронни с Винча A_4/B_1, а именно културите Боян — Болентинеау[73], Дудещи[74], Хотница[75], Хаманджия I[76] (фаза Блатница)[77], Цангли[78], Калояновец I[79], Парадими[80], Усое I[81] и др.

Общи типологически белези на тези култури са биконичността на керамичните форми, богатата украса с канелюри и набождания, разнообразната идолна пластика и предимно редукчното изпичане на керамиката. В културите на север от Балкана основната жилищна форма сега е землянката, която е важно косвено указание за временното застудяване на климата. Това наблюдение съвпада с едновременно спадане на енергийния приток от Слънцето към Земята.

Към *втората фаза* (БКН — В) (4570—4340 cal BC) се отнасят всички развити къснонеолитни явления на Балканите, а именно: Винча B_1 и B_2[82], Боян — Джулещи[83], Хотница IIa и IIб[84], Калояновец[85], Димини — Арапи[86] и ранно Одзаки, Тополница — Акропотамос[87] (Ситагри II) и др. Развитието им преминава през два вътрешни етапа, което е достатъчно основание към тази втора фаза да бъдат обособени две подфази, а именно БКН — Ва и БКН — Вв. По време на тази фаза не се наблюдават никакви съществени промени в характера на поселищната система. За отбелязване е обаче големият разцвет на културата, масово използуване на идолната пластика, антропоморфните и зооморфните съдове, олтарите и първите храмове.

Появяват се и редица иновации в културата, които ще намерят своето по-нататъшно развитие през ранния енеолит.

Изброените къснонеолитни култури плавно прерастват в своите ранноенеолитни панданти, така че на места, където изследванията на обектите от този период са достатъчно интензивни, се очертава и една преходна фаза. Например Градачката фаза B/C на културата Винча[88], фазата Протосава в Лонгоза[89] и др. Този преходен етап обозначаваме като БКН/БРЕ.

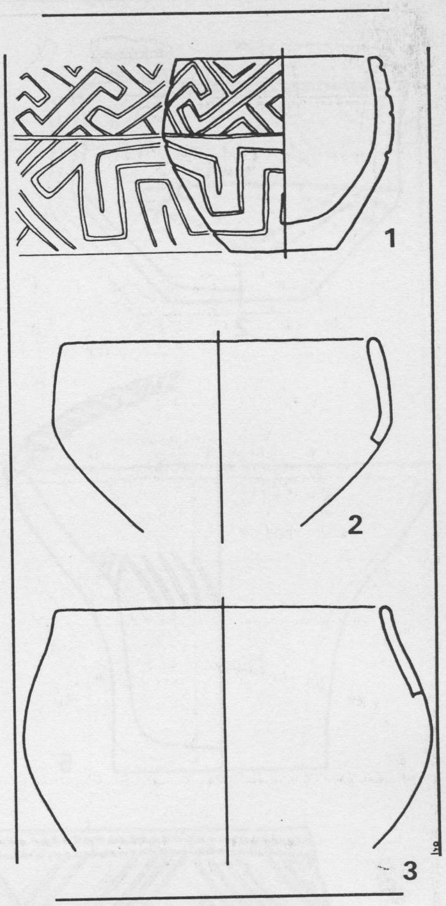

Рис. 75. Керамика от култура Боян (по Е. Comşa, 1974); 1 — фаза Джулещи; 2—3 — фаза Болентинеану)

Третата фаза на блока (БРЕ — А) бележи горната граница на проблематиката, на която е посветено настоящото изследване.

В моята монография „Каменно-медната епоха в България" (София, 1986) имах вече възможност да проследя в детайли развитието на ранноенеолитните и средноенеолитните явления на територията на България. Макар тогава да бях още далеч от разбирането за блоковата структура на праисторическите културни феномени, надрегионалните взаимозависимости не можаха да не изпъкнат достатъчно отчетливо при един компаративен анализ на огромния енеолитен материал. Тези виждания са намерили отражение в използуваното там от мен понятие „етнокултурна област", което по съдържание е твърде близко до въведеното покъсно понятие „блок"[90]. Блоковата структура се изяви едва при диахронния анализ на периоди със значително по-голямо времетраене, като например този на Нео-енеолитната културна система.

Поради това обстоятелство бих искала да проследя, макар и накратко, развитието на блока и в неговия ранноенеолитен етап, толкова повече, че преходът към този етап на много места е съпроводен от поселищен дисконтинуитет и вътрешни придвижвания на население. В частност контингенти население от Тракия се премества към Североизточна България, където основава първите укрепени селища в основата на селищните могили. Повечето от селищата се изместват от платата обратно на заливната тераса. В районите, където се наблюдават най-интензивни културни контакти, свързани очевидно с дистрибуцията на най-ранния метал — медта, дори се формират нови раннонеолитни култури. Така в

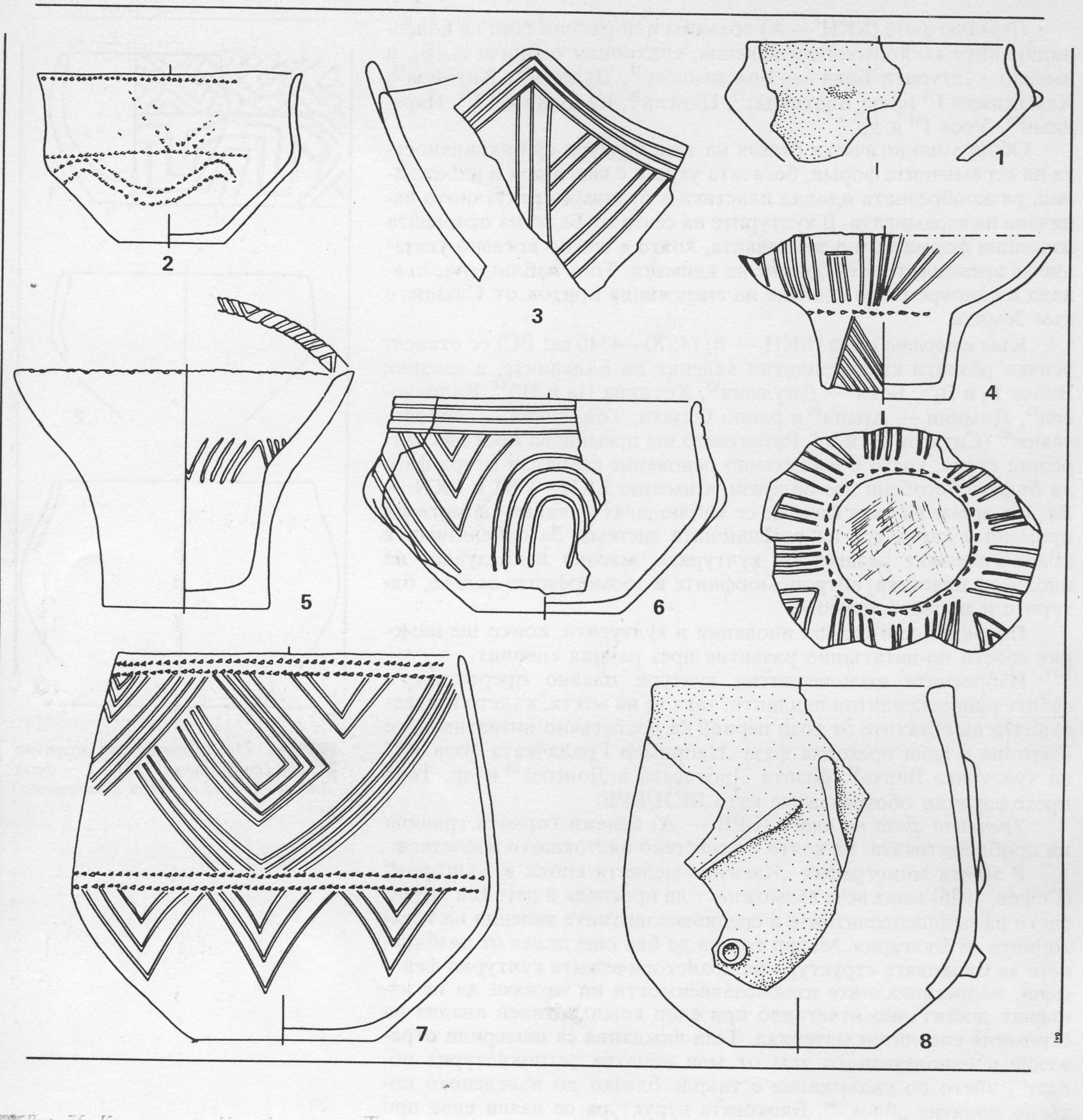

Рис. 76. Керамика от Усое (култура Усое II—Протосескло): 1, 3—6 (М 1:2,5); 2, 7—8 (М 1:4)

Тракия възниква културата Марица, по Средна и Долна Струма — културата Дикилиташ — Слатино, в Северозападна България — културата Градешница. Културите Винча и Димини, Поляница, Боян и Хаманджия, навлизайки в своите ранноенеолитни фази, също отбелязват съществени вътрешни трансформации. В североизточната част на полуострова (Североизточна България, Добруджа и Мунтения) образуването на селищните могили започва едва от този момент. Укрепените селища стават повсеместно явление. Културите Марица, Дикилиташ — Слатино и Градешница използуват графитната и врязаната украса на керамиката, което позволява да бъдат разгледани като съставни части на един нов етнокултурен комплекс. Тази промяна в посоките на контактите слага началото на разложението на традиционната структура

на блока. Подобна преориентация на връзките се наблюдава и по Черноморието, където констатираме сближаване между културите Сава и Хаманджия по време на късните им фази.

През финалната, *четвърта фаза* (БРЕ — В) на блока тези трансформации прерастват в интензивни интеграционни процеси, които обхващат целия Балкански полуостров. На север те завършват с формирането на късноенеолитния блок на културите с графитната керамика (БКЕ), който обхваща три етнокултурни комплекса: Коджадермен — Гумелница — Караново VI (КГКVI), Криводол — Сълкуца — Бубани (КСБ) и Варна — Болград. На юг, в Тесалия, както и в Западна Анатолия този късноенеолитен блок няма пандант, тъй като етнокултурното развитие на тези територии на въпросния етап бележи цезура, предизвикана от дълбоката екологична криза в този район, свързана с кулминационния период на Климатическия максимум.

* * *

Сравнението на динамиката на вътрешното развитие на двата разгледани по-горе последователни блока показва достатъчно ясно съвпадението на моделите им. При това от особено значение е повтарящият се механизъм на прерастването на един блок в друг, който очевидно е характерен за континуитивно развиващи се системи. За отбелязване е пътят на утвърждаването на иновациите. Те се зараждат още в недрата на преходния културен блок и се развиват успоредно с разлагането и отмирането на неговите собствени характерни черти. Този процес на трансформация се наблюдава винаги в рамките на четвъртите (финални) фази, но елементи от по-ранния блок ретардират и до I фаза на новия блок, когато окончателно отмират. В този смисъл последните фази на културите са същевременно и протоетапи за нововъзникващите етнокултурни явления, докато първите фази на последните се явяват и постетапи на преходните култури.

В светлината на казаното искам да се върна към споменатите по-горе таксономически трудности, които произтичат от понятието „среден неолит". То влиза в обръщение в балканската археология въз основа на „средната" стратиграфска позиция на находките от тип Сескло в Тесалия, залягащи в редица селищни могили над по-ранни неолитни слоеве[91], но под тези от времето на тесалийския късен неолит.

След научната обработка и прецизната публикация на керамиката от раннонеолитната култура Магулица[92] и на тази на културата Сескло[93] стана ясно, че става дума за континуитивно взаимосвързани явления[94]. Очевидно последната фаза на културата Сескло се отнася към IV, финална фаза на Балкано-анатолийския раннонеолитен комплекс.

Великолепната керамика от Сескло е подвела много балкански праисторици да търсят „среден неолит" и в северната част на полуострова и той естествено е бил „намерен". Съгласно хронологическата система на Караново у нас към „среден неолит" бива отнасяна a priori т. нар. „култура Веселиново", или Караново III, независимо от това, че съответната типология на керамиката и до днес не е публикувана. В. Милойчич с право си задаваше въпроса — каква е тази култура, образувана от три (3!) керамични форми?!

Таксономическите затруднения започват оттук нататък, тъй като никой не може да проследи фази на развитие в тази въображаема култура, нито да посочи убедително адекватните ѝ явления в околните територии. На това отгоре откриването на „отмивна"

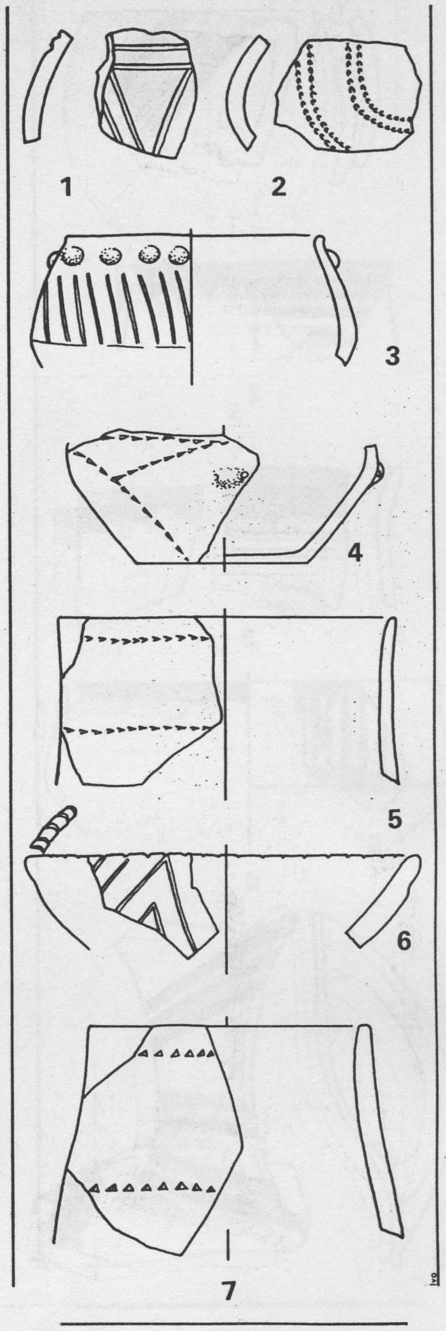

Рис. 77. Керамика от Усое (култура Усое II—Протосава) (М 1:2,5)

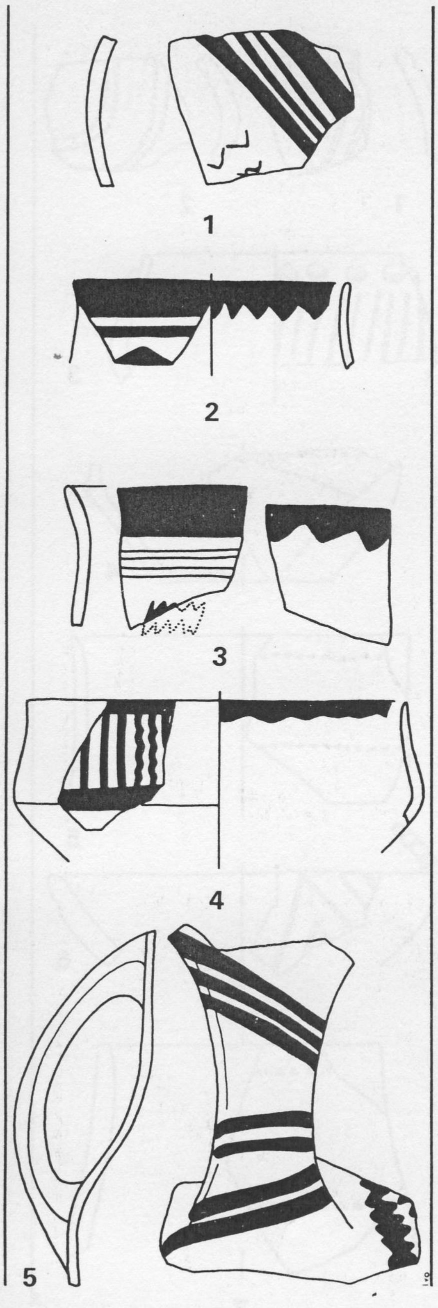

Рис. 78. Керамика от култура Димини I от Арапи-Магула (по В. Otto)

керамика в селищната могила Гълъбник показва, че ранното Сескло не само че е синхронно всъщност на Караново II, но то е такава и по отношение на II, „червено рисувана" фаза на културата на Западнобългарската рисувана керамика. Само финалната фаза на Сескло може да се синхронизира с Караново III.

От таксономическа гледна точка тези факти предлагат две взаимоизключващи се решения: щом приемем за доказано, че Сескло I и II = Караново II и II/III = класическо Старчево = Криш IIB/III, то: а) те всички са средненеолитни, с което разкъсваме континуитета на раннонеолитния блок (който не се оспорва от никого), и б) Сескло не е средненеолитна, а финално раннонеолитно явление, отнасящо се към IV фаза на Балкано-анатолийския раннонеолитен комплекс. Само последната му фаза III е синхронна с Караново III. Приемем ли второто решение, което се съгласува добре с конкретните дадености от останалата част на полуострова, тогава Караново III — Веселиново не може да бъде самостоятелна култура, а само фаза или етап.

От гледна точка на проблемите на периодизацията на неолитните и енеолитните култури от Югоизточна Европа установяването на факта, че всички култури и етнокултурни комплекси, съставляващи даден блок, се развиват в синхронни етапи, като възникват и заникват едновременно, е от фундаментално значение, тъй като прави немислими произволните периодизации и етнокултурни интерпретации. Без познаването на най-широк културен и преди всичко типологически контекст не може да бъде определяно хронологическото място на никое отделно взето праисторическо явление, нито да се даде вярна преценка на посоките на разпространение на т. нар. „влияния". Фигуративно казано, днес не можем да преселим троянците във Винча, както това с чиста съвест се правеше до преди четири десетилетия.

Намирайки своето място в рамките на съответите културни блокове, неолитните култури и най-вече отделните им етапи могат убедително да бъдат синхронизирани помежду си, а новооткритите археологически материали да бъдат поставени във вярна хронологическа позиция дори в случаите, когато произхождат от гробове и еднослойни обекти — т. е. нямат стратиграфски данни.

Б. АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ

В увода на настоящия труд бе изяснено голямото значение на радиовъглеродния метод на датирането на археологически обекти от безписмения период от историята на човечеството. Изследванията в областта на абсолютната хронология в България отбелязаха в последните години големи успехи благодарение на бързо нарастващото количество C_{14} дати, произхождащи от праисторическите обекти, разположени на територията на страната и съседните ѝ земи. Благодарение на тях неолитните и енеолитните култури днес са едни от най-добре датираните на Балканския полуостров (табл. 8, 9).

Обаче само до преди 30 години у нас за валидна се считаше една напълно априорна хронологическа система, наречена по-късно „къса". Лансирана от В. Миков[95], тя поставяше новокаменната епоха в България в най-добрия случай между 4000 и 3000 г. пр. н. е. Тук оставяме настрана другите, още по-къси определения. Разликата между датите от „късата" хронологическа система и тези от „дългата", получени чрез радиовъглеродния метод, възлиза за българския неолит на повече от 2000 години!

Благодарение на едно широко и ползотворно международно

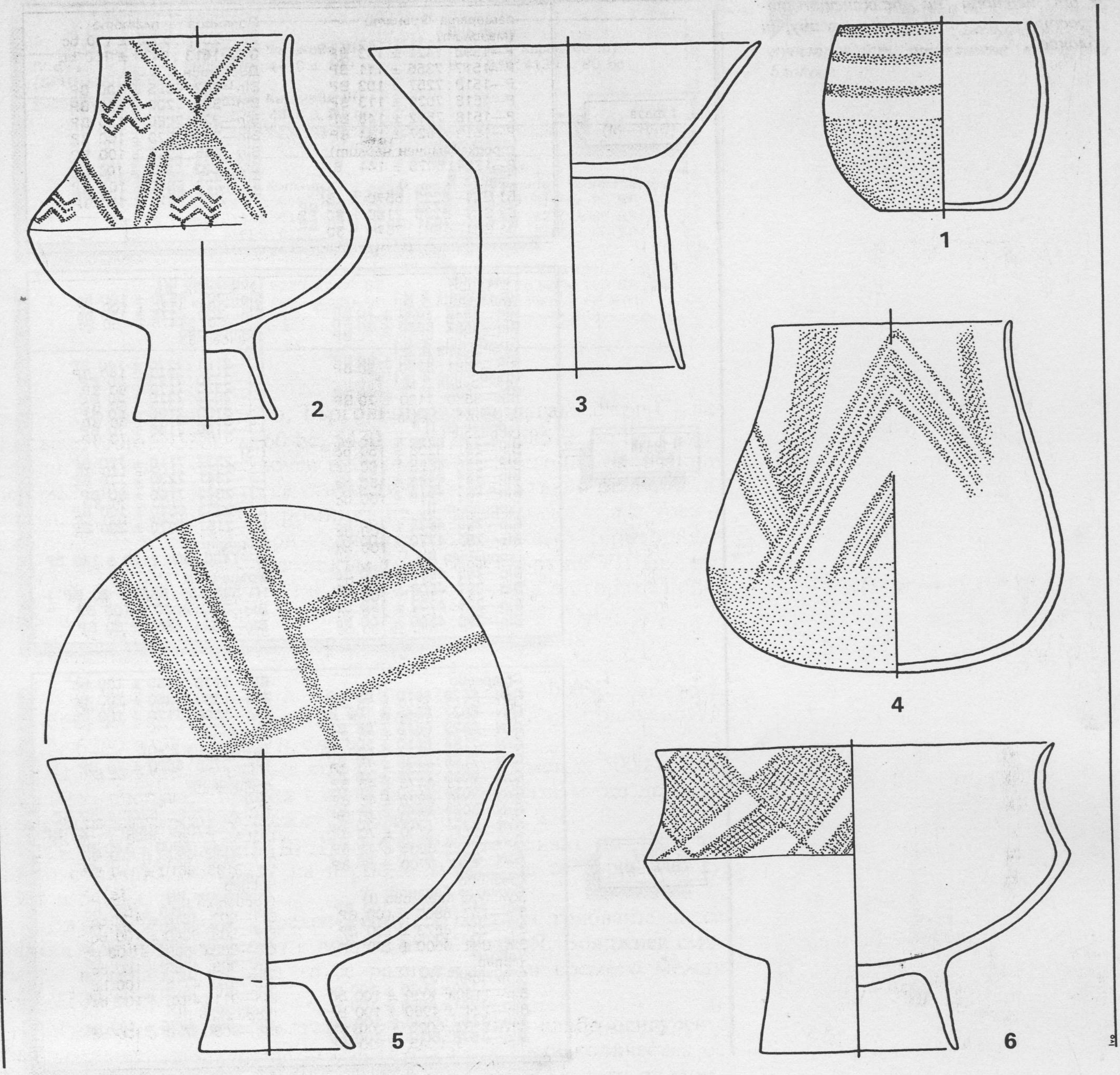

Рис. 79. Керамика от пещерата Франхти при гр. Науплион (Гърция) (по K. D. Vitellt, 1974)

сътрудничество днес разполагаме с неколкостотин C_{14} датировки от България, голяма част от които засягат новокаменната епоха. Те представляват базата за изграждането на абсолютната хронология на неолита в нашите земи (табл. 6, 7, 8).

Пътят на праисторията към абсолютните дати бе трънлив и труден. След утихването на бурята от възмущение, предизвикана от публикуването на първите C_{14} дати, които удревняваха праисторическите култури с хилядолетия, дойде времето на остра критика на самите C_{14} датировки[96]. Междувременно се оказа, че независимо от чисто априорния характер на тогавашната предубеденост към новите дати критиците им наистина имаха право. Построената на базата на радиовъглеродните дати „дълга" хронология на неолита на България се оказа почти толкова далеч от действител-

Табл. 6. Таблица на С-14 датите от неолита на Балканския полуостров по отделните културни блокове

I фаза (БРН—М)

пещерата Франхти
(мезолит)
P—1398 : 7421 ± 143 BP
P—1517 : 7356 ± 111 BP
P—1518 : 7257 ± 103 BP
P—1518 : 7029 ± 113 BP
P—1518 : 7592 ± 148 BP
P—1518 : 7627 ± 134 BP
(предкерамичен неолит)
P—1394 : 6078 ± 144 BP
Падина В
B1 GrN—8229 : 6570 ± BP
B2 GrN—8230 : 7100 ± 80 BP
B1 GrN—7981 : 7075 ± 50 BP

Поляница — платото
Bln—234/ : 5358 ± 100 bc
Bln—1613 : 5430 ± 100 bc
Дивостин I
Bln—862 : 6995 ± 100 BP
Bln—899 : 7200 ± 100 BP
Bln—823 : 7080 ± 180 BP
Bln—826 : 7020 ± 100 BP
Bln—896 : 6945 ± 100 BP
BM—573 : 6935 ± 100 BP
Bln—827 : 6910 ± 100 BP
Bln—824 : 6970 ± 100 BP

II фаза (БРН—А)

Гълъбник
(дълбочина 5 м.)
Bln—3579 : 7030 ± 70 BP
Bln—3582 : 6950 ± 70 BP
(дълбочина 4 м.)
Bln—3581 : 6790 ± 80 BP
(дълбочина 3 м.)
Bln—3580 : 7120 ± 70 BP
Азмашка могила
(хоризонт I)
Bln—291 : 5208 ± 150 bc
Bln—292 : 4928 ± 100 bc
Bln—293 : 5353 ± 150 bc
Bln—294 : 4818 ± 100 bc
(хоризонт II)
Bln—296 : 4829 ± 100 bc
Bln—295 : 4770 ± 100 bc
(хоризонт III)
Bln—299 : 4862 ± 100 bc
Bln—267 : 4808 ± 100 bc
Bln—224 : 4702 ± 150 bc
Bln—298 : 4590 ± 100 bc

(хоризонт IV)
Bln—301 : 4530 ± 100 bc
Bln—300 : 4476 ± 150 bc
Азанбегово
(Ia)
LJ—2181 : 7270 ± 140 BP
LJ—2330 : 7170 ± 60 BP
LJ—3032 : 7210 ± 50 BP
LJ—3183 : 7150 ± 50 BP
LJ—3186 : 7140 ± 70 BP
(Ib)
LJ—2332 : 7110 ± 120 BP
LJ—2341 : 7230 ± 170 BP
LJ—2342 : 7100 ± 80 BP
LJ—2333 : 6840 ± 100 BP
LJ—2157 : 6970 ± 290 BP
Породин
H—1486/987 : 7120 ± 140 BP
Връшник II
H—595/485 : 6865 ± 80 BP
Bln—339 : 6950 ± 100 BP
Bln—339a : 6855 ± 80 BP

III фаза (БРН—В)

Старчево
GrN—6626 : 6610 ± 65 BP
GrN—6627 : 6545 ± 105 BP
GrN—6629 : 6615 ± 65 BP
GrN—7154 : 6610 ± 100 BP
GrN—7155 : 6835 ± 70 BP
GrN—9033 : 6475 ± 45 BP
GrN—9036 : 6920 ± 45 BP
GrN—9034 : 6640 ± 45 BP
GrN—8231 : 6700 ± 70 BP
GrN—9035 : 6835 ± 45 BP
GrN—9037 : 6700 ± 55 BP
Караново
(култура Караново II)
Bln—152 : 6807 ± 100 BP
Bln—201 : 6573 ± 100 BP
Bln—234 : 6500 ± 150 BP
Чавдар
(хоризонт IV)
Bln—1160a: 5030 ± 100 bc
Bln—1241a: 4980 ± 100 bc
Bln—1162 : 5035 ± 100 bc
Bln—1578 : 5045 ± 100 bc

Bln—1779 : 5055 ± 100 bc
Bln—1580 : 5250 ± 100 bc
Bln—1663 : 5120 ± 100 bc
Гълъбник
(дълбочина 2 м.)
Bln—3756 : 6670 ± 70 BP
Азанбегово
(III)
UCLA—1705c : 6700 ± 80 BP
UCLA—1705b : 6540 ± 120 BP
LJ—2345 : 6600 ± 110 BP
LJ—3185 : 6510 ± 110 BP
Чавдар
(хоризонт III)
Bln—907 : 4810 ± 100 bc
Bln—908 : 5040 ± 100 bc
Bln—908a : 5095 ± 100 bc
Bln—909 : 4865 ± 100 bc
Bln—910 : 4715 ± 100 bc
Bln—911 : 4920 ± 100 bc
(хоризонт II)
Bln—906 : 4770 ± 100 bc

ните астрономически дати, колкото и „късата". Това се обяснява с т.нар. „ефект на Фрейс", който установи наличието на постоянно и краткосрочно и дългосрочно вариране при съдържанието на радиоактивния въглерод в атмосферата. Независимо от днес използваните отлични калибрационни криви (табл. 8), дори в I том от многотомната История на България[97] се борави все още с некалибрирани C_{14} дати, които за епохата на неолита са по-млади от реалните с около 1000 години (табл. 8). Комплексният критичен анализ на стотиците C_{14} дати, събрани до днес за България, и тяхната калибрация даде възможност на Я. Бояджиев напоследък да възстанови реално възможните астрономически датировки (табл. 9) за изследвания от нас период[98], а те са следните:

I фаза (БРН — М). От най-ранния неолитен обект в Бълга-

Табл. 7. Таблица на С-14 датите от неолита на Балканския полуостров от отделните културни блокове

IV фаза (БРН—С)

Караново (култура Караново III)	Яса тепе (култура Караново III)
Bln—158 : 4410 ± 100 bc	Bln—338 : 4130 ± 80 bc
Езеро (култура Караново III)	
Bln—530 : 4320 ± 80 bc	

(БКН)

Качица III (култура Хотница)	Тополница (култура Тополница—Акропотамос)
Bln—1682 : 6190 ± 50 BP	Bln—3349 : 6240 ± 90 BP
Bln—1685 : 6160 ± 50 BP	Bln—3381 : 6270 ± 60 BP
Bln—1686 : 6190 ± 50 BP	Bln—3382 : 6100 ± 60 BP
Bln—1687 : 6170 ± 50 BP	
Ситагри II (култура Тополница—Акропотамос)	
Bln—776 : 5720 ± 100 BP	Bln—884 : 6240 ± 100 BP
Bln—777 : 5920 ± 120 BP	BM—649 : 5904 ± 66 BP

рия — Поляница-Платото, Търговищко, разполагаме с три C_{14} дати със стойност 5358 ± 60 bc, 5430 ± 60 bc и 5585 ± 80 bc. Определени на базата на включен в керамиката едногодишен, органичен материал, тези дати са статистически достатъчно репрезентативни, за да може монохромният неолитен хоризонт, а с това и най-ранната изява на производящата икономика от територията на България, да бъде отнесен към третата четвърт на VII хил. пр. н. е. (6400—6200 г. пр. н. е.) и да се синхронизира с втората половина на монохромния неолит в Гърция (култура Ахилеон).

II фаза (БРН — А). Основните C_{14} дати, отнасящи се към бяло рисувания етап на ранния неолит в България, се групират с многократни повторения около стойностите 5300—5000 bc, които в калибриран вид ни позволяват да поставим този етап на неолита между 6200 и 5700 г. пр. н. е.

III фаза (БРН — В). Датите C_{14} се групират между 5000 и 4600 bc, което след калибрация означава, че тази фаза може да бъде отнесена към времето между 5700 и 5500 г. пр. н. е.

IV фаза (финална) (БРН — С). Датите слизат до 4300 bc, което означава, че краят на периода трябва да се търси между 5500 и 5400 г. пр. н. е.

Датите за т. нар. „среден неолит“, както и трябваше да се очаква, частично съвпадат с датите от IV фаза. Я. Бояджиев смята, че в калибриран вид те се разполагат във времето между 5500/5300 г. пр. н. е.

Късният неолит в България е относително слабо осигурен с необходимите за сериозна статистическа преценка количества от C_{14} дати, но в помощ могат да бъдат привлечени и дати от синхронните обекти от съседни територии. За първата половина на периода (БКН-А) тези дати се групират около 4250 и 4150 bc, което в калибриран вид сочи годините 5300—5000 пр. н. е.

Датите от втората половина на късния неолит (БКН — В) се концентрират между 4100 и 4000 bc, макар че се отбелязват резки колебания между 4250 и 3000 bc. Тази аномалия е отразена в калибрационните криви и обхваща времето между 4900 и 4800 г. пр. н. е. Следователно краят на късния неолит трябва да се отнесе поскоро към първите столетия на V хил. пр. н. е.

Горните данни са извлечени от радиовъглеродните дати, намерили място в табл. 6 и 7.

Калибрациите са извършени с помощта на калибрационната компютърна програма, спомената в увода.

Във връзка с това трябва да се има предвид, че за Европа разполагаме с няколко локални калибрационни криви. От тях тази на Линок—Зюс—Бекер (Щутгарт) е най-пълна и стига почти до

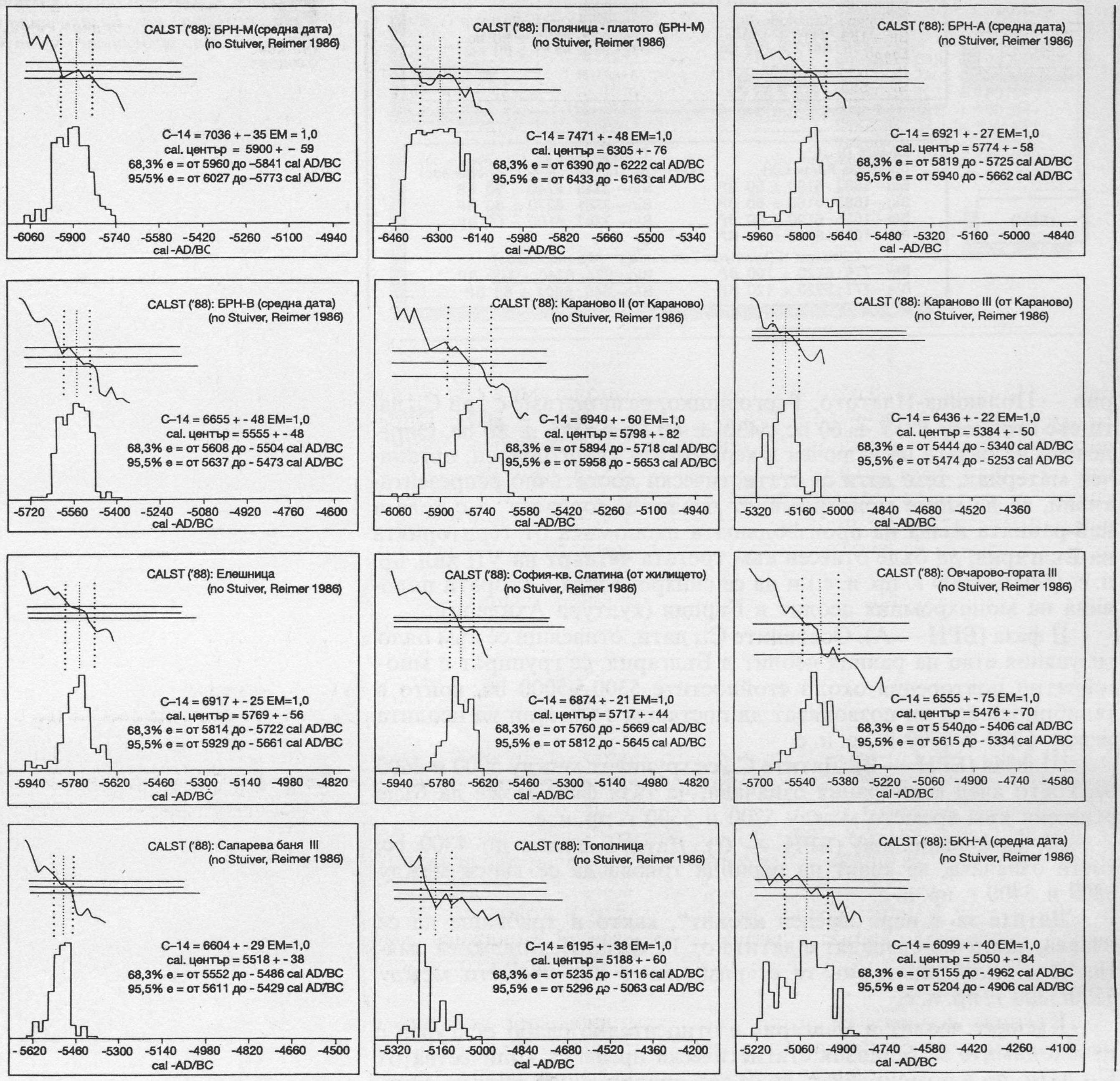

Табл. 8. Таблица, показваща групирането на калибрираните С-14 дати по отделни блокове. (Калибрацията е извършена с помощта на програмата CALSTS5 на S. Robinson, 1988)

10 000[99] г. пр. н. е. Тя е построена благодарение на шастливото обстоятелство, че Бекер е успял да намери в дълбоки кариери за чакъл огромни древни дъбови дънери, свлечени от поройните води в коритата на реките и затлачени там от многометрови слоеве чакъл. Най-ранните дъбови гори на север от Алпите се отнасят към края на VIII хил. пр. н. е. По-ранните дендродати за този район се получават от борове, съхранени в торфищата, но и тази възможност може да се използва само до X хил. пр. н. е. Преди това северно от Алпите няма гори.

От своя страна калибрационната крива на Бекер—Пърсон е добро указание за по-общите тенденции в развитието на съдържанието на радиоактивен въглеводород в атмосферата. Тя постоянно се усъвършенствува и днес твърде успешно се използва за ка-

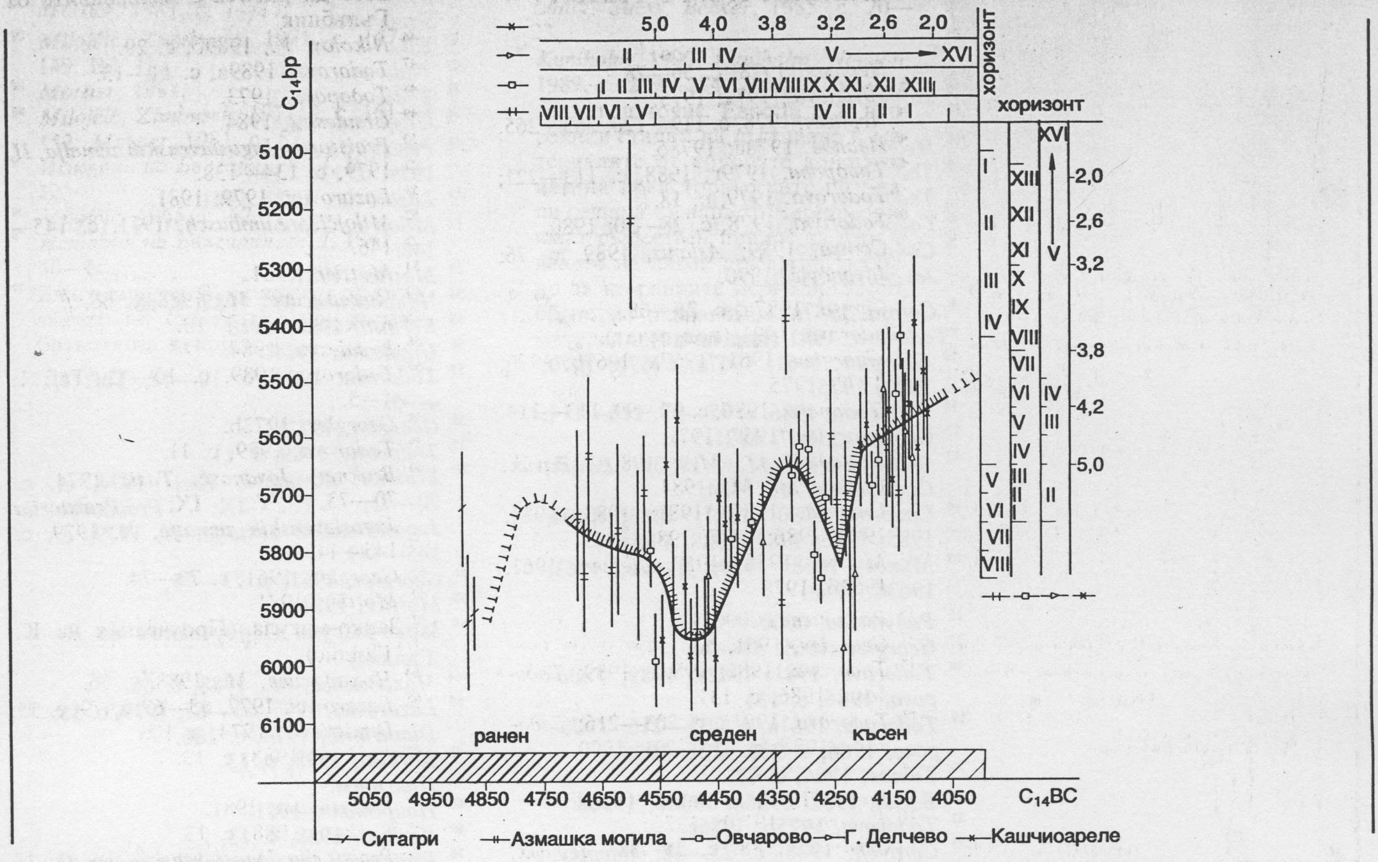

Табл. 9. Таблица на колебанията в С-14 датировките през неолита и енеолита в България (по J. Bojadziev, 1987)

либрация от всички праисторици в Европа.

Климатът южно и северно от Алпите обаче е твърде различен. Годишните суми на валежите на тези два района през климатичния максимум са били с диаметрално противоположни стойности, което неминуемо ще води до локални различия в развитието на годишните пръстени на дърветата. За това днес в Дендрохронологическата лаборатория в Итака, САЩ, се работи усилено върху създаването на дендрохронологическа крива за Югоизточна Европа[100]. Тя вече е построена до IX век, а фрагментарно достига до III хил. пр. н. е. Условията на запазване на дървото в нашите географски дължини обаче са доста неблагоприятни, което прави шансовете да бъдат открити дънери с неолитна възраст твърде малки. Очевидно е, че засега не може да се очаква по-нататъшно прецизиране на приведените по-горе хронологически рамки на новокаменната епоха у нас, така че хронологическият диапазон между 6400—4800 г. пр. н. е. в бъдеще едва ли ще претърпи някакви сериозни изменения. В най-общи черти новокаменната епоха в България трае хилядолетие и половина, от който период на Балкано-анатолийския раннонеолитен комплекс се падат около 1000 години, а към първата половина на Балканския късонеолитен-раннонеолитен комплекс (БКН) — около 600 години. Последният комплекс *като цяло* също има времетраене от около 1000 години.

БЕЛЕЖКИ КЪМ 3 ГЛАВА

[1] *Черных*, 1978, с. 56—78.
[2] *Jovanović*, 1971; 1975.
[3] *Черных*, 1978, с. 119—126, 263—265.
[4] *Иванов*, 1978а; 1978б.
[5] *Тодорова*, 1979г; 1988, с. 113—221; *Todorova*, 1979, с. 18.
[6] *Todorova*, 1978, с. 28—30; 1980.
[7] *Comşa*, 1989; *Aslanis*, 1989, с. 76; *Jovanović*, 1990.
[8] *Comşa*, 1987a, с. 26—68.
[9] *Todorova*, 1991 (под печат).
[10] *Georgiev*, 1961; 1967a; 1967b; 1970; 1972; 1975.
[11] *Тодорова*, 1986, с. 97—99, 113—114.
[12] *Georgiev*, 1967; 1971.
[13] *Чохаджиев*, *М.*, 1980; *Pavúk*, *Čochadžiev*, *M.*, 1984.
[14] *Станев*, 1980; 1981; 1983; 1984; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989.
[15] *Миков*, 1958; 1959; *Детев*, 1961; 1963б, 1978.
[16] *Радунчева*, 0000.
[17] *Georgiev*, 1961, 57—74.
[18] *Todorova*, 1981; 1982a; 1989; *Тодорова*, 1986, с. 131.
[19] *Todorova*, 1981a, с. 203—216; *Тодорова*, 1986, с. 230—231; 1990.
[20] *Титов*, 1984, с. 71.
[21] *Васић*, 1932; 1936а; 1936б; 1936в.
[22] *Todorova*, 1975b, 1976c.
[23] *Černych*, 1988, с. 25—38; *Черных*, 1988, с. 101—102.
[24] *Тодорова*, 1986, с. 33—34. 107—128.
[25] *Григорьев*, *Г. П.*, 1988, с. 14.
[26] *Черных*, 1978, с. 263—267.
[27] *Todorova*, 1991; *Garašanin*, *M.*, 1973, с. 115. (Тук М. Гарашанин го формулира като комплекс. В по-ранните ни изследвания (*Todorova*, 1989a) също го определяме като комплекс.)
[28] *Uerpmann*, 1979, с. 146—156.
[29] *Mellaart*, 1970, II, с. 248—270.
[30] *Milojčić*, *Zumbusch*, 1971, с. 141.
[31] *Hood*, 1981.
[32] *Титов*, 1984, с. 74; *Grifford*, 1983, с. 269—282.
[33] *Karamanski*, 1979; *Srejović*, 1981, с. 56; *Богданович*, 1987, с. 5—7.
[34] *Tchohadjiev*, *S.*, *Bakămska*, 1990.
[35] *Todorova*, 1989a, с. 11—12, Taf. 2.
[36] *Srejović*, 1973, с. 252—263.
[37] *Nikolov*, *V.*, 1989, 27—41.
[38] *Milojčić*, *Zumbusch*, 1971, с. 142—144; *Chormousiades*, 1971, с. 169—170.
[39] *Rodden*, 1962, с. 267—288.
[40] *Pavúk*, *Čochadžiev*, *M.*, 1984, с. 220; *Чохаджиев*, *М.*, 1988.
[41] *Lazarovici*, 1979, с. 15—69.
[42] *Korkuti*, 1988, с. 10.
[43] *Mellaart*, 1971, II, с 271—299.
[44] *Otto*, 1985, с. 95.
[45] Това явление бе установено от мен при запознаването ми с керамиката от Гълъбник. Благодаря на А. Бакъмска за дадената ми възможност да работя с материалите от Гълъбник.
[46] *Nikolov*, *V.*, 1989b, с. 29.
[47] *Todorova*, 1989a, с. 11—13.
[48] *Тодорова*, 1973.
[49] *Ursulesku*, 1984.
[50] *Praistorija Jugoslavenskih zemalja*, *II*, 1979, с. 134—138.
[51] *Lazarovici*, 1979; 1981.
[52] *Milojčić*, *Zumbusch*, 1971, с. 145—146.
[53] *Mottier*, 1981.
[54] *Чохаджиев*, *М.*, 1988, с. 66.
[55] *Korkuti*, 1988, с. 10.
[56] *Ursulesku*, 1984.
[57] *Todorova*, 1989, с. 10—12, Taf. 1, 4—5.
[58] *Georgiev*, 1972b.
[59] *Todorova*, 1989, с. 11.
[60] *Brukner*, *Jovanovć*, *Tasić* 1974, с. 70—73, Т. IX; *Praistorija Jugoslavenskih zemalja*, *II*, 1979, с. 145—149.
[61] *Georgiev*, 1961, с. 73—74.
[62] *Mottier*, 1981.
[63] Зарко-магула (Проучвания на К. Галлис).
[64] *Чохаджиев*, *М.*, 1988, с. 66.
[65] *Lazarovici*, 1977, 65—67; 1979, с. 55; *Dimitrieνić*, 1974, с. 106.
[66] *Korkuti*, 1988, с. 13.
[67] *Пак там.*
[68] *Hauptmann*, 1981.
[69] *Korkuti*, 1988, с. 13.
[70] *Praistorija Jogoslavenskih zemalja*, *II*, 1979, с. 524—574.
[71] *Пак там*, с. 392—412.
[72] *Korkuti*, 1988, с. 13—14.
[73] *Comşa*, 1987, с. 40.
[74] *Пак там*, с. 36.
[75] *Пак там*, с. 38; *Тодорова*, 1979b, с. 27.
[76] *Comşa*, 1987, с. 39.
[77] *Димов*, 1982, с. 46—48.
[78] *Hauptmann*, *Milojčić*, 1969, с. 19—45.
[79] *Димитров*, *М.*, 1969; *Тодорова*, 1986, с. 97.
[80] *Bakalakis*, *Sekellariu*, 1981.
[81] *Тодорова*, 1973; 1986, с. 23, 230—231.
[82] *Lazarovici*, 1981, с. 176—179; *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, **II**, 1979, с. 166—173.
[83] *Comşa*, 1987, с. 42—43.
[84] Непубликувани материали от местността „Орловка" край с. Хотница, В.-Търновско.
[85] *Димитров*, 1969, 1976.
[86] *Hauptmann*, *Milojčić*, 1969, с. 49—77.
[87] *Тодорова*, 1986, с. 23; Разкопките в Тополница, провеждани под ръководството на авторите и Я. Бояджиев.
[88] *Garašanin*, *M.*, 1973, с. 103, 106—108; *Lazarovici*, 1980; 1981; *Praistorija Jugoslavenskih zemalja*, **II**, 1979, с. 174—175.
[89] *Тодорова*, 1973.
[90] *Тодорова*, 1990, с. 5—15.

[91] *Mottier*, 1981, с. 7—17.

[92] *Milojčić, Zumbusch*, 1971, с. 147—149; Bd. II.

[93] *Mottier*, 1981.

[94] *Milojčić, Zimbusch*, 1971, I, с. 151—152; *Mottier*, 1981, с. 57.

[95] *История на България, т. I*, 1961, с. 12.

[96] *Milojčić*, 1965, с. 67—70.

[97] *История на България, т. I*, 1961, с. 56—60.

[98] Благодаря на Я. Бояджиев за оказаното ни съдействие при разработката на въпроса.

[99] *Linok, Suess, Becker*, 1985, с. 20—23.

[100] *Kuniholm*, 1990; *Kuniholm, Newton*, 1989, с. 279—294. Дендрограмата за Югоизточна Европа е в напреднал стадий на съставяне и материалите от коловите конструкции на праисторическите потънали селища от нашето Черноморие имат съществен принос за запълването на някои празнини, особено за по-ранните периоди. Засега обаче не разполагаме с дендроматериали от неолита.

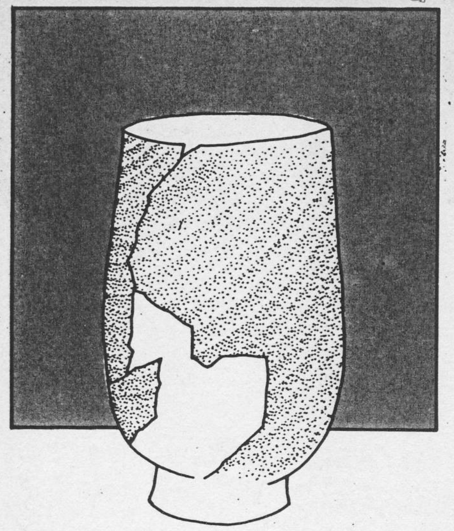

4. НЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ В БЪЛГАРИЯ

А. ПРИРОДОГЕОГРАФСКО РАЙОНИРАНЕ НА СТРАНАТА

Както видяхме, различните части на страната са предоставяли различни климатични и природни условия за развитието на неолитните култури, като тези дадености на места са причина за значително забавяне на неолитизационните процеси, а на други — за тяхното ускоряване и разгръщане. В зависимост от природогеографската обстановка страната се дели на няколко относително самостоятелни района. Те са и ареалите на отделните археологически култури.

Ключова позиция всред тях заема *поречието на река Струма*[1]. Напоследък бе доказано, че поречията на Вардар, Струма и Южна Морава са били през неолита основните пътища за проникване на население и културни иновации от Егея към Средна Европа. Реките са били достатъчно пълноводни и отчасти плавателни. Те са представлявали основните комуникационни артерии, свързващи Егейския свят с Дунава. Редица долини, образувани от притоците на река Струма (като тази на река Блато в Радомирското поле), с техните богати водни ресурси и пролетни речни разливи са предлагали отлични условия за развитие на ранно земеделие и животновъдство. Значението на поречието на Струма не се изчерпва с комуникационните му функции. Блатистата, днес затлачена, делта на реката тогава не е съществувала. Поради значително по-ниското ниво на водите на Световния океан и следователно на Средиземно море река Струма по долното си течение е била врязана значително по-дълбоко от днес и през VII—V хил. пр. н. е. се е вливала в залив на тогавашното Егейско море, достигащ до Промахон. Напоследък сходна ситуация бе доказана и за делтата на

Рис. 80. 1 — най-ранната глинена антропоморфна пластика в България от Крайници (БРН—М) и 2—3 раннонеолитна керамика от Елешница (БРН—А) (по В. Николов и К. Масларов, 1987) (М 1:3,5 — 2; М 1:5 — 3)

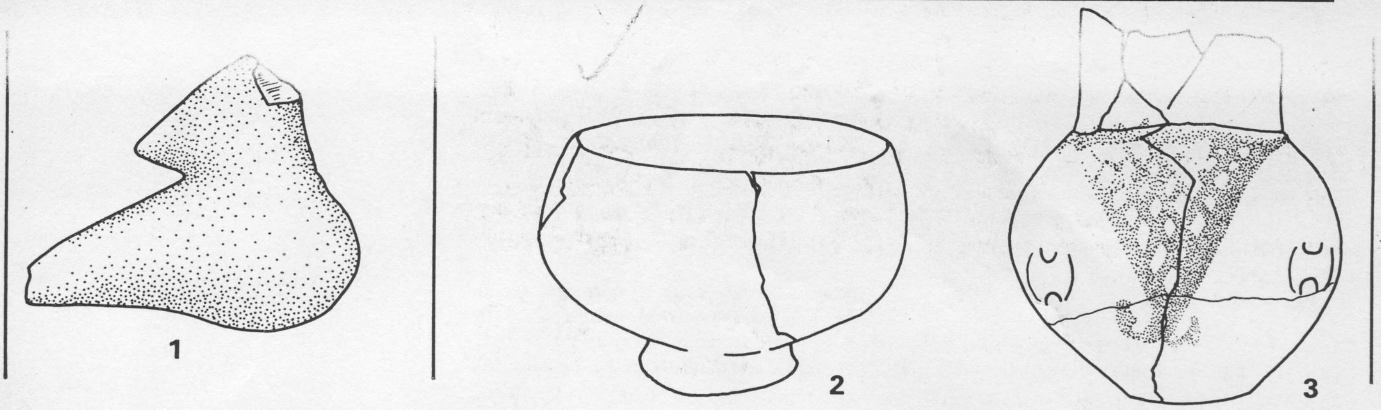

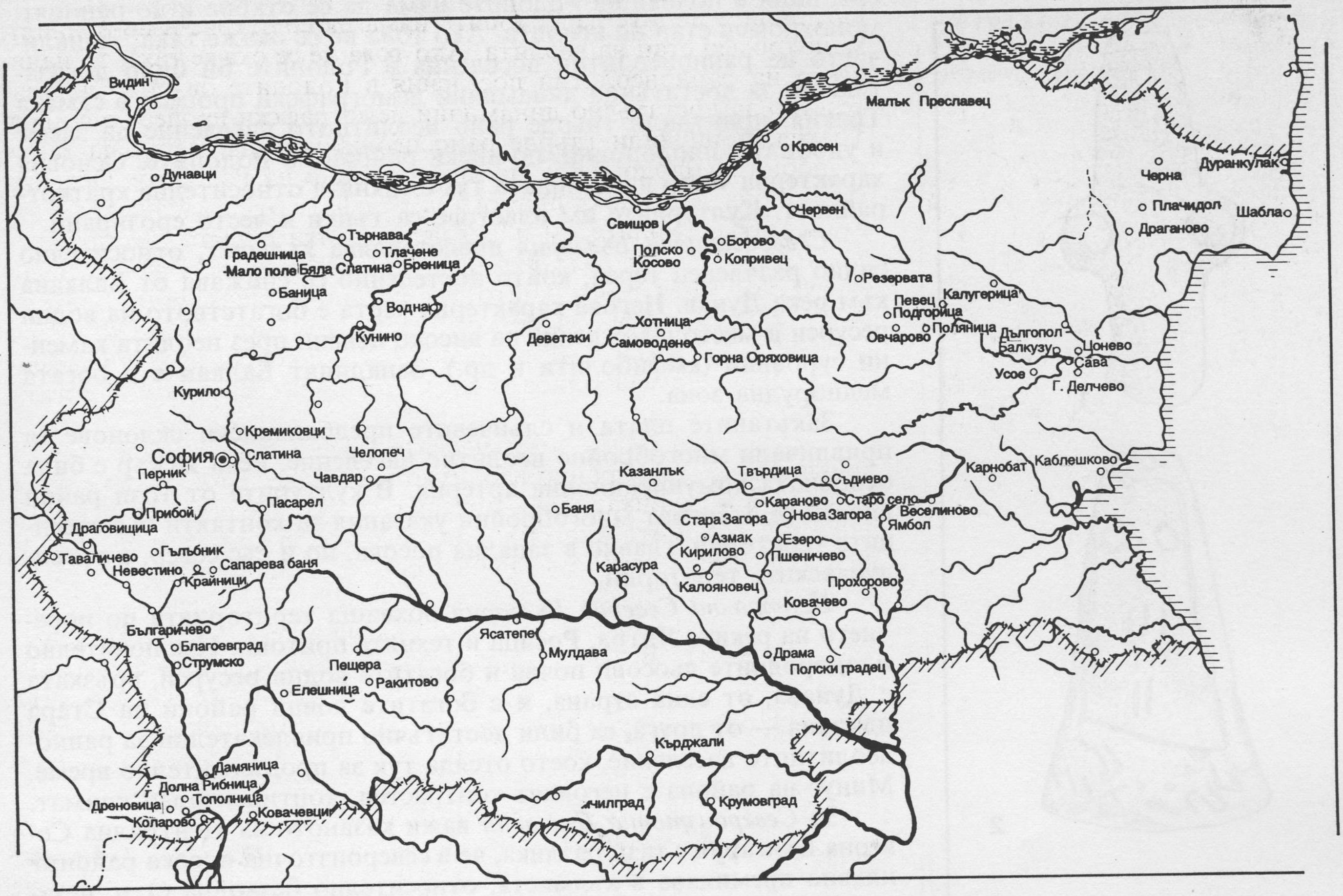

Карта 10. Карта на по-важните неолитни селища в България

река Вардар[2]. При непокътнати горски масиви по Осоговò, Беласица, Рила и Пирин река Струма е била изключително по-пълноводна и плавателна. Нисък е бил и ерозионният базис на притоците ѝ. Днес това добре личи в Радомирското поле, където долните нива на селищната могила Гълъбник лежат на около два метра под нивото на подпочвените води.

Твърде важна роля през новокаменната епоха е играл районът на *Тракия*. Заключена между Средна гора на север, Родопите на юг, Ихтиманските възвишения на запад и Бакаджиците и Странджа на изток, Тракия е свързана със Средиземно море посредством долното течение на река Марица, която навремето също е била пълноводна и плавателна. За устието ѝ важи казаното за река Струма. То е било вратата към Тракия. Многобройните пълноводни притоци на Марица, сред които водещо място заема Тунджа, са предлагали идеални условия за живот на проникналото тук неолитно население. Освен това долината има и много благоприятен климат, тъй като от северните ветрове я пази Балканът, а от южните суховеи — Родопите. По природогеографски дадености Тракия в много отношения е близка до долината на река Коня в Анатолия през VII хил. пр. н. е., поради което тук е възникнала цяла система от селищни могили, морфологично близки до тези от Близкия Изток. Природогеографската ѝ затвореност обаче предопределя относителна изолация на повечето праисторически култури, развили се тук.

Родопите като цяло не са били заселени през епохата на неолита, но в редица подходящи котловини твърде рано, още през етап А на ранния неолит, е проникнало население, носител на производяща икономика. Предстои още да бъде изяснен въпро-

сът, дали в полите на Родопите няма да се открие и по-ранният, монохромен етап на неолита. Ако това не се окаже така, то наличието на ранненеолитни поселения в Родопите би било доказателство за достатъчно динамични демографски процеси в самата Тракия, принудили твърде рано неолитното население да заеме и удобните, плодородни, по-ниски райони на Родопите. Основна характерна черта на селищата тук е тяхната относителна краткотрайност. Културните им пластове са тънки и често ерозирани.

Северозападна България представлява хълмист, относително силно разчленен терен, който постепенно се снижава от Балкана към река Дунав. Негова характерна черта е богатството на водни ресурси и местонахождения на високо ценени през неолита каменни суровини (амфиболити и др.). Западният Балкан е и богата меднорудна зона.

Закътаните плата и слънчевите предбалкански склонове са привличали многобройно неолитно население. Река Искър е била основната комуникационна артерия. В културите от този район винаги се откриват многобройни указания за контакти със съседните територии, главно в западна посока, но и със север, с отвъддунавските територии.

Централна Северна България обхваща територията по поречието на реките Янтра, Росица и техните притоци. Изключително плодородните льосови почви и богатите водни ресурси, връзката с Дунава, от една страна, и с богатите ловни райони на Стара планина — от друга, са били достатъчно привлекателни за ранно-неолитното население, което отсяда тук за продължително време. Минус на района е неговият контрастен, континентален климат.

За *Североизточна България* важи казаното за Централна Северна България с тази разлика, че в североизточна посока районът плавно преминава в хълмиста, относително безводна степ, незащитена от студените североизточни ветрове. Основните икономически и водни ресурси тук е предоставял Балканът, поради което и неолитните селища най-често са закътани в полите му. Отворен в североизточна посока, районът е поддържал тесни връзки с районите на север от Черно море (Мунтения и Молдавия).

Западното Черноморие и Добруджа са представлявали през новокаменната епоха една много по-обширна от днес територия, обхващаща и част от днешния шелф, на места до 20 км навътре в морето. Конфигурацията на днешната брегова линия, особено при покритите с льос терени (Шабла, Дуранкулак и др.), е едно рецентно явление, което и днес търпи изменения при силни морски бури и вълнения.

Районът има предимно степен характер. За връзката му с южноруските степи вече се каза. Основните водоизточници тук са

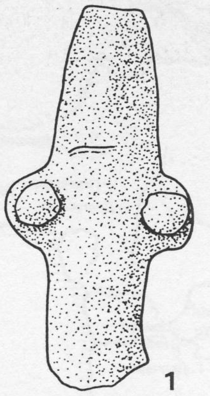
1

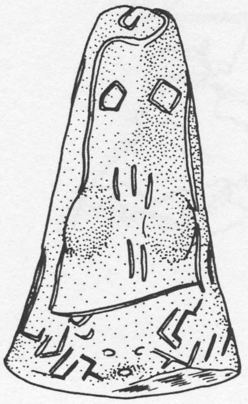
2

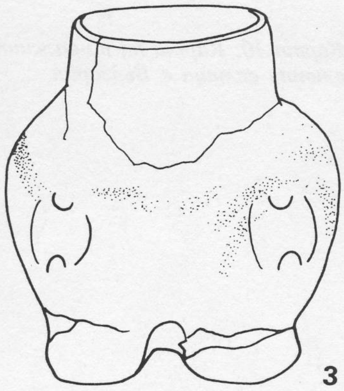
3

Рис. 81. Керамика от неолитното селище Ракитово (БРН—А) (по A. Radunčheva, 1976) (М 1:1,5—1,2; М 1:2,5—3)

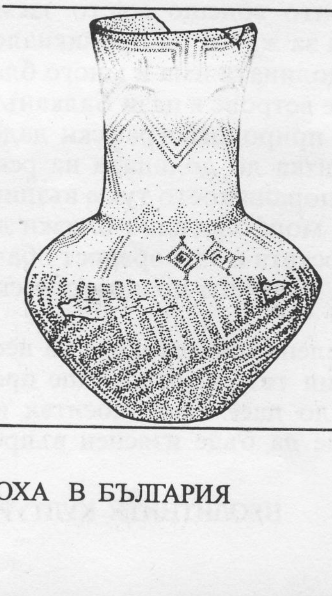

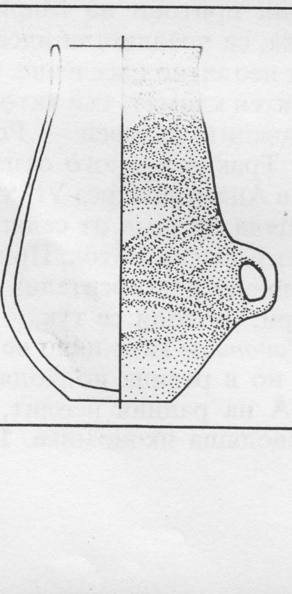

Рис. 82. Антропоморфен съд от Градешница — Мало поле (БРН—С) (М 1:4,5)

Рис. 83. Кана, украсена с широк канелюр, от Самоводяне (БРН—В) (М 1:4).

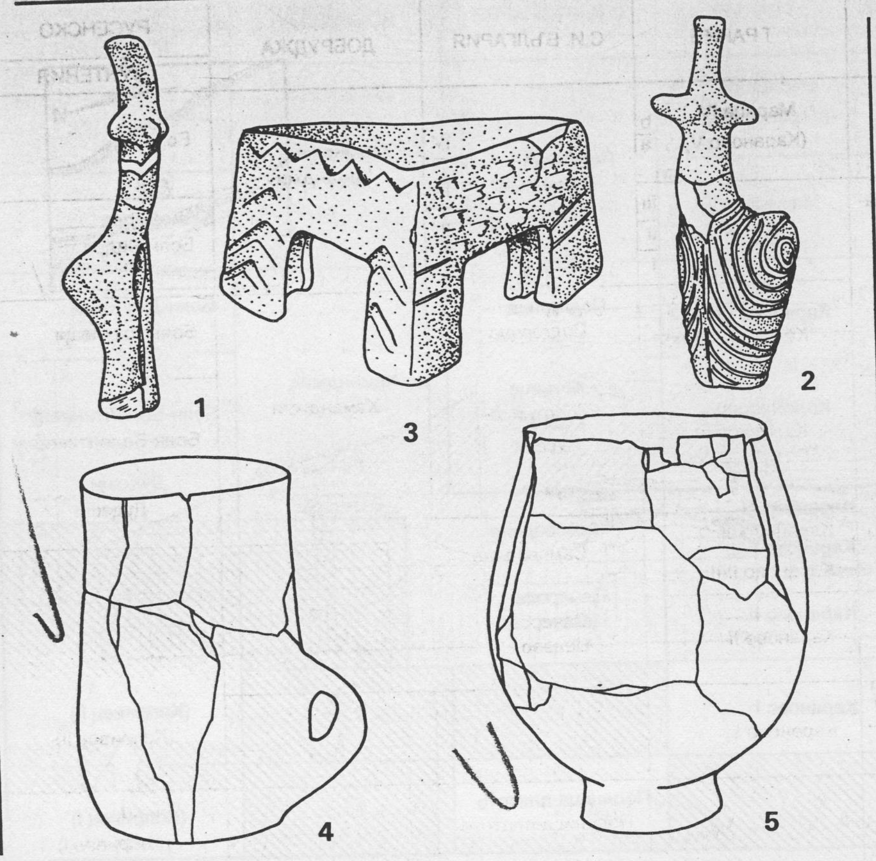

Рис. 84. Керамика от Овчарово—гарата (разкопки И. Ангелова) (различни мащаби)

карстовите извори в суходолията и край лиманите, около които са съсредоточени и всички праисторически селища. Някои от тях са стояли върху тогава сухата, днес подводна тераса от 4—6 м морска дълбочина. Водите на Черно море са заливали и освобождавали тази тераса многократно, за което вероятно са играли роля не само евстатиката на морето, но и някои тектонични движения по геологическите разломи, които днес представляват басейните на лиманите. Поради значителното си безводие и студен климат районът е бил неолитизиран твърде късно, и то от население, идващо най-вероятно от вътрешността на Балканския полуостров.

Така изброените природогеографски райони запазват по време на цялата праисторическа епоха определена етнокултурна специфика, която отчасти се заличава само по времето на късната каменно-медна епоха (края на V хил. пр. н. е.), в резултат от интензивните интеграционни процеси, обхванали цяла Югоизточна Европа във връзка с ранната металургия[3].

Б. НЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ

Западна България

Ранният неолит на Западна България е представен от културата на Западнобългарската рисувана керамика, наречена така през 1940 г. от първооткривателя ѝ Дж. Гол[4]. Това наименование включва в себе си различните по-късни номинации на въпросния културен комплекс, като „култура Кремиковци“, „култура Чавдар—Кремиковци“ и др., които отразяват само някои локални ва-

Комплекс	Фази		Западна България		Тракия	С.И. България	Добруджа	Русенско / Мунтения
Балкански къснонеолитен-раннонеолитен комплекс	БСр.Е	b / a	(Подуене)	Градешница-Слатино-Дикилиташ	Марица IV (Караново V) b / a	Поляница IV	Хаманджия	Боян IV
	БРЕ	b / a	Градешница-Слатино		Марица III / II / I	Поляница III / II / I	Хаманджия	Боян-Видра
	БКН-В		Тополница-Акропотамос (Бреница)		Караново IV-	Усое II / Подгорица	Хаманджия	Боян-Джулещи
	БКН-А		Курило		Калояновец	Хотница-Усое I	Хаманджия	Боян-Болентинеану
	БКН/БРН							Дудещи
Балкано-анатолийски раннонеолитен комплекс	БРН-С		полихром / бихром	Западнобългарска рисувана керамика	Караново III / Караново II/III	Самоводене	?	?
	B/C							
	БРН-В	b / a	черен		Караново II	Овчарово Цонево	?	?
	A/B							
	БРН-А	b / a	червен / бял		Караново I	?	?	(Копривец II)
	БРН-М	b / a	(Крайници) ?		?	Поляница-платото	?	(Копривец I)

Табл. 10. Обща хронологическа таблица на неолита в България по културни блокове

рианти в рамките на културата[5]. Културата на Западнобългарската рисувана керамика е част от Централнобалканския етнокултурен неолитен комплекс с рисувана керамика, в който влиза и културата Старчево. От своя страна и двете култури влизат в Балканоанатолийския раннонеолитен блок. Голямата типологическа близост между раннонеолитните явления в неговите рамки е довела редица праисторици до неясно формулирани наименования като „Караново—Чавдар", „Караново I—Кремиковци I", „Старчевско-Кремиковски хоризонт" и др. подобни. Всъщност тези номинации отразяват теренните наблюдения върху някои общи белези на керамиката, а не реално съществували култури с ареал, поселищна система и специфични археологически извори.

Най-ранното присъствие на население — носител на произво-

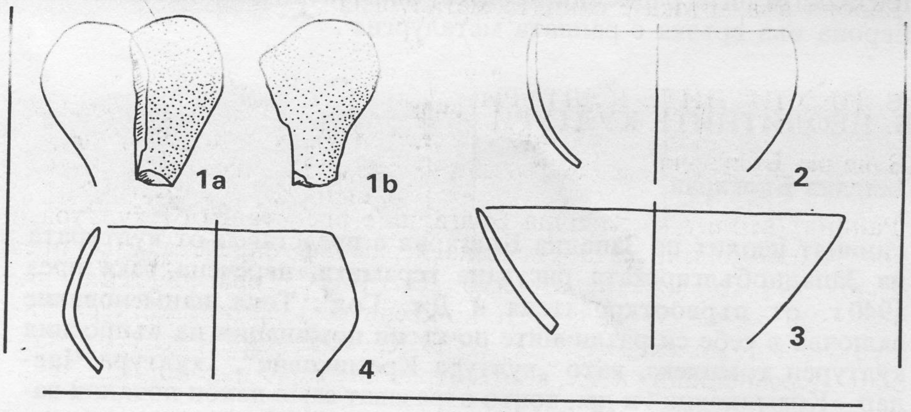

Рис. 85. Монохромна керамика от Крайници, хоризонт I (БРН—М) (М 1:2 — 1; М 1:5 — 2—4)

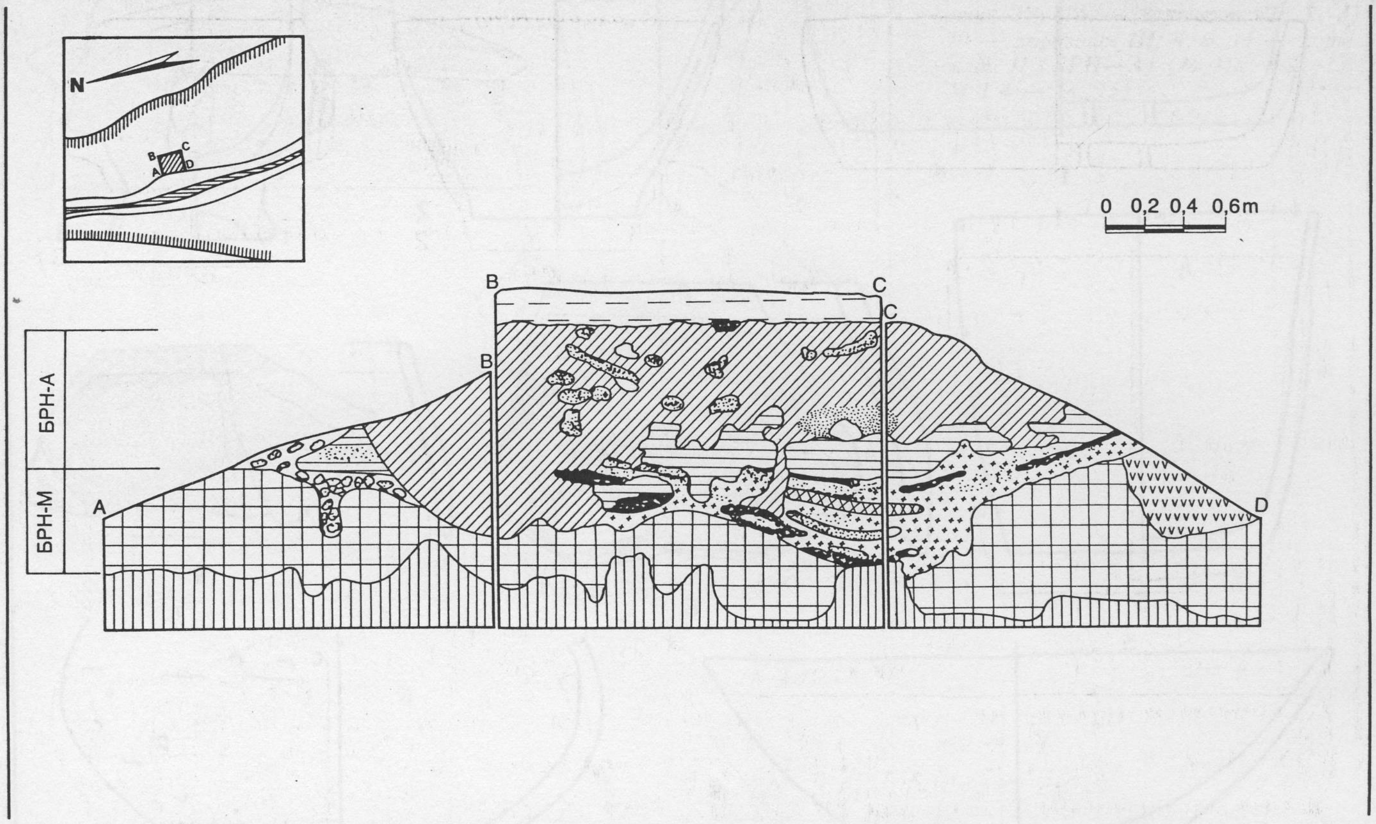

Рис. 86. Стратиграфският профил на неолитното селище Крайници (по S. Tchohadjiev, A. Bakamska 1990).

дяща икономика в Западна България, се отнася към БРН-М. То бе констатирано през 1986 г. в с. Крайници, Пернишко (рис. 86), където под жилищното ниво, отнасящо се към ранния неолит А, беше открита стерилна алувиална почва, покриваща още по-ранен жилищен хоризонт с монохромна керамика[6]. Анализът на последната показа керамичен комплекс, състоящ се от съдове с лалевидна, сферична и полусферична форма, с бежова до червеникава на цвят, добре огладена и полирана повърхност (рис. 65, 85, 80:1).

Интересно е да се отбележи, че откритата тук керамика има близки аналогии както в монохромния, Протостарчевски, ранно-неолитен хоризонт в Централна Сърбия[7] (Дивостин I, Баня, Доня Браневина, Змайевац и др.), така и в културата Ахилеон в Тесалия[8], чиято керамика е също така предимно монохромна или червено шликована. Този хоризонт е възникнал около 6400—6300 г. пр. н. е. Той е синхронен най-вероятно на VI хоризонт на селищната могила Чатал-Хююк[9] (рис. 34). Стерилният слой от пръст, който го отделя от началото на класическия бяло рисуван ранен неолит — А в този район, свидетелствува за изминал известен период от време (100?, 200? години), в рамките на който трябва да се е извършила онази типологическа диференциация на керамиката, необходима, за да добие тя облика, характерен за БРН-А в тази част на страната.

Последният етап е добре изследван благодарение на разкопките в с. Чавдар, Пирдопско (рис. 87, 92), ръководени от Г. Георгиев, и на неуморните дирения на талантливия праисторик М. Чохаджиев, който проучи редица раннонеолитни обекти в Пернишко[10]. Особено значение за относителната хронология на ранния неолит в Западна България има стратиграфията на селищната мо-

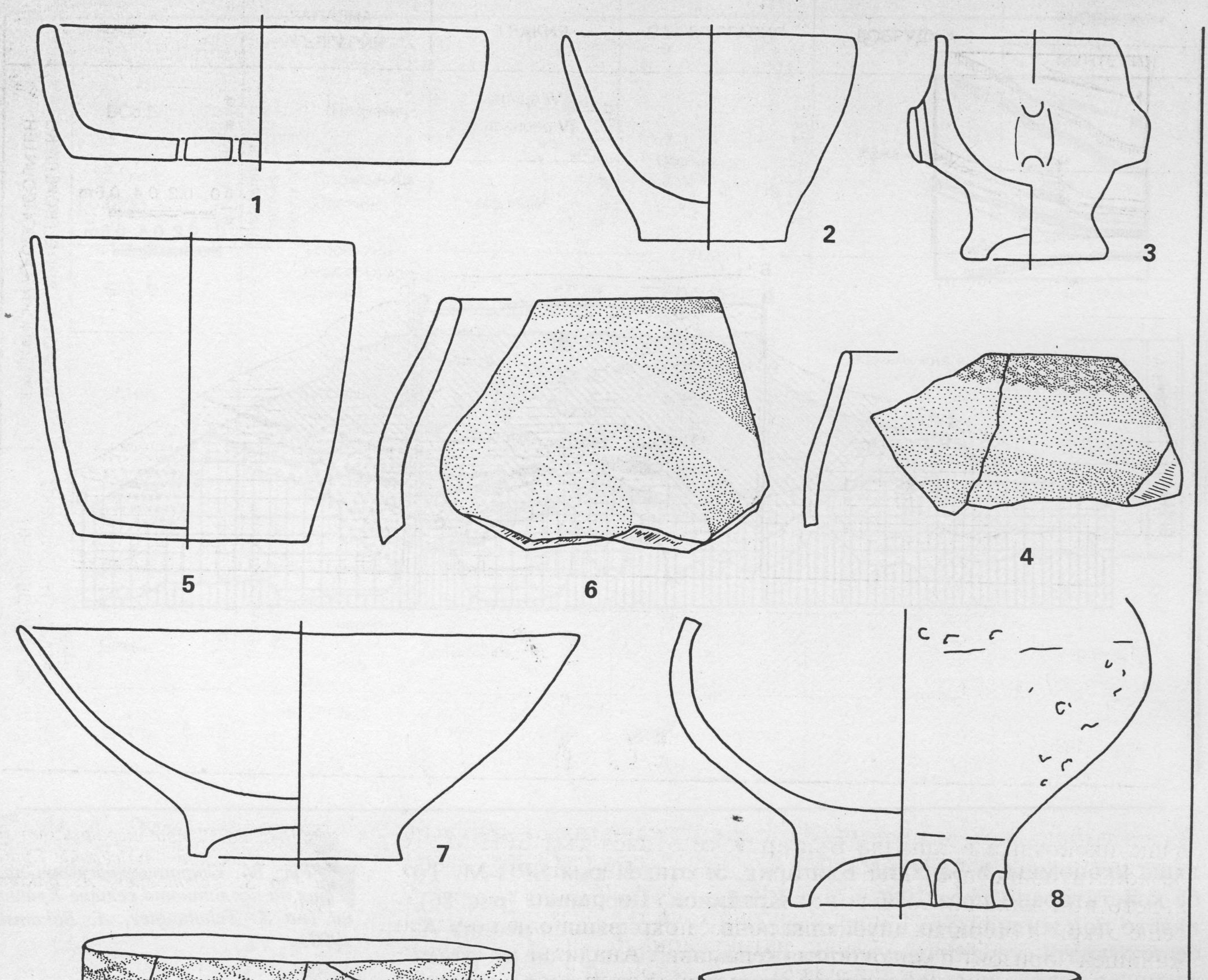
1
2
3
5
6
4
7
8
9
10

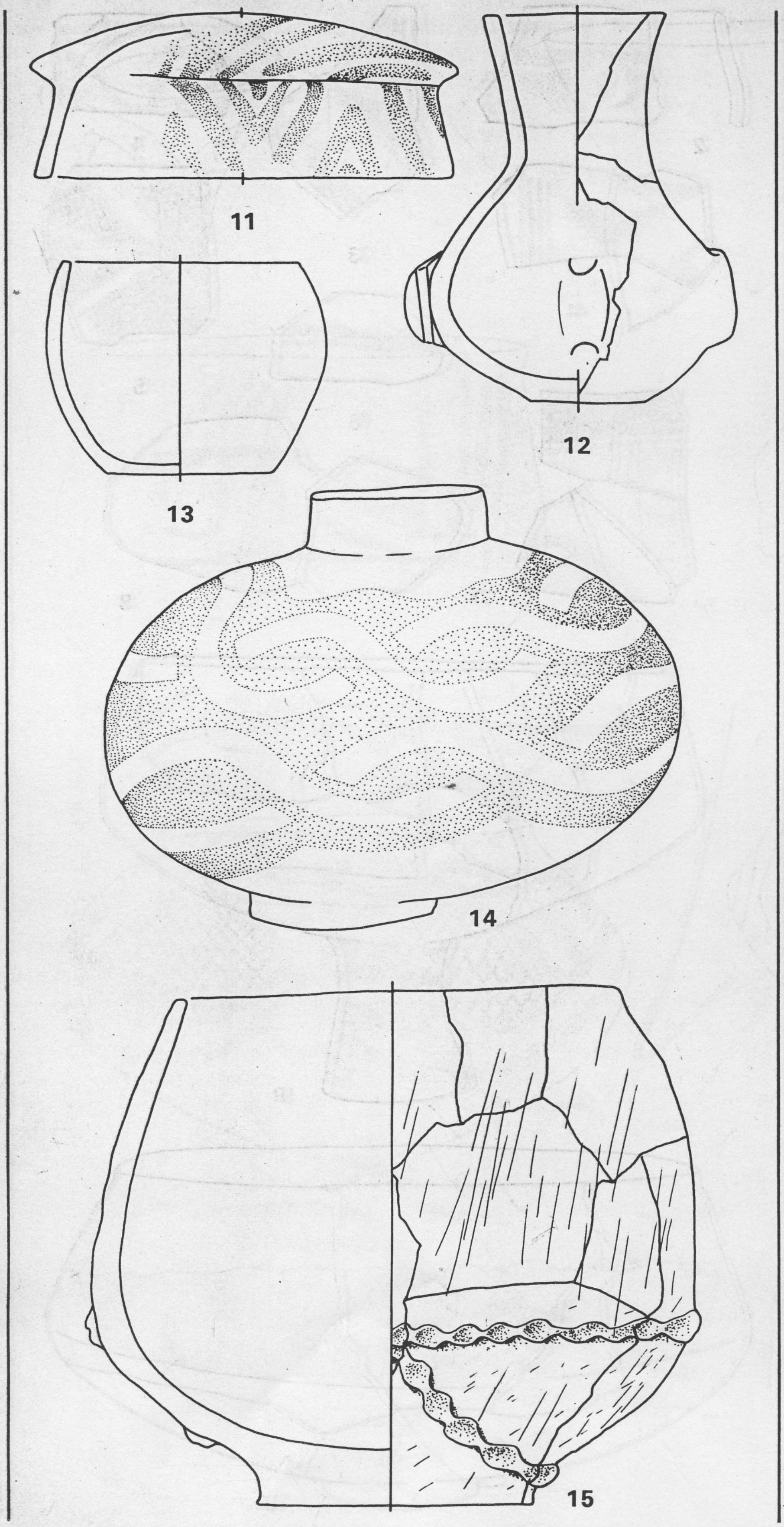

Рис. 87. Керамика от с.м. Чавдар; 1, 5, 7, 8 — хоризонт V; 9 — хоризонт IV; 14 — хоризонт VI; 2, 3, 10 — хоризонт III; 4, 6, 11 — хоризонт II (БРН—А) (М 1:2 — 1—13; М 1:4 — 14, 15)

Рис. 88. Бяло рисувана керамика от Гълъбник, хоризонт I (БРН—А) (по J. Pavúk, M. Čochadžiew, 1984) (М 1:2,5 — 1—8; М 1:3 — 9—10)

Рис. 90. Керамика от БРН—В от: 8 — Прибой; 1—7 Перник (М 1:2 — 3, 4, 8; М 1:4 — 5—7; М 1:5 — 1,2)

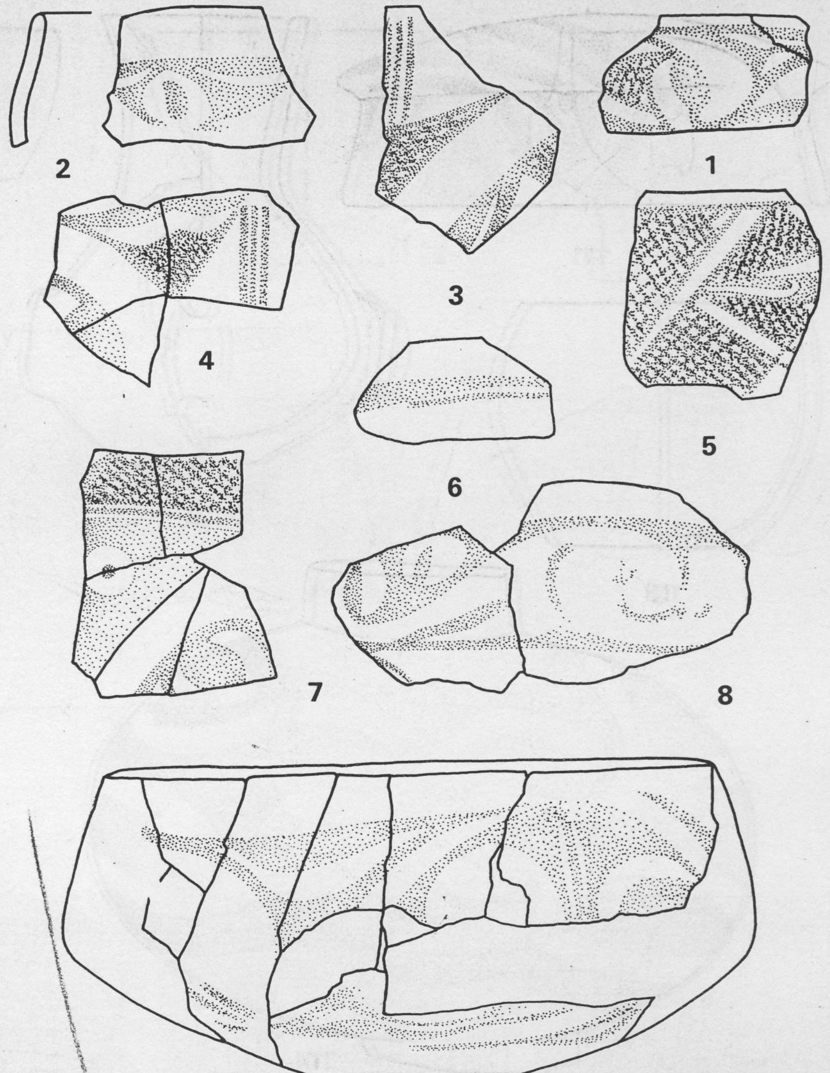

Рис. 89. Глинена антропоморфна апликация от Чавдар, хоризонт VI (по G. Georgiev, 1981) (М 1:2,5)

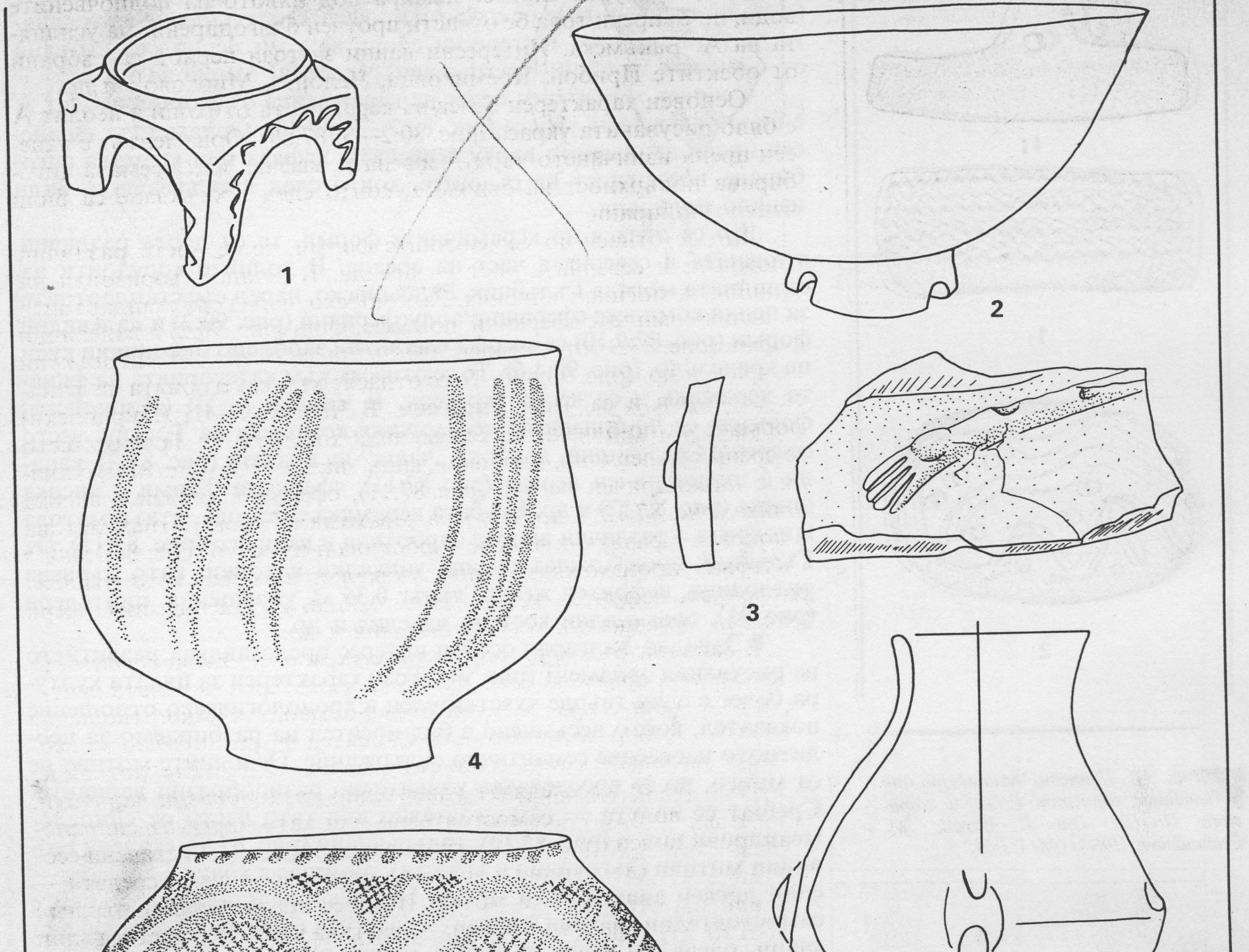
1
2
3
4
5
6
7
8

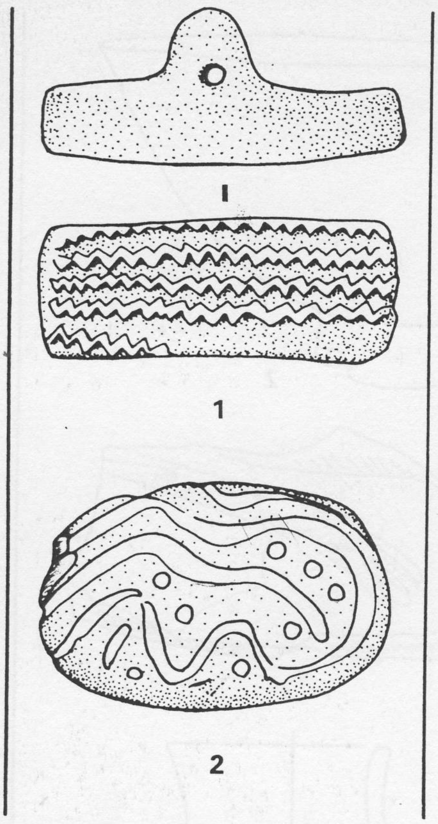

Рис. 91. Глинени пинтадери от Гълъбник, хоризонт I (1) и хоризонт II (2) (по J. Pavúk, M. Čochadžiew, 1984) (M 1:1,5)

Рис. 92. Антропоморфен капак от Чавдар (БРН—А) (M 1:3)

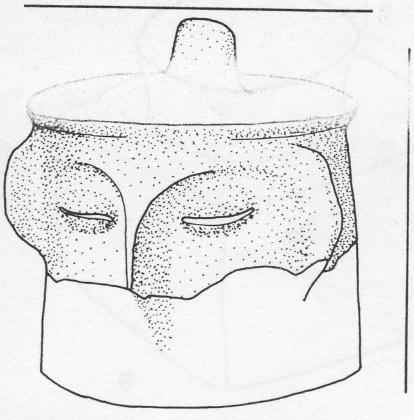

гила Гълъбник, Радомирско (рис. 88, 95:6—10)[11]. Част от дебелия ѝ 4,70 м културен слой се намира под нивото на подпочвените води, но въпреки това бе отчасти проучен благодарение на усилията на А. Бакъмска. Интересни данни за този период са събрани от обектите Прибой, Кремиковци, Челопеч, Мирково[12] и др.

Основен характерен белег на керамиката от ранния неолит А е бяло рисуваната украса (рис. 80:2—3; 87,88). Орнаментът е нанесен преди изпичането върху червената, кафява или кремава ангобирана повърхност на съдовете, които след просъхване са били изцяло полирани.

Що се отнася до керамичните форми, те са доста различни в южната и северната част на ареала. В долните хоризонти на селищната могила Гълъбник, Радомирско, наред със стандартните за целия комплекс сферични, полусферични (рис. 90:2) и лалевидни форми (рис. 87:9,10) се срещат елегантни заоблено биконични купи на краче и др. (рис. 90:4,6). Те се отнасят към категорията на фината керамика и са често украсени. В Чавдар I—III (Пирдопско) формите са по-близки до керамичния комплекс на Тракия: често се срещат лалевидни, дълбоки „чаши" на крачета (рис. 87:2), капаци с цилиндричен перваз (рис. 87:11), сферични форми с висока шийка (рис. 87:12) и др. Грубата керамика е бежова, отвън матова и покрита с различни видове барботина и импресо (рис. 87:15). От Гълъбник произхождат редица уникални находки, като дървена ритловица, нефритен жезъл, дълъг 0,36 м, украшения, пинтадери (рис. 91), оригинални костени изделия и др.

В Западна България особен интерес представлява развитието на рисувания орнамент (рис. 94). Този характерен за цялата култура белег е един твърде чувствителен в хронологическо отношение показател, който несъмнено е бил носител на разбираемо за неолитното население семантично съдържание. Основните мотиви не са много, но се проследяват удивително разнообразни варианти. Срещат се волути — самостоятелно или като части от спиралоомеандрови пояси (рис. 87:10), триъгълници (рис. 87:9), скачени есовидни мотиви (дъговидни и ъглести), ромбове с точки в средата — един древен анатолийски мотив. Интерес представляват първите самостоятелни знакови мотиви — свастика и скачени правоъгълни знаци, очевидно части от ъглест меандър[13].

В по-късните етапи на ранния неолит, по време на подфазата БРН-А/В, наред с доминиращия бял орнамент се появява и виненочервена или яркочервена рисунка. При това се наблюдават случаи на нанасяне чрез т. нар. „отмивна" техника (рис. 93). Тя е характерна за Тесалия (т. нар. керамика — А3 е) и се среща найрано в края на културата Магулица (Протосескло II)[14], но е разпространена по-масово в ранните етапи на културата Сескло[15]. Това обстоятелство е една относително сигурна опорна точка за синхронизирането на прехода от БРН-А към БРН-В (етап А/В) у нас с края на културата Магулица в Тесалия.

Етапът А/В с червено рисувана керамика е много добре представен в Гълъбник, което позволи на М. Чохаджиев да го обособи като самостоятелна фаза на културата на Западнобългарската рисувана керамика[16]. Този етап очевидно е представен добре в Кремиковци и Чавдар IV, където се среща и отмит орнамент[17] наред с най-ранните за Западна България канелюри тип плисе, от своя страна характерни за Караново II в Тракия.

Следващият етап (БРН-В) на ранния неолит в Западна България започва с появата и бързото разпространение на черно рисуваната керамика. Тя е проучена отлично в горните хоризонти на селищната могила Гълъбник[18], в долните слоеве I—IV на Сепарева Баня[19], Градешница (рис. 95)[20], но е позната и от редица други

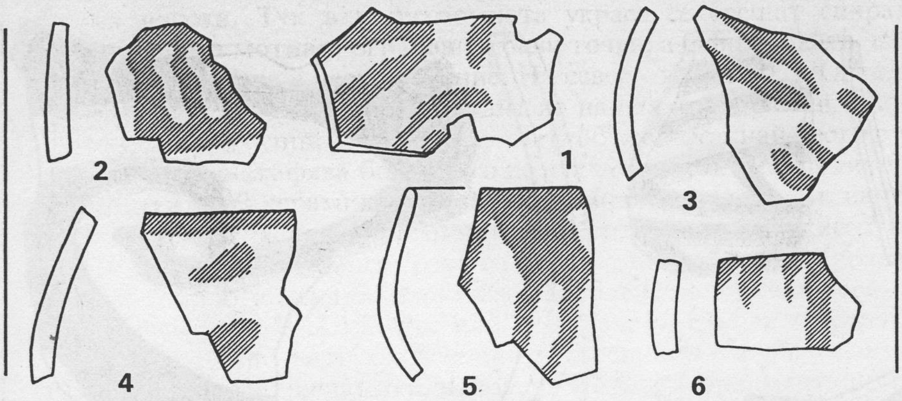

Рис. 93. „Отмивана“ керамика от Продромос

Рис. 94. Някои основни орнаментални композиции при рисуваната керамика от Западна България (БРН)

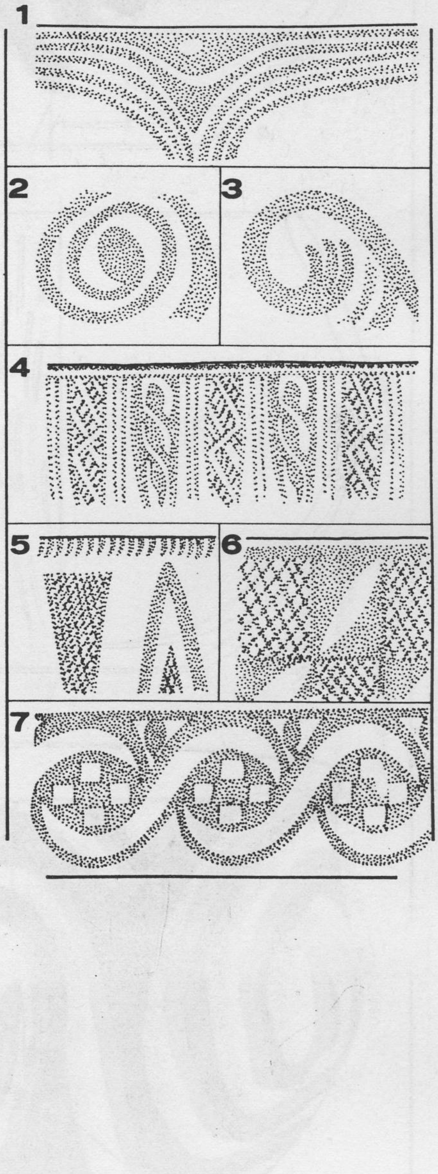

обекти, като Урсула до с. Яна, Софийско[21], долните хоризонти на селищната могила Курило край София[22], от Слатина в София[23], Кремиковци и др. Интересно е, че поне засега не е известна от селищната могила Чавдар.

Съдовете запазват червената, бежовата или кафеникавата повърхност, върху която черната боя се нанася посредством същата техника, както и бялата. Процентът на украсената керамика обаче е доста нисък (до 5%). Значително място в керамичния комплекс се пада на неорнаментираната тъмнокафява, сиво-кафява и сива фина керамика. Формите не се променят особено. Доминират лалевидните, сферичните и полусферичните съдове. Гърнетата са със заоблено тяло, цилиндрична шийка и често са снабдени с шнурови дръжки. Кухненската керамика е бежова или светлокафява и е украсена с различни техники импресо, релефни ленти и барботина.

Наблюдават се два различни „стила“ в орнаментиката на черно рисуваната керамика — „линеен“ и „спиралоиден“. У нас хронологическата им последователност не може да бъде така ясно проследена, както това преди време бе направено за съседната култура Старчево[24] (рис. 96), тъй като спиралоидните мотиви в Югозападна България се появяват още в края на фазата БРН-А (рис. 95:3,4). Началото на черно рисуваната фаза на културата на Западнобългарската рисувана керамика[25] съвпада с описания погоре демографски взрив, по време на който неолитизационните процеси се разпространяват на север от Балкана и на северозапад. Един от археологическите показатели, разкриващи последствията от този демографски взрив, е широкото разпространение на черно рисуваната керамика, като единични импорти се срещат и в културата Криш в Източна Румъния[26], както и на брега на Дунава, недалеч от Силистра[27], в културата Овчарово[28] и др.

Черно рисуваната фаза е синхронна с класическото Караново II в Тракия, за което свидетелстват между другото и редица общи керамични форми, които се срещат както в културата Овчарово, така и в културата Караново II. Редукчното изпичане на керамиката е вече усвоено. Канелираната керамика е добре представена в комплексите.

В Северозападна България преходът към финала на ранния неолит обхваща етапа БРН-В/С. Той е маркиран от появата на бихромна, черно-червена цветова комбинация (Градешница[29]) в украсата на керамика. Едва след това се оформя фазата БРН-С, в която се разгръща пълната полихромия на орнамента (рис. 97)[30]. По време на този етап се наблюдават дълбоки дезинтеграционни процеси в рамките на целия раннонеолитен блок. Полихромната рисунка се среща твърде спорадично по долното течение на Стру-

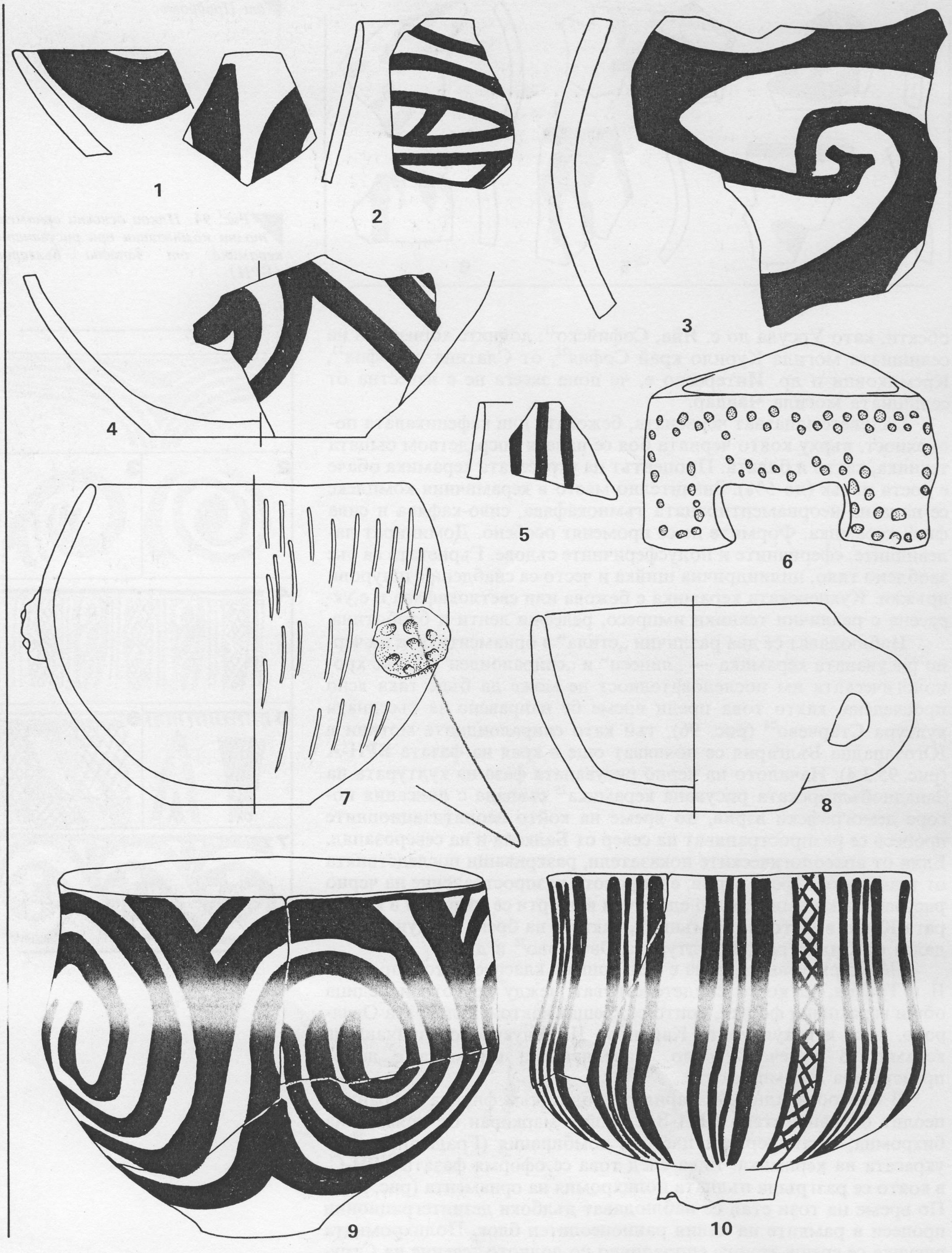
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

ма. Развитието в Пирдопско-Златишкото поле (Чавдар) взима друга насока. Тук в полихромната украса се срещат спирало-меандровите мотиви, оградени с бели точки, а сиво-черната, канелирана керамика е често явление. На север от Дунава, в Олтения, се развива един интересен пандант на нашия полихромен етап — стилът Кърча[31], при който върху светлобежов фон най-често е рисувано с тъмнокафява боя, което не изключва известни полихромни моменти. В керамиката на полихромния финален етап на ранния неолит се засилват онези нови елементи, които маркират прехода към късния неолит. Това са т. нар. „Винча А или Караново II/III“ типологически белези: ниски, заоблено биконични керамични форми (рис. 97:8,10), със или без крачета, съдове с дръжки и крачета — непознати в преходните етапи, сиво-черна полирана или графитирана керамика, набодени мотиви в орнаментацията и др.

Рис. 95. Черно рисувана керамика от БРН—В: 1—5 Градешница — Мало поле; 6—10 — Гълъбник (М 1:2 — 1—5; М 1:3 — 6—10)

Рис. 96. Рисувана керамика от БРН—В от: 1, 2, 5 — Баница; 3, 4, 7, 6 — Тлачене (по Б. Николов, 1992) (М 1:3,5 — 1, 2, 5, 6; М 1:4 — 3,4, 7)

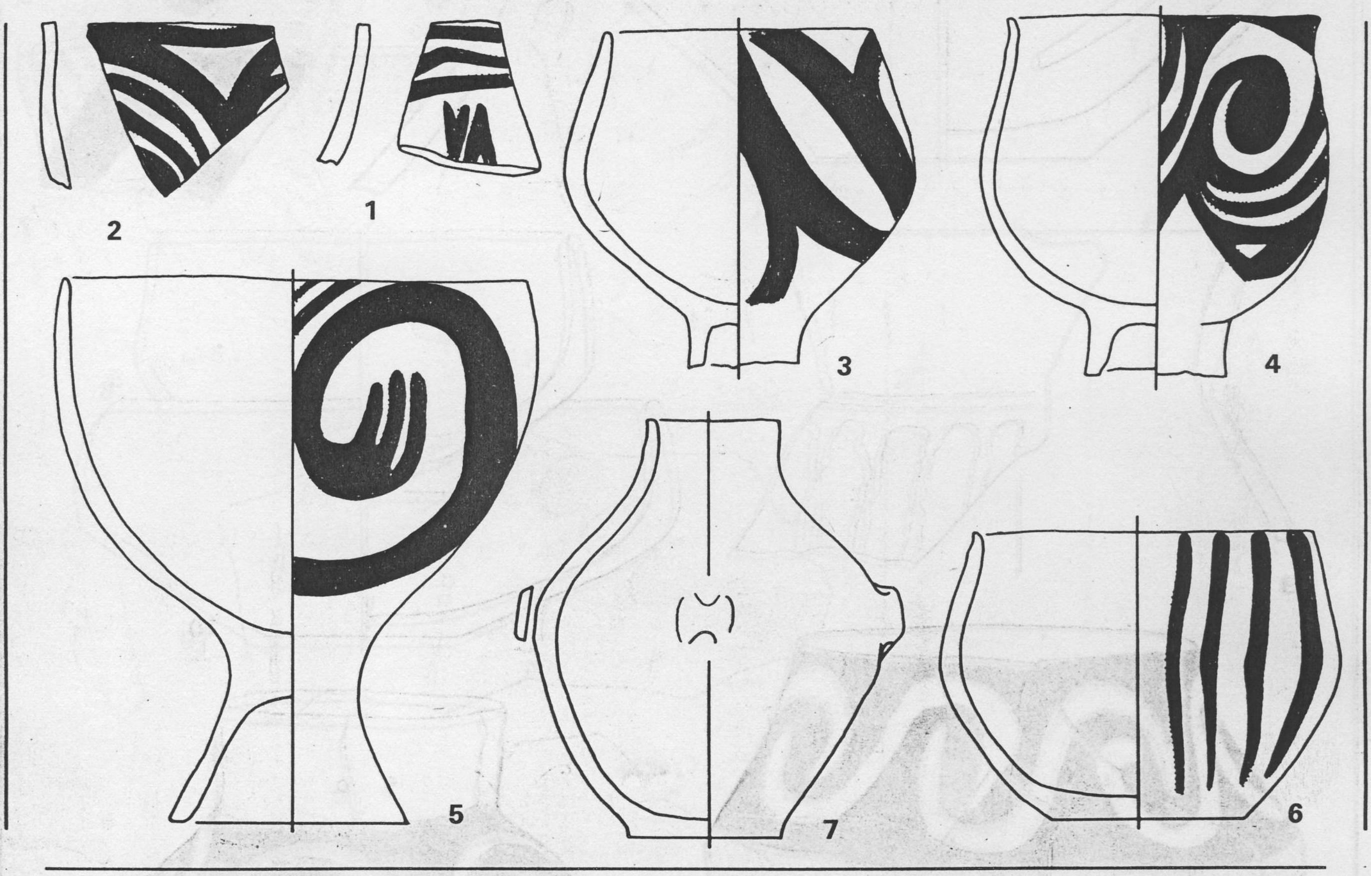

В досегашната археологическа литература някои обекти от този период от Западна България биват отнасяни към т. нар. „среден неолит“. Нашите съображения относно неправомерността на обособяването на тези явления като самостоятелна култура се потвърждават и от находките от този ареал[32]: липсват фази, публикувани са единични форми без убедителен археологически контекст. Редица типологически особености, в частност наличието на остро биконични керамични форми, чужди на комплексите на т. нар. среден неолит, поставят в частност под въпрос и правомерността на отнасянето на съответния слой в Сапарева баня II към споменатия хоризонт[33].

Тези съображения навеждат на мисълта, че находките, обяве-

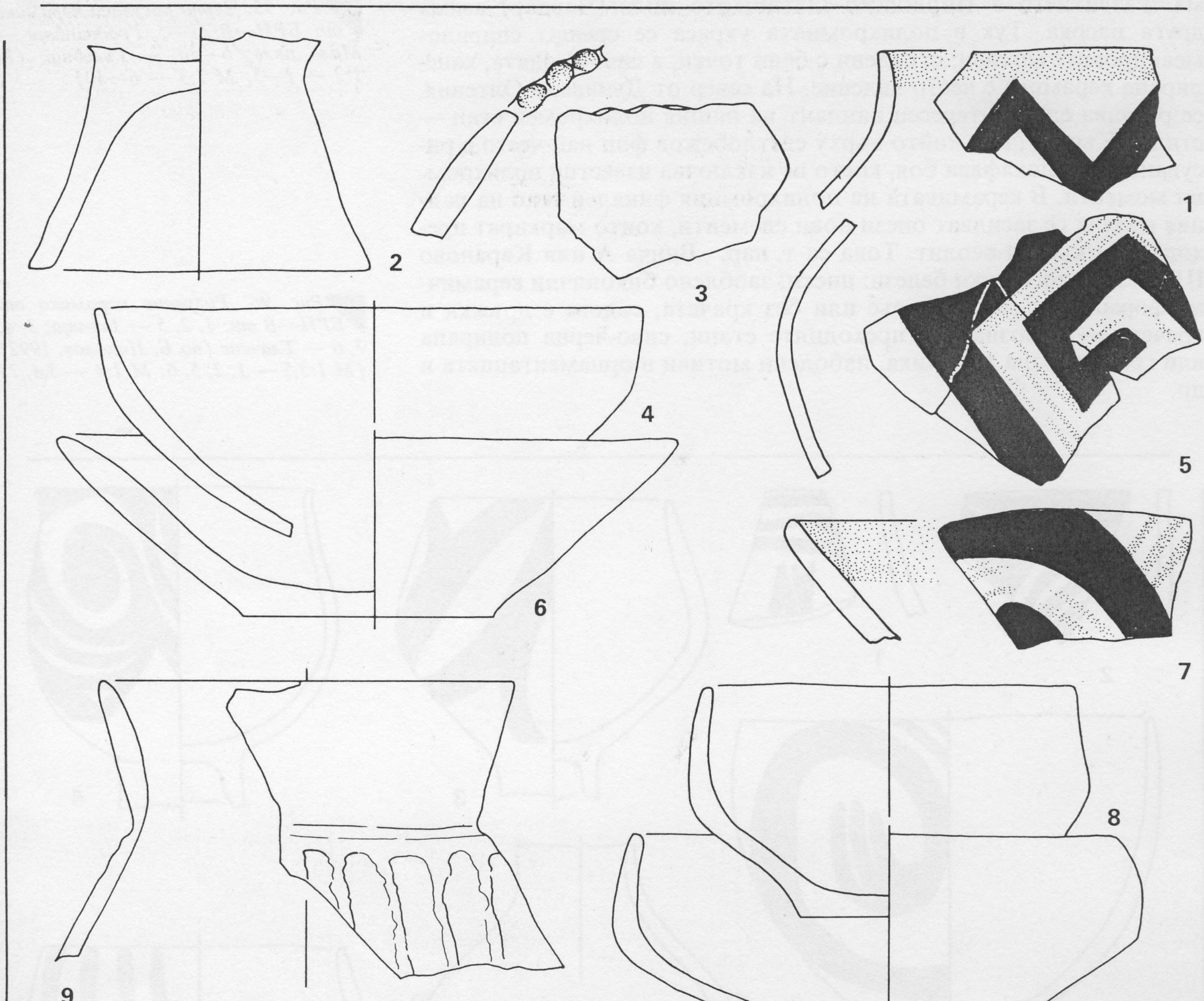
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

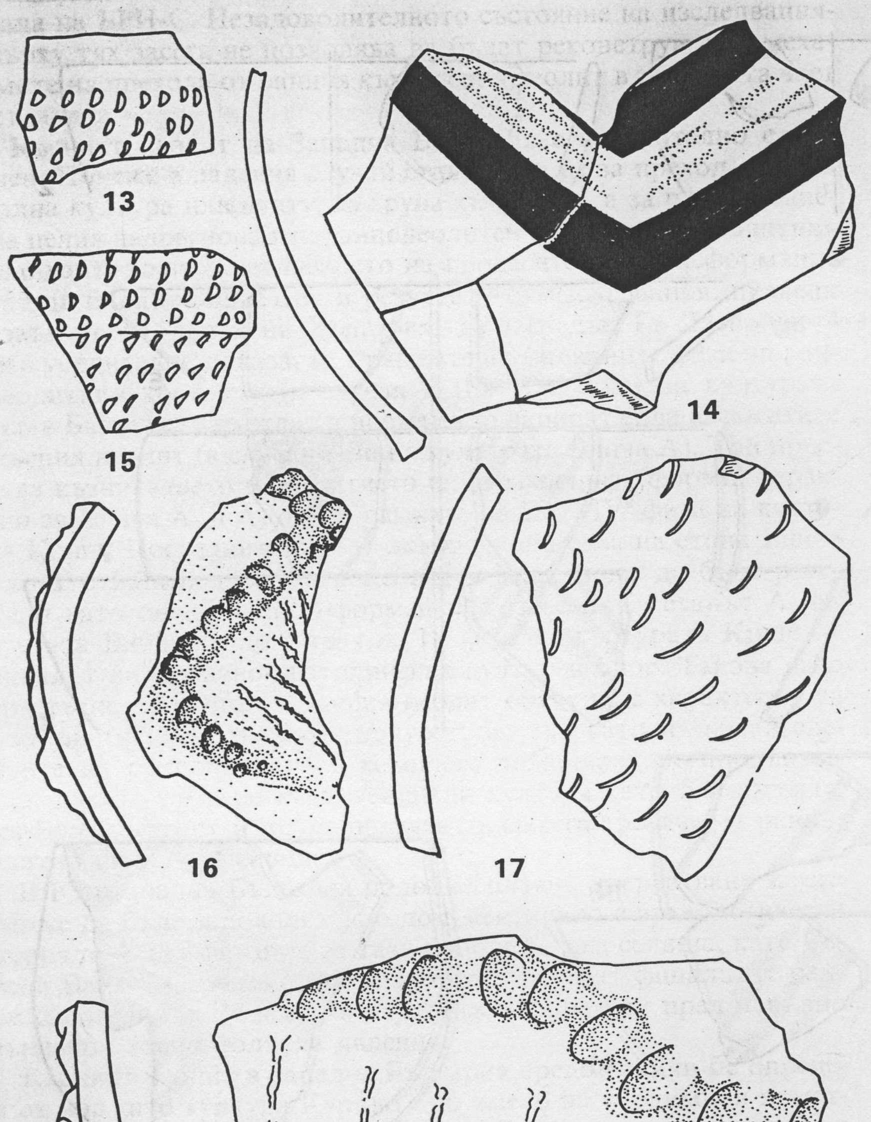

Рис. 97. Полихромно рисувана керамика от Градешница — Мало поле (по Б. Николов, 1974), и материали от разкопките на Б. Николов и И. Вайсов, 1985) (М 1:2)

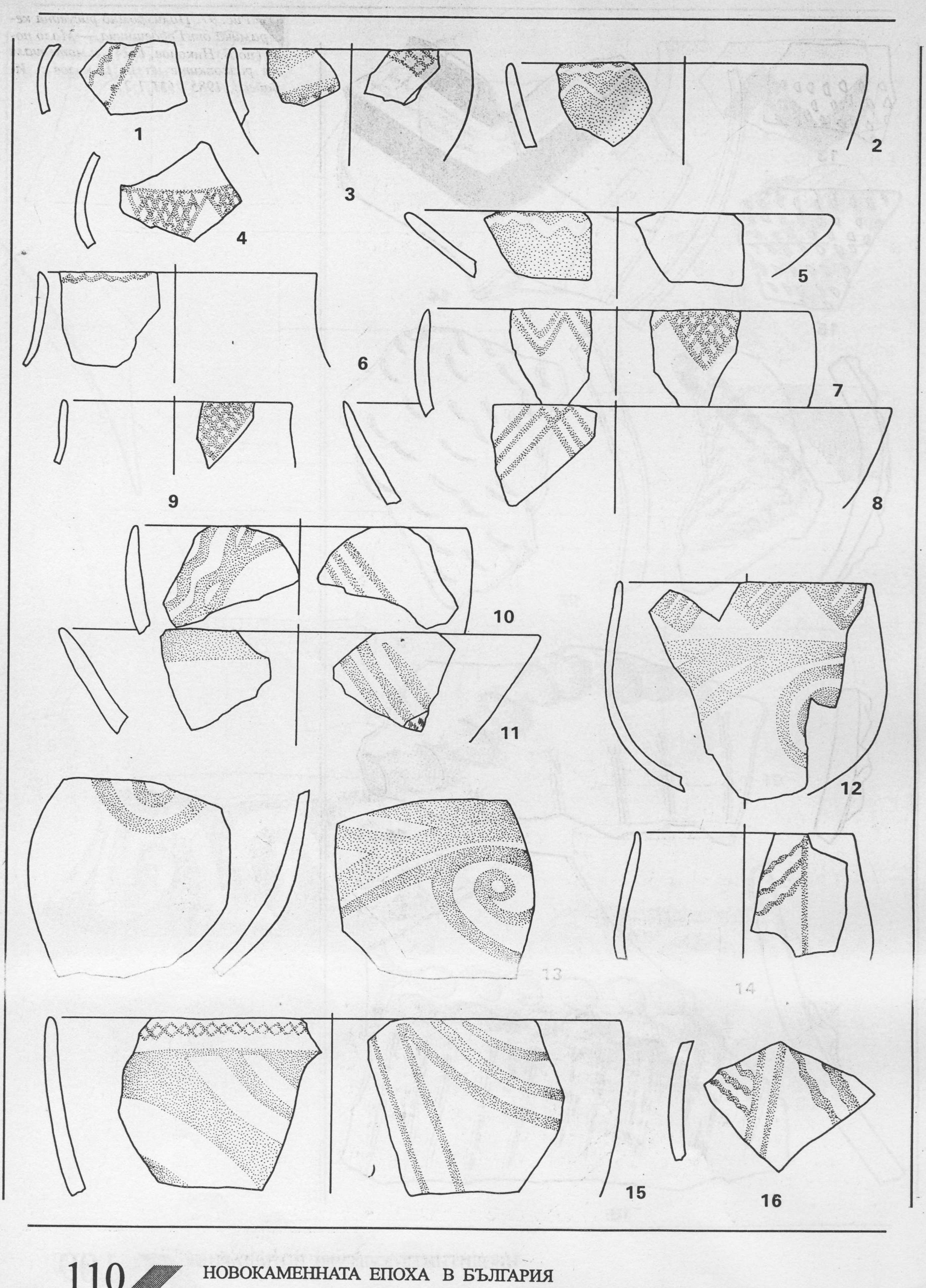
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
15
16

Рис. 98. Рисувана керамика от долното течение на река Струма (по L. Perničeva, 1990) (М 1:2,5)

ни за „среднонеолитни“ от тази част на страната, са присъщи на финала на БРН-С. Незадоволителното състояние на изследванията върху тях засега не позволява да бъдат реконструирани механизмите на прехода от ранния към късния неолит в западната част на страната.

Късният неолит на Западна България е сравнително слабо изучен. Понеже в дадения случай става дума не за преход от една локална култура или културна група към друга, а за прерастването на целия надрегионален, раннонеолитен блок в късноневолитния му пандант, то за осветляването на процесите на трансформация могат да бъдат привлечени и резултати от изследвания, правени и извън територията на България. Напоследък Г. Лазарович[34] много убедително доказа, че в рамките на финалните фази на раннонеолитния комплекс (в случая в III^{в}—IV^{в} фази на културата Криш в Банат) се зараждат и постепенно набират сила елементите на късния неолит (в случая тези на културата Винча А). Той проследява възникването и развитието на керамичните форми, характерни за Винча $А_1$ и $А_2$ още в рамките на III^{в}—IV^{в} фази на културата Криш. Последните стават доминиращи едва на етапа Винча $А_3$, когато Балканският късноневолитен блок може да бъде разглеждан като окончателно оформен. В този смисъл етапът $А_3$ на културата Винча ведно с края на IV фаза на културата Криш са и финалът на Балкано-анатолийския културен блок. Такова ясно прерастване от ранния в късния неолит обаче не е характерно за всички части на Балканския полуостров, тъй като на места елементите на раннонеолитния комплекс доминират по-продължително, докато другаде късноневолитни култури като Хаманджия, Боян-Болентинеану и др. се появяват в своите ареали без раннонеолитни предшественици.

В Югозападна България подобно плавно прерастване засега не може да бъде задоволително документирано с археологически материали. В най-важните за тази проблематика селища, като Сепарева Баня[35], Струмско и Балгарчево[36], липсват финалните раннонеолитни етапи. И в двата случая сме изправени пред напълно завършени, късноневолитни явления.

Късният неолит в Западна България преди години бе определен от нас като култура Курило[37] по името на епонимния паметник — селищната могила Курило край София, където за пръв път са били открити и публикувани късноневолитни материали от тази част на страната (рис. 99). Важен бе също така фактът на присъствието сред тях на директни импорти от керамика, характерна за късноневолитната култура Калояновец (Караново IV) в Тракия — доказателство за синхронността на тези две култури[38].

Днес културата Курило е позната освен от Курило още от Бреница — Врачанско[39], Сепарева Баня (V—VII)[40], Българчево[41], Алдомировци — Сливнишко, Елешница и мн. др. Типологията на керамиката ѝ е близка до тази на културата Винча — Тордош, така че може да бъде разглеждана като неин западен пандант (рис. 99, 100). В Централнобалканския район като цяло в общи черти няма прекъсване на континуитета между ранния и късния неолит, с каквито твърдения се сблъскваме понякога в специализираната литература. Очевидно е, че тук късният неолит не е носител на съществени структурни промени. Поради незадоволителната изученост на културата Курило засега периодизацията ѝ се опира на културата Винча за късноневолитните ѝ етапи А и В.

Към ранните фази на културата Курило следва да отнесем преди всичко средните хоризонти (V—VI?) на Сепарева Баня, отговарящи по време на Винча $А_3$—$А_4$.

Към средната ѝ фаза се отнася долният хоризонт на Бреница

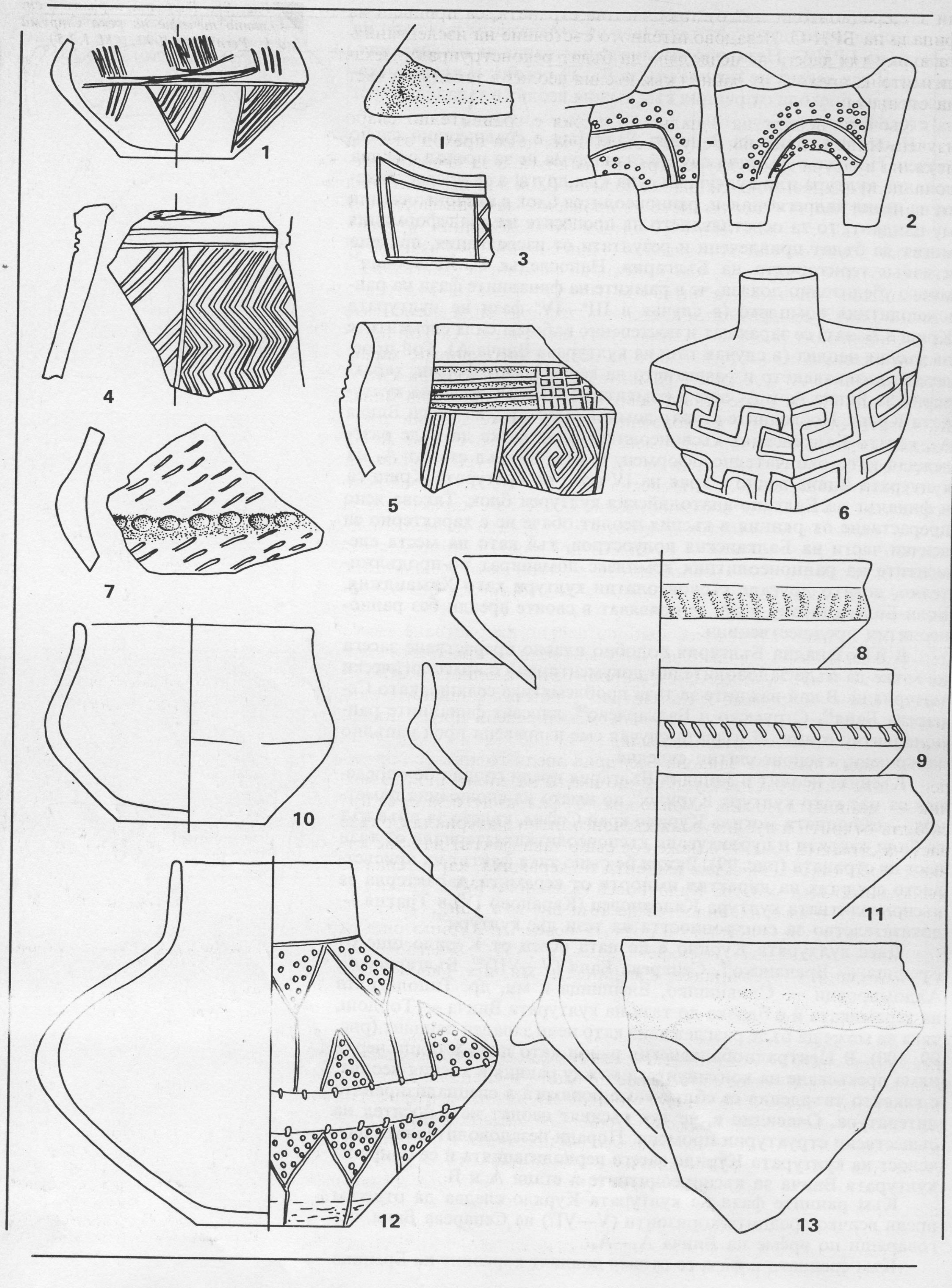
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

и част от материалите от Курило (отговарящи на Винча В2), а към финалните ѝ етапи освен синхронните с Винча В — Бреница II[42] още горните наслоявания в Курило и Сапарева баня, Алдомировци (оборки)[43], Елешница[44] и мн. др.

Водеща форма сред фината керамика на културата Курило са биконичните купи (рис. 99:8,9,11) с черно полирана, сиво-черна или светлосива повърхност. Ръбът на устието им постепенно все по-ясно се подчертава с извивка или чрез надебеляване отвън (т. нар. липенранд), който е един от основните отличителни белези в типологията на керамиката от късния неолит. За първи път в неолитния инвентар се появяват кани с лентести дръжки. Последните са снабдени понякога с езичести израстъци. Сред грубата керамика най-често се срещат бъчовидното гърне с липенранд, допълнително подчертан от релефна лента.

За отбелязване е съществения прогрес в технологията на керамичното производство и особено тази, свързана с изпичането на съдовете. Умението да се контролира процесът на опалване позволява различно оцветяване чрез смяната на нормална с редукчна атмосфера в пещта. В резултат се получава т.нар. „black topped" керамика. Блестящо черни в горната си половина, съдовете от тази категория са червени или бежови в долната си част. Познаваме най-разнообразни комбинации при този начин на „тониране". Среща се и графитиране на повърхността.

Канелюрата е водеща в украсата на фината керамика. Нанесена с техника „плисе", тя обикновено покрива горната, тъмна половина на съдовете. Всъщност макар културата Курило да губи богатата, ярка, семантично натоварена рисувана орнаментика, тя запазва основните ѝ мотиви при врязания и набоден орнамент, върху т.нар. култови масички и главно върху идолната пластика (рис. 99:1—6, 12; 175).

Районът на средното и особено на долното течение на река Струма заедно с долното течение на река Места, както и районът на Пелагония и Корча се явяват свързващо звено между северния и южния етнокултурен комплекс, развиващи се в рамките на БКН. Северна Гърция, Южна Албания, Югозападна България и Македония представляват контактна зона между двата ареала. Това обстоятелство слага своя отпечатък върху културите от този район. В типологията на керамиката им се преплитат влияния, идващи от северните части на Цантралнобалканския район: черна и сиво-черна канелирана керамика, врязян орнамент и др., с такива, идващи от юг: например запазването и по-нататъшното развитие на рисуваната украса на керамиката, битумната украса, технологията на производството на висококачествени тънкостенни, звънко изпечени съдове и др.

Ярък представител на тези кръстосващи се тенденции е късно-неолитната култура Тополница — Акропотамос, проучена добре в Ситагри II (при Драма)[45] и в Тополница (Петричко) (рис. 101)[46]. За нея е характерна матово червено изпечена керамика, украсена с черно или тъмнокафяво рисуван линеен орнамент (рис. 101:2—9,12,15—18,24), светлобежова керамика, рисувана с водниста кафява боя, тип Акропотамос, черна „black topped" керамика, наред с по-дебелостенни, неорнаментирани кухненски съдове. Среща се и полихромна рисунка (рис. 101:1, 10, 23), както и орнаменти, нанесени с минерална светлочервена боя и битум (сн. 105). В категорията на фината керамика доминират заоблено биконичните форми, като кани (рис. 101:6,7,13), купи (рис. 101:2,12,19,20,22) и др. За грубата керамика са характерни бъчвовидните гърнета и конусовидните гювечи. Срещат се както паници, така и купи на високи крачета (рис. 101:25). Типични са светилниците с езичест висок из-

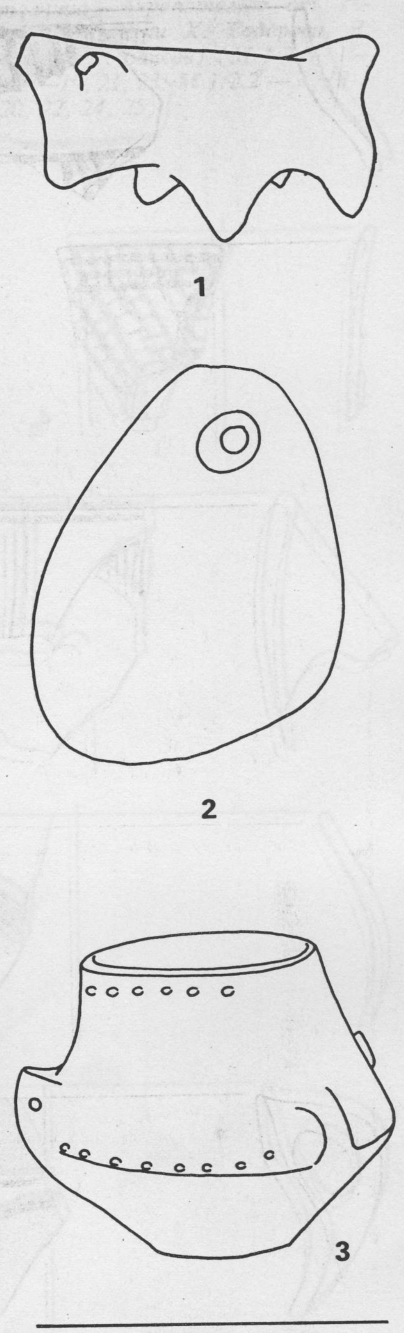

Рис. 100. Керамика от Елешница (БКН) (по В. Николов, Н. Масларов, 1987)

Рис. 99. Керамика от БКН—В: 10, 11, 22 — култура Курило I; 1—4, 6—9, 12, 13 — култура Курило II; 5 — култура Вадастра. Материалите са от неолитното селище Курило (1—5, 7—9), Сапарева баня (6, 10) и Градешница — Мало поле (11—13) (М 1:2)

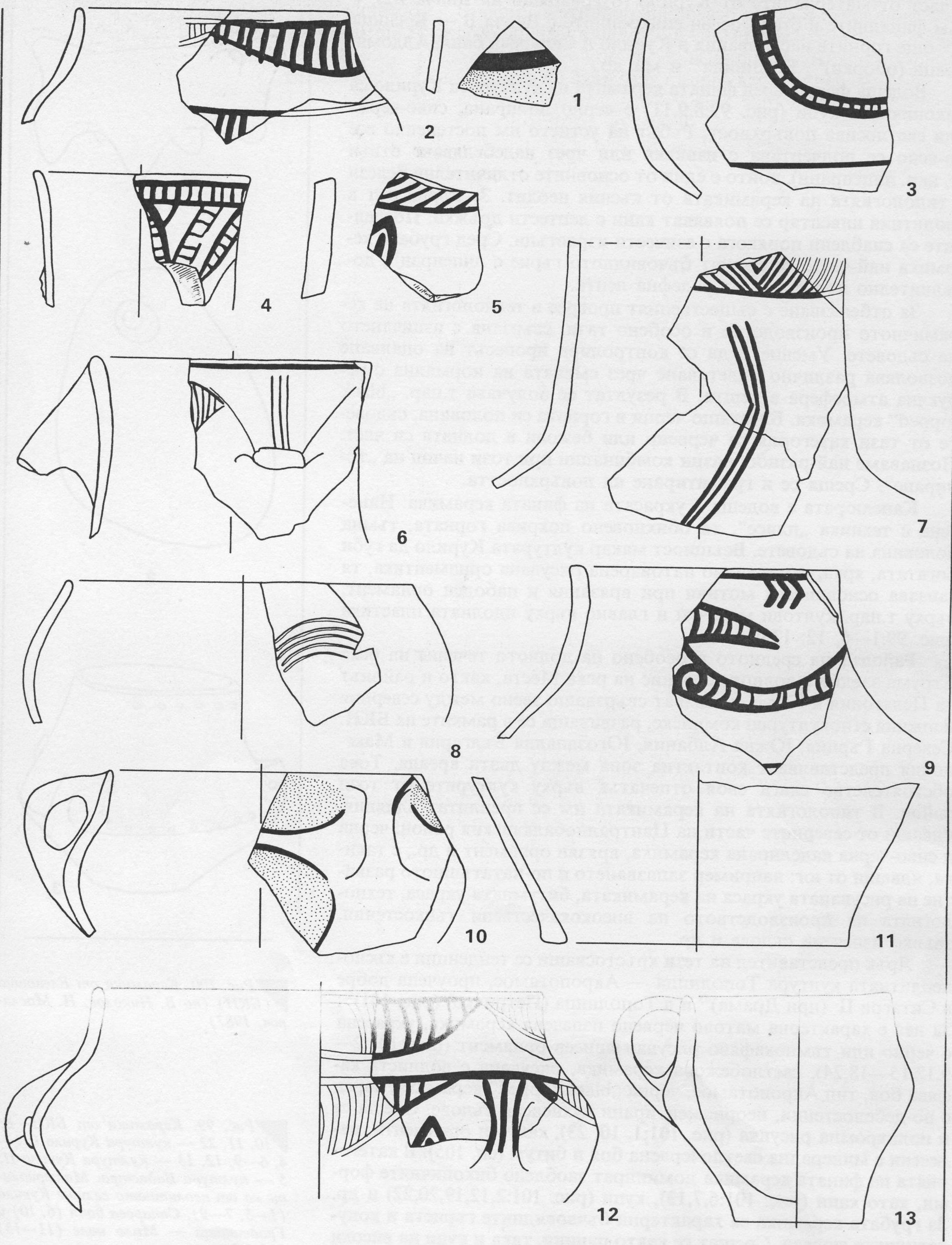
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

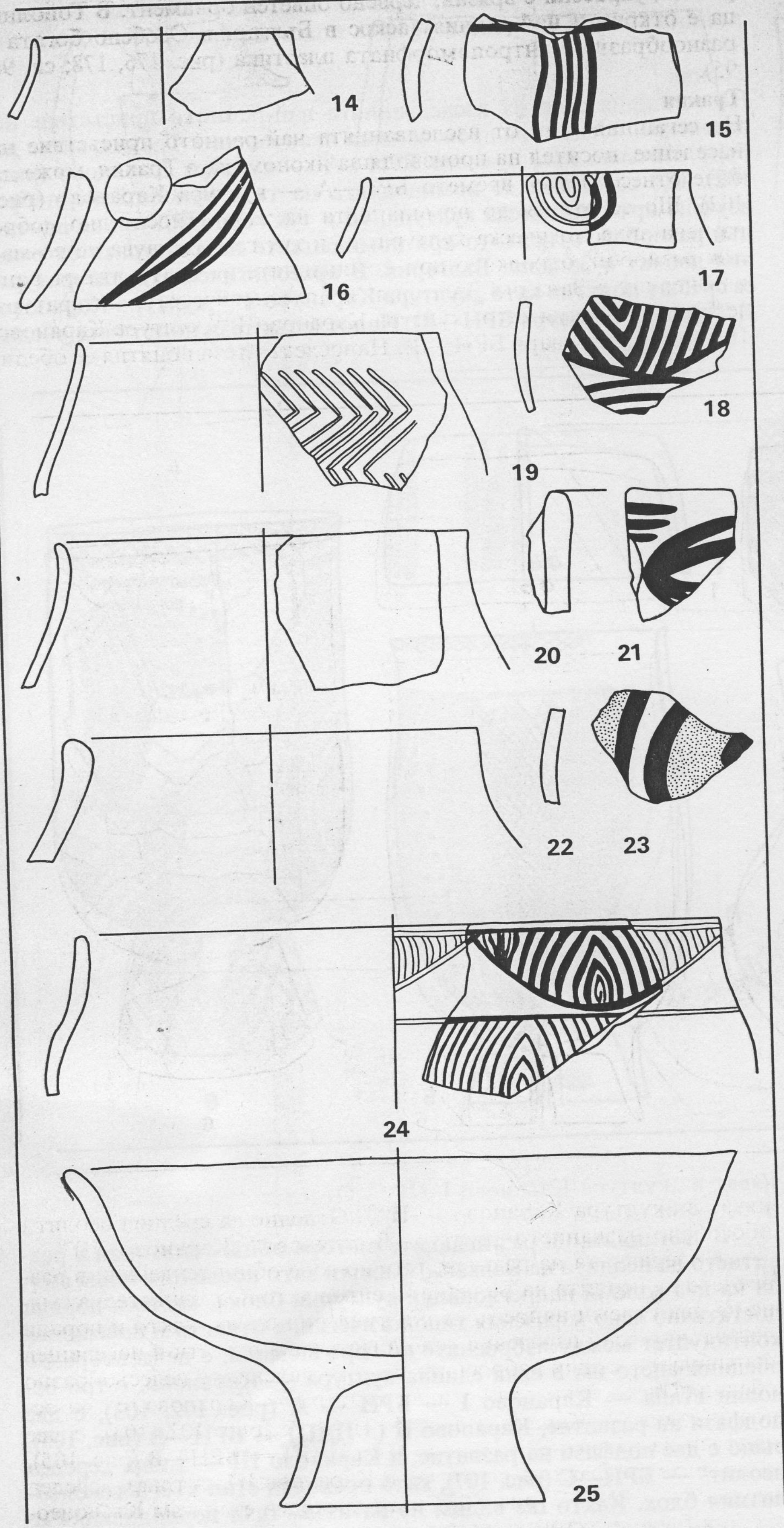

Рис. 101. Керамика от култура Тополница—Акропотамос от Тополница (разкопки Х. Тодорова, Я. Бояджиев, И. Вайсов) (М 1:2 — 1—7, 9, 13—19, 21, 23; М 1:2.2 — 8, 10—12, 20, 22, 24, 25)

растък, украсени с врязан, червено оцветен орнамент. В Тополница е открит и най-ранният аскос в България. Особено богата и разнообразна е антропоморфната пластика (рис. 176, 178; сн. 96, 95).

Тракия

На сегашния етап от изследванията най-ранното присъствие на население, носител на произвеждаща икономика в Тракия, може да бъде отнесено към времето БРН—А — култура Караново (рис. 102). Що се отнася до номинацията на тази относително добре изучена археологическа култура, то и тук господствува не по-малък разнобой, отколкото при номинациите на културата от ранния неолит в Западна България. В археологическата литература се срещат понятия като „култура Караново I“[47],култура Караново II“[48] (което отговаря БРН—В). Напоследък тези понятия се обединяват в „култура Караново I—II“[49]. Отделно за средния неолит е обособено названието „култура Веселиново“ (Караново III)[50].

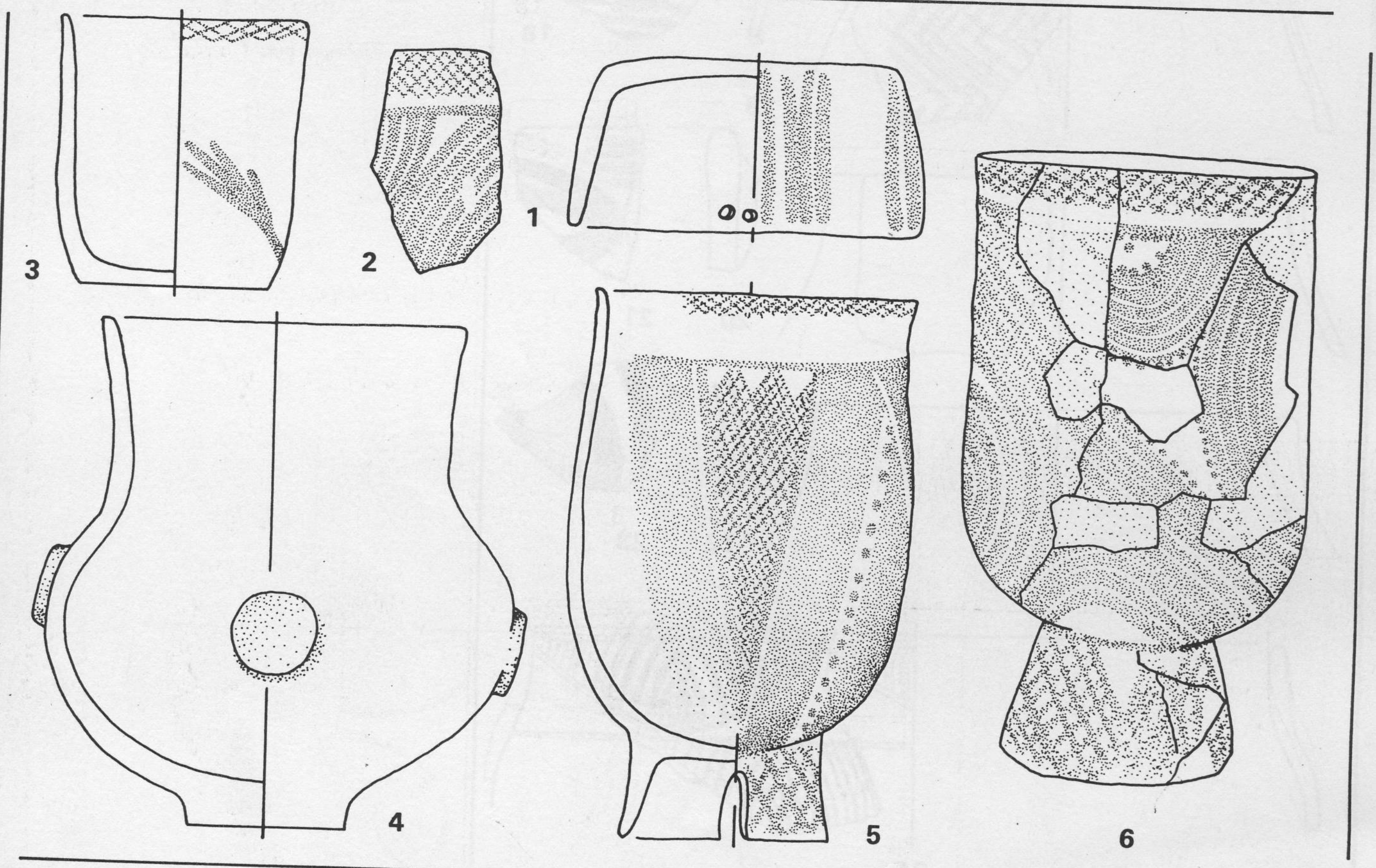

Рис. 102. Култура Караново I. Керамика от Азмашката могила, хоризонт I (3, 5, 9) и Караново (1, 2, 4, 6—8) (БРН—А) (М 1:2 — 3, 7, 9; М 1:3,5 — 5; М 1:3 — 1, 2, 4, 6, 8)

Рис. 103. Керамика от култура Караново I—II от Азмашката могила

В светлината на разгледаните по-горе общи тенденции в развитието на неолита на Балканите, видян като последователна смяна на два големи надрегионални културни блока, както и поради достатъчно ясно изразения типологически, а отчасти и поселищен континуитет между изброените по-горе явления, е целесъобразно обединяването им в една единна култура — Караново, с три основни етапа — Караново I — БРН — А (рис. 102, 103), с две подфази на развитие, Караново II (и II/III) — БРН—В (рис. 105), също с две подфази на развитие, и Караново III — т.нар. „среден неолит“ — БРН—С (рис. 107), като преходен етап към Къснонеолитния блок. Както ще видим по-нататък, тази периодизация се

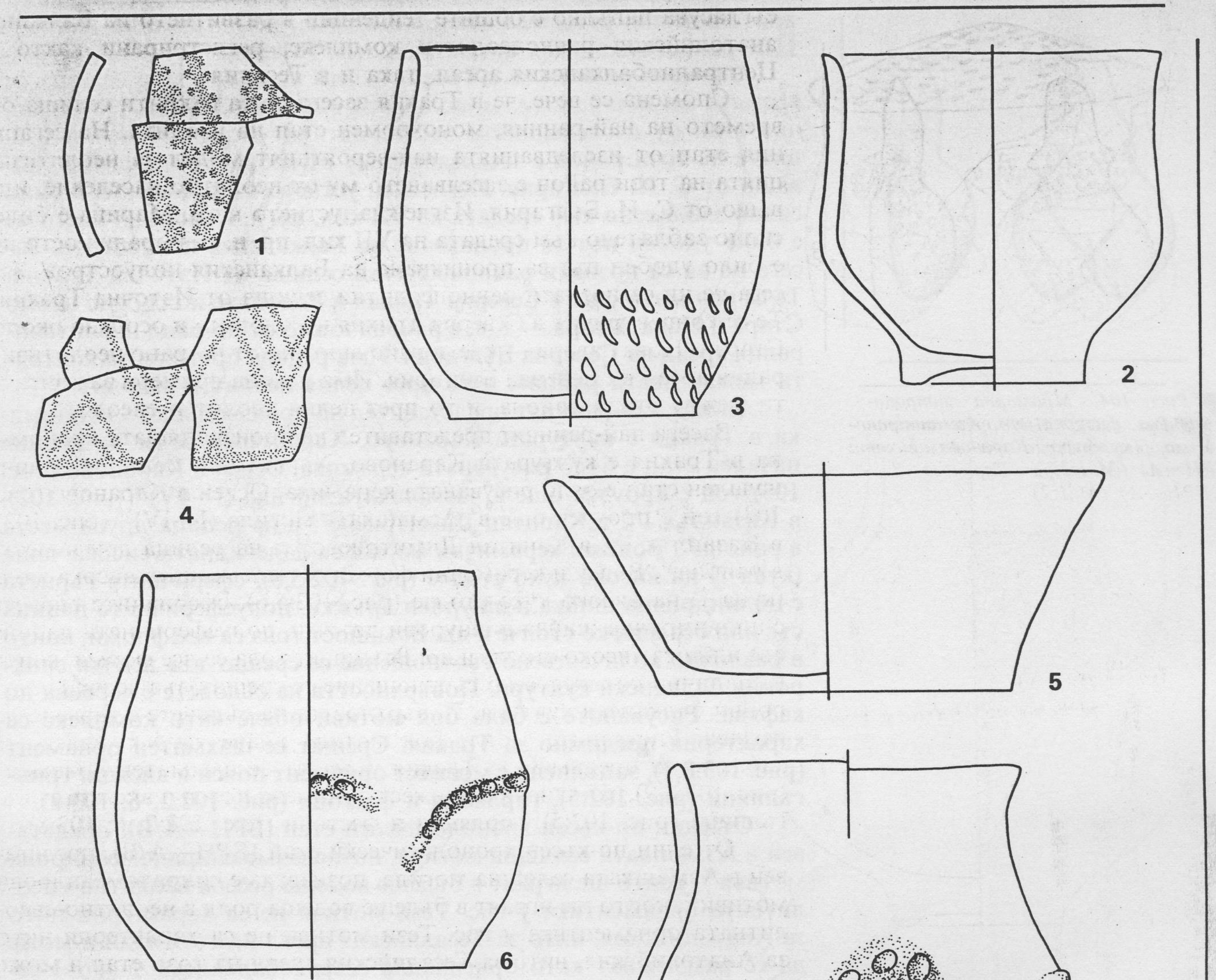
1
2
3
4
5
6
7
8
9

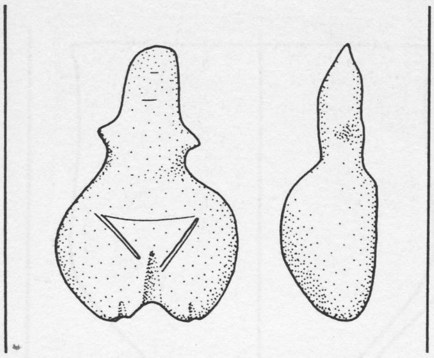

Рис. 104. Мраморна антропоморфна фигурка от Азмашката могила (култура Караново I — БРН—А) (М 1:2)

Рис. 105. Керамика от БРН—В (култура Караново II):1 — Яса тепе — Пловдив; 2—4; 6, 8—10 — Караново; 7 — Казанлък; 5 — Ст. Загора „Окръжна болница“) (М 1:4 — 5; М 1:2 — 1—3, 7, 9, 10; М 1:3 — 4, 6, 8)

съгласува напълно с общите тенденции в развитието на Балкано-анатолийския раннонеолитен комплекс, регистрирани както в Централнобалканския ареал, така и в Тесалия.

Спомена се вече, че в Тракия засега не са открити селища от времето на най-ранния, монохромен етап на неолита. На сегашния етап от изследванията най-вероятният модел за неолитизацията на този район е заселването му от неолитно население, идващо от С. И. България. Изглежда, устието на р. Марица е било силно заблатено към средата на VII хил. пр. н. е., поради което не е било удобен път за проникване на Балканския полуостров. Засега не ни са познати раннонеолитни селища от Източна Тракия. Те се концентрират в Северна Тракия и Родопите и особено около Стара и Нова Загора — т. е. в района южно от по-рано неолитизирания ареал на Северна България. Има редица примери за контакти между двата района, и то през целия неолит и енеолит.

Засега най-ранният представител на производящата икономика в Тракия е културата Караново. Характерен белег за нейния начален етап е бяло рисуваната керамика. Освен в Караново (рис. 103) той е проучен още в Азмашката могила (I—IV)[51] (рис. 102), в Казанлък I[52], в Капитан Димитриево[53] и на редица други места в района[54]. Водещи керамични форми са лалевидната висока чаша (купа ?) на високо кухо столче (рис. 102:5,6), сферичните гърнета с цилиндрична шийка и шнурови дръжки, полусферичната паница със или без високо столче и др. Всъщност това са все форми, които в различно количествено съотношение се срещат във всички синхронни балкански култури. Повърхността на съдовете е червена до кафява. Рисуваните с бяла боя мотиви обаче като комплекс са характерни предимно за Тракия. Срещат се шахматен орнамент (рис. 103:8,9), запълнени с мрежест орнамент пояси и висящи триъгълници (рис. 102:5), гирлянди и фестони (рис. 102:2, 6; 103:8).

От един по-късен хронологически етап (БРН—А/В), представен в Азмашката селищна могила, познавахме спираломеандрови мотиви[55], които ще играят в бъдеще водеща роля в неолитно-енеолитната орнаментика у нас. Тези мотиви не са характерни нито за Анатолийския, нито за Тесалийския ареал на този етап и може да се разглеждат като оригинална севернобалканска знаково-семантична изява.

Важна съставка на инвентара от този период са триъгълните, „култови масички“, украсени с дълбоко гравиране (рис. 208:9,10). Гравираните по тях знаци имат със сигурност култово-семантична натовареност, тъй като ги срещаме и върху пинтадери, а по-късно и в ролята на водещи, съставни компоненти на семантично натоварените орнаментални системи на късния неолит и енеолита. Някои от мотивите се извеждат от знаковата система на Анатолийските раннонеолитни култури[56].

Преходът от БРН—А към БРН—В в Тракия се извършва без съществени структурни изменения. Представител на последния етап е Караново II. Основната промяна при преминаването от фазата Караново I към фазата Караново II е постепенното изчезване на рисувания орнамент в Източнобалканския район. Заникването на рисуваната керамика обаче не е изолирано тракийско явление, а стои в пряка връзка с формирането в рамките на този етап на североизток от Балкана на три нови раннонеолитни култури — Овчарово (рис. 84, 116), Цонево (рис. 70) и Източен Криш. И трите не познават рисуваната керамика (като изключим някои незначителни, но закономерни инфилтрации на черно рисувана керамика, за които стана дума по-горе). Този факт изключва приток на неолитно население от Централнобалканската зона. От своя страна Тракия се очертава като възможната изходна територия

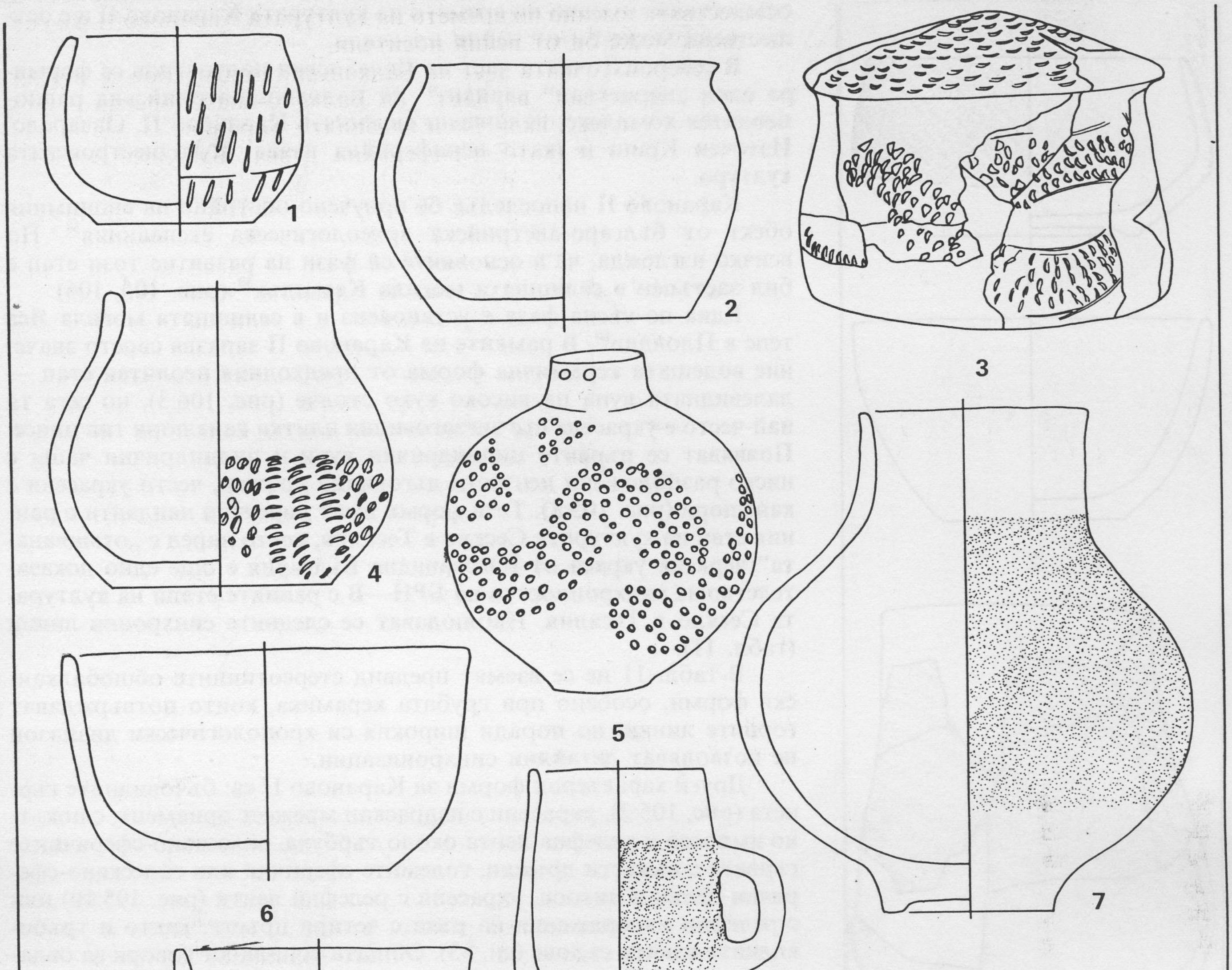
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

за ренеолитизацията на Североизточна България. Последната се осъществява именно по времето на културата Караново II и е осъществена може би от нейни носители.

В североизточната част на Балканския полуостров се формира един „нерисуван“ вариант[57] на Балкано-анатолийския ранно-неолитен комплекс, включващ явленията Караново II, Овчарово, Източен Криш и (като периферийна изява) Бугоднестровската култура.

Караново II напоследък бе проучено обстойно на епонимния обект от българо-австрийска археологическа експедиция[58]. По всичко изглежда, че в основните си фази на развитие този етап е бил застъпен в селищната могила Казанлък[59] (рис. 105, 106).

Една по-късна фаза е установена и в селищната могила Яса тепе в Пловдив[60]. В рамките на Караново II запазва своето значение водещата керамична форма от предходния неолитен етап — лалевидната купа на високо кухо столче (рис. 106:3), но сега тя най-често е украсена със зигзаговидни плитки канелюри тип плисе. Появяват се първите цилиндрични купи и цилиндрични чаши с ниско разположени лентести дъговидни дръжки, често украсени с канелюри (рис. 105:8). Тези форми имат директни панданти в ранния етап на културата Сескло в Тесалия, което наред с „отмиваната“ червена украса от Югозападна България е още едно доказателство за синхронността на БРН—В с ранните етапи на културата Сескло в Тесалия. Наблюдават се следните синхронни линии (табл. 11).

В табл. 11 не се вземат предвид стереотипните общобалкански форми, особено при грубата керамика, които потвърждават горните линии, но поради широкия си хронологически диапазон не позволяват детайлни синхронизации.

Други характерни форми за Караново II са: бъчовидните гърнета (рис. 105:2), украсени с издраскан мрежест орнамент, с нокътно импресо и релефна лента около търбуха, сплескано-сферичните гърнета с въжести дръжки, големите сферични или сплескано-сферични делви и питоси, украсени с релефни ленти (рис. 105:10) или с релефни изображения на ръка с четири пръста, както и тръбовидните извити съдове (сн. 53). Общата тоналност говори за овладяване на редукчната техника на изпичане. Вече не се срещат съдове с червено ангобирана повърхност, но не липсват такива с ръждивокафяв оттенък.

Както вече бе отбелязано, т.нар. „среден неолит“ в Тракия (БРН—С) неправомерно бива обособяван в самостоятелна култура, известна под името Веселиново (или Караново III). В самото Караново съответният културен пласт е дебел около 1 м. Този хоризонт бе най-напред открит в селищната могила Веселиново,

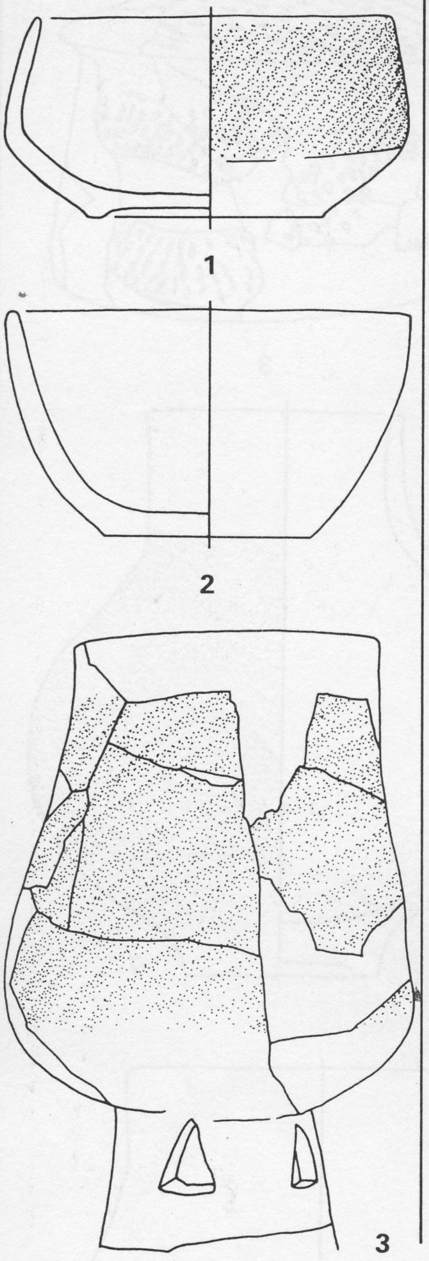

Рис. 106. Керамика; украсена с канелюр от Караново (култура Караново II) (по S. Hiller, V. Nikolov, 1985, 1988) (М 1:3,5)

Табл. 11. Появата на „отмиван“ орнамент и цилиндрични форми в културата Ранно Сескло, Западнобългарската рисувана керамика (II—IIIa), Караново II и Овчарово

култури	вид		
	червен отмиван орнамент	цилиндрични купи	цилиндрични чаши
Западнобългарска рисувана керамика (I-IIIa)	■	■	
ранно Сескло (I-II)	■	■	■
Караново II		■	■
Овчарово		■	■

Рис. 107. Керамика от култура Караново III (БРН—С): 1—4, 6—13 — Караново; 5 — Ст. Загора „Окръжна болница“ (М 1:2 — 5, 10, 13; М 1:3 — 1—4, 6—9, 11; М1:2—6 — 12)

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

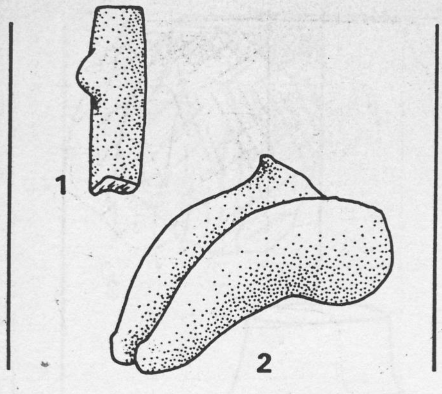

Рис. 108. Фрагменти от седяща антропоморфна пластика от Караново (култура Караново III) (по S. Heller, G. Georgiev, 1986)

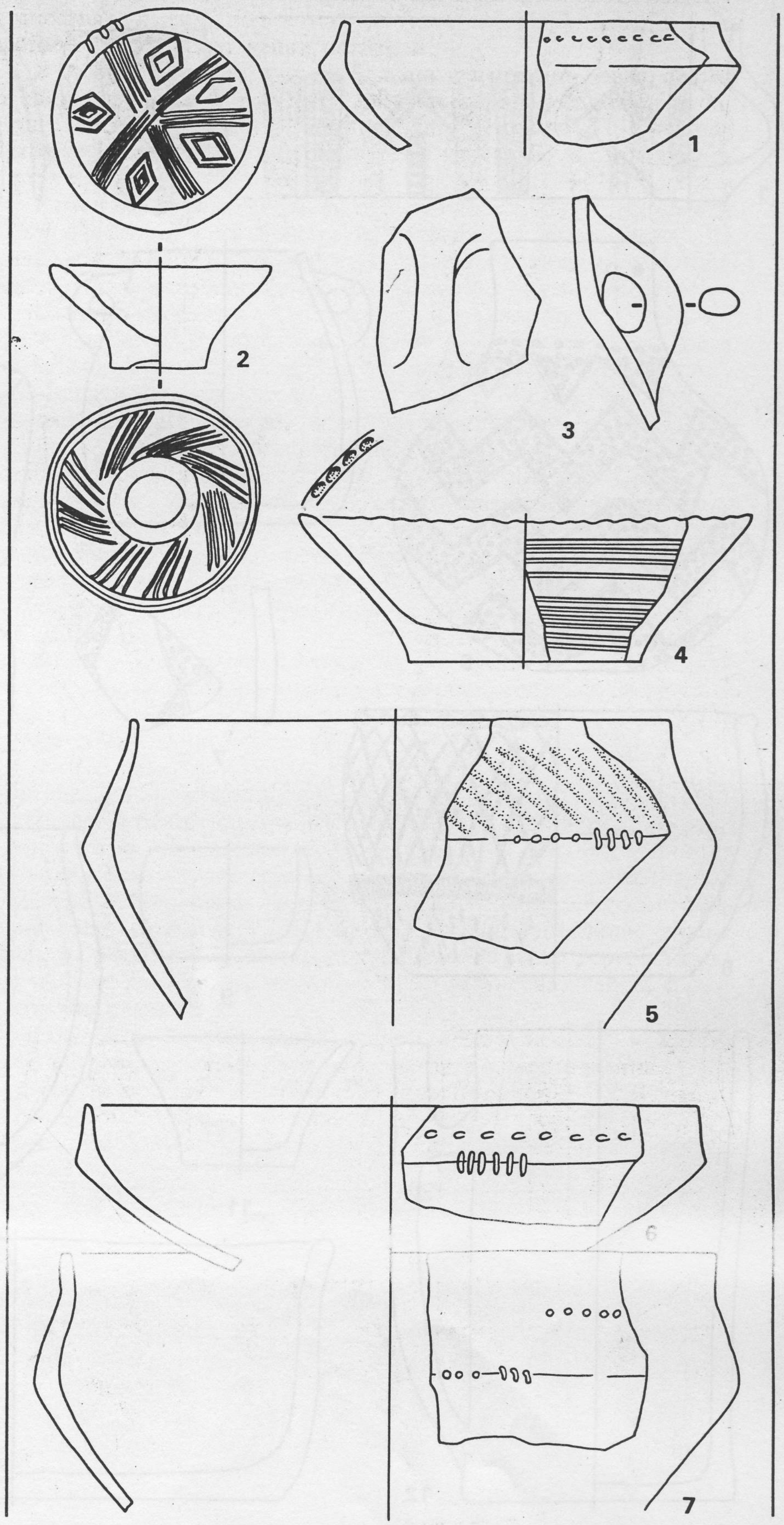

Рис. 109. Керамика от култура Караново IV — Калояновец (БКН—В): 1.3—16, 19 — Карасура; 2, 17, 18, 20 — Н. Загора „Хлебозавода“ (М 1:2—2, 8—16; М 1:2—21, 3—7, 17—20)

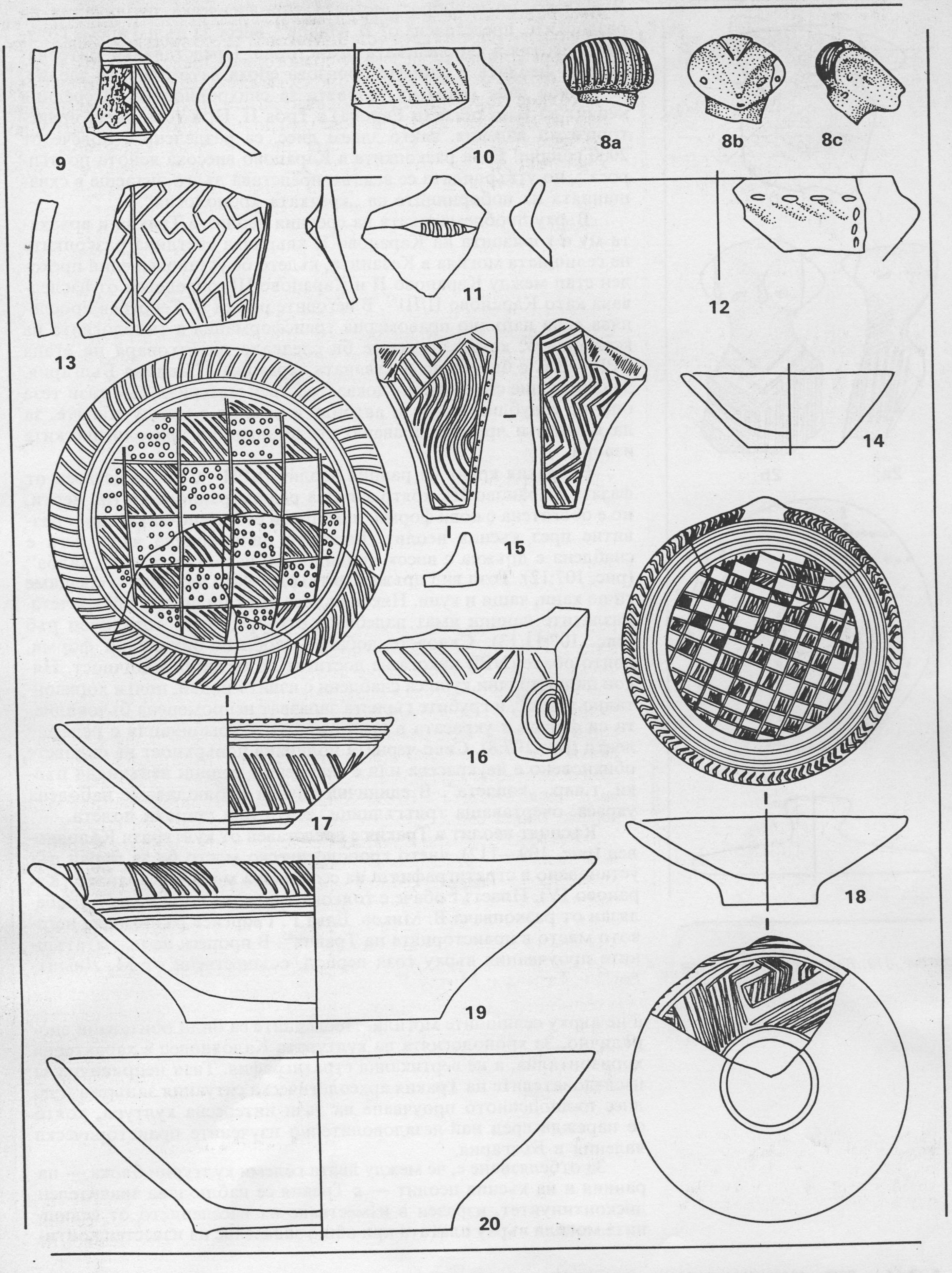
9
10
8a
8b
8c
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20

Ямболско, но недобросъвестната типологическа публикация на разкопките, представена от В. Миков[61], внесе за дълго време голяма бъркотия в европейската праистория. Представяйки материалите от неолита и ранната бронзова епоха като открити заедно, В. Миков даде храна на теорията за синхронността на средния неолит на Балканите (и Европа) с Троя II. При това двете праисторически явления, както знаем днес, са разделени с повече от 2000 години! Едва разкопките в Караново внесоха яснота по въпроса[62], но утвърдилата се веднъж представа дълго витаеше в схващанията на поборниците на „кратката хронология“.

Върху проблематиката на средния неолит в Тракия и връзката му с хоризонта на Караново II хвърлиха светлина разкопките на селищната могила в Казанлък, където бе установен един преходен етап между Караново II и Караново III, определен от изследвача като Караново II/III[63]. В неговите рамки Г. Георгиев проследява една напълно правомерна трансформация в типологията на керамиката, която по време би следвало да отговаря на етапа БРН—В/С с бихромно рисуваната керамика в Западна България. За съжаление съответният доказателствен материал към тази теза още не е публикуван, а и авторът ѝ вече не е между живите, за да я защити чрез подобаващо представяне на археологическите извори.

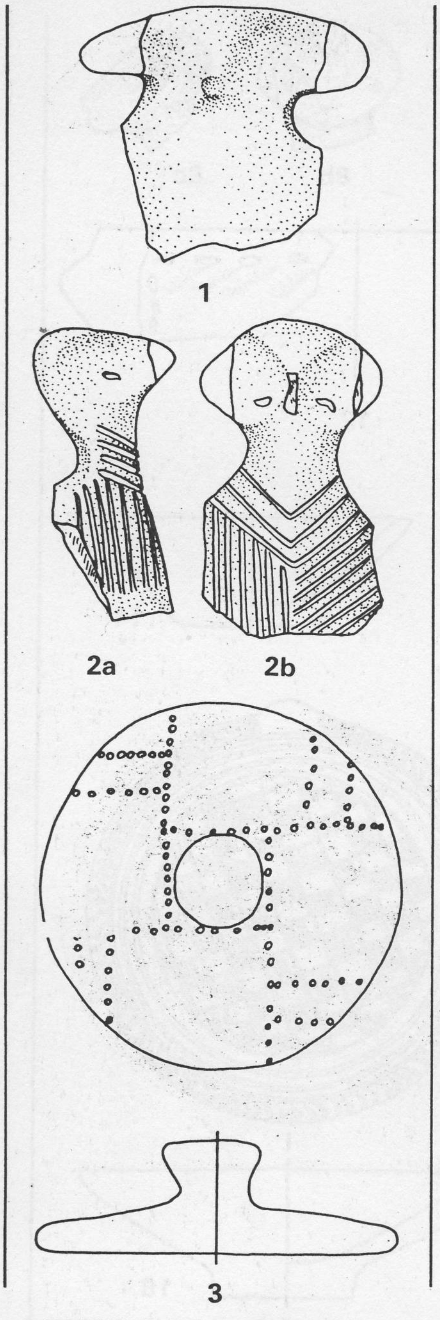

Рис. 110. Керамика от Карасура (култура Караново IV — Калояновец — БКН—В) (М 1:2)

В Тракия краят на ранния неолит (БРН—С) е представен от фазата Караново III, която запазва редица раннонеолитни черти, но е обогатена с нови форми, намиращи своето по-нататъшно развитие през късния неолит. Високата цилиндрична чаша сега е снабдена с дръжка с висок цилиндричен израстък, т.нар. „халба“ (рис. 107:12). Този вид дръжки са твърде често явление — срещаме ги по кани, чаши и купи. Някои съдове имат цилиндрични крачета. Разлатите паници имат надебелен отвътре, често торквиран ръб (рис. 107:11,13). Съдовете добиват заоблено-биконични форми, които обаче (NB!) никога не достигат до остра биконичност. Някои цилиндрични купи са снабдени с извито навън, почти хоризонтално устие[64], а грубите гърнета запазват непроменена бъчовидната си форма и украсата в стил импресо в комбинация с релефни ленти (рис 107:8). Сиво-черната полирана повърхност на съдовете обикновено е неукрасена или е снабдена с редици изпъкнали пъпки, т.нар. „копчета“. В единични случаи наблюдаваме набодена украса, очертаваща триъгълници, ленти или широки полета.

Късният неолит в Тракия е представен от културата Калояновец (рис. 109—112), чието хронологическо място бе за първи път установено в стратиграфията на селищната могила Караново (Караново IV). Пластът обаче е толкова тънък, че дори не е бил забелязан от разкопвача В. Миков. Едва Г. Георгиев разпознава неговото място в праисторията на Тракия[65]. В процеса на по-нататъшните проучвания върху този период, осъществени от М. Димитров[66] и Татяна и Митьо Кънчеви[67], се оказа, че по-голямата част от селищата на културата Калояновец е разположена на платата, а не върху селищните могили. Последните са били обитавани спорадично. За хронологията на културата Калояновец е характерна хоризонтална, а не вертикална стратиграфия. Тази непривична за изследователите на Тракия археологическа ситуация задържа и до днес пълноценното проучване на тази интересна култура, която се нарежда сред най-незадоволително изучените праисторически явления в България.

За отбелязване е, че между двата големи културни блока — на ранния и на късния неолит — в Тракия се наблюдава значителен дисконтинуитет, изразен в изместване на населението от селищните могили върху платата при общо запазване на известен конти-

нуитет в типологията на керамиката. Този факт говори за дислокации на населението, чиито причини могат да се търсят в съществените промени в климата по това време и едно вероятно покачване на влажността[68], правеща необитаема заливната тераса.

Култура Калояновец е проучена най-добре на платото „Хлебозавода“ (рис. 109—110) в Нова Загора[69]. Известна е още от платото Карасура, при с. Рупките, Чирпанско[70], в селищните могили Кирилово[71] и Калояновец (рис. 109)[72], Старозагорско, в Кортен, Новозагорско[73], в района около Одрин[74] и др. Огромните по площ поселения на платата, широкото разпространение на културата в югоизточна посока, както и импортните находки в Западна България говорят за едно динамично развитие и бърз прираст на населението.

Характерни особености на керамиката на културата Калояновец са коничните, богато украсени с врязан или жлебован орнамент, панички (рис. 109:2; 17,18), които са определящият, локално специфичен момент. Биконичната форма на съдовете с уплътнен прелом е доминираща (рис. 109:12). Вазовидните форми имат изпъкнали плещи и обикновено са снабдени с високи, конични или цилиндрични капаци. Гърнетата от категорията на грубата керамика запазват бъчвовидната си форма, но имат подчертан прелом и липенранд. Често се срещат плоски пинтадери и шайбовидни капаци (рис. 110), покрити в отделни случаи със знаци (т.нар. плочки със знаци).

Особено богата е орнаментацията на съдовете (рис. 111). Тя черпи мотивите си от „култовите масички“ на предходните периоди, чрез които се запазват и предават по-нататък старите знакови системи. Орнаментите обикновено покриват съдовете изцяло, което може да се обясни като своеобразна естетическа реакция на строгия стил от края на ранния неолит. Срещат се няколко техники на украса: канелюри (върху фината керамика) (рис. 109:5); един особен вид жлебована украса, която всъщност представлява гъсто разположени дълбоки канелюри (т.нар. жлебована керамика); отново се появява рисуваната украса — с бяла боя върху червен фон; срещат се и запълнени с точки ленти. Стилът на орнаментиката е линеарен, но гъстите снопове линии обикновено образуват фона (бяло инкрустиран) на тесни, червено или черно оцветени ленти, очертаващи ъглести мотиви, части от меандри или спираломеандри. Върху така украсените съдове позитивните и негативните компоненти на орнамента са много добре балансирани. Канелираната керамика на културата Калояновец добре се вписва в типологията на този вид съдове, обща за целия Долнодунавски комплекс, но рисуваната и жлебованата украса са типични само за Тракия и се явяват отличителни белези на културата.

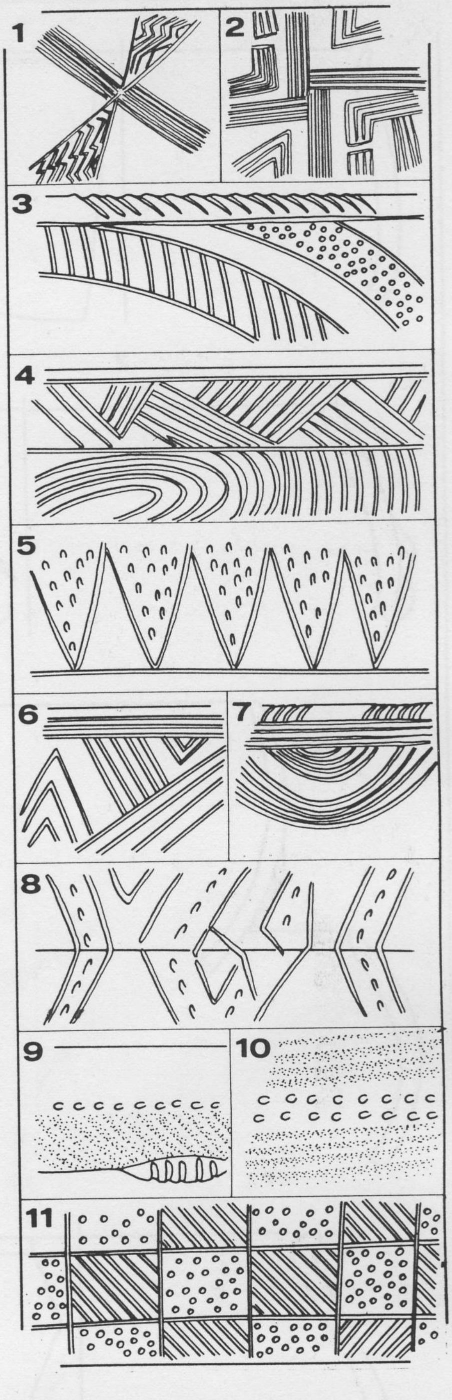

Рис. 111. Някои орнаментални мотиви, използувани при орнаментирането на керамиката на културата Караново IV — Калояновец (БКН—В)

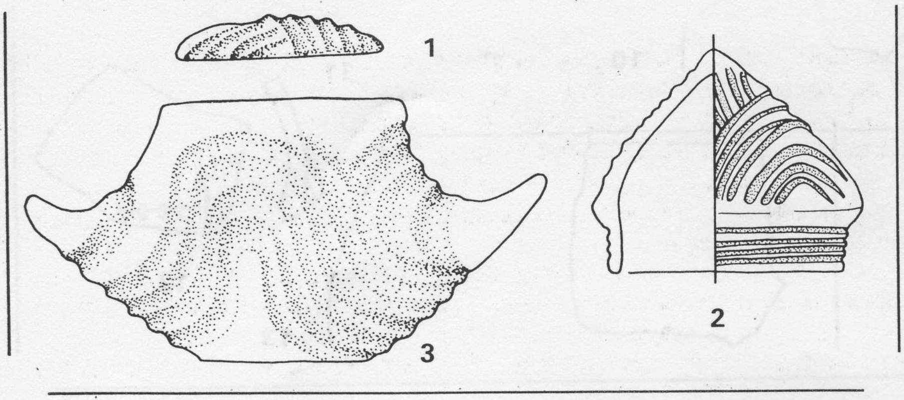

Рис. 112. Керамика от Н. Загора „Хлебозавода“ (култура Караново IV — Калояновец — БКН—НВ) (М 1:2 — 2; М 1:4 — 1, 3)

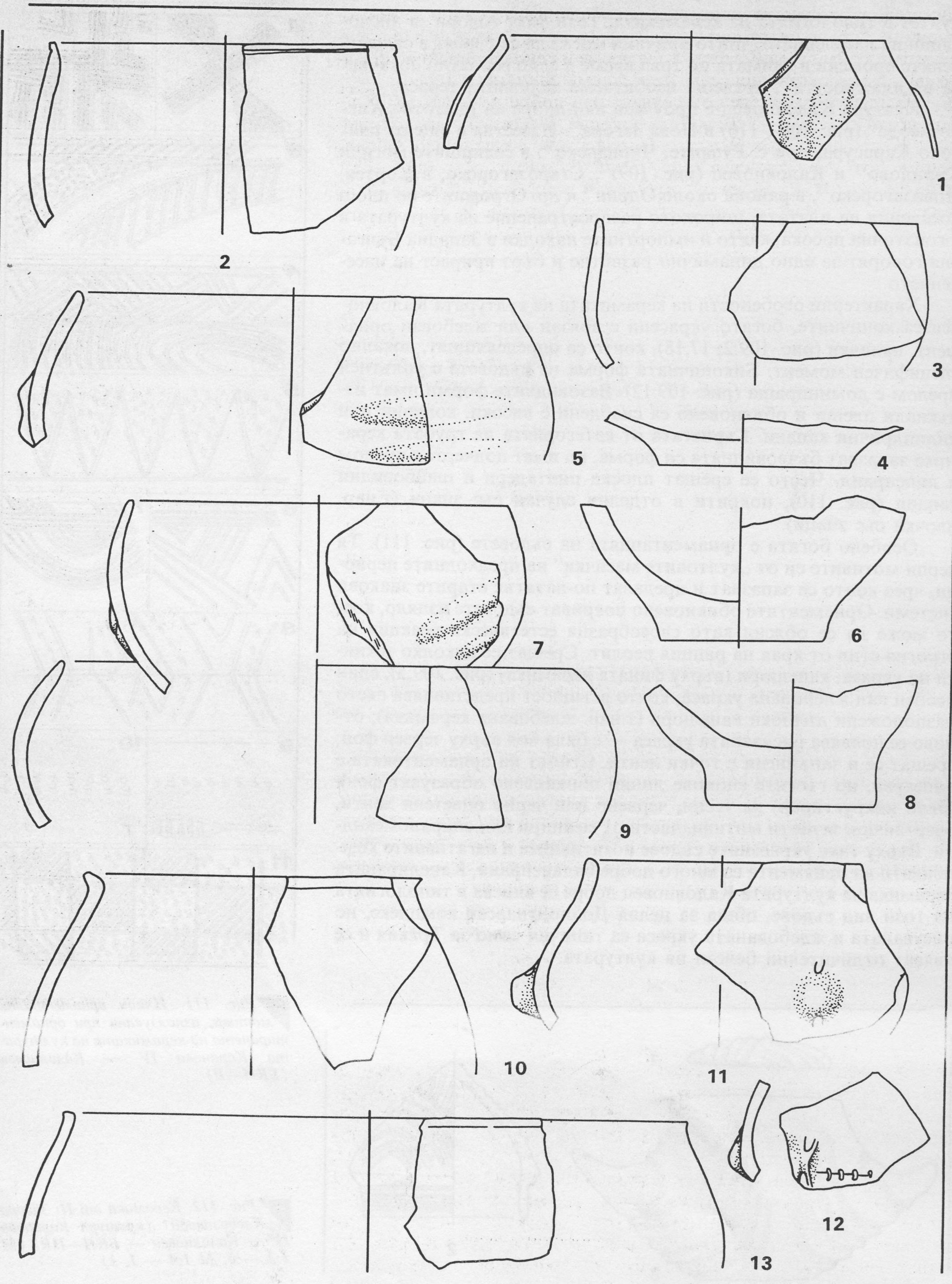
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

В развитието на културата Калояновец се проследяват минимум три фази на развитие. За съжаление тяхното типологическо съдържание не е разработено задоволително. Най-добре е позната последната, трета фаза, застъпена в Караново IV и в епонимния обект. По-ранните етапи са представени в Кирилово, Карасура и в селищата при Хлебозавода в Нова Загора. Както вече се каза, в природогеографско отношение Тракия е един относително затворен район. Докато през ранните етапи на неолита (БРН—А, БРН—В) типологията на разпространените тук явления добре се вписва в общия недиференциран раннонеолитен типологически контекст, то с течение на времето спецификата на всеки отделен културен ареал все повече се засилва. Това се долавя още по времето на Караново I, но изпъква особено ярко в края на културата Калояновец, когато сме изправени пред едно в значителна степен самостоятелно, високо развито и самобитно явление. Типологията на късната култура Калояновец от своя страна е определяща за по-нататъшната културна специфика на енеолитна Тракия.

Родопите

В тясна зависимост от развитието през БРН—А на Тракия стоят Родопите. Затвореният характер на родопските долини допринася значително за оформянето в този район на локални варианти на тракийските неолитни култури. Изследванията тук не са много. През 70-те години А. Радунчева проучва тук неолитното селище до с. Ракитово, Пазарджишко[75] (рис. 81), където бе открит един своеобразен вариант на тракийския ранен неолит (БРН—А). Локалните особености са изразени преди всичко при рисуваната с бяла боя керамика. За съжаление липсата на изчерпателна публикация на резултатите от проучването не дават възможност за подробен анализ на това явление. Материали от БРН са известни още от Крумовград и Кърджали[76], но и съдбата на тези обекти е сходна с тази на Ракитово.

Централна Северна и Североизточна България

Раннонеолитни обекти от този район не бяха известни до 1970 г., тъй като праисторическите проучвания бяха съсредоточени само върху селищните могили, а на север от Балкана те са енеолитно (и то предимно средно- и късноенеолитно) явление[77].

Едва в резултат от обхожданията в Търговищко, предприети от една международна експедиция в състав Х. Тодорова, Е. И. Черныш (Москва), В. И. Маркевич (Кишинев) и Е. Комша (Букурещ), бяха регистрирани първите раннонеолитни обекти от района: Овчарово — платото, Овчарово — земника[78], Овчарово — гората, Певец — лозята, и Поляница — платото.

Всички селища се оказаха от типа „открити селища", с тънък културен пласт, разположени върху наклонени на юг плата, оградени от дерета и оврази. Последвалите проучвания на част от откритите обекти дадоха изненадващи резултати.

Проучването на Поляница — платото, през 1974 г. позволи да бъде открито първото селище от етапа на монохромния неолит у нас[79] (БРН—М) (С—14 — 5400—5300 вс) (рис. 53). То заема малка площ (100 × 75 м), на която са били построени в две (или три?) редици малки квадратни наземни къщи с размери до 4 × 4 м. Керамиката е изработена от примесена с плява глина. Слабото опалване е позволило в съдовете да се запази опалена плява, която бе използвана както за прецизното датиране на обекта с помощта на С—14 дати, така и за палеоботанически анализ. М. Хопф[80] (Майнц) (рис. 137:1) установи почти абсолютно преобладаване на еднозърнестия лимец, което според нея е било обусловено

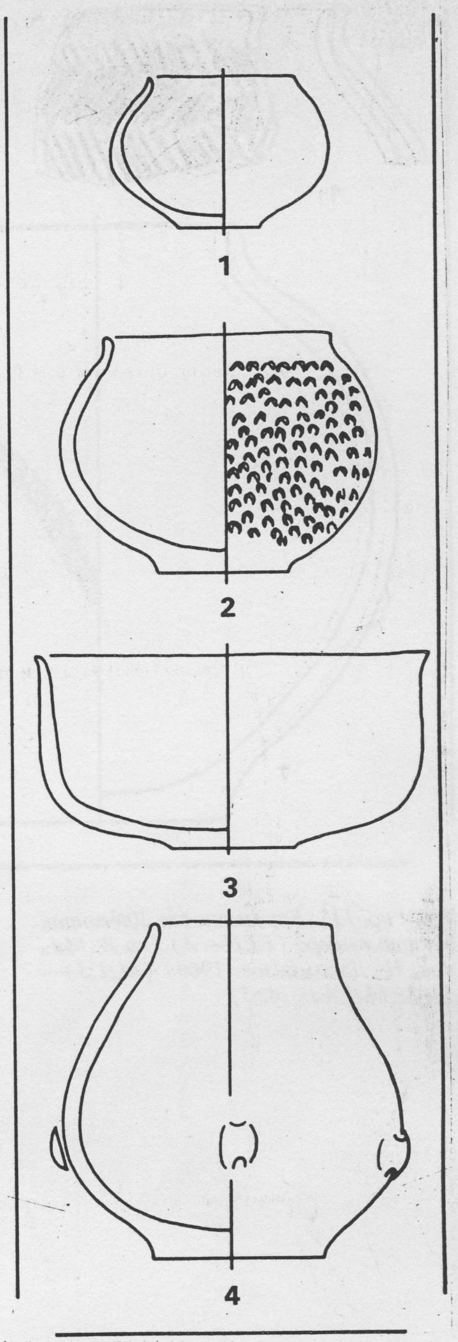

Рис. 114. Монохромна керамика от Поляница-платото (по Н. Todorova, 1989) (М 1:4)

Рис. 113. Монохромна керамика от Копривец (култура Копривец I — БНР—М) (разкопки В. Попов и И. Вайсов) (М 1:2)

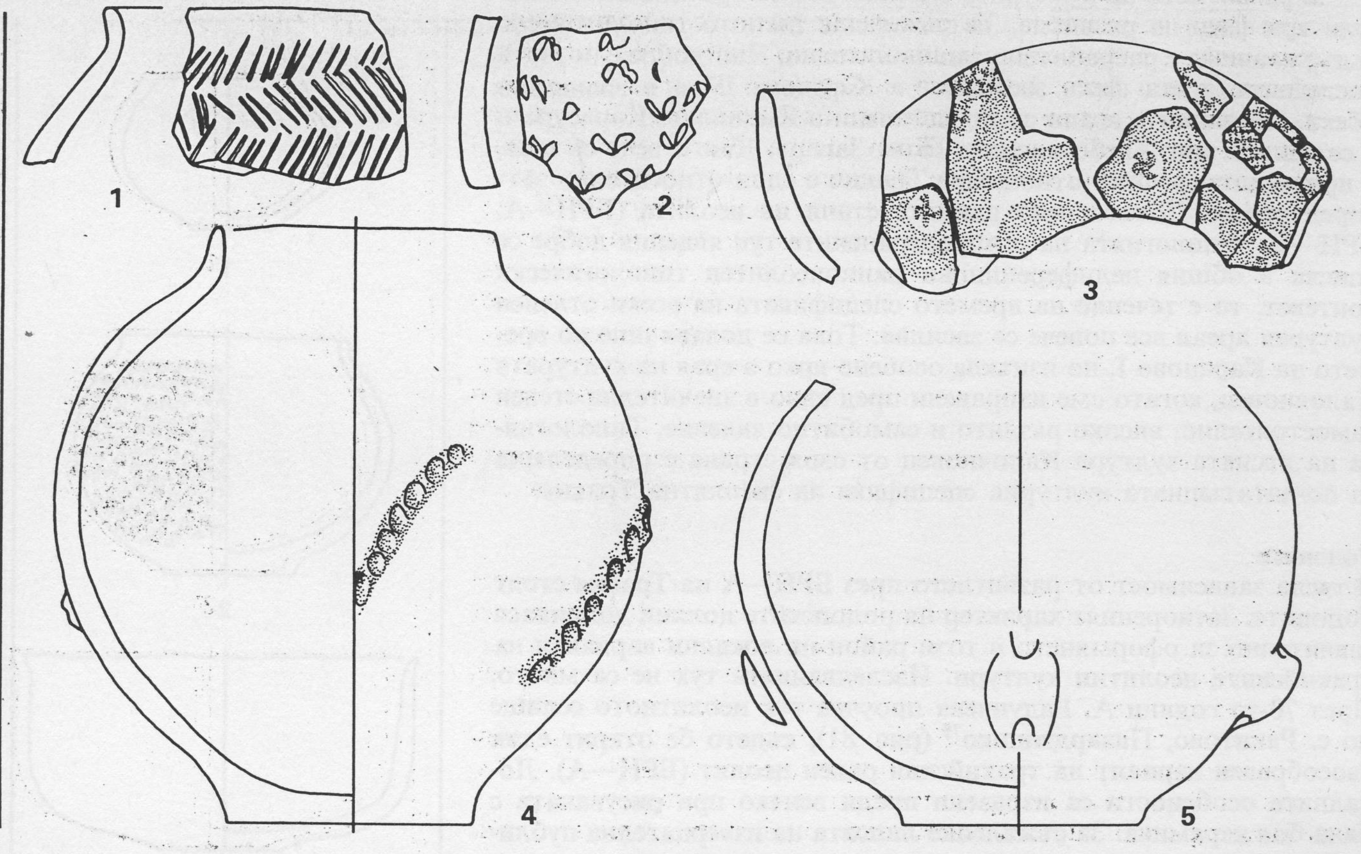

Рис. 115. Керамика от Деветашката пещера (БРН—А) (по В. Миков, Н. Джамбазов, 1960) (М 1:3 — 1—3; М 1:4 — 4, 5)

от неблагоприятните почвени условия на платото, разположено непосредствено до склоновете на Балкана. Керамичният комплекс се състои от дебелостенна, червено ангобирана керамика със сферични и полусферични форми на ниски, плътни столчета (рис. 53), в отделни случаи леко разчленени. Отделните заоблено-биконични съдове са добре полирани и имат бежово-кафеникав цвят. Единствената украса е нанесена чрез прищипвания и нокътни отпечатъци, близки по характер на украсата от раннокерамичния хоризонт, в Тесалия, култура Ахилеон (Протосескло)[81]. Срещат се и шнурови дръжки. Архаичността на комплекса се подчертава от присъствието в кремъчния инвентар на 5 броя трапецовидни пластинки и от общо микролитоидния характер на останалата кремъчна индустрия. Най-близките паралели на този червено ангобиран хоризонт се проследяват у нас в Русенско (рис. 113), освен това още в Тесалия[82] и в Източна Сърбия[83]. Присъствието му на север от Балкана засега изглежда спорадично явление, сочещо колко дълбоко в Балканския полуостров са проникнали още през третата четвърт на VII хил. пр. н. е. най-ранните носители на производяща икономика. Населението в Поляница очевидно не е успяло да се етаблира в района и го е напуснало. В североизточната част на Балканския полуостров на сегашния етап на изследванията монохромният етап на неолита заема района между Русе — В. Търново и Търговище[84].

Ранен неолит А (БРН—А) досега не е открит в Североизточна България. Очевидно това обстоятелство отразява един реален исторически факт. Застудяването при този период е направило района неподходящ за дълготрайна отседналост и земеделие. Единствено в Деветашката пещера са установени следи от раннонеолитно обиталище, в което е намерена и бяло рисувана керамика (рис.

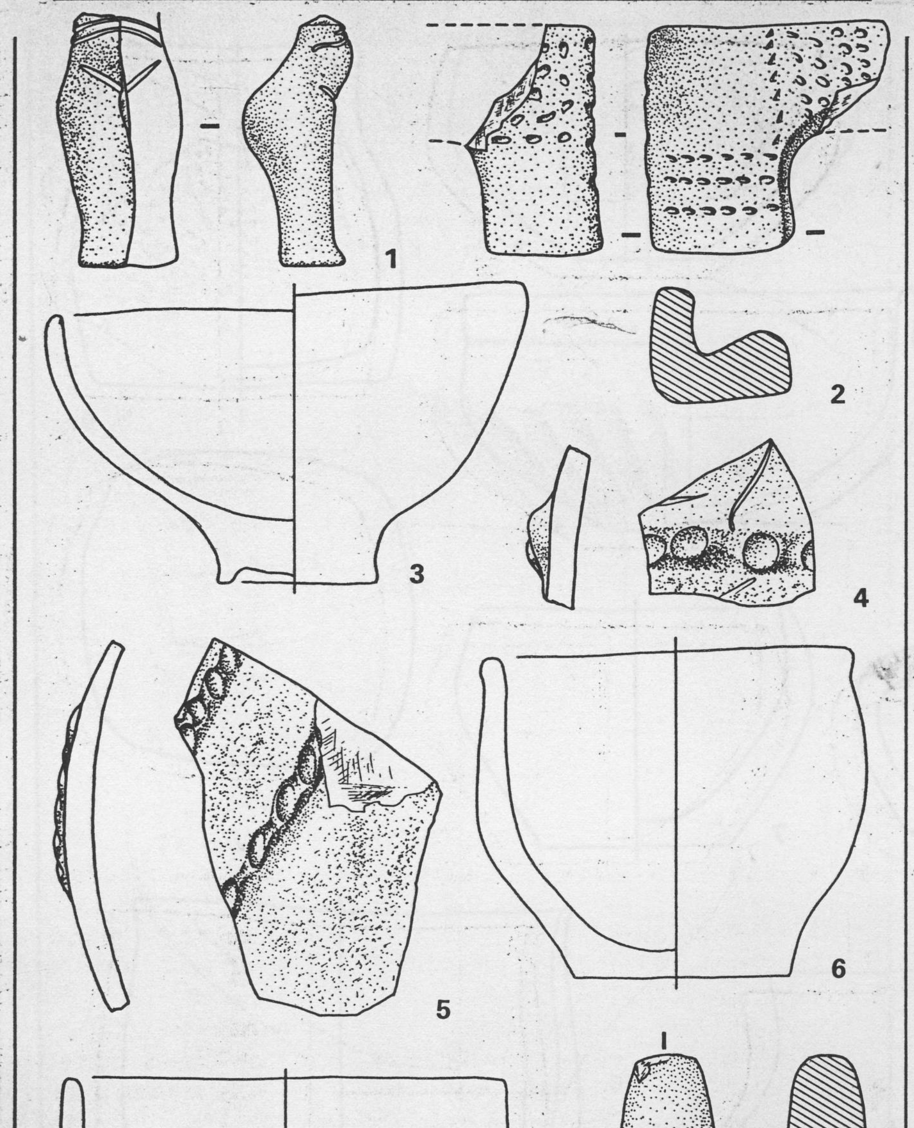

Рис. 116. Керамика от култура Овчарово (БРН—В): 1, 2, 4, 5, 7, 9 — Зелена Морава; 3, 6, 8 — Овчарово—гората (М 1:2)

17.

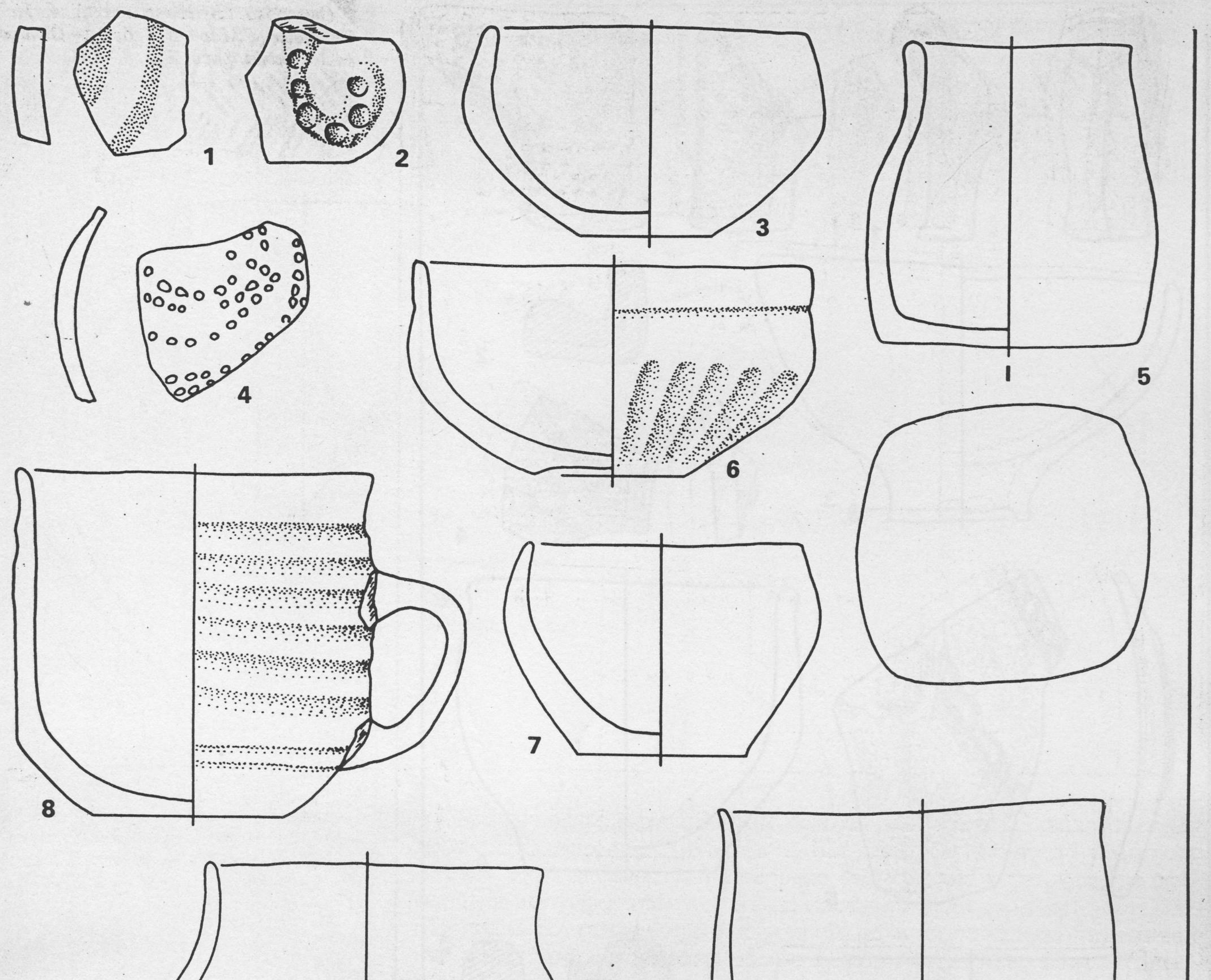

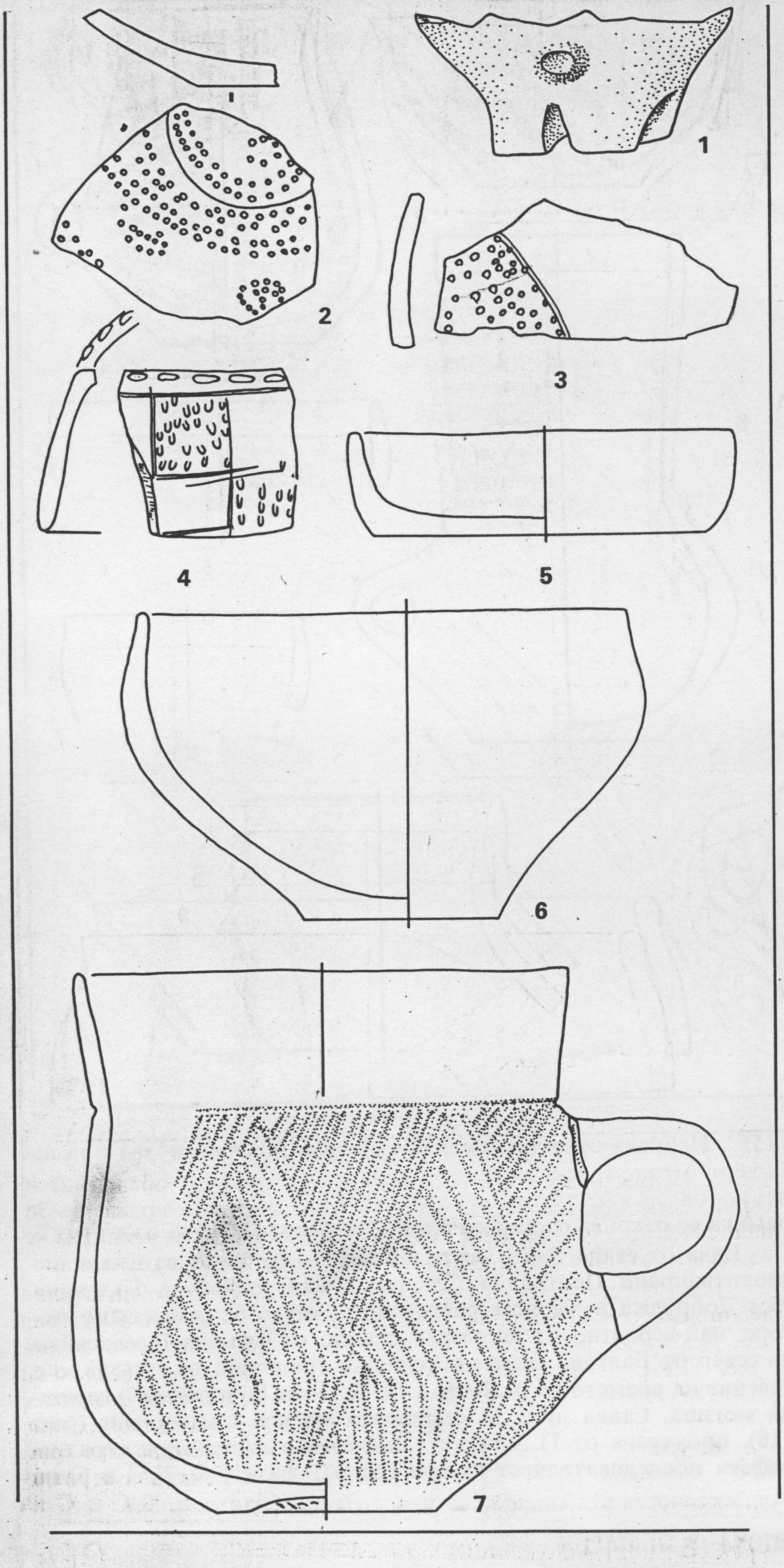

Рис. 117. Керамика от неолитното селище Резервата при с. Дриново (БРН—В|С) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов.) (М 1:2)

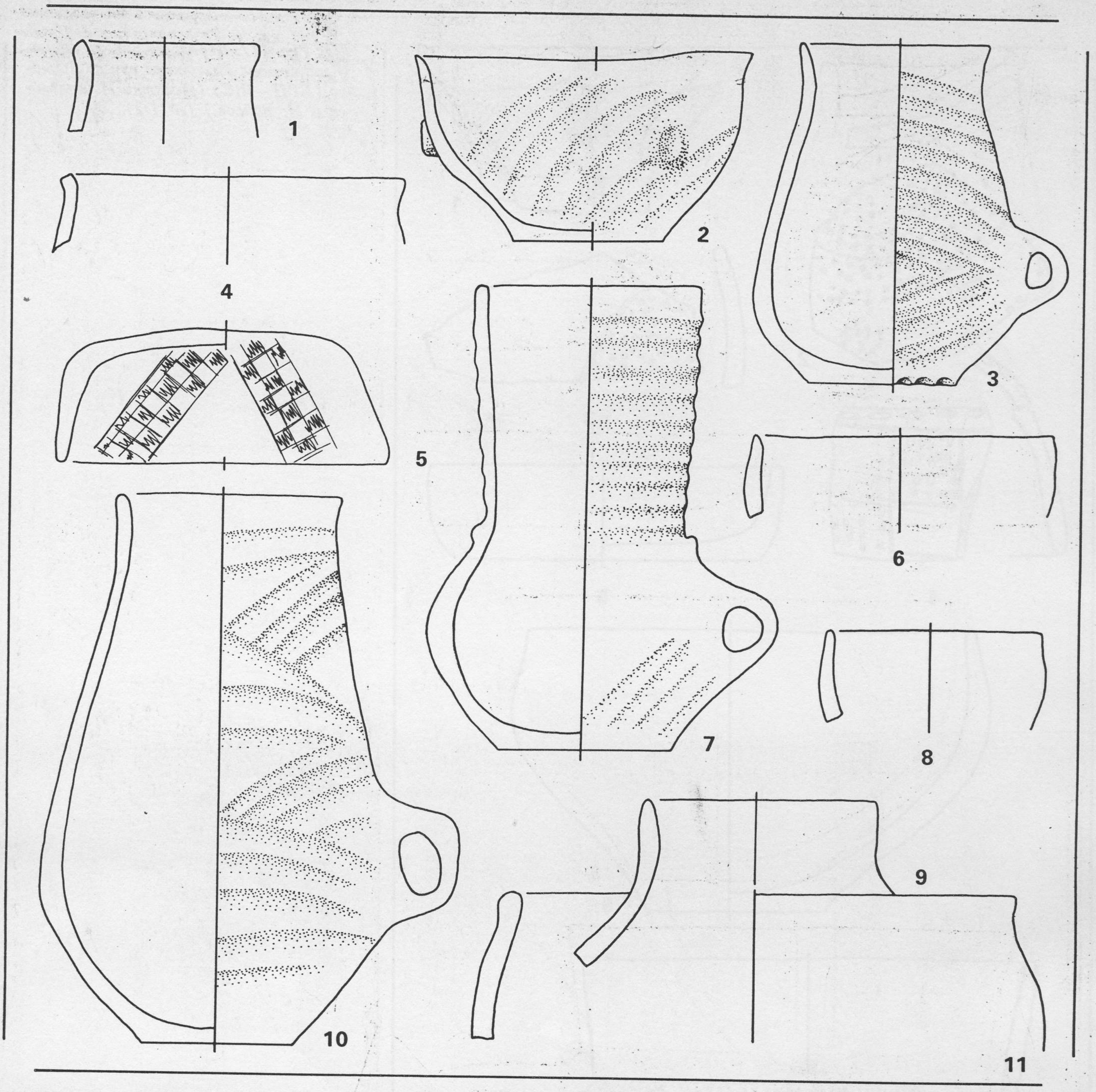

Рис. 118. Керамика от Самоводяне: 1—5, 7, 9, 10 — БРН—С; 6, 8, 11 — БКН—А (разкопки П. Станев) (М 1:2 — 2, 5; М 1:3 — 1, 3, 4, 6—11)

Рис. 119. Керамика от Хотница (култура Хотница — БКН—В) (М 1:2)

115)[85]. Нейната стратиграфска и културна позиция обаче е несигурна. Смята се, че обектът по-скоро се отнася към ареала на Западнобългарската рисувана керамика. Бяло рисувана неолитна керамика се открива спорадично и в Централна Северна България[86].

Едва от етапа Ранен неолит В (БРН—В) биват окончателно неолитизирани Централна Северна и Североизточна България (без Добруджа и Черноморието), и то, както бе отбелязано погоре, най-вероятно от население, дошло от Тракия. Пренасяйки на север от Балкана своите поселищни традиции, то е създало с течение на времето на р. Янтра една (а може би и повече?) селищна могила. Става дума за селищната могила Самоводяне (рис. 118), проучвана от П. Станев[87], където във вертикална стратиграфска последователност се проследяват фазите В, В/С и С на

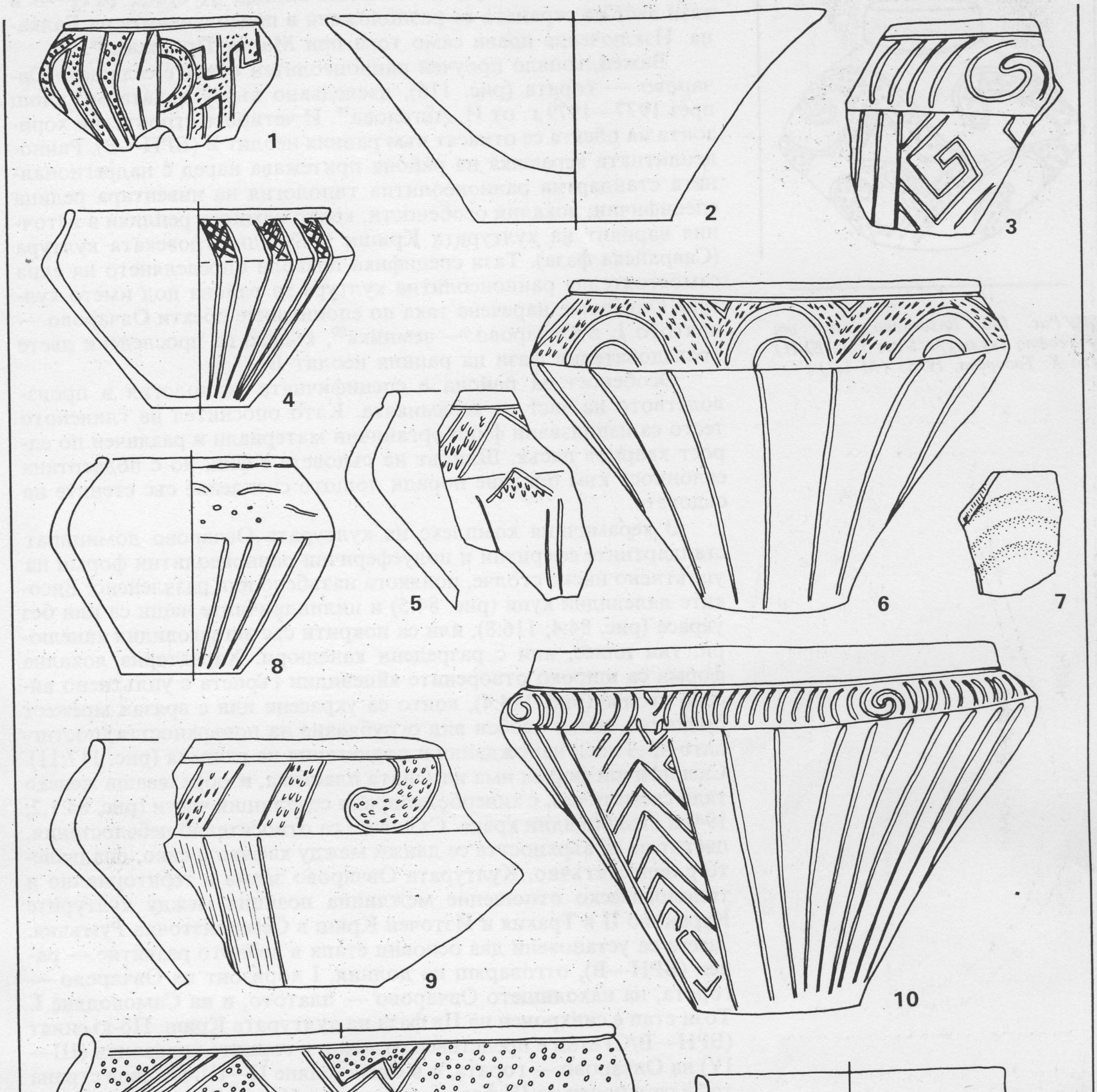
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

Рис. 120. Вазовидно съдче от Усоето (култура Усое I — БКН) (по Х. Тодорова, 1978) (М 1:2)

Рис. 121а. Керамика от Подгорица (култура Подгорица — БКН—В) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов) (М 1:2)

блока на ранния неолит, както и началото на късния неолит (рис. 56). Всички познати раннонеолитни селища от етапа БРН—В в тази част на страната са разположени в предпланините на Балкана. Изключение прави само това при Малък Преславец[88].

Важен, изцяло проучен раннонеолитен обект е селището Овчарово — гората (рис. 116), изследвано върху цялата му площ през 1977—1979 г. от И. Ангелова[89]. И четирите строителни хоризонта на обекта се отнасят към ранния неолит В (БРН—В). Раннонеолитната керамика на района притежава наред с надрегионалната стандартна раннонеолитна типология на инвентара редица специфични, локални особености, които намират реплики в източния вариант на културата Криши в Буготнестровската култура (Савранска фаза). Тази специфика позволи определянето на една самостоятелна раннонеолитна култура за района под името култура Овчарово, наречена така по епонимните обекти Овчарово — платото I, и Овчарово — земника[90], където са проследени двете последователни фази на ранния неолит В.

Особеност за района е специфичната технология в производството на част от керамиката. Като опоснител на глиненото тесто са използвани фини органични материали и различен по едрост кварцов пясък. Шликът на съдовете е фин, но с подчертана склонност към опадане поради лошото сцепление със стените на съдовете.

В керамичния комплекс на културата Овчарово доминират стандартните сферични и полусферични раннонеолитни форми на уплътнено ниско столче, понякога назъбено или разчленено. Високите лалевидни купи (рис. 84:5) и цилиндричните чаши са или без украса (рис. 84:4; 116:8), или са покрити със зигзаговидни канелюри, тип плисе, или с разредени канелюри. Характерна локална форма са широко отворените яйцевидни гърнета с уплътнено високо столче (рис. 114:4), които са украсени или с врязан мрежест орнамент, или с особен вид огрубяване на повърхността, постигнато чрез коси набождания и повдигания на глината (рис. 117:11). Специфични форми има идолната пластика, изобразяваща женско тяло схематично, с хиперболизирани седалищни части (рис. 84:1,2; 194) и стълбовидни крака. Съдовете са относително дебелостенни, цветът на повърхността се движи между кафяво и сиво, опалването е недостатъчно. Културата Овчарово заема в териториално и типологическо отношение междинна позиция между културите Караново II в Тракия и Източен Криш в Североизточна Румъния. Засега са установени два основни етапа в нейното развитие — ранен (БРН—В), отговарящ на долния, I хоризонт на Овчарово — гората, на находището Овчарово — платото, и на Самоводяне I. Този етап е синхронен на IIв фаза на културата Криш. По-късният (БРН—В/С) етап е представен отлично в горните хоризонти (III—IV) на Овчарово — гората, и в Самоводяне II—III. От своя страна той е синхронен на III фаза на културата Криш. В него се появяват първите керамични форми, типични за Буготнестровската култура. Характерни за фазата са заоблено биконичните съдове, мрежестият издраскан орнамент, пластиката с хиперболизирани седалищни части и др.

Етапът БРН—С в района е представен от финалната фаза „Самоводяне“ на културата Овчарово. Проследен е в IV—VI хоризонт на епонимния обект, както и в Овчарово — земника. За керамиката са характерни: черна или сиво-черна полирана повърхност, заоблено биконични купи със или без крачета, разлати конусовидни паници с надебелен навътре, често торквиран или украсен с врязване ръб на устието. Понякога те са снабдени с ниски крачета. Високите цилиндрични чаши и каните имат дръжки с цилинд-

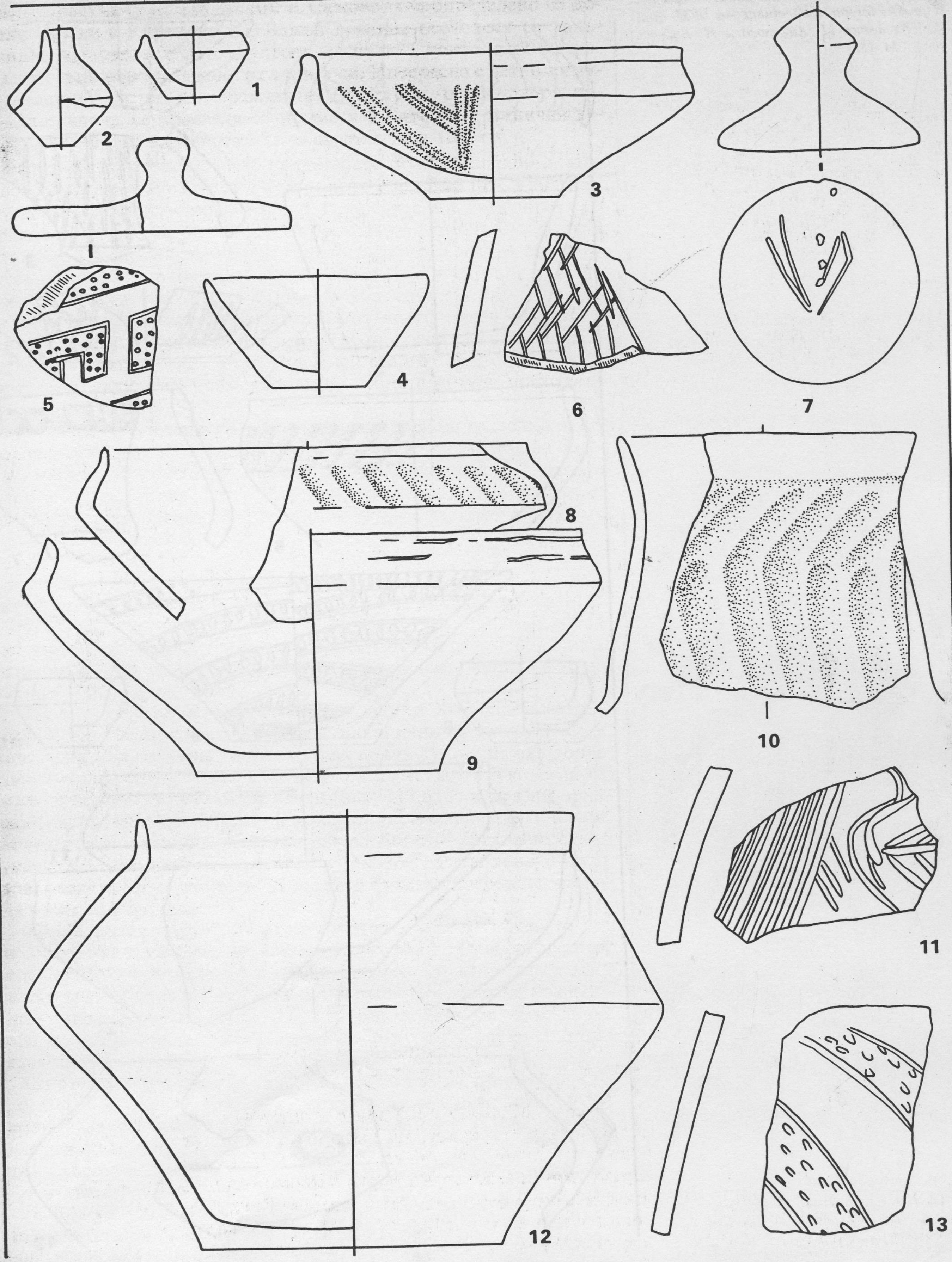
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Рис. 121б. Керамика от Подгорица (култура Подгорица — БКН—В) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов) (М 1:2)

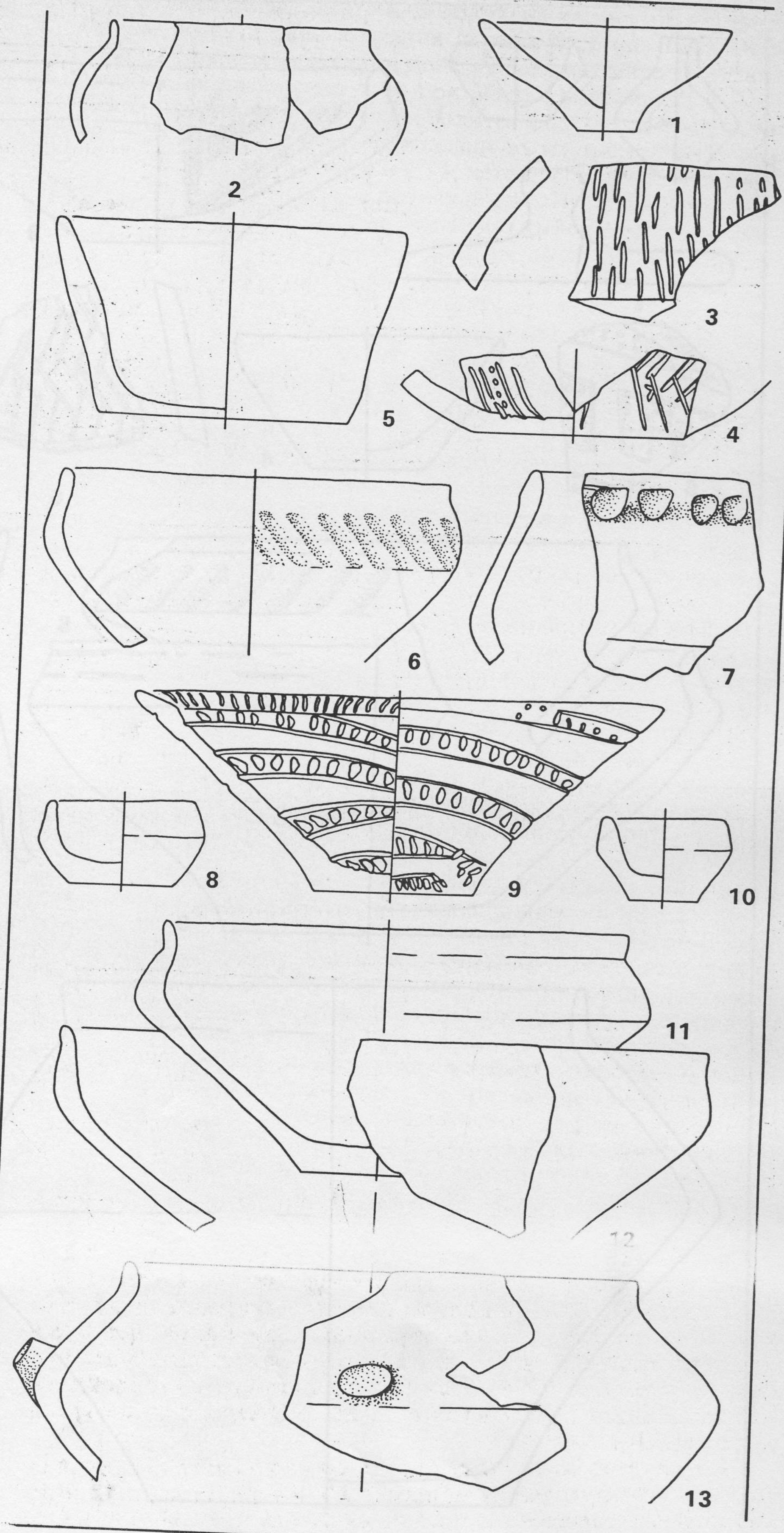

ричен израстък (рис. 118:3,7,10). В Самоводяне определено се долавят връзки с Караново III. Важна локална особеност са триъгълните олтарчета (т. нар. „култови масички“), които имат масивни израстъци във всеки един от ъглите си. Интересна е технологията на производство на керамиката. В тестото, особено при погрубите съдове, се проследяват примеси от дребни органични вещества — вероятно животински екскременти и шамот.

В рамките на разпадането на раннонеолитния Балкано-анатолийски комплекс се разпада и културното единство на Средна Северна и Североизточна България. Процесите на типологическо раздалечаване на двата района се проследяват, започвайки от последната фаза на ранния неолит, така че фазата Самоводяне има хронологически ограничена изява. В източната половина на ареала процесите на прехода от ранния към късния неолит имат понедиференциран характер, в резултат от което някои обекти от разглеждания период биват интерпретирани ту като финал на раннонеолитния комплекс, ту като начален етап от къснонеолитния, което на практика не променя нещата, но подчертава преходния характер на фазата БРН—С.

Културата Хотница бе разпозната като самостоятелно явление през 1959 г. от Е. Комша (Букурещ), който я обособи на базата на находките от неолитното селище Орловка край с. Хотница, Великотърновско (рис. 119)[91]. Тя е характерна само за Средна Северна България. Основната жилищна форма за тази култура е землянката, но централните сгради в селищата (Качица[92], Самоводяне — горните хоризонти) са наземни. Твърде вероятно е сградите от Качица да са били строени на леко повдигнати дървени платформи, за което говори обстоятелството, че под опожарените им деструкции не се откриват следи от подове. В Самоводяне е документирана мощна укрепителна система от ров и палисади, отнасящи се към този период. Става дума за най-ранната фортификация в България.

Типологията на керамиката на културата Хотница е твърде специфична. Наред със стандартните биконични съдове, украсени с канелюри, тук се срещат дълбоки биконични купи с висока долна и тясна горна част с липенранд на ръба на устието. Украсени са богато с канелюри, набодени ленти (рис. 119:6, 9) и врязан орнамент (рис. 119:5,6,8,11). Тази форма, но украсена по друг начин, е водеща и за къснонеолитната култура Боян — Джулещи отвъд Дунава, в Мунтуния[93]. Среща се и в Тракия[94]. В таблицата си за Карановската стратиграфия Г. Георгиев е указал погрешно хронологическата ѝ позиция.

Грубата керамика на културата Хотница е представена от ниски биконични гърнета и конусовидни купи. Особен интерес представляват триъгълните олтарчета т. нар. „култови масички“, които в ъглите си имат шайбовидни израстъци с врязани стъпаловидни знаци върху тях (рис. 208:4,5). Върху едно олтарче личат следи от моделирана седяща човешка фигурка[95], което е добро указание за връзката на този вид археологически инвентар с култа. Каните имат биконично тяло, високи цилиндрични шийки и са снабдени с дръжки с плоски израстъци. Тази форма има преки аналогии далеч на юг, в инвентара от селището Парадими при Комотини, Северна Гърция[96], и е едно доказателство за къснонеолитния характер на повечето от т. нар. среднонеолитен материал от този обект.

В културата Хотница се проследяват най-малко два основни етапа на развитие: ранен — представен в горните хоризонти на Самоводяне, и късен — представен от находките от Качица и Орловка.

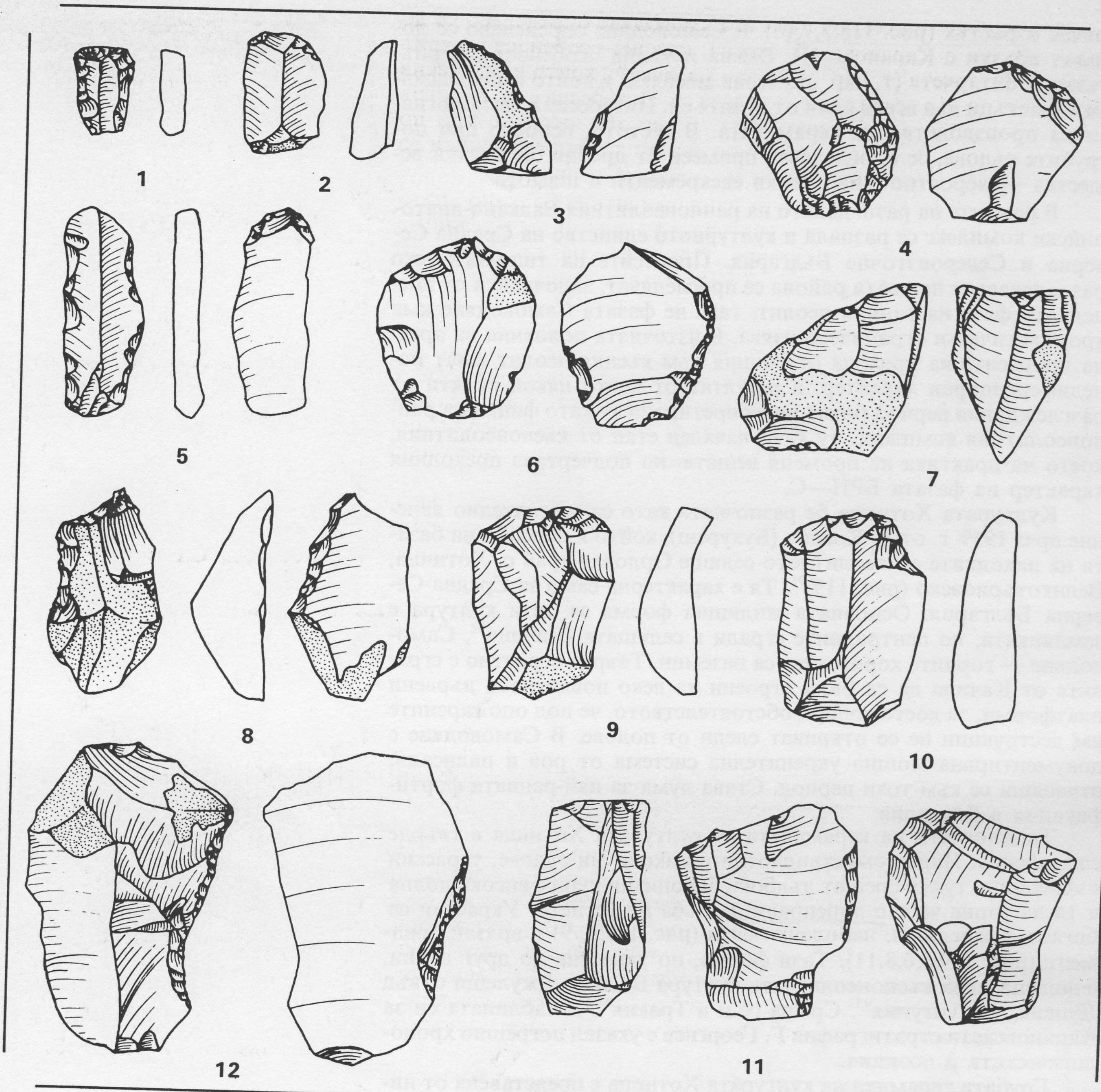

Рис. 122. Кремъчни артефакти от неолитното селище Подгорица (БКН—В): 12 — отломък с ретуш; 7, 11 — ядра; 1, 2, 9, 10 — стъргалки; 3, 6 — аморфни оръдия (М 1:1,5)

Рис. 123. Костена шпатула (1) и керамика от Г. Делчево, хоризонт I (култура Цоневo) (по Х. Тодорова и кол., 1975) (М 1:2)

Спецификата на керамичния комплекс на културата Хотница е ярка илюстрация на процесите на културната дезинтеграция, обхванала Балканския полуостров през късния неолит.

Късният неолит на Североизточна България до неотдавна беше почти неизследван. Едва спасителните разкопки на неолитното селище на платото до с. Подгорица, Търговищко[97], осъществени през 1980—1981 г. под ръководството на И. Ангелова и И. Вайсов, хвърлиха известна светлина върху тази проблематика. Селището Подгорица се състои предимно от землянки, които очевидно са стандартната жилищна форма на къснонеолитното население от Североизточната част на Балканския полуостров (фиг. 16). Разкрити са около 40 землянки и други вкопани обекти, сред които важно място заемат големи култови глинени олтари с фалически и други антропоморфни изображения. Очевидно олтарчетата,

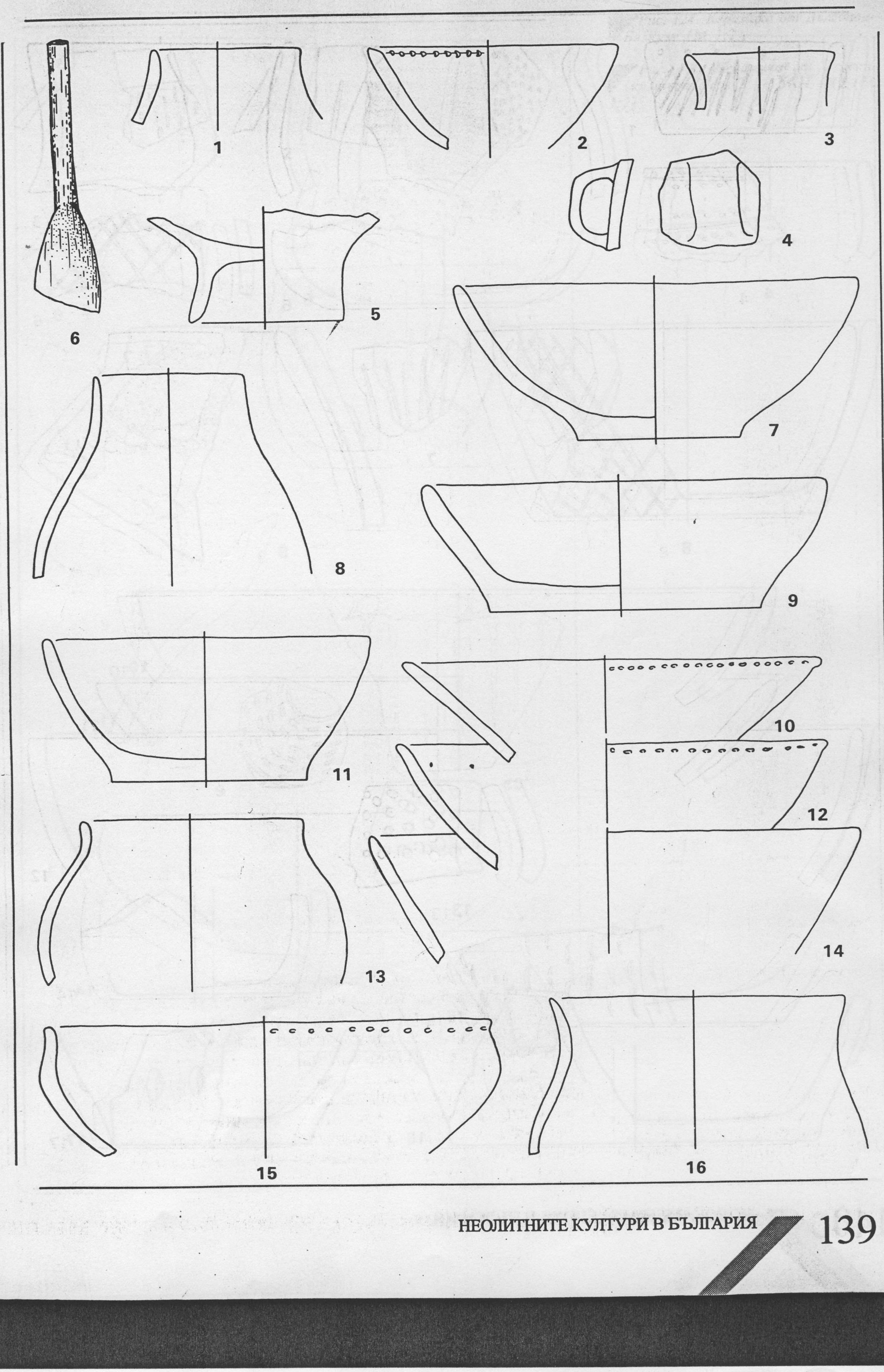
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

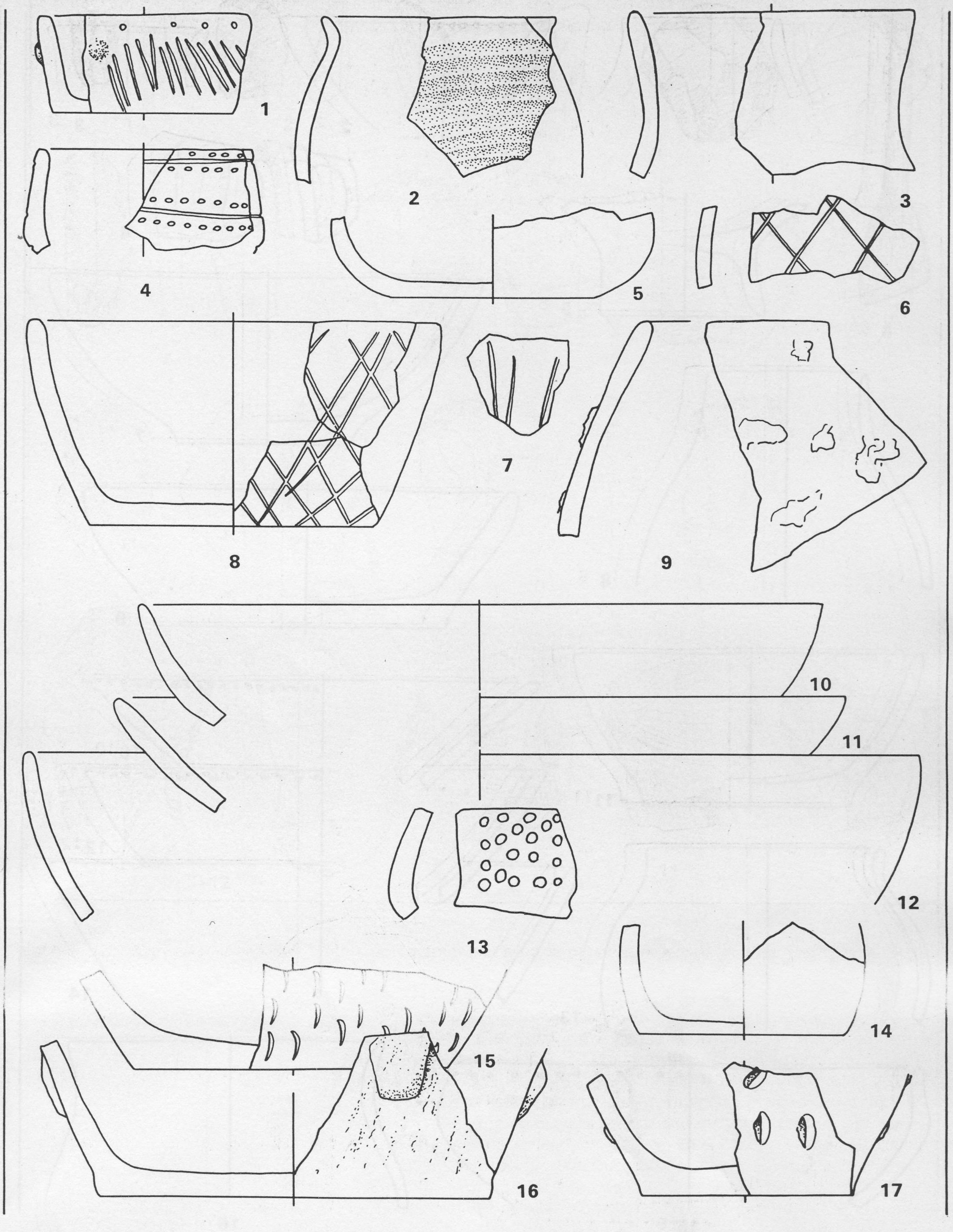
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

Рис. 124. Керамика от Дългопол-Балкузу (М 1:2)

Рис. 125. Керамика от Усоето (култура Усое I — БКН—В) (М 1:2)

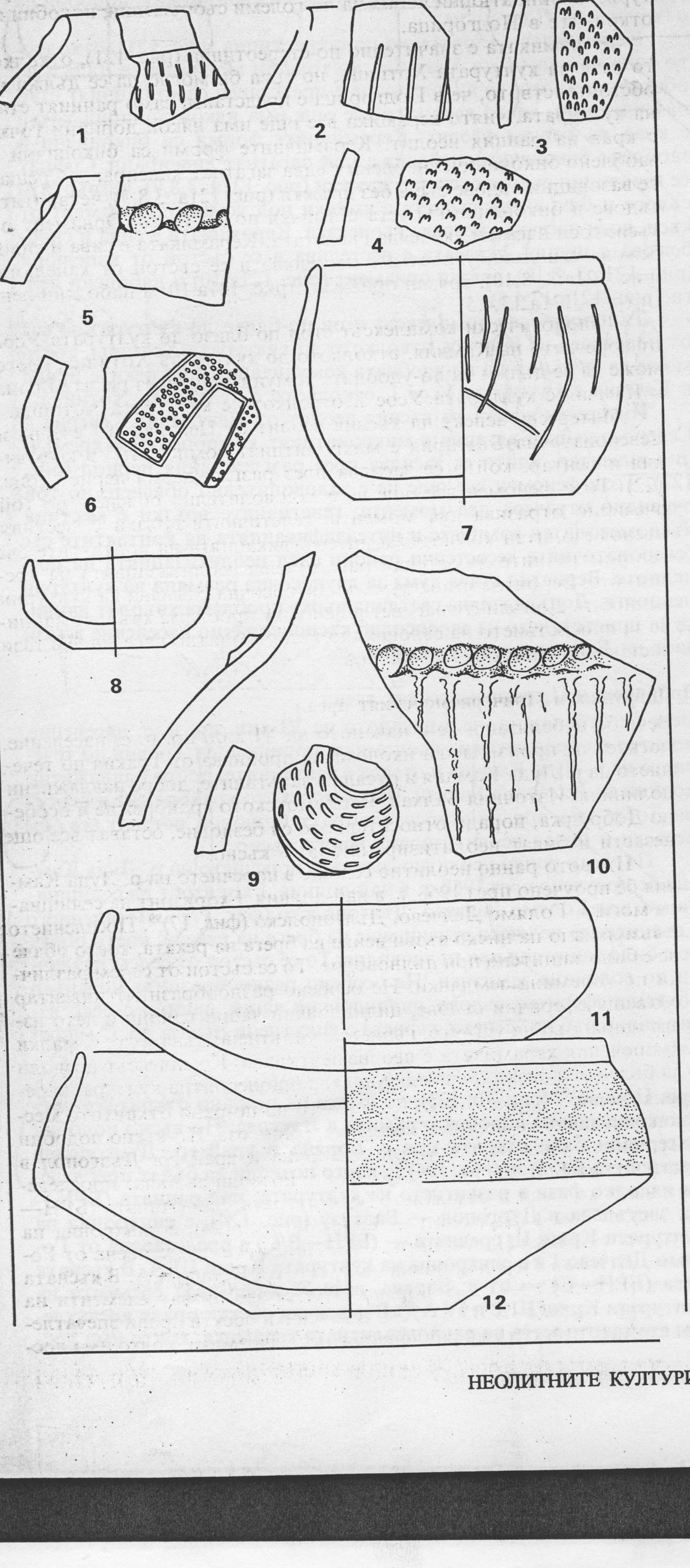

Рис. 126. Керамика от Усоето (култура Усое I — БКН—В) (М 1:2)

които се откриват в инвентара на неолитните и енеолитните култури, са миниатюрни копия на по-големи съоръжения, подобни на откритите в Подгорица.

Керамиката е значително по-стереотипна (рис. 121), отколкото тази на културата Хотница, но това би могло да се дължи на обстоятелството, че в Подгорица е представен само ранният етап на културата, чиято керамика все още има някои допирни точки с края на ранния неолит. Керамичните форми са биконични и заоблено биконични, снабдени с едва загатнат липенранд. Срещат се вазовидни съдове със и без дръжки (рис. 121а: 3,8,9), четвъртити съдове и биконични гърнета с ямички под устието. Орнамент от къси, коси насечки украсява гърнетата. Керамиката е сива и сивобежова с шупли, украсата е пестелива и се състои от канелюри (рис. 121а:3, 8,10), врязан орнамент (рис. 121а:10) и набодени ленти (рис. 121а:13,4,5).

Типологически комплексът стои по-близо до културата Усое от поречието на Камчия, отколкото до културата Хотница, което може да се дължи на по-удобната комуникация чрез реките Врана и Камчия с културата Усое I, отколкото с културата Хотница.

Интересен аспект на късния неолит от Централна Северна и Североизточна България е микролитният компонент[98] в кремъчния инвентар, който се засилва през разглеждания период (рис. 122). Този феномен все още не е задоволително обяснен, но той очевидно отразява два момента: генетичните връзки с местния късномезолитен комплекс и интензификацията на контактите със североизточните лесостепни райони след неолитизацията на последните. Вероятно става дума за двупосочна размяна на културни ценности. Допълнителна светлина върху проблема хвърлят данните за присъствието на европеидно късноенеолитно население в тази част на Балканския полуостров.

Добруджа и Причерноморският ареал

Вече бе отбелязано, че в началото на VI хил. пр. н. е. население, носител на произвеждаща икономика, прониква от Тракия по течението на р. Луда Камчия и отсяда в закътаните, добре навлажнени долини на Източния Балкан. Черноморското крайбрежие и особено Добруджа, поради относителното си безводие, остават все още незаети и биват неолитизирани много късно.

Първото ранно неолитно селище в поречието на р. Луда Камчия бе проучено през 1968 г. в най-долния, I хоризонт на селищната могила Голямо Делчево, Дългополско (фиг. 17)[99]. Селището е възникнало на ниско възвишение на брега на реката, което обаче не е било защитено при пълноводие. То се състои от седем различни по големина землянки. Не особено разнообразният инвентар обхваща сферични съдове, цилиндрични чаши, паници с леко извит навън ръб на устието, гърнета с уплътнени дъна и др. С малки изключения керамиката е неорнаментирана. Комплексът позволи да бъде идентифицирана една нова, раннонеолитна култура, наречена Цонево[100] (рис. 70; 123), по името на по-рано откритото местонахождение на подобна керамика в Лонгоза. По-късно подобни материали бяха открити при с. Боряна и край гр. Дългопол в местността Балкузу (рис. 124)[101], което позволи да бъдат проследени няколко фази в развитието на културата: най-ранната (БРН—В), застъпена в Дългопол — Балкузу (рис. 124), е синхронна на културата Криш II; средната — (БРН—В/С) е представена от Голямо Делчево I и е синхронна на културата Криш III А. В късната фаза (БРН—С) — от с. Боряна, вече се забелязват елементи на културата Криш III В и IV А[102]. Във всички обекти прави впечатление стандартността на раннонеолитната керамика, която има дос-

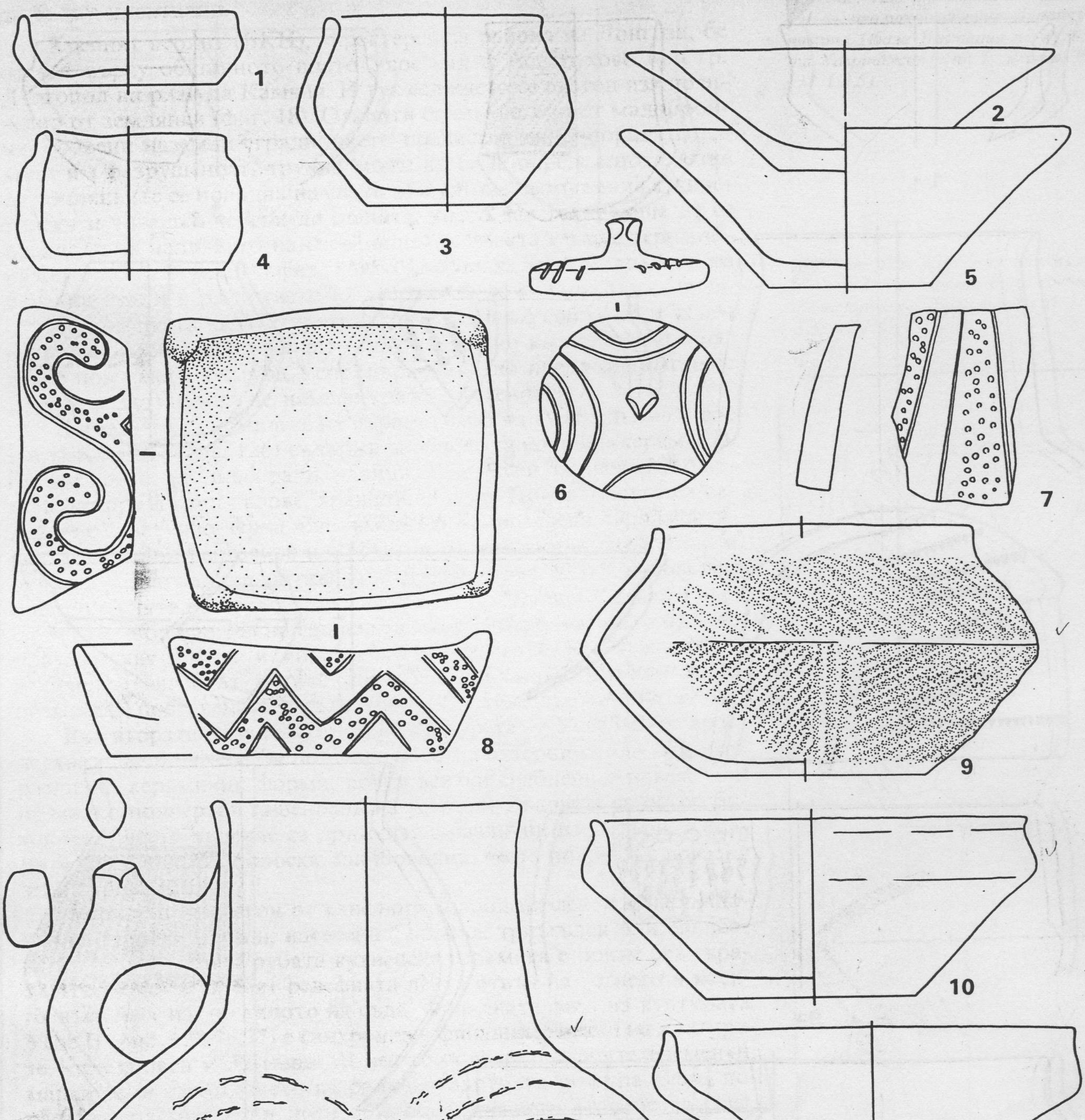
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

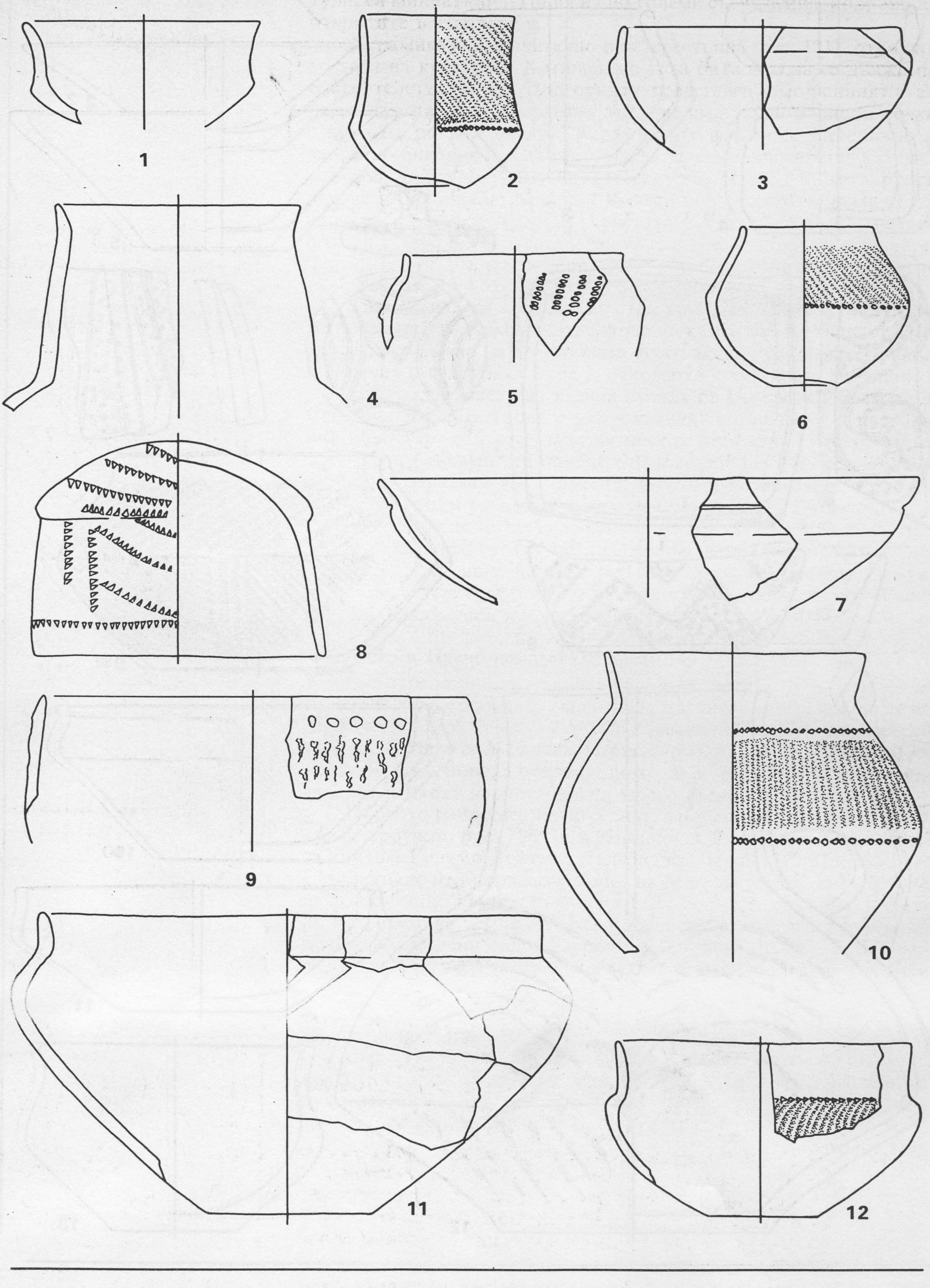
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

та общи черти с тази на културата Овчарово, без двете явления да бъдат идентични.

Късният неолит (БКН), характерен за района на Лонгоза, бе открит върху обширното плато Усое над с. Аспарухово при гр. Дългопол на р. Луда Камчия. И тук селището се състои изключително от землянки (фиг. 18). Открити са само следи от малобройни, особени наземни сгради, чието предназначение, поради голямата им разрушеност, трудно може да бъде определено. В една от землянките се попадна на следи от култови съоръжения с животински и човешки черепи до стената, което дава основание да се предположи наличието на светилище. За обекта е характерна хоризонталната стратиграфия, която позволява проследяването на отделни етапи в развитието на културата.

Спецификата на културата, представена в Усоето, даде основание за обособяването ѝ като самостоятелно къснонеолитно явление под името култура Усое (първоначално предложеното име „култура Златарски" не намери гражданственост).

Керамичният комплекс на първата фаза на културата — Усое I А (БКН—А) (рис. 126) съдържа заоблено биконични керамични форми почти без липенранд, паници, кани, купи, бъчвовидни гърнета, четириъгълни съдове, хранилища и др. Повърхността на съдовете е сива, сиво-черна или тъмнокафява, огладена. Орнаментацията е крайно пестелива и се състои от канелюри, барботина и врязани зигзаговидни мотиви, тип Дудещи (рис. 125). Специфична е технологията на изработване на съдовете. При по-голямата част от тях като опоснител на глинената маса са използвани органични примеси, като плява и животински екскременти. В резултат след изпичането черепът остава порьозен, по-хидроскопичен, което позволява поставената в съда храна да се поддържа по-хладна.

Във втората фаза (БКН—В) на културата — Усое I В, се проследяват две подфази. За по-ранната са характерни около двадесет различни керамични форми, почти всички снабдени с повече или по-малко подчертан липенранд на устието. Съдовете са остро биконични, често явление са дръжките с различни израстъци. Капаците на съдовете са плоски, шайбовидни, често покрити с врязани знаци (рис. 126:6).

Украсата се състои от канелюри, набодени ленти и набожданият на широки площи, нанесени с кръгъл, триъгълен или елипсовиден инструмент. Грубата кухненска керамика е почти без украса. Изключение правят релефната лента отвън на устието и косите, къси насечки по тялото на съда. Финалната фаза на културата Усое II (рис. 128,76,77) е синхронна с финалните етапи на културите Калояновец и Хотница. В нея се появяват първите елементи, маркиращи зараждането на ранноенеолитната култура Сава, поради което този етап носи още обозначението Протосава (рис. 77)[104]. Характерен белег при керамиката е коренната промяна в технологията на изработването и орнаментирането ѝ. Като опоснители вече почти не се използват органични примеси. Вместо тях в глината се поставя значително количество фин пясък. Това позволява производството на тънкостенни и здрави съдове, но пречи на трайната спойка с шлика, който като правило е вече опадал от съдовете при откриването им. Сред керамичните форми има конични блюда, дълбоки, почти цилиндрично-конични купи, фусбодени (рис. 177:4). Канелюрата като средство за украса отстъпва на заден план, за да направи място на набодения орнамент, на техниката фурхенщих и на фино врязаните мотиви. Срещат се широки жлебове и релефно налепени ленти. Основният цвят на керамиката е светлосив, но има и съдове с червено и петнисто черно-червено или червено-сиво опалване.

В културата Усое могат да бъдат проследени редица общи

Рис. 127. Керамика от землянка I — неолитно селище Дуранкулак-нивата (фаза Блатница на културата Хаманджия) (по Т. Димов, 1982) (М 1:2,5)

Рис. 128. Керамика от култура Усое II-Протосава от Усоето при с. Аспарухово, Варненско (М 1:3,5—2,3; М 1:4—1,3)

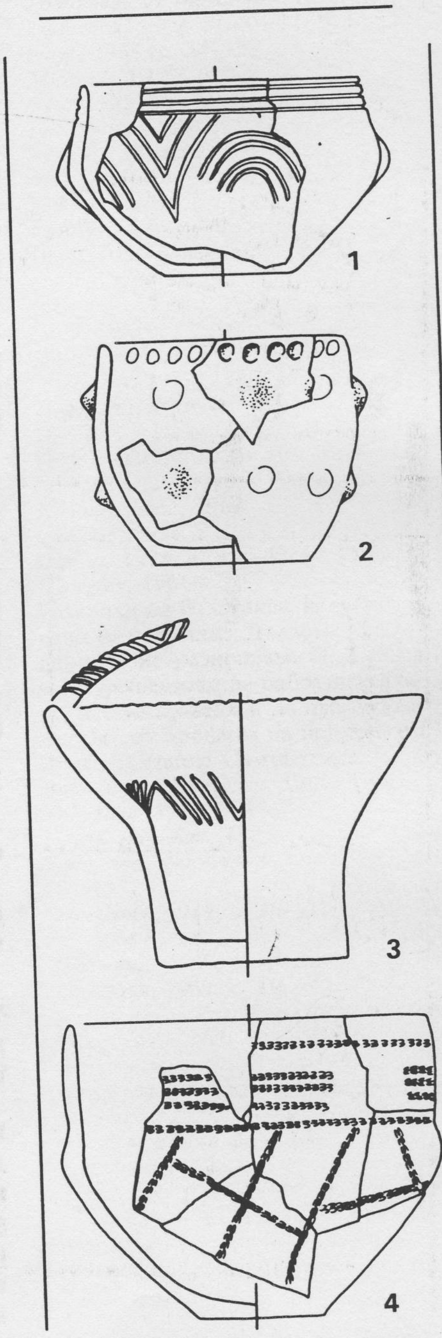

за целия къснонеолитен Долнодунавски комплекс елементи, сред които важно място заема т. нар. „винчанска" набодена лента, която очертава спираломеандри, волути, меандри и зигзаги. Този мотив е очевидно характерен за целия Долнодунавски комплекс и не може да се приписва само на една отделна култура.

Добруджа е една от най-късно неолитизираните територии на Балканския полуостров не само поради спецификата на природо-географските данни, но и поради факта на относителната си географска изолираност. Производящата икономика тук се появява едва в началото на късния неолит, с отсядането на тази територия на носителите на културата Хаманджия I, фаза Блатница — Головица (рис. 127). Въпросът за генезиса на културата Хаманджия бе многократно дискутиран в литературата[105], без да се стигне до убедително решение, защото за нея се съдеше по керамиката от развитите ѝ етапи. Едва след откриване на първата ѝ фаза, което постигнаха Т. Димов и П. Хашоти[106] независимо един от друг, стана ясно, че културата Хаманджия е най-източното звено на Долнодунавския късноеолитен комплекс и се е формирала едновременно с формирането на целия комплекс.

Културата преминава през четири фази на развитие, първите две от които се отнасят към късния неолит. В първата ѝ фаза (БКН—А) още могат да се открият отделни ретардиращи финалнонеолитни елементи, като quasi възжести дръжки и др., но общата типология на фазата е вече определено къснонеолитна. Тя се характеризира с паници с широк фуниевидно оформен перваз, биконични съдове, цилиндрични чаши, вазовидни биконични форми с ниска шийка, украсени с набодени ленти, и др. Богато орнаментирана с фини канелюри и набождания е черната, фино изработена керамика. Срещат се съдове с високи шийки и високи капаци с набоден орнамент.

Керамиката от ранната фаза на култура Хаманджия позволява да бъдат проследени преки контакти с културата Боян — Болентинеану (рис. 74: 1—3; 75:2) от Мунтения[107].

За втората фаза на културата Хаманджия (БКН—В) хронологически определяща е типологията на керамиката с врязаната украса, която се среща главно върху питоси и делви. Тя е почти идентична с тази на фазата Протосава на културата Усое (Усое II) и е разпространена главно в Южна Добруджа, което е закономерно. Регистрирани са контакти и с културата Боян — Джулещи (Мунтения), по-ясно изразени от своя страна в Северна Добруджа.

Ролята на контактната зона между Балканския полуостров и земите северно и североизточно от Черно море, която се пада на Добруджа през цялата праисторическа епоха, ясно се очертава още през този ранен период.

Североизточните контакти са намерили отражение и в антропологическите особености на тукашното къснонеолитно население, сред което често се среща протоевропеидният расов тип[108]. За контакти говорят и редица общи белези в погребалните обичаи, характерни за неолита на Добруджа и за Днепро-Донецкия ареал[109], но засега не е ясно дали става дума за диахронни или синхронни връзки.

Сред културите на Долнодунавския къснонеолитен комплекс най-самобитни черти притежава културата Хаманджия. Това се дължи на обстоятелството, че тя е най-източното звено на този комплекс. Относителната географска особеност на района, образуващ през VI хил. пр. н. е. своеобразен полуостров между Дунав и Черно море, несъмнено е допринесла за по-голямата самобитност на тази култура. От друга страна, широките комуникационни възможности, които са предлагали двете основни транспортни ар-

терии за епохата — р. Дунав и Черно море, очевидно не са били без значение за формирането на облика на културата Хаманджия и в частност на нейната особено характерна идолна пластика (рис. 188), в която се проследяват и определени анатолийски черти.

БЕЛЕЖКИ КЪМ 4 ГЛАВА

1 *Aslanis*, 1989; *Николов, В.*, 1987в.
2 *Aslanis*, op. cit.
3 *Тодорова*, 1979, с. 107—108, 223.
4 *Gaul*, 1948, 21—31.
5 *Чохаджиев, М.*, 1988, с. 54—67.
6 *Tchohadjiev, S., A. Bakămska*, 1990.
7 *Богданович*, 1987; *Srejović*, 1971, 1974.
8 *Gimbutas*, 1973a, 1973b.
9 *Mellaart*, 1967, Taf. 109—112; *Mellaart*, 1970.
10 *Чохаджиев, М.*, 1980.
11 *Pavúk, Čochadžiev, M.*, 1984, с. 200—202; *Čochadžiev, M.*, 1983.
12 Става дума за хоризонтите Кремиковци I, Челопеч, Мирково I и др.
13 *Николов, В.*, 1981; 1984.
14 *Otto*, 1985, с. 35, 42, 45.
15 *Пак там*, Taf. 16.
16 *Чохаджиев, М.*, 1988, с. 67 — пласт IIa: Перник III—I, Гълъбник II.
17 *Georgiev*, 1981, с. 40, 90.
18 *Pavúk, Čochadžiev, M.*, 1984, с. 203—209, Abb. 9—12.
19 *Georgiev, Nikolov, Nikolova, Čochadžiev, S.*, 1986, Abb. 12.
20 *Николов, Б.*, 1975, обр. 13.
21 Оборки от повърхността на селището, направени от авторите.
22 *Петков*, 1928, с. 187; 1964, с. 45.
23 *Николов, В.*, 1988; и лични наблюдения на Х. Тодорова.
24 *Dimitrieviċ*, 1968, с. 45—48. С. Димитриевич синхронизира т. нар. спиралоидна фаза А на културата Старчево с Караново I (?), а спиралоид B — с Караново II и III (с. 64).
25 *Pavúk, Čochadžiev, M.*, 1984, Abb, 1, 2, 4, 9.
26 *Lazarovici*, 1979.
27 *Панайотов*, 1987, с. 58. Вероятно при това находище става дума за некропол intra murum.
28 *Тодорова*, 1976. Откритите миниатюрни черно рисувани фрагменти от селищата Певец и Овчарово—платото, не са публикувани.
29 *Николов, Б., И. Вайсов*, 1985.
30 *Николов, Б.*, 1974, обр. 14—15.
31 *Nica*, 1977.
32 *Николов, Б.*, 1974, обр. 18—21.
33 *Georgiev, Nikolov, Nikolova, Čochadžiev, S.*, 1986, Abb. 16—17.
34 *Lazarovici*, 1984.
35 *Георгиев, В. Николов*, 1983; 1987.
36 *Перничева, Кулов*, 1984; 1988.
37 *Тодорова*, 1986, с. 23; Вайсов, 1984, с. 33—63
38 Проучвания на авторите върху археологическите материали от Курило — частна колекция на К. Петерс.
39 *Николов, Б.* 1976; 1980.
40 *Georgiev, Nikolov, Nikolova, Čochadžiev, S.*, 1986, с. 150.
41 *Перничева*, 1979a; 1980; 1988.
42 *Николов, Б.*, 1976; 1980.
43 *Динчев, В., С. Александров*, 1985. Те обаче не са открили къснонеолитни материали. Оборките, направени от Х. Тодорова в западния край на обекта, показаха наличието на къснонеолитно селище. Находки от него се намират и в частна колекция в гр. Драгоман.
44 *Радунчева, В. Николов*, 1984; 1985.
45 *Renfrew*, 1987.
46 *Тодорова, Бояджиев*, 1986, с. 19.
47 *История на България, т. I*, 1976, с. 57—59.
48 *Пак там.*
49 *Todorova*, 1989, 1990b.
50 *Георгиев*, 1963, с. 158; 1974, с. 7—8,15
51 *Георгиев*, 1962, 1963; 1966.
52 *Georgiev*, 1972b, *Катинчаров*, 1969.
53 *Детев*, 1950.
54 *Nikolov, V.*, 1989. Установен е още в Крумовград, Кърджали, Старозагорски минерални бани, Мъдрец, Мулдава, Ракитово и Симеоновград.
55 *Georgiev*, 1966, с. 65—74
56 *Mellaart*, 1967, Abb. 56, Taf. 121; *Nikolov, V.*, 1989, с. 29.
57 *Todorova*, 1989.
58 *Hiller, Georgiev*, 1986; 1987.
59 *Georgiev*, 1978.
60 *Детев*, 1948; 1960.
61 *Миков*, 1958.
62 *Georgiev*, 1961, с. 63—65.
63 *Georgiev*, 1972b, с. 82—86.
64 Това е една типично тесалийска форма.
65 *Georgiev*, 1961, с. 71.
66 *Димитров*, 1968; 1976.
67 *Кънчев, М.*, 1973; *Kănčeva*, 1984.
68 *Drăgan, Arinei*, 1987. Вж. спадането на температурите около 5500 г.
69 *Кънчев, М.*, 1973.
70 Материалите от платото Карасура при Рупките, Чирпанско, произхождат от оборки на Г. Попгеоргиев, комуто дължим благодарност за предоставянето на находките.
71 *Димитров*, 1968.
72 *Димитров*, 1976.
73 *Койчев*, 1959, с. 94.
74 Непубликувани находки от обхожданията на М. Йоздуган от Истанбулския университет. Дължим му благодарност за предоставената ни възможност да се запознаем с материалите.
75 *Радунчева*, 0000.
76 *Пейков*, 1972.
77 *Тодорова*, 1979в, Карта 2.
78 *Тодорова*, 1976a, с. 10—12.
79 *Todorova*, 1989, с. 11—12, Taf. 2.
80 *Hopf*, 1988, с. 34—36.
81 *Milojčić*, 1975; 1976.
82 *Otto*, 1985, 46—56; *Theocharis*, 1973.
83 *Богданович*. 1987.
84 Констатация на В. Попов.
85 *Миков, Джамбазов*, 1960, с. 212—213.
86 Единични бяло рисувани фрагменти от този район е открил П. Станев в Орловец.
87 *Станев*, 1979a; 1981; 1982; 1983; 1985; 1987.
88 *Панайотов*, 1987; 1988.
89 *Ангелова*, 1979; 1980; 1983; 1984.
90 *Тодорова, Василев и кол.*, 1983, с. 15—20.
91 П. Станев определя тези материали като „култура Самоводяне"; *Комша*, 1962, 1963.
92 *Станев*, 1986.
93 *Comşa*, 1978, с. 45—48.
94 *Georgiev*, 1961.
95 Разкопки на П. Станев, непубликувани материали. Дължим благодарност на разкопвача П. Станев за разрешението да работим с откритите материали и да публикуваме част от профила на проученото от него селище Самоводяне.
96 *Bakalakis, Sakellariu*, 1981, Tabl.
97 *Ангелова*, 1983; 1984.
98 *Нгуен Ван Бин*, 1985.
99 *Тодорова, Василев и кол.*, 1983, с. 15—19.
100 *Todorova*, 1989, с. 10—11.
101 Оборки на Д. Златарски; *Todorova*, 1989, с. 6—7.
102 *Todorova*, 1989, с. 10.
103 *Тодорова*, 1973в. При откриването на обекта той бе отнесен към средния неолит. Най-ранните находки от Усоето се отнасят към началото на БКН—А и са синхронни с Винча A_3.
104 *Тодорова*, 1973в.
105 *Berciu*, 1955, с. 40—46.
106 *Т. Димов*, 1983; *Haşoti*, 1992.
107 *Пак там.*
108 *Nekrasov*, 1958; *Nekrasov et ot.*, 1963.
109 *Тодорова*, 1983.

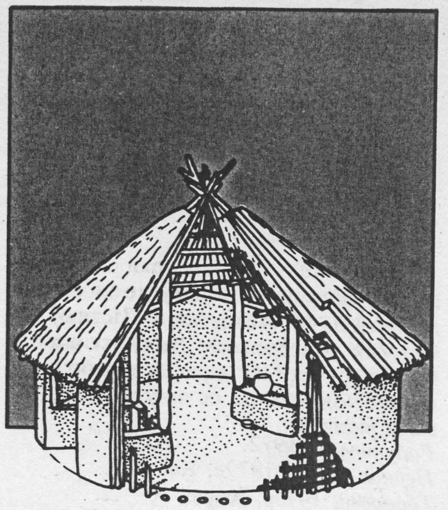

5. СЕЛИЩА И АРХИТЕКТУРА

Проучвания върху структурата и общата планировка на едно праисторическо селище са възможни само при условие че е разкрита голяма част от площта му. Това предполага широкообхватни археологически разкопки, които не бяха по силите на праисторическата археология у нас преди Втората световна война. Едва през последните десетилетия благодарение на значителните инвестиции в науката получихме възможност да добием представа за общия характер и структура на неолитните селища. Проучени на достатъчно голяма площ са днес неолитните обекти: Караново (фиг. 19), Чавдар, Гълъбник, Голямо Делчево I (фиг. 17), Овчарово — гората (фиг. 13, 15), Подгорица (фиг. 16), Хлебозавода при Н. Загора (фиг. 20), Тополница (фиг. 21), Самоводяне, Качица и

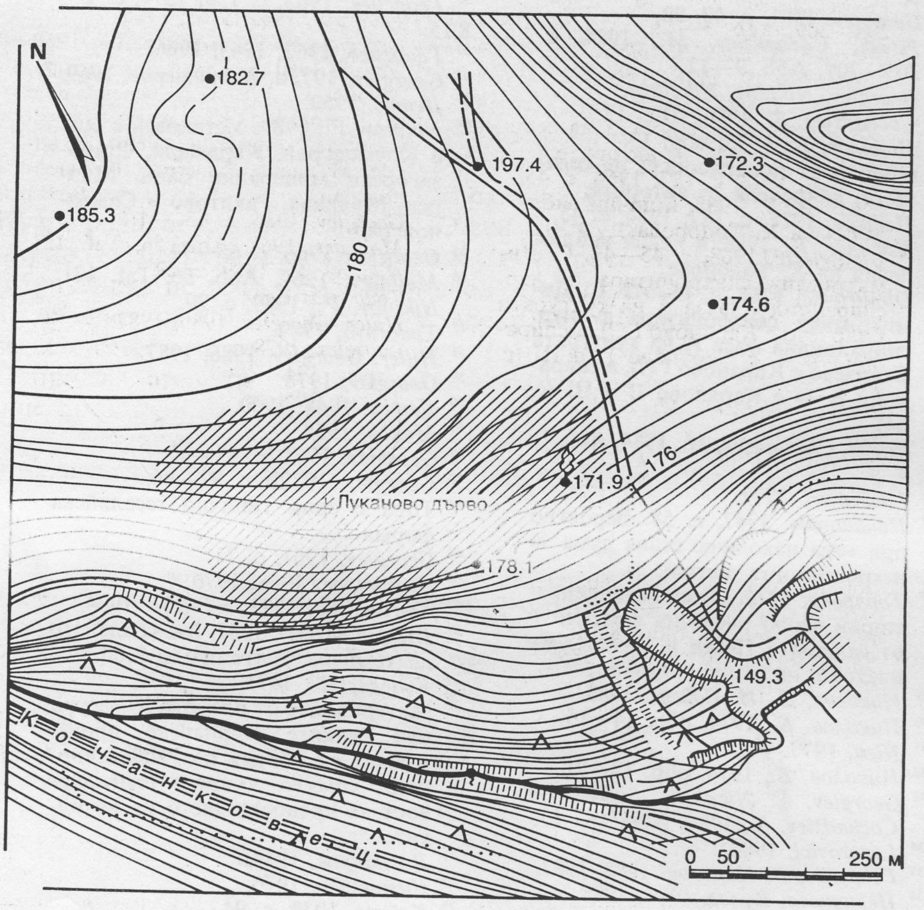

Фиг. 11. Тахиметрична снимка на местността, в която е разположено раннонеолитното селище Градешница (Мало поле — Луканово дърво)

др. Разпръснати в различни части на страната, те дават представа за локалните особености в строителните и поселищните традиции, при които се проследяват съществени различия наред с някои общи за целия Балкански полуостров елементи.

За разполагане на селищата винаги са били избирани такива райони, които или са в непосредствена връзка с обширни, добре навлажнявани долини, или представляват удобни възвишения в близост до заливната тераса на равнините (фиг. 11, 12). Оградеността на терена, избран за селище, от оврази, реки или дерета е задължително изискване, произтичащо от търсената природна защитеност, а също и като база за евентуални допълнителни фортификационни мероприятия. При селища, чиито раннонеолитни пластове са погребани и дори се намират под днешното ниво на подпочвените води, тази конфигурация на терена днес не личи, но в древността е била безусловно налице. На север от Балкана друго важно условие за основаване на неолитно селище е близостта на последния, вероятно с оглед на широките възможности за лов и събирателство, които той е предлагал. Раннонеолитни обекти липсват в равнинните части на Дунавската равнина както у нас, така и в съседна Румъния — в Мунтения. Изключение прави малък Преславец, на р. Дунав, но там има льосов гред и езеро, определящо локалната специфика на ареала. Селищата от късния неолит са разположени твърде често върху обширни плата (Усое, Качица, Дуранкулак, Подгорица, Нова Загора — Хлебозавода). За тях е характерна предимно вертикална, а не хоризонтална стратиграфия.

В най-плодородните райони, където са налице оптимални условия за дълготрайно отсядане, каквито са Тракия, долините на р. Янтра, р. Блатна (Радомирско) и др., още през ранния неолит

Фиг. 12. Тахиметрична снимка на местността, в която е разположено къснонеолитното селище Подгорица

Фиг. 13. План на субструкцията на неолитното селище Овчарово-гората (разкопки на И. Ангелова)

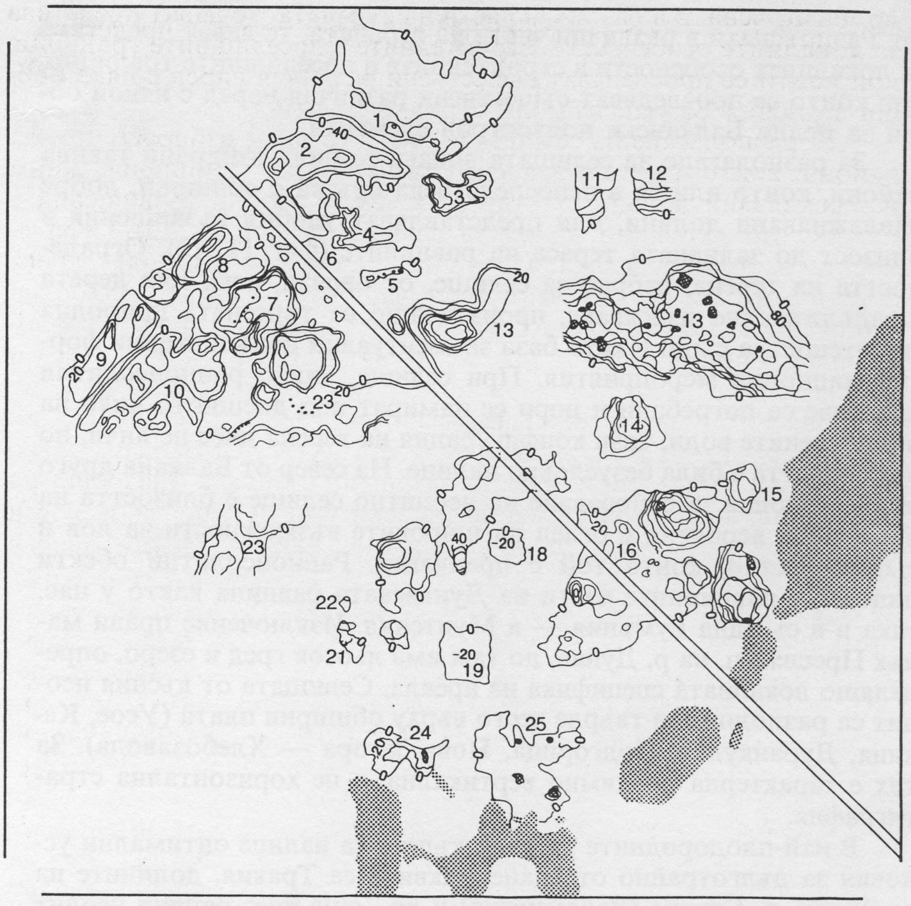

са се образували селищни могили. Те са характерни предимно за Тракия, където на места върху тях се проследяват праисторически селища до средата на бронзовата епоха (Езеро, Караново и пр.). Въобще земите в южната част на Балканския полуостров могат да бъдат разглеждани като част от класическата територия на разпространение на селищните могили с център Близкия изток. Очевидно само медитеранските климатични условия създават оптимален екологичен фон за развитието на тази интересна изява на дълготраен поселищен континуитет.

В Западна България неолитните селищни могили са малко на брой (Гълъбник, Курило, Чавдар, Мирково и др.). На североизток от Балкана засега е позната само една — Самоводяне. Малобройни са неолитните селищни могили и в Югославия. Най-северният им представител е селищната могила Винча. Интересно е да бъде отбелязано прекъсването на живота върху селищните могили у нас (извън Тракия) към края на късния неолит, от една страна, и възникването на цяла система от селищни могили на север от Балкана в края на ранния и през средния енеолит[1]. Това става в момента, когато в рамките на кулминацията на Климатичния максимум медитеранският облик на климата се разпространява и на север от Балкана.

За епохата на неолита в северната част на Балканския полуостров са по-типични откритите селища, разположени на платата, където могат да бъдат проследени в отделни случаи по няколко жилищни хоризонта един върху друг (Овчарово — гората). Интересна картина получаваме от селището в община Слатина в София[2], където на платото на западния бряг на р. Слатина (приток на р. Искър) се проследява огромно неолитно селище с хоризонтална стратиграфия, а в най-дълго използувания терен се очертава

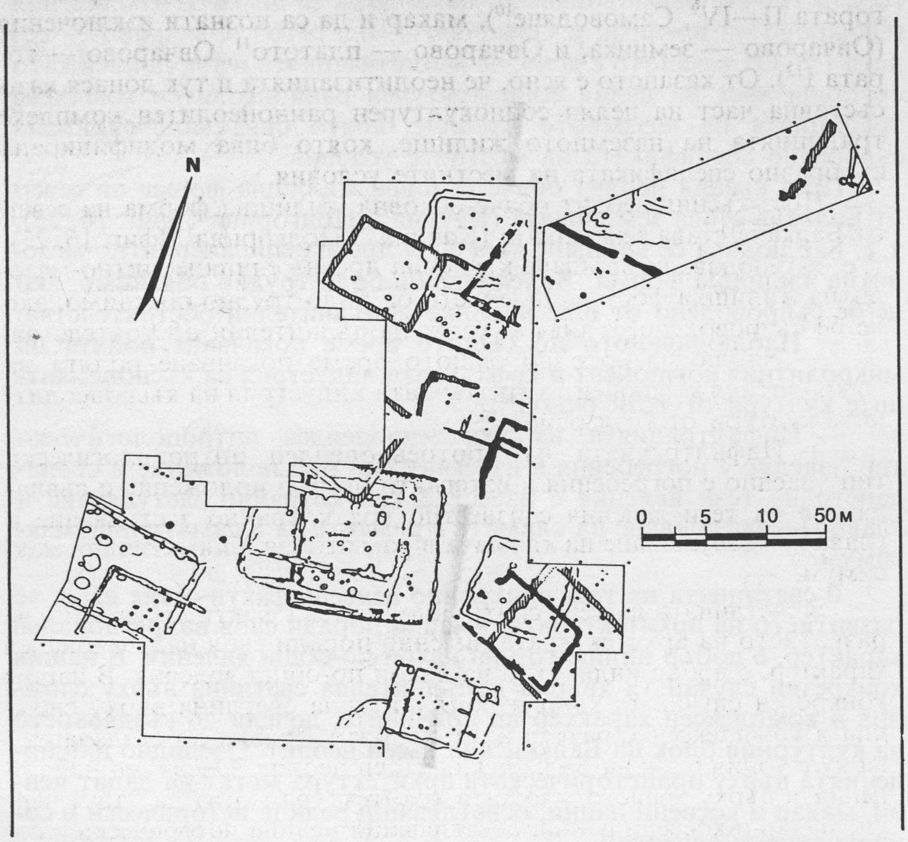

Фиг. 14. План на неолитното селище в Неа Никомедия (по S. Synos, 1971)

малка селищна могила.

В определена зависимост от тези закономерности стоят и жилищните форми, използувани от неолитното население на страната. В Тракия и Западна България доминира наземната сграда (рис. 130, 133), в североизточната чст на страната — землянката (рис. 134), а в Софийско и Средна Северна България се срещат и двете форми. В разпространението им има обаче известни хронологически различия. Така във Великотърновско за ранния неолит са характерни предимно наземни сгради, а за късния неолит — землянки. Разгледани глобално, тези явления очертават две противоположни сфери на разпространение. В Близкия изток, Гърция и Тракия през неолита се проследяват само наземни сгради. Тяхното разпространение следва основния път на неолитизацията на Европа — Вардар—Нишава, Струма—Искър и Струма—Нишава, Средния Дунав и Централна Европа. Културата на линеарната керамика в Средна Европа също е култура с наземни сгради.

Антропологическият тип на неолитното население в обсега на тези територии е преобладаващо медитерански[3], едно обстоятелство, което е от съществено значение за по-нататъшния ред на изложените тук съображения.

В североизточната част на Югоизточна Европа — Добруджа, Молдавия и Южна Украйна, традицията на епипалеолитната и мезолитната землянка се запазва като господствуваща жилищна форма до първата половина на V хил. пр. н. е. — т. е. през целия неолит и отчасти и в началото на енеолита (Сороки[4], Лука Врублевецкая I[5], Дуранкулак[6] (фиг. 24), Голямо Делчево I[7] (фиг. 17) и др.).

Между тези два основни ареала Североизточна и Средна Северна България заемат междинна позиция и показват особено интересно преплитане на двете явления. През ранния неолит тук

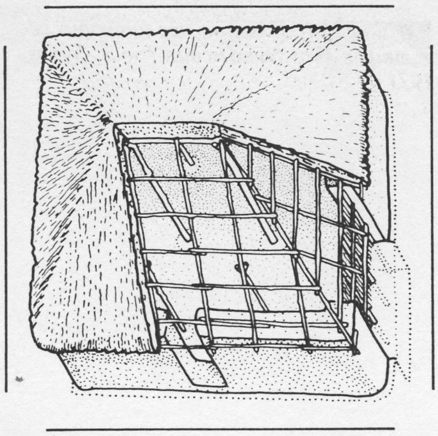

Рис. 129. *Графична реконструкция на едно от неолитните жилища от Неа Никомедия, поглед отгоре (по S. Synos, 1971)*

сградите са предимно наземни (Поляница-платото[8], Овчарово — гората II—IV[9], Самоводяне[10]), макар и да са познати изключения (Овчарово — земника, и Овчарово — платото[11], Овчарово — гората I[12]). От казаното е ясно, че неолитизацията и тук донася като съставна част на целия социокултурен раннонеолитен комплекс традицията на наземното жилище, която бива модифицирана съобразно спецификата на местните условия.

През късния неолит обаче основна жилищна форма на север от Балкана става землянката (Качица[13], Подгорица[14] (фиг. 16, 23), т. е. наблюдава се връщане към една древна епипалеолитно-мезолитна жилищна форма. Явлението би било трудно обяснимо, ако не бе съпроводено от още няколко допълнителни обстоятелства:

— Наблюдаваното по същото време покачване ролята на микролитния компонент в кремъчната индустрия на късноонеолитните култури от този район[15];

— Инфилтрацията на протоевропеиден антропологически тип[16] заедно с погребения в изтегнато по ръб положение и съвпадането на тези явления с известно краткотрайно застудяване и главно — засушаване на климата в рамките на Климатичния максимум.

В светлината на тези синхронно изявени факти става ясно, че развитието на архитектурата, именно поради своя надрегионален характер, е добър индикатор на някои по-общи явления. В нашия конкретен случай тя хвърля допълнителна светлина върху сложния и комплексен характер на причините, довели до създаването на културния блок на Балканския късен неолит. Очевидно наблюденията върху праисторическата архитектура могат да дадат ценни, макар и косвени данни, осветляващи редица исторически и социокултурни аспекти[17].

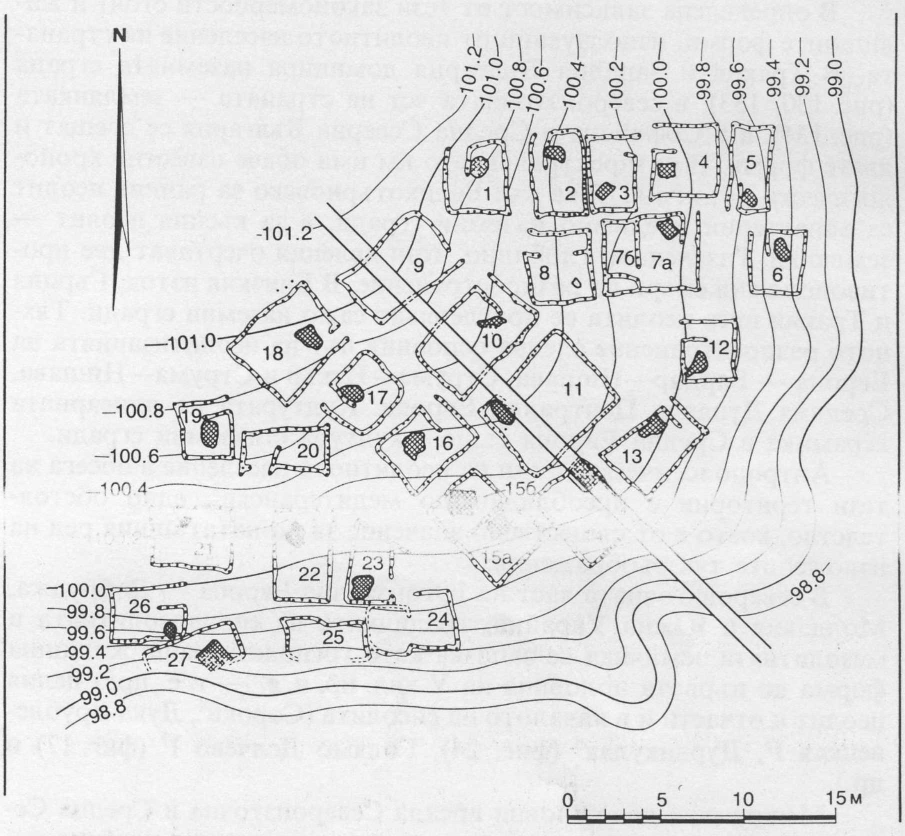

Фиг. 15. План на I хоризонт на неолитното селище Овчарово-гората (разкопки на И. Ангелова)

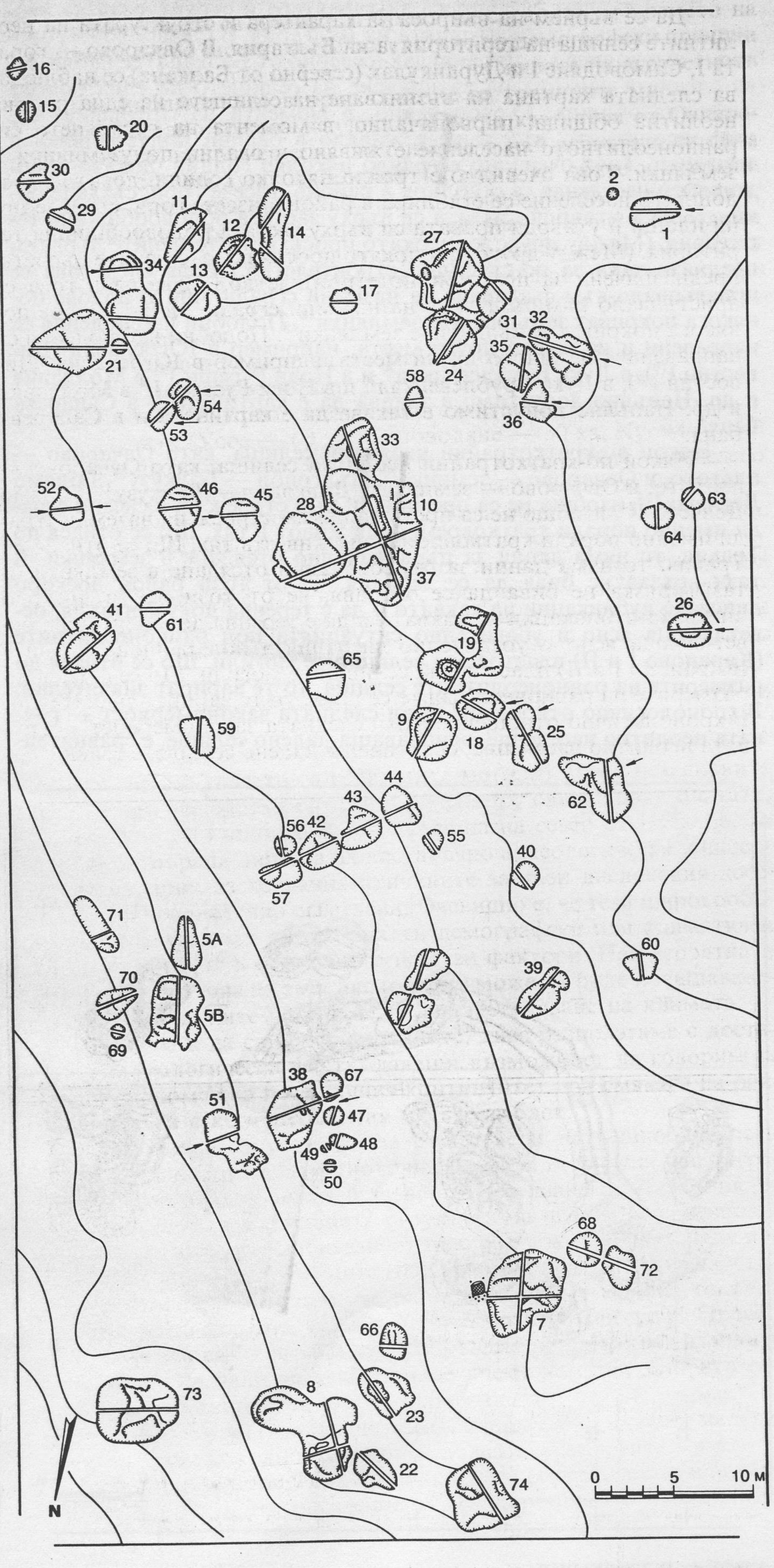

Фиг. 16. План на къснонеолитното селище Поляница, култура Поляница (разкопки на И. Ангелова и И. Вайсов)

Да се върнем на въпроса за характера и структурата на неолитните селища на територията на България. В Овчарово — гората I, Самоводяне I и Дуранкулак (северно от Балкана) се наблюдава следната картина на възникване на селището на една родова неолитна община: първоначално, в момента на отсядането си, раннонеолитното население е живяло в овални полуземлянки и землянки. Това очевидно е траяло няколко години, докато новодошлото население се етаблира в района, изсече гори, създаде орни площи и утвърди правата си върху заетата родовообщинна територия. (Между другото и докато просъхнат отсечените дървета, предназначени за по-стабилно строителство.) Едва след това се пристъпвало към създаване на наземни сгради, чиито подове понякога покриват запълнените землянки[18]. Подобни наблюдения са направени и на много други места, например в Югославия (Дивостин I[19]), в Лука Врублевецкая[20] и в Нови Русещи I[21] в Молдавия и др. Напълно допустимо е такава да е картината и в Сапарева баня.

Някои по-краткотрайни неолитни селища, като Овчарово — платото, и Овчарово — земника[22], Дългопол — Балкузу[23], Голямо Делчево I[24], изобщо не са преминали към строеж на наземни сгради именно поради кратковременния живот в тях. Що се отнася до Тракия, то няма данни за първоначално отсядане в землянки. В тази връзка не бива да се забравя, че от този район доскоро липсваха публикации на каквато и да е теренна документация, осветляваща ясно и убедително ситуацията под раннонеолитните (Караново I и II) пластове на селищните могили. Що се отнася до размерите на раннонеолитните селища, то те варират значително. В хронологично отношение важи следната закономерност — групата неолитно население, основаваща дадено селище, е сравнител-

Фиг. 17. План на I хоризонт в Г. Делчево (по Х. Тодорова и кол., 1975)

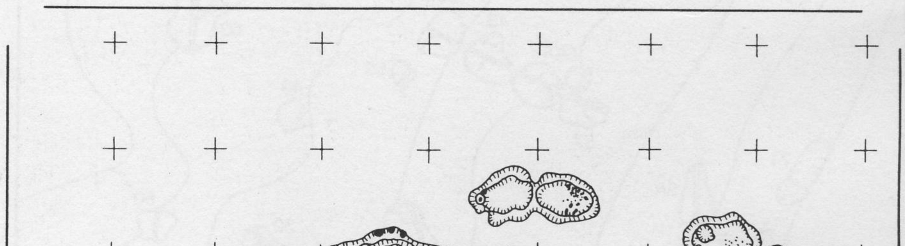

но малка. Малки са площта и броят на сградите от времето на първоначалното заселване. Впоследствие по демографски причини селището се разраства in Loco, а в края на живота на съответното място се наблюдава повторно свиване на границите му.

Една средно голяма неолитна община като тази от Овчарово — горага, например едва ли е имала в най-развитата си фаза повече от 50—60 души население. Познати са обаче и огромни по площ поселения, като Слатина в София, Курило до София, Караново и др., които представляват по всяка вероятност големи родовоплеменни центрове на аграрни райони. Напълно възможно е обаче те да не са били застроени едновременно върху цялата си площ, но археологическите данни в потвърждение на това засега са твърде оскъдни.

Значително по-различна е картината на поселищната система от времето на късния неолит. Вече бе отбелязано, че повечето от селищата от този период заемат многохектарови площи предимно върху платата (Усое — 60 ха, Самоводяне — 30 ха, Курило — 40 ха, Хлебозавода в Нова Загора — 60 ха, и пр.), което определено говори за чувствителен демографски прираст, макар да бе установено, че цялата площ на платата не е била обитавана едновременно. От друга страна, късният неолит е слабо застъпен в стратиграфията на селищните могили в Тракия, а в случая със селищната могила Самоводяне, В.-Търновско, късонеолитните напластявания се проследяват върху и далеч извън очертанията на ранонеолитната селищна могила. При това късонеолитните сгради в центъра на селището са наземни (Самоводяне IX—XI), а в периферията — дълбоки землянки с огнища, тандири и производствени комплекси.

Изместването на късонеолитното население на Тракия от заливната тераса (където са селищните могили) върху незаливните плата става едновременно с възникването, също върху платата, на повечето от късонеолитните селища на север от Балкана. За съжаление поради липсата на достатъчно археологически и интердисциплинарни изследвания причините за тази дислокация досега не са задоволително осветлени. Очевидно е, че тези широкообхватни явления имат общ социален демографски или климатичен фон и се коренят в сумирането на тези фактори. Най-вероятната обективна причина за тези дислокации може да бъде повишаването на подпочвените води вследствие застудяване на климата.

Каквито и да са обаче причините, днес разполагаме с достатъчно археологически факти, даващи възможност да говорим за **известни промени в поселищния континуитет при смяната на ранонеолитния с късонеолитния културен блок.**

Тези факти са указания за съществени вътрешнобалкански дислокации на късонеолитното население и възможни инфилтрации от североизток, но не и за ново преселване от Анатолия.

Представа за вътрешната структура на неолитните селища с наземна архитектура добиваме от плановете на проучените на голяма площ обекти. Данните от Караново (фиг. 19) и Овчарово-гората (фиг. 15), показват, че ранонеолитните селища са били строени организирано, по предварително известен план. Преустройствата им са били извършвани също едновременно, тъй като сградите са ставали по едно и също време негодни за обитаване или едновременно са били опожарявани.

Необходимостта от защита на селищата от външни нападения е възникнала едновременно с появата на първите запаси от храни за през зимата. Това е причината за обграждането и на най-ранните дълготрайни поселения от Плодородния полумесец (като Йерихон) със стабилни укрепителни съоръжения.

Фиг. 18. План на неолитното селище Усоето, култура Усое I (по I. Vajsov, 1989)

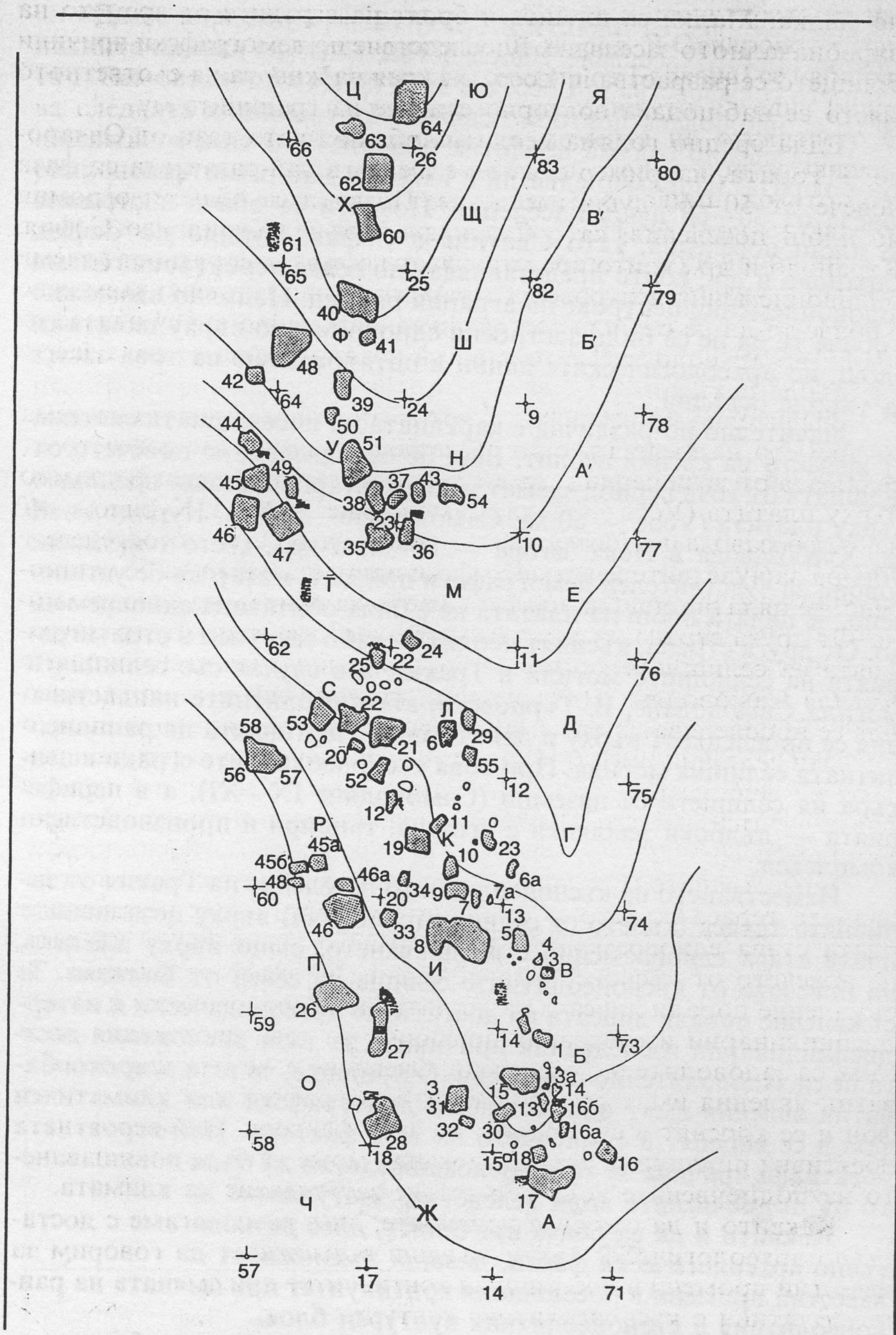

Едно укрепително съоръжение обаче ограничава поселищната площ, което е и определящият фактор за типичното за всички ранонеолитни (и енеолитни) селища компактно застрояване.

Сградите се строят плътно една до друга, подредени в редици и разделени от тесни улички и площадчета. Самият начин на застрояване подсказва наличието на някаква оградна стена или друг вид фортификация, фиксиращи границите на поселението. В действителност следи от такива съоръжения са открити в Самоводяне[25], където селището е било оградено с дълбок ров, чиито стени са били укрепени с редица огромни, вертикално забити колове (диаметър 30—40 см), представляващи очевидно части от масивни дървени съоръжения. Така възникналият дълбок ров с отвесни дървени стени е бил непреодолима преграда за евентуални напа-

датели. С течение на времето обаче, след редица опожарявания, границите на това сложно укрепително съоръжение са били прекрачени от разрастващото се поселение, ровът е бил запълнен с пепел и други отпадъци и покрит от подовите нива на постройките от по-късните периоди.

В Овчарово — гората, вероятно са проследени деструкциите на запълнен с чакълеста пръст емплентон (?), ограждащ селището.

В селищата с вкопани жилища засега не е установена никаква планомерност в разполагането на землянките, нито ограничения в площта на селището (фиг. 16, 18). Вероятно двете явления са тясно свързани помежду си, тъй като неограничена поселищна площ и несигурността в това, доколко дълготрайно ще се окаже отсядането на избраното място, не са предразполагали към сложни, организирани, планомерни строителни мероприятия.

През късния неолит картината е сходна. Селищата в Тракия имат наземна архитектура, както това е при Хлебозавода в Нова Загора (фиг. 20)[26]. Те се отличават със стройна вътрешна организация и гъстота на застрояването. Личат инсули и улици. Планът им издава предварително замислена строителна концепция. Обстоятелството, че са разположени на платата, не променя с нищо тази закономерност. Логично е да очакваме при тях и фортификационни съоръжения, макар засега да не са открити такива. Селищата със землянки, намиращи се на североизток от Балкана, от своя страна са заети от хаотично разположени, достатъчно раздалечени един от друг вкопани жилищни обекти (фиг. 16), които невинаги са синхронни. Селището Усое при с. Аспарухово, Дългополско, например се е развивало по заетото от него плато от юг на север (фиг. 18). Липсват данни за укрепителни съоръжения, които на практика биха били неосъществими и незащитими, при положение че би трябвало да ограждат много хектари поселищна площ. В този смисъл определението на този род селища като „открити" е напълно правомерно.

Особено място сред неолитните поселищни ансамбли заема късонеолитното селище при с. Тополница, Петричко[27], където бе разкрит един особен начин на застрояване (фиг. 21, рис. 131). Сградите са частично вкопани в терена и създават впечатлението за полуземлянки, но не са такива, тъй като това вкопаване всъщност цели да се изрежат в алувиалната почва, подстилаща обекта, основите на дебелите до 0,50 м стени на сградите, които нагоре са били издигани посредством глинобитна техника. Плътно разположени една до друга, сградите често имат и общи стени масивни. Колове са носили плоски покривни платформи, засипани с пръст и дребен чакъл, добити на място. В общи черти селището е представлявало един взаимносвързан архитектурен ансамбъл от рода на разкритите от Чатал-Хююк (рис. 9)[28] и Чан Хасан I[29] съоръжения. Плоската покривна платформа и днес е обичайното покривно покритие на селските сгради от онези райони на Анатолия, които не познават снеговалежи[30]. Че снеговалежите трябва да бъдат изключени като редовно явление за късонеолитната, значително по-топла от днес зима по долното течение на р. Струма, се подразбира от само себе си. Очевидно е, че в Тополница, чиято специфична етнокултурна позиция бе разгледана по-горе, срещаме една реплика на неолитните строителни концепции от Анатолия. В тази връзка може само да се съжалява, че разкопките в Ситагри при Драма, както и тези на Дикилиташ в Беломорието не дадоха достатъчна информация относно особеностите на синхронната на Тополница късонеолитна архитектура. По мои лични наблюдения от тези обекти тя вероятно е сходна с описаната.

Що се отнася до неолитните строителни техники, установени

Фиг. 19. План на жилищата на култура Караново I от Караново (по S. Hiller — G. Georgiev)

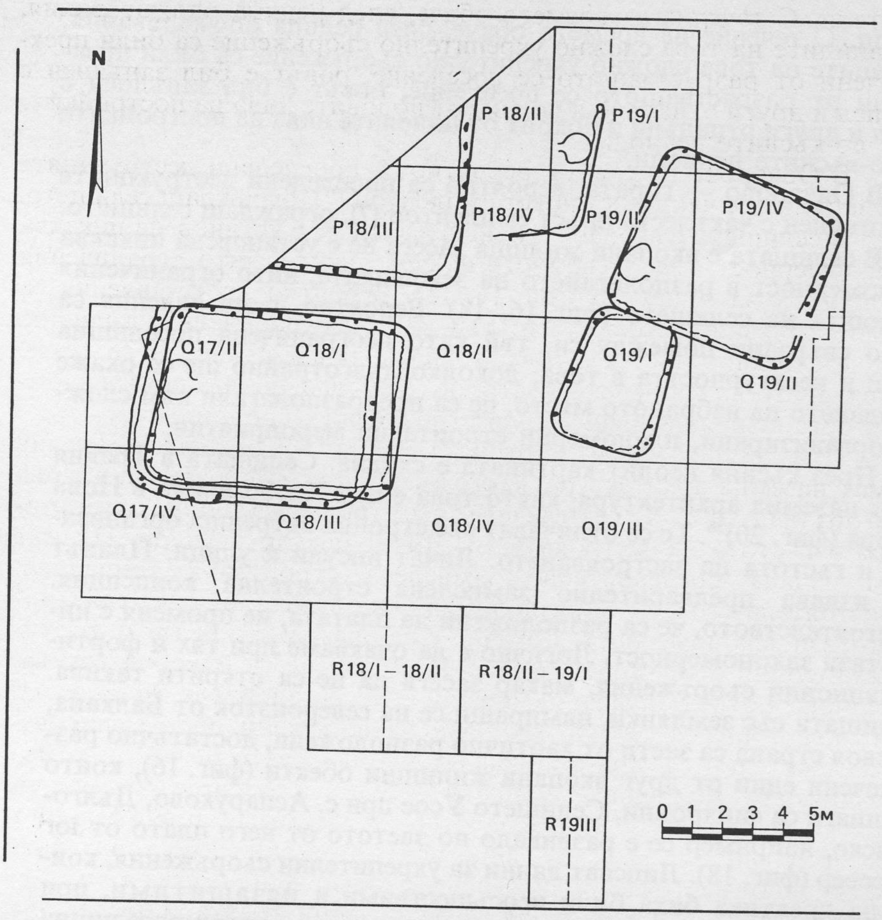

Рис. 130. Жилище от култура Караново I и реконструкция на начина на градеж

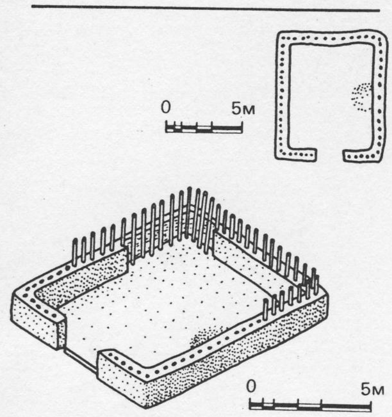

у нас, те не се отличават с разнообразие и са относително добре изучени. Предназначени са за сгради, използувани при относително благоприятни климатични условия. В основата им лежи колово-плетената, обмазана с глина конструкция (рис. 130). Тя се запазва във вид, позволяващ археологически наблюдения и реконструкции само при силно опожаряване. Най-интересни в това отношение са голямата опожарена сграда от община Слатина, Софийско[31] (фиг. 22), опожарените сгради от етапа Караново II край бившата Окръжна болница в Стара Загора[32] и опожарената централна сграда от етапа на неолит В в селищната могила Самоводяне[33]. С допълнителни данни за сградостроителството от същия период разполагаме и от самото Караново[34], от Азмашката могила край Стара Загора[35], Чавдар[36] и някои други обекти.

Най-стабилните сгради са били снабдени с дървена подова платформа, състояща се от дебели надлъжни, разполовени и по-тънки, напречни греди, многократно обмазвани с глина. Стените имат носещи ъглови и стенни вертикални колове, дебели до 20—25 см, които са били забивани дълбоко в земята (фиг. 133). Между тях са били забивани по-плитко, на разстояние около 30—40 см един от друг, по-тънки колове, всъщност клони и пръти, които са били преплитани хоризонтално с по-тънки хоризонтални клони. Този плет е образувал носещата конструкция на стените. Дървената платформа на тавана може да бъде поддържана от няколко кола, следващи оста на сградата. При по-малките сгради те липсват или се наблюдава само един централен, носещ кол. Конструкцията на платформата на тавана е сходна с тази на подовата платформа. Във вътрешността на сградата от колове и плет са били оформяни преградни стенички, разграничаващи помещения, складове и специализирани работни сектори. Предполага се,

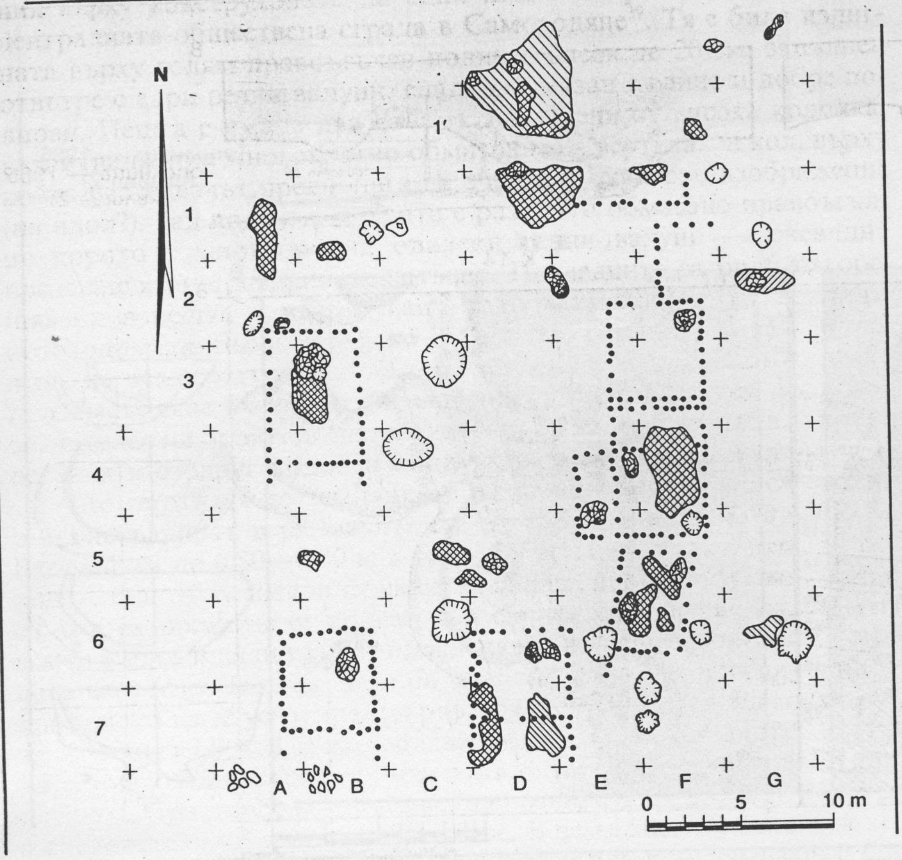

Фиг. 20. План на II хоризонт от неолитното селище Хлебозавода в Н. Загора, култура Караново IV (по М. Кънчев — Т. Кънчева, 1988)

че покривът на тези сгради е бил двускатен, макар да липсват преки указания за това.

Така оформеното с дърво съоръжение е било измазвано отвътре и отвън, включително подът и таванът, с глина с примеси от плява и ситна слама. Периодично (най-вероятно ежегодно) са правени тънки замазвания на пода и отчасти на стените с чиста глина, така че в зависимост от продължителността на живота на сградата подът се е повдигал чувствително, а стените и таванът са се надебелявали, с което сградата е ставала все по-стабилна, но помещенията — по-малки. По броя на подовите замазки може със значителна точност да се изчисли времетраенето на една построена по гореописания начин неолитна сграда. То се движи между 30—40 години. Данни за прозорци нямаме. Невинаги се открива и мястото на вратата, особено ако тя е имала по-високо издигнат праг.

Редица наблюдения говорят за това, че някои неолитни селища са имали централни, евентуално двуетажни сгради. Етажите не са нито ново, нито балканско изобретение, а прастара неолитна традиция. Раннонеолитните архитектурни комплекси в Анатолия, като Чатал-Хююк например[37], биват реконструирани с основание като двуетажни. Деструкциите на неолитните сгради при болницата в Стара Загора сочат паднали от по-горен етаж съоръжения и архитектурни детайли, а при масивната сграда от община Слатина в София е констатиран масивен таван[38], който вероятно е бил и под на горния ѝ етаж, може би също обитаван. При описания начин на гъсто застрояване на неолитните селища проблемът за площта на функционално най-натоварената, централна сграда, която е била едновременно и обществено средище и хранилище на общинния фонд на зърно за посев, а вероятно и дом на семейст-

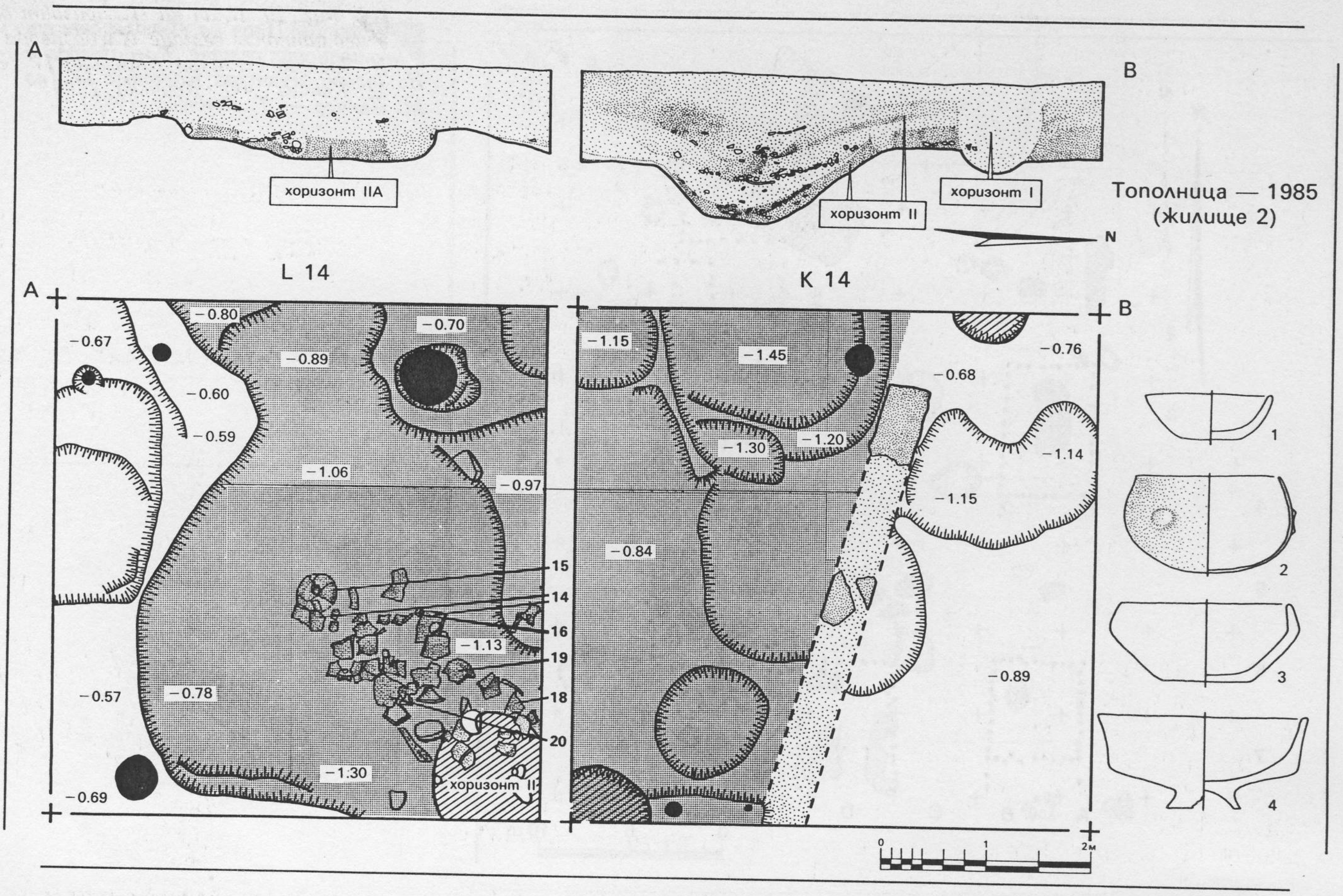

Фиг. 21. План на жил. 2 от Тополница, култура Тополница-Акропотамос (разкопки 1986—1987 на Я. Бояджиев и И. Вайсов)

Рис. 131. Графична реконструкция на жилищната архитектура в Тополница

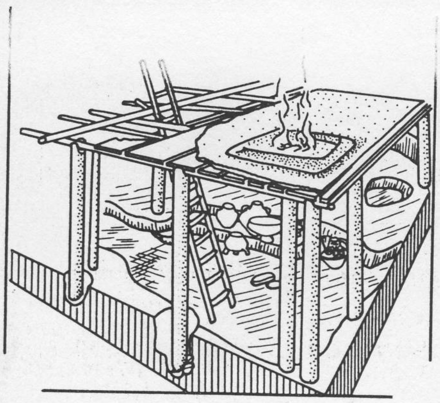

вото на старейшината, очевидно е бил решаван във вертикален, а не в хоризонтален план.

Формата на раннонеолитните семейни жилища е най-често близка до квадратната или е леко правоъгълна (фиг. 19). Рядко се срещат сгради с повече от едно помещение (фиг. 20). В Овчарово и Поляница — платото, една перпендикулярна на входа стеничка отделя последния от разположената в ъгъла до него пещ и образува малко коридорче. В Чавдар пещта е при стената срещу входа. В неолитните сгради се проследяват обособени сектори със специално предназначение: складово помещение (Слатина, Азмашка могила — за зърно за посев), кухненски сектор с пещ и съдове наоколо (Самоводяне), хромелно съоръжение, „лежанки“ (Слатина), място за подвижни платформи на масивни глинени крачета (Ст. Загора — болницата), място за вертикален тъкачен стан, работни сектори и др.

Конструкцията на пещите е добре изследвана. Те имат нисък подиум, запълнен с чакъл, едри речни валуни или фрагменти керамика. Под този пласт на места се проследява слой пепел от накладен на мястото на бъдещата пещ ритуален огън (Кремиковци). Сводът е бил изработен от каркас от пръти, а цялото съоръжение е било обмазано отвън и отвътре с глина, примесена с плява. Само подовата замазка на пещта е от чиста глина, добре огладена и полирана. Засводяването е ниско — не по-високо от 50—60 см над пода на пещта. Отворът е дъговиден и широк. Пещи, запазени почти изцяло, са открити при болницата в Стара Загора. Там над дъговидния отвор личи фронтонна стеничка, маркираща двускатен покрив, зад нея обаче куполът на пещта е заравнен и снабден с околовръстен перваз — очевидно приспособен за съхраняване на топло на ястия, за прокисване на мляко и др. Интересни наблюде-

ния върху конструкцията на една пещ е направил П. Станев в централната обществена сграда в Самоводяне[39]. Тя е била издигната върху голям правоъгълен подиум, висок до 20 см, запълнен отвътре с едри речни валуни, гладко обмазан с глина и добре полиран. Пещта е имала два отвора, разделени от висока колонка, възникнала чрез многократно обмазване на вертикален кол, върху който изследвачът предполага да е имало и култово изображение (на идол?). Зад подиума и пещта е разкрито обмазано правоъгълно корито с многобройни опалени речни валуни — очевидно представляващи камъни за готвене. Последните са били нагорещявани в пещта и използувани като акумулатори на топлина, необходима за бързо сгряване на вода, за готвене или за поддържане на температурата в пещта при печене и др. Съоръжението от Самоводяне очевидно е имало предназначението да обслужва значителен на брой човешки колектив. В същата сграда са открити останки и от друг подобен подиум, разположен край стената.

Що се отнася до землянките от ранния неолит, те са овални и силно варират в размерите си — от 20 × 8 м до 3,50 × 4,50 м. Вкопани са до 0,50—0,80 м в терена и всъщност са само полуземлянки, защото са имали и значителна наземна конструкция. Следи от нея са достигнали до нас във формата на дупки от колове, които в идеалния случай се проследяват по периферията на вкопаната част (фиг. 16) и по оста на землянката — като следи от носещи билото на двускатния покрив колове. Споменатият „идеален“ за археолога случай се наблюдава само при малки и плитки вкопани сгради, които бързо са били запълнени с наноси след изоставянето им. При дълбоките землянки ерозията е унищожила стените, а следователно и следите от колове. В землянките обикновено се наблюдават огнища, останки от подиуми и подови замазки. В Ов-

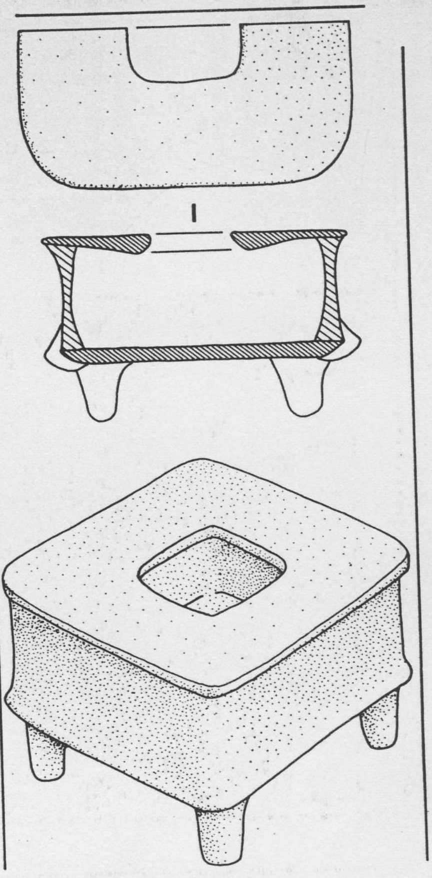

Рис. 132. Модел на неолитно жилище в Слатина (по V. Nikolov 1989a)

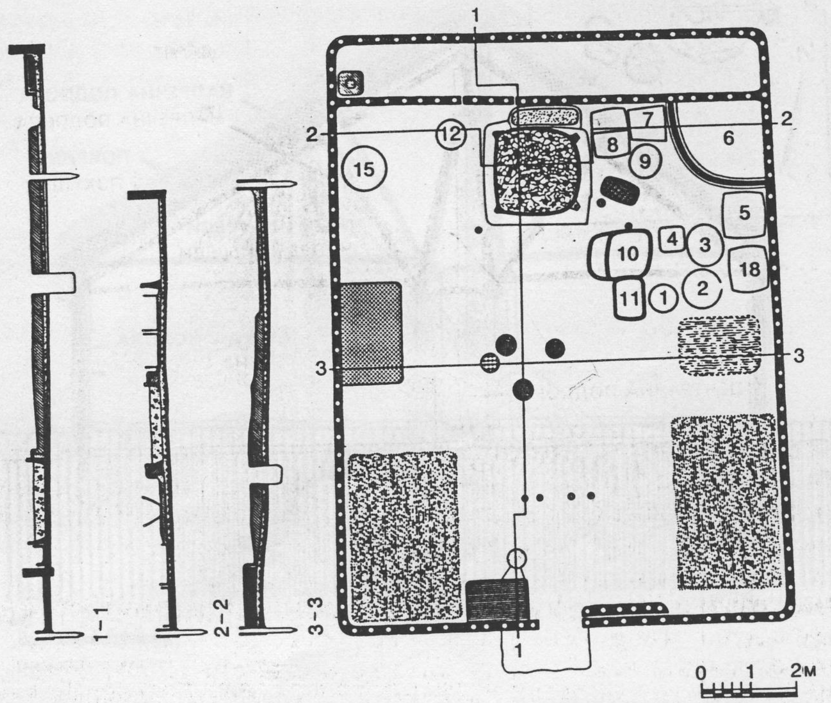

Фиг. 22. План на ранонеолитното жилище от Слатина (по V. Nikolov, 1989a)

чарово е установен етап на преустройство на землянките с ново (второ) подово ниво. По опадалите над огнището опалени мазилки от покривната конструкция на землянка № 8 от Голямо Делчево[40] бе получена информация за характера на покривната конструкция: върху конусовидния дървен каркас на покрива на землянката е бил положен дебел пласт камъш и тънки клони, след което цялото съоръжение е било затрупано с пръст, а вероятно и с чимове, а отвътре — обмазано с глина, поне над огнището. Същото се наблюдава и при землянка № 5 от Подгорица. При малките землянки се среща осморкообразната форма с две овални помещения на различни нива — предното, по-дълбокото, е било вероятно жилищно, върху задното, по-издигнато, е разположено огнището със съдовете. Малките размери на някои от тези вкопани сгради навеждат на мисълта, че животът на неолитното население от североизточната част на страната вероятно е протичал главно на открито, а землянките са служили само за нощувка и за убежище при лошо време и през зимата.

Къснонеолитната архитектура не се отличава съществено от тази на ранния неолит. Налице е обаче определена тенденция към увеличаване размерите на сградите, които все по-често са правоъгълни, с две и повече помещения. Вътрешната организация на едно къснонеолитно селище е най-добре изследвана при Хлебозавода в Нова Загора[41] (фиг. 20). И тук откриваме строен, предначертан поселищен план. Конструкцията на сградите е аналогична на тази от по-ранните етапи на неолита.

В Югозападна България Л. Перничева е проучила в с. Българчево[42] едно много добре запазено опожарено жилище, равно по значение на жилището при болницата в Ст. Загора. Тук е запазена пещта, оформена във вид на пресечена, четирирърба пирамида.

Рис. 133. Графична реконструкция на начина на градеж на неолитното жилище от Слатина (по V. Nikolov, 1989a)

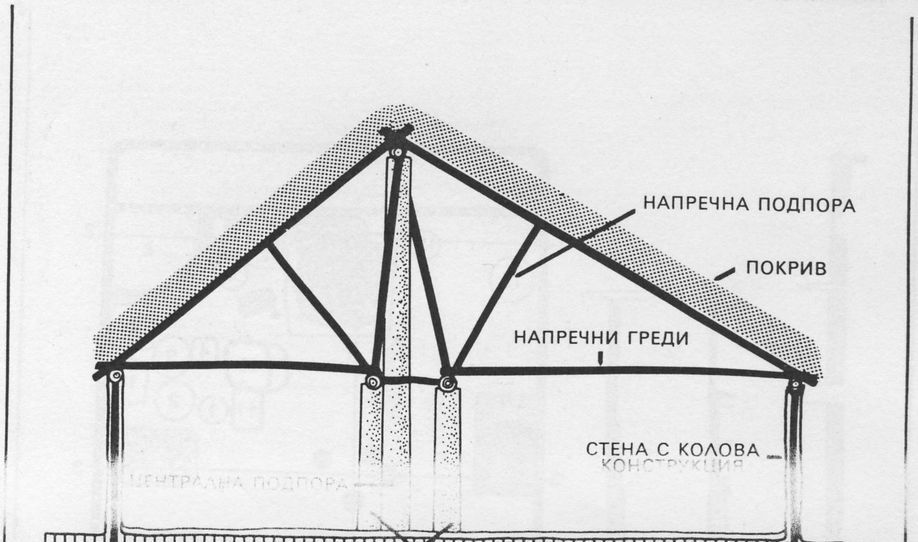

Сводът е нисък, а подиумът на пещта е висок до 0,20 м. Запазени са in situ хромалното съоръжение, готварските камъни и цялата керамика. Разкритата сграда представлява очевидно кухненското помещение на едно късненеолитно семейство. От същия период в Тополница, Петричко[43], е проучена една голяма опожарена култова сграда. Това е и единствената изцяло наземна постройка в това селище. Правоъгълният ѝ план е с размери 8 × 5,20 м. В помещението бе открита масивна пещ с подиум, запълнен с едри речни валуни и счупени хромелни камъни, служили за акумулиране на топлината. Заоблено-квадратна в план, пещта е била построена с помощта на наставяни една над друга широки глинени ленти, т. е. без дървен каркас. В двата предни ъгъла, встрани от отвора, са оформени глинени джобове за съхраняване на продукти и храни на топло. В центъра на сградата бяха открити останки от постоянно използувано открито огнище, където вероятно е бил непрекъснато поддържан огън, а край срещуположната тясна стена бяха намерени деструкциите на голям глинен идол. От него е запазено торзото с три чифта бюстове, украсено с жълто рисуван орнамент, и началото на врата, сочещо, че идолът е имал вероятно две или три лица. От запазените ъглови части може да се съди, че той е бил моделиран, опрян до централния, носещ кол на западната стена на сградата, върху висок подиум или друго подобно съоръжение. Очевидно сградата представлява местното светилище, посветено вероятно на култа към огъня и плодородието.

За периода на късния неолит разполагаме с оскъдни данни за фортификационни съоръжения. Такова съоръжение бе установено пак в Самоводяне. Селището е било оградено на определен етап от развитието си с ров и нисък вал, надстроен с глинобитна емплектонна стена, дебела около 1 м.

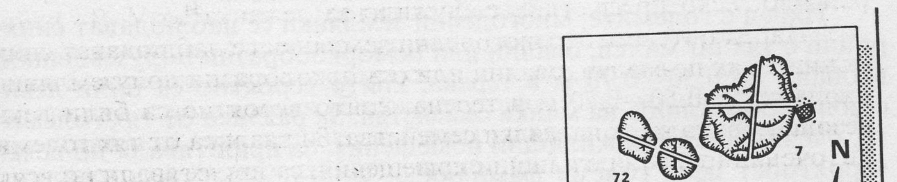

Рис. 134. Графична реконструкция на начина на градеж на жилище 7 от Подгорица

Със значително по-богата информация разполагаме за късно-неолитните селища със землянки. Късннеолитната землянка е сложно, вкопано до 1—2 м в земята съоръжение, което е имало отвесни стени и овален до правоъгълен план. Ерозията на почвата при стените до 45° наклон е променила значително формата на землянките и е заличила следите от коловете от покривната им конструкция в периферията им. Днес при проучването им тези обекти се откриват с 45-градусов наклон на „стените“ и хълмообразни останки от глинените вътрешни съоръжения, като подиуми, лежанки и работни площадки. Добре личат местата на огнищата и носещите покривната конструкция колове.

Болшинството от землянките не са еднократно оформени, а са претърпявали с течение на времето редица преустройства, преди всичко разширения, присъединявани допълнително към основната форма на съоръжението. В резултат от това дълго обитаваните землянки понякога заемат твърде голяма площ и имат сложна конфигурация. Землянка № 46 от Усоето например има общи размери 10 × 24 м.

Покривната им конструкция е била конусовидна или двускатна, като съответно в центъра на землянките се проследяват надлъжни редици плитки ями с равно дъно или само една такава яма, служили за изправяне на масивни, равно отсечени колове, поддържащи билото или центъра на покрива. Самият покрив не се е различавал от описания при ранния неолит. Начинът на оформянето му бе проследен особено ясно при землянки № 1 и 2 от Дуранкулак. В землянка № 2 в частност също се попадна на опалени над огнището мазилки с отпечатъци от камъш. В землянка № 1 от същия обект бе разкрита вътрешната структура на едно вкопано неолитно жилище с преддверие на север, централно помещение с открито огнище в средата, ремонтирано два пъти, и яма за хранителни запаси до стената. Южното, по-високо разположено пространство, леко преградено, е служило за лежанка[44].

Наред с големите, многоделни землянки се наблюдават синхронни с тях по-малки, овални или осморкообразни полуземлянки, вкопани до 0,50—0,70 м в терена, които вероятно са били леки, сезонни обиталища на малки семейства. За разлика от тях големите, очевидно зимни жилищни помещения, са приютявали по всяка вероятност цели големи фамилии.

Големи пещи, понякога две до три на брой, се откриват именно край последните землянки, където се концентрират и болшинството от археологическите находки. Пещите, които са имали твърде масивна конструкция, са били разположени на древното земно ниво в периферията на землянките очевидно поради необходимостта от по-добра тяга. В къснонеолитните селища у нас са открити и тандири (Усое, Самоводяне), служили за изпичане на хляб във вид на т. нар. „лепешки“. Тандирът е цилиндрична яма, дълбока до 0,50—0,70 м, с диаметър 0,30—0,50 см (рис. 135). Обмазана е отвътре с глина, а подът ѝ понякога може да бъде покрит с камъни. В тандира се наклажда огън от тънки сухи съчки, тръни и треви, който се поддържа до нажежаване на обмазаните стени. Този момент личи добре по червеното опалване на вътрешната глинена обмазка. Върху нагорещените стени се налепва хлебното тесто на питки или ленти, не по-дебели от 2 см (оттам думата „лепешка“ в руски език).

Когато питката се отдели от стената и падне на дъното на тандира, хлябът е опечен. При особено силно нагряване тандирът се използва и за печене на месо, но то трябва да е увито с кожа, оградено с нажежени камъни и покрито с гореща пепел и пръст.

От селищата Качица (Велико Търново) и Усое има данни за

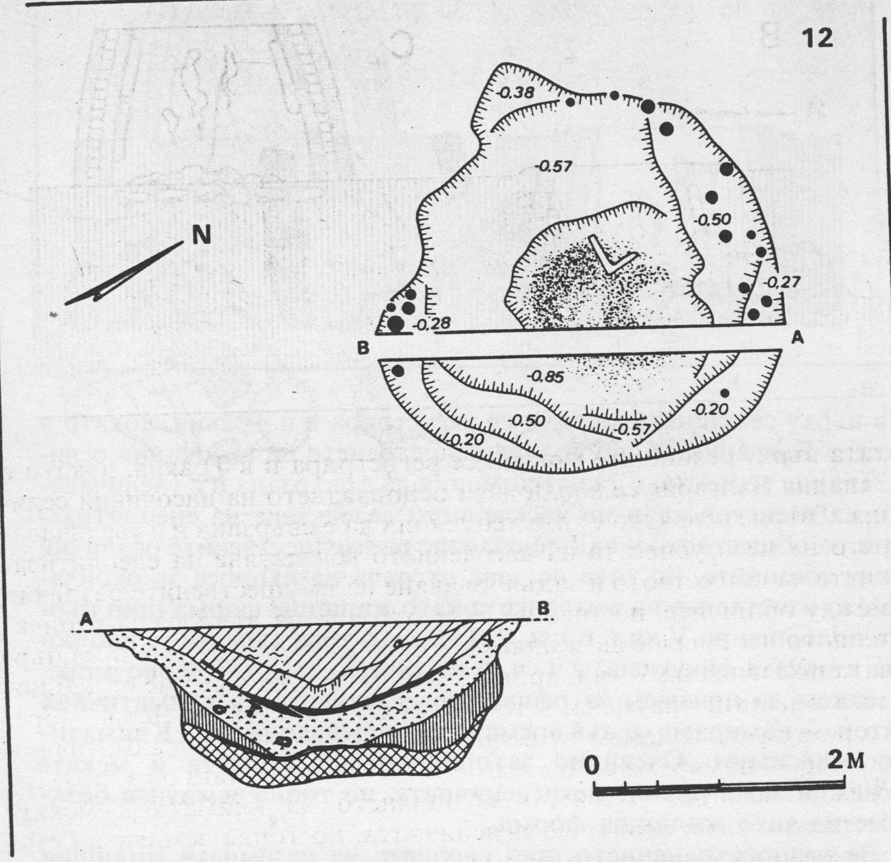

Фиг. 23. План на землянка 12 от късненеолитното селище Подгорица, култура Подгорица (разкопки 1981 на И. Ангелова и И. Вайсов)

съществуването наред със землянките на отделни наземни постройки. В Усоето те са напълно разорани, но тези от Качица представляват масивни сгради, чиито подови платформи, изглежда, са били леко повдигнати на стълбове над терена — за изолация от влагата и вентилация. Съдим за това по състоянието на подовите нива под опожарените им деструкции и от разломяването и свличането на подиумите на пещите им. Тези сгради биха могли да бъдат интерпретирани като централни за съответното селище. Такава сграда „на крачета" е изобразена и върху по-късния модел от Овчарово[45].

В рамките на късния неолит се забелязват определени тенденции в развитието на землянките. Докато по-ранните са овални и имат средни размери около 4 × 6 м, то в края на късния неолит (фаза Протосава в Усоето) те добиват почти правилна правоъгълна форма, дълбоки са над 1,50 м и имат утрамбовани, посипани с белезникав варовик подове.

Причините, поради които през ранния енеолит тази жилищна форма е повсеместно изоставена, не са напълно изяснени. В североизточната част на Балканския полуостров този преход е тясно свързан с напускането на платата и концентрирането на населението в укрепените селища в основата на селищните могили. Това е станало очевидно както по социални, така и по екологични причини. Така населението на Дуранкулак се премества в края на късния неолит от землянки (фиг. 24) в наземни сгради, а малко по-късно то изобщо напуска платото на брега на езерото и се преселва върху Големия остров. Населението на неолитното селище при Орловка се премества в основата на по-късната селищна могила Хотница (В. Търново), а населението на Усоето основава селищната могила Голямо Делчево и т. н. Подобно изместване от пла-

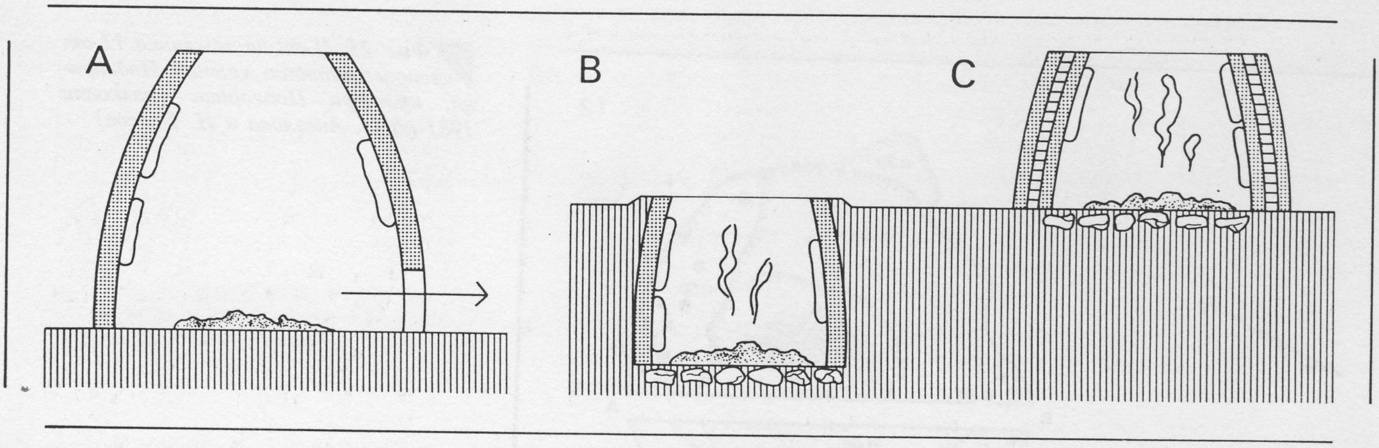

Рис. 135. Видове тандири и начин на използуването им (по J. N. Leonard, 1977)

Фиг. 24. План на землянки 2 и 3 от Дуранкулак, култура Хамандджия (разкопки Х. Тодорова, Т. Димов).

тата върху селищните могили се регистрира и в Тракия, докато в Западна България се наблюдава основаването на височинни селища. Твърде вероятно е тази тенденция да е свързана и с увеличаването на несигурността на населението вследствие на енеолитизацията на обществото и задълбочаване на имуществените различия между общините, но това не дава отговор на въпроса за окончателното изоставяне на землянката като жилищна форма през първата половина на V хил. пр. н. е. Тъй като това явление се наблюдава в цялата ойкумена, в т. ч. и на североизток от Черно море, то можем да приемем за решаващо действието на климатичния фактор — намираме се във времето на кулминацията на Климатичния максимум. Очевидно затоплянето на климата и меките безснежни зими правят нехигиеничната, но топла землянка безпредметна като жилищна форма.

За разпространението през енеолита на наземната жилищна сграда и на традицията на селищните могили в североизточната част на Балканския полуостров очевидно е изиграло известна роля и придвижването на население — носител на тези традиции, от Тракия в северна посока.

Характерът на неолитната архитектура е тясно свързан с добива на дърво — основния строителен материал на епохата. Строителството на сгради и укрепителни съоръжения е поглъщало все по-големи количества дървен материал, с което от своя страна се слага началото на изсичането на горите по нашите земи с всички произтичащи от това последици за околната среда. Поленовите колонки (фиг. 8) отразяват най-ясно тази първа чувствителна интервенция на човека в заобикалящия го биотоп. Там, където в поленовите колонки се появяват и нарастват земеделските култури и съпровождащите ги плевели, отстъпват горите. Стремителният ръст на броя на неолитното население, разширяването на обсега на неолитната революция на север, североизток и северозапад, основаването на нови селища и необходимостта от нови и нови жилищни постройки и все по-обширни ниви е било съпроводено с изсичането на горите най-напред около поселенията, а след това все по-далеч от техните граници.

Неминуемите масови горски пожари, които са съпровождали горещите лета в рамките на Климатичния максимум, също са изиграли своята роля за чувствителното съкращаване на горските масиви у нас през VI—V хил. пр. н. е.

Оголването на околността е вземало размери, поставящи под въпрос рентабилността на транспорта на дървения материал за строителство от твърде далечни райони до селището. Съчетан с изтощаването на плодородието на почвите, този фактор е налагал периодична смяна на местоположението на селищата, което пре-

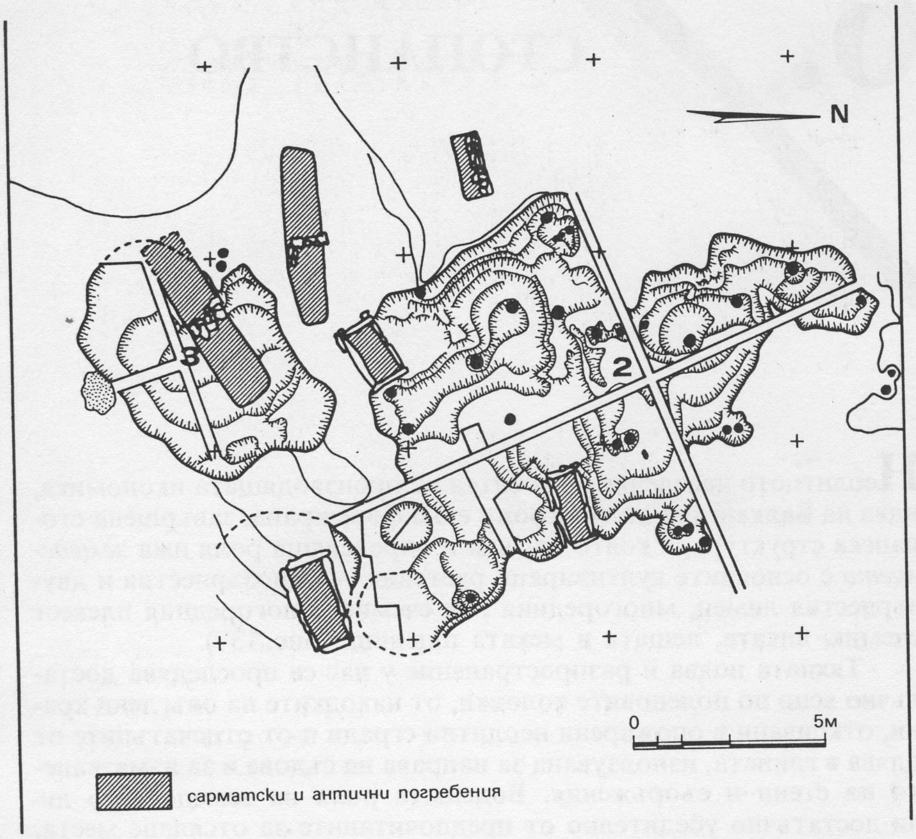

дизвикка появата на хиатуси в поселищната история на даден праисторически обект. След относително възстановяване на вътрешното равновесие на даден биотоп е било възможно завръщане на населението и възстановяване на съответното селище, но това е могло да стане само след поне 30—50 години.

Такива хиатуси са закономерно явление в стратиграфията на селищните могили в Тракия. Те са особено добре изразени за времето между края на ранния и края на късния неолит, за времето на ранния енеолит, за преходния период между енеолита и ранната бронзова епоха, за средната бронзова епоха и др. Въпросните хиатуси са археологически „видими" на терена само ако имат продължителност от няколко столетия и не са ликвидирани вследствие планировка на терена (Юнаците). По-късите хиатуси могат да бъдат доловени само чрез компаративен анализ на археологическия материал, т. е. „кабинетно", което е и основният път за разкриването им. В тази светлина дебелите напластявания на неолитните селищни могили в никакъв случай не са доказателство за непрекъснат поселищен континуитет, какъвто на практика не съществува.

БЕЛЕЖКИ КЪМ 5 ГЛАВА

[1] *Todorova*, 1978, Map. 2.
[2] *Nikolov, V.*, 1989a. В предхождащите години Л. Перничева проучи в близката околност няколко землянки. По наблюдения на автора при строежи на сгради западно от селищната могила често се попада на вкопани неолитни обекти с твърде големи размери и на деструкции от пещи. Землянките са разположени на групи на разстояние до 10—15 м от група.
[3] *Boev, Čolakov*, 1986, 223—225.
[4] *Маркевич*, 1970, 1974.
[5] *Бибиков*, 1953.
[6] *Димов*, 1982.
[7] *Тодорова, с кол.*, 1975, 14—19
[8] *Todorova*, 1989a, 12.
[9] *Ангелова*, 1988, 34—36.
[10] *Станев*, 1979а, 1981, 1982.
[11] *Тодорова, Василев и др.*, 1983, 10—14.
[12] *Ангелова*, 1979, 1988а, 32—33.
[13] *Станев*, 1978а, 1979а, 1980а.
[14] *Ангелова*, 1983.
[15] *Гацов*, 1985, 1986.
[16] Той бе проследен при някои от черепите от неолитния некропол в Дуранкулак — по данни на С. Круц и Й. Йорданов.
[17] Мнение на С. Шишка.
[18] Такъв е случаят в Овчарово — гората.
[19] *Богданович*, 1987, 7.
[20] *Бибиков*, 1953.
[21] *Маркевич*, 1970.
[22] *Тодорова, с кол.*, 1983, 10—14.
[23] Наблюдения на Д. Златарски.
[24] *Тодорова, с кол.*, 1975, с. 14—20.
[25] *Станев*, 1988.
[26] *Кънчев, Кънчева*, 1988, с. 69—80.
[27] *Тодорова, Бояджиев*, 1985, 1986; *Бояджиев*, 1987, 1988.
[28] *Mellaart*, 1967.
[29] *French*, 1962, 1963, 1965, 1966, 1969, 1970.
[30] *Korfmann*, 1986, 191—192.
[31] *Nikolov, V.*, 1989a, 1—49.
[32] *Димитров, М.*, 1973.
[33] *Станев*, 1985, 1988.
[34] *Georgiev, G.*, 1961 (на цветната стратиграфска таблица).
[35] *Георгиев*, 1962, 1963.
[36] *Georgiev, G.*, 1981, Abb. 7—23.
[37] *Mellaart*, 1967, Abb. 11, 12.
[38] *Nikolov, V.*, 1989a, 1—50.
[39] Благодаря на П. Станев за дадената ми възможност да се запозная със съоръжението.
[40] *Тодорова*, 1975, 17—19.
[41] *Кънчев, Кънчева, цит. съч.*
[42] *Перничева*, 1986, 1988.
[43] Разкопки на Х. Тодорова, Я. Бояджиев, И. Вайсов.
[44] *Димов*, 1982.
[45] *Тодорова*, 1979, 27.

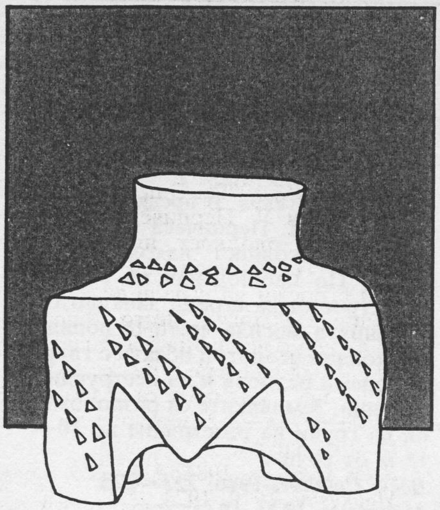

6. НЕОЛИТНОТО СТОПАНСТВО

Рис. 136. 4 — неолитен сърп от рог с кремъчни пластини от Караново (БРН — Караново II) (М 1:4); 1—3 — пластини за сърп (М 1:3)

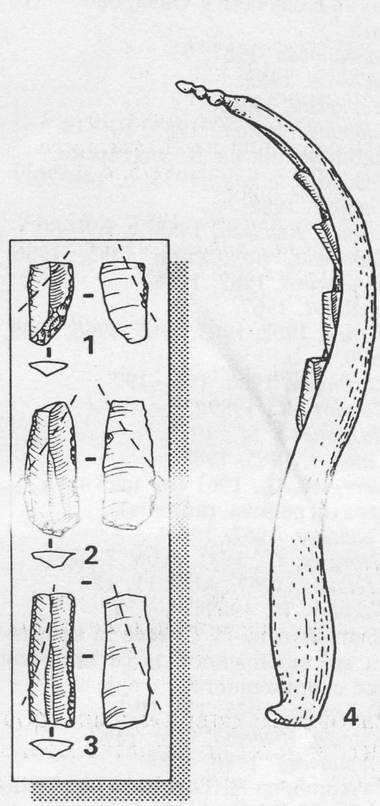

Неолитното население — носител на произвеждащата икономика, идва на Балканския полуостров с една формирана, завършена стопанска структура, в която водеща и определяща роля има *земеделието* с основните култивирани растения — еднозърнестия и двузърнестия лимец, многоредния гол ечемик, многоредния плевест ечемик, виката, лещата и меката пшеница (рис. 137).

Тяхната поява и разпространение у нас се проследява достатъчно ясно по поленовите колонки, от находките на овъглени храни, откривани в опожарени неолитни сгради и от отпечатъците от плява в глината, използвана за направа на съдове и за измазването на стени и съоръжения. Водещата роля на земеделието личи достатъчно убедително от предпочитаните за отсядане места, избирани от неолитното население, които отговарят преди всичко на изискванията на едно добре напоявано земеделие. Тези терени трябва да са преди всичко добре навлажнявани. Голямото количество кухненски съдове, с които разполага всяко неолитно домакинство, също е свързано с приготовлението на храни от растителен произход. (У номадските животновъдни народи за разлика от това се срещат значително по-малък брой съдове.)

Въвеждането на *земеделието* е било свързано с изсичане на гори, освобождаване на почвата от корени и съответната ѝ подготовка, превръщаща земята в посевна площ, а с това и в средство за производство. Това е задача, изискваща влагането на колосален по обем труд, с която новодошлото население е било принудено да се справи преди всичко друго, за да си обезпечи прехраната. Девствените алувиални и льосови почви са се отплащали с огромни за времето си реколти, което е било важно условие за високата производителност на земеделския труд, осигуряваща водещото му място в неолитната икономика.

Техническото въоръжение на неолитния човек обаче е било минимално. Основно земеделско оръдие през неолита е мотиката и вероятно дървената копалка. Възможна е употребата на соха. Разравянето на почвата е било плитко — до 5—6 см, но напълно достатъчно, а в най-влажните терени след речните разливи зърното вероятно просто е било затъпквано в почвата от домашните животни. Предпочитано житно растение е бил еднозърнестият лимец, и то поради неговата непретенциозност и устойчивост на дъждове. Този ранен сорт има жилаво стъбло и не поляга. Той бива използван и днес в селекцията на нови житни видове, устойчиви на проливните пролетни дъждове. Твърдите му стебла се „жънат“ чрез отчупване, а сламата не е годна за храна на добитъка. Зърната му са облечени в твърди и остри ципи, което прави

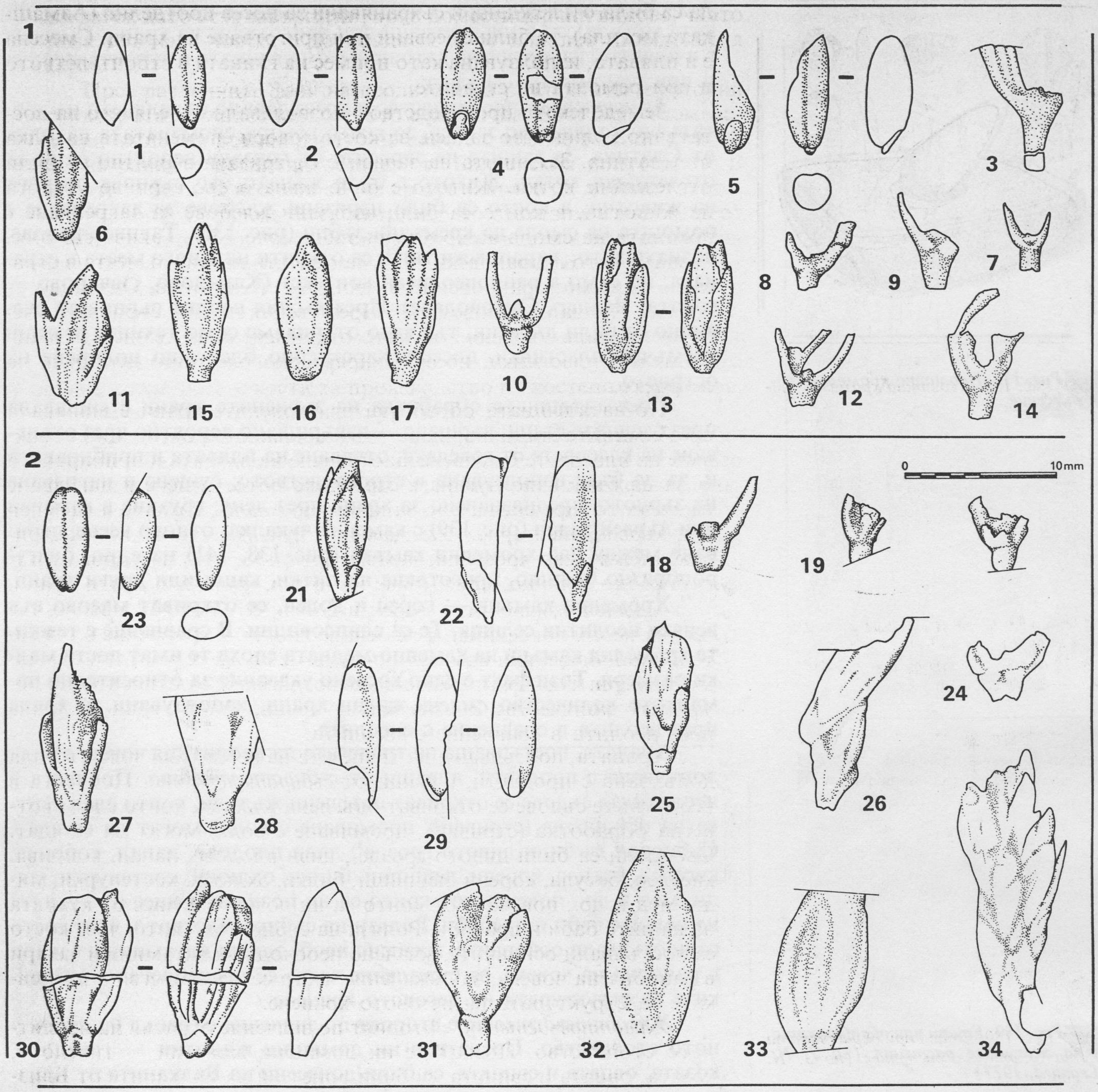

обработката му по-трудна. Преди употреба овършаното зърно задължително е било огрухвано в специални хавани (рис. 139) за отделяне на ципите. При това то се натрошава и става негодно за посев. Поради това обстоятелство зърното за посев е било съхранявано на цели класове, които преди посяването са били разчленявани на отделни класчета с осили. Склад на такова зърно за посев от еднозърнест лимец бе открит в раннонеолитния хоризонт I на Азмашката могила при Стара Загора[1], където изпепелените класове се бяха така слегнали в хранилището си в централната сграда на селището, че бяха запазили изцяло формата си. Сред находките на приготвено за храна зърно от зърнохранилища и съдове (овъглено при пожар) една от най-богатите е тази от селището в кв. Слатина на София[2]. Макар различните видове житни

Рис. 137. Видове култивирани растения от неолитното селище Поляница-платото (1) (БРН-М) (по M. Hopf, 1988) и Усое I (2) (БКН-В): 3, 8, 10—12, 14, 22, 28, 30 — Triticum cf. dicoccum; 4, 5, 18, 20, 24, 31 — Triticum; 1, 2, 6, 7, 13, 15—17, 19, 21, 25, 27 — Triticum monococcum; 9, 34 — Triticum cf. monococcum; 12, 23 — Triticum monococcum vel dicoccum

22.

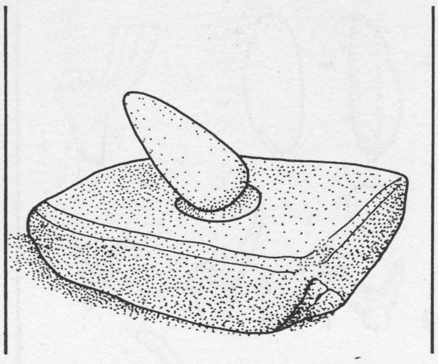

Рис. 138. *Неолитно хромелно съоръжение*

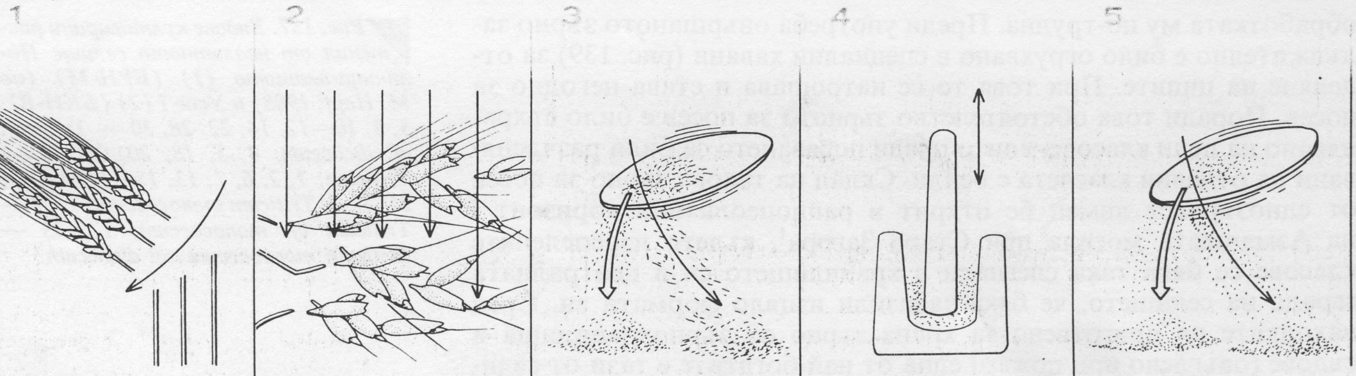

Рис. 139. *Етапи при обработката на житните растения (по J. N. Leonard, 1977)*

да са били отглеждани и съхранявани за посев поотделно (Азмашката могила), те били смесвани при приготвяне на храни. Смесена е и плявата, използувана като примес на глината в строителството и при ремонта на сградите.

Земеделското производство е позволявало отделянето на достатъчно количество запаси, за което говори споменатата находка от Слатина. За защита на запасите от гризачи вероятно са били отглеждани котки. Житото е било жънато със сърпове от рога на животни, в които са били изрязани жлебове за закрепване с помощта на смола на кремъчни зъбци (рис. 136). Такива сърпове, познати като „карановски тип“, са открити на много места в страната, но само в ранннеолитен контекст (Караново, Овчарово — гората, Чавдар, Самоводяне). През късния неолит сърповете очевидно са били дървени, тъй като откриваме само техните режещи кремъчни пластинки, носещи характерно блестящо полиране на острието.

По-нататъшната обработка на зърнените храни е минавала през следните етапи: вършане — извършвано вероятно чрез отъпкване на класовете от говедата; отвяване на плявата и прибирането ѝ, за да бъде използувана в строителството; сушене и нагряване на зърното, предназначено за храна през деня; грухане в каменен или дървен хаван (рис. 139) с каменна чукалка, отново веене, стриване между два хромелни камъка (рис. 138, 141) на едро, булгурообразно брашно, приготвяне на питки, каши или други храни.

Хромелни камъни — горен и долен, се откриват масово във всички неолитни селища. Те са елипсовидни. В сравнение с тежките хромелни камъни на каменно-медната епоха те имат доста малки размери. Този факт е едно косвено указание за относително по-малкото количество *смлени* житни храни, използувани за храна през неолита в сравнение с енеолита.

Храната, постъпваща на трапезата на неолитния човек, е била допълвана с продукти, идващи от *събирателството*. Понякога в неолитните съдове се откриват овъглени жълъди, които след съответна обработка (стриване, промиване с вода) могат да се ядат. Събирани са били дивото грозде[3], диви плодове, лапад, коприва, киселец, бетула, корени, лешници, билки, охлюви, костенурки, миди, мед и др., повечето от които са ни познати и днес от кухнята на нашите баби и прабаби. Ролята на събирателството, чрез което са постъпвали основните, жизнено необходими витамини и захари в рациона на човека, за съжаление често се пренебрегва в преценките за структурата на неговото хранене.

Животновъдството е вторият по значение отрасъл на неолитното стопанство. Познатите ни домашни животни — говедото, козата, овцата и свинята, са били донесени на Балканите от Близ-

кия изток като вече завършени, нови доместицирани видове, чиято тясна връзка с човека е датирала вече от няколко хилядолетия (карта 3).

През различните фази на неолита и на различните територии структурата на животновъдството е различна. Вече бяха споменати причините за доминирането на овцете и козите в стопанството на най-ранните неолитни общини на Балканския полуостров. В развитите фази на неолита обаче превес започва да добива говедовъдството. В Сапарева баня например то съставлява над 40% от всички домашни животни. В същия обект овцата и козата съставляват 25%, домашната свиня — над 21%, а кучето — 6,25%. През първата фаза на културата Хаманджия в Дуранкулак говедото съставлява около 45% от костите на доместикатите.

Освен като източник на мляко и месо домашните животни са предоставяли на човека и редица други полезни суровини, като вълна, кожи, рога и кости за производство на костени украшения, костени и рогови оръдия на труда и др. (рис. 144).

Говедото е било и важен източник на енергия. Както бе отбелязано, то е използувано като теглова сила за влачене на дървен материал и за впрягане пред соха, за транспорт на тежести (прикрепени на гърба), във вършитбата, като източник на гориво. Сушен говежди тор е бил пален и в димарите — за борба с комарите; използуван е и като опоснител в керамичното производство и пр.

Многостранната полза от домашните животни за човека вероятно е имала за резултат включването поне на мъжките животни в идеологическите системи на неолитното население. От всички неолитни обекти произхождат повече или по-малко успешни миниатюрни глинени изображения на домашни животни, чиято принадлежност към определен вид често не може да се определи. Сред

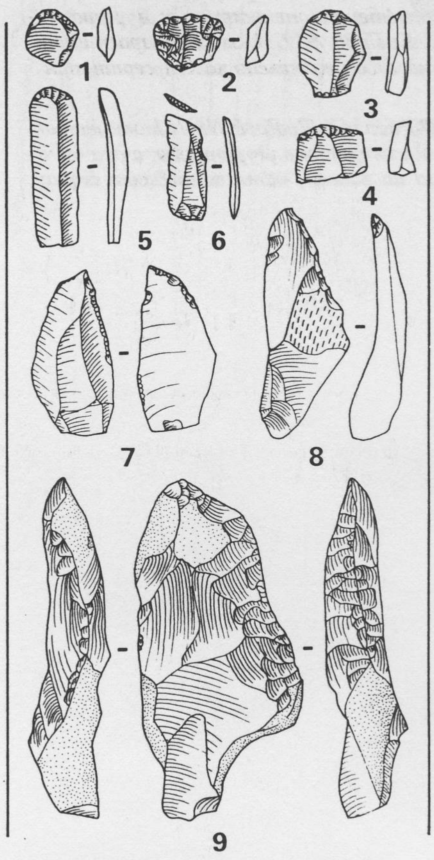

Рис. 140. *Кремъчни артефакти от Усоето (култура Усое I — БКН) (М 1:2)*

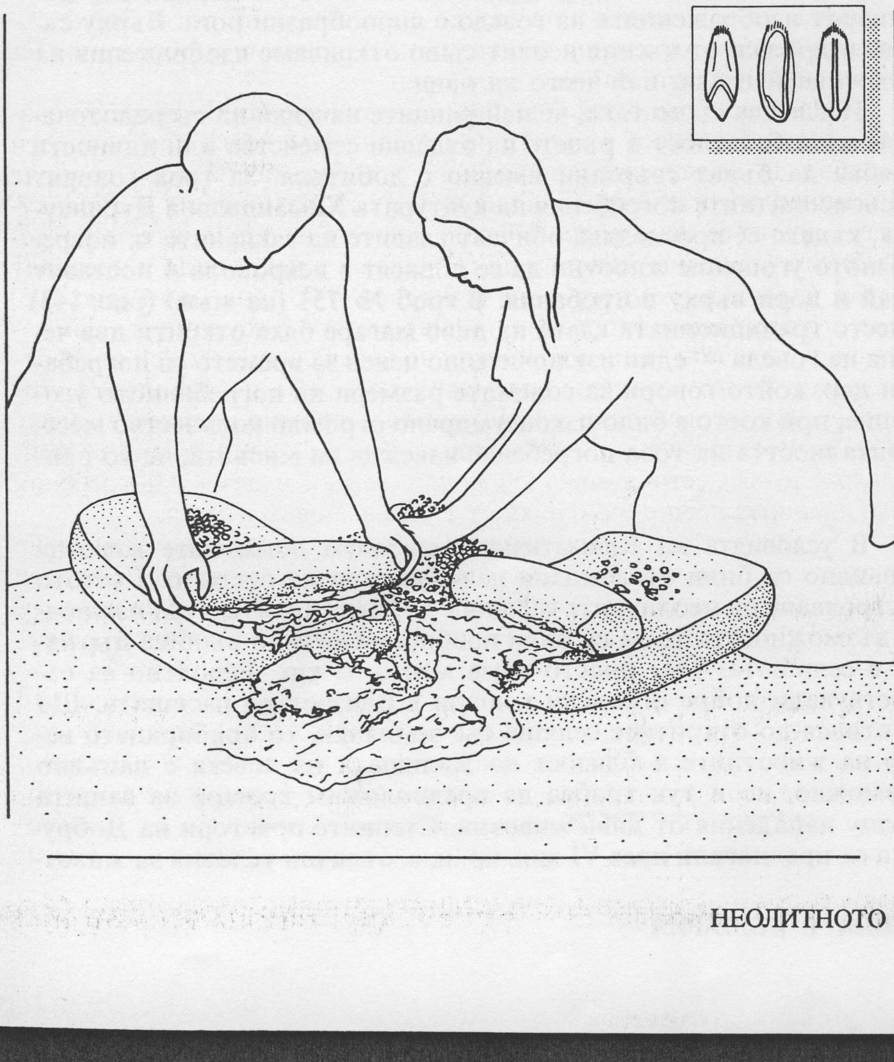

Рис. 141. *Начин на стриване на житото с помощта на каменен хромел*

Рис. 142. Хокерно неолитно погребение от некропола в Дуранкулак. Гроб № 632, мъж, възрастен индивид с два пръстена от серпантин

Рис. 143. Гроб № 751 от неолитния некропол в Дуранкулак с два черепа на говедо, като погребален дар

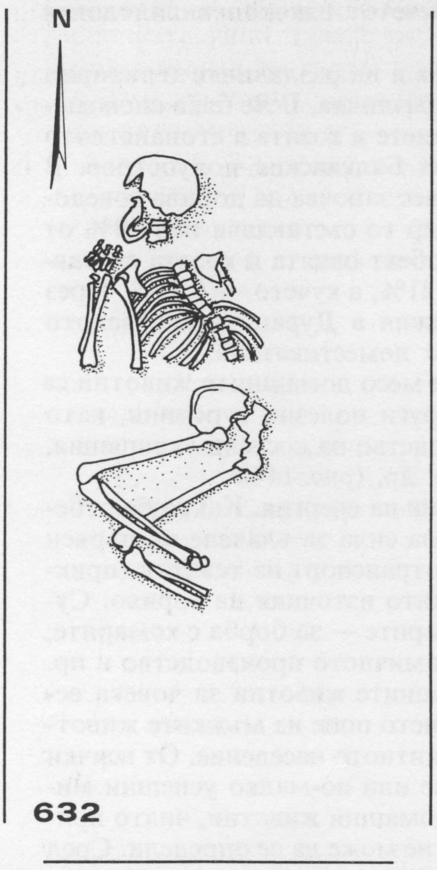

многобройните подобни фигури от Усоето обаче определено доминират изображенията на говедо с лирообразни рога. Върху съдове и дръжки от късния неолит също откриваме изображения на животински глави, най-често на овни.

Изглежда също така, че най-ранните наченки на съсредоточаване на собственост в ръцете на отделни семейства или личности трябва да бъдат свързани именно с добитъка. За това говорят късонеолитните погребения на културата Хаманджия в Дуранкулак, където се проследява обичаят главите на закланите за погребалното угощение животни да се донасят в некропола и поставят край и дори върху погребания. В гроб № 751 (на мъж) (рис. 143) вместо традиционната глава на диво магаре бяха открити два черепа на говеда — един изключително ценен за времето си погребален дар, който говори за големите размери на погребалното угощение, при което е било изконсумирано огромно количество месо. Уникалността на това погребение навежда на мисълта, че то принадлежи на местния вожд[5]. В някои женски и детски погребения от същия некропол се откриват глави на овце и кози.

В условията на Климатичния максимум домашните животни очевидно са били отглеждани целогодишно на открито. Гъстото застрояване на неолитните селища с наземна архитектура изключва възможността те да са били прибирани вечер и въобще държани в селищата. Там просто няма място за тях. Вероятно са съществували добре оградени кошари в близост до пасищата. Що се отнася до откритите селища със землянки, то прибирането вечер на животните в близост до жилищата на човека е напълно възможно, но и тук трябва да предположим кошари за защита срещу нападения от диви животни. Степните простори на Добруджа са предлагали през VI хил. пр. н. е. отлични условия за живот-

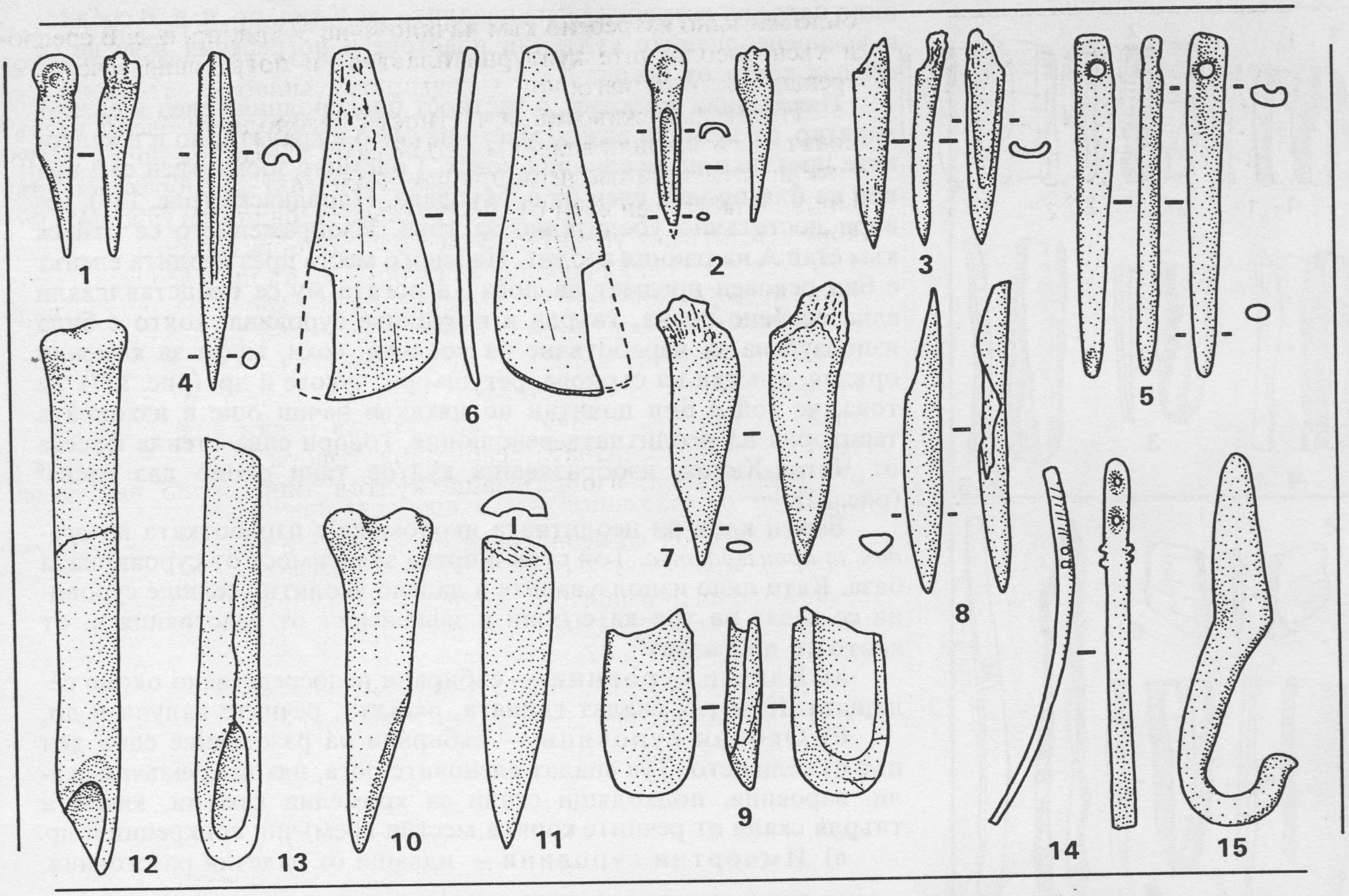

новъдство, но липсата на вода е правила задължително ежедневното връщане на стадата към водоизточниците в близост до селищата.

Ловът е играл помощна роля в осигуряването на месна храна за населението и като източник на ценни кожи. Той е бил практикуван и за защита на добитъка и населението от хищници. Видовете най-често ловувани през неолита животни дават точна характеристика както на господстващия във всеки район биотоп, така и на климата като цяло. Главни обекти на лова са били благородният елен, сърната, турът, дивата свиня и дивото магаре (последното главно за Добруджа). Наред с тях се срещат кости на вълк, лисица, заек, мечка, бобър, рис, птици, рядко кости на риби и др.

Особен интерес представлява въпросът за разпространението през неолита на последните представители на ретардираща къснoледникова и постледникова фауна. Дивото магаре (equus hidruntinus)[6] очевидно се е запазило не само в Южноруските степи, но и в степите по Долния Дунав, както и в други рефугиуми, благодарение на два фактора — значително по-хладния климат в Североизточна България и относително късната поява на неолитния човек тук. Най-широко е разпространението му в Добруджа.

За носителите на ранната култура Хаманджия то е било основен обект на лова, а месото му — очевидно особено предпочитана храна, тъй като глави от диво магаре срещаме в голям брой неолитни гробове в Дуранкулак, докато костите от труповете на магаретата се откриват в културния слой на къснонеолитното селище. От мащабите на организираното погребално угощение с месото на едно, две и дори три магарета съдим и за социалното положение на погребания.

В резултат от интензивния и безогледен лов дивото магаре е

Рис. 144. Костени неолитни оръдия на труда: 1—3, 5—9 — от Тополница (БКН); 4, 10—13 — от Мулдава (БРН); 14 — игла за коса от Перник (БРН); 15 — от Гълъбник (БРН) (М 1:2)

било напълно изтребено към началото на V хил. пр. н. е. В средно- и късноенеолитните културни пластове и погребения вече не се срещат кости от него.

Някои диви животни, в частност благородният елен и еленът лопатар, са заемали важно място не само в храната, но и в култовите практики на неолитния човек. Големият зооморфен съд във вид на благороден елен от с. Мулдава, Пловдивско (рис. 146), говори достатъчно убедително за това. Изображението се отнася към етап А на ранния неолит. На много места през неолита еленът е бил основен предмет на лова[7], а рогата му са представлявали една особено ценна, твърда и нечуплива суровина, която е била използувана за изработване на копачки, сохи, муфи за каменни оръдия, дръжки на сърпове, ретушьори, чукове и др. (рис. 157). За това, че той е бил почитан по някакъв начин още в изходната територия на неолитната революция, говори една стенна фреска от Чатал-Хююк, изобразяваща култов танц около два елена[8] (рис. 31).

Важен клон на неолитната икономика е изработката на *оръдия за производство*. Той стои в пряка зависимост от суровинната база. Като цяло използуваните в дадено неолитно селище суровини се делят на три категории в зависимост от разстоянията, от които те постъпват[9]:

а) Близки суровини — събирани непосредствено около селищата. Към тях спадат глината, пясъкът, речните валуни и др.

б) Околни суровини — събирани на разстояние един ден път от селището. Тук спадат еленовите рога, някои кремъчни скали, варовици, подходящи скали за хромелни камъни, кварц и твърди скали от речните корита, местни кремъчни конкреции и др.

в) Импортни суровини — идващи от далечни разстояния.

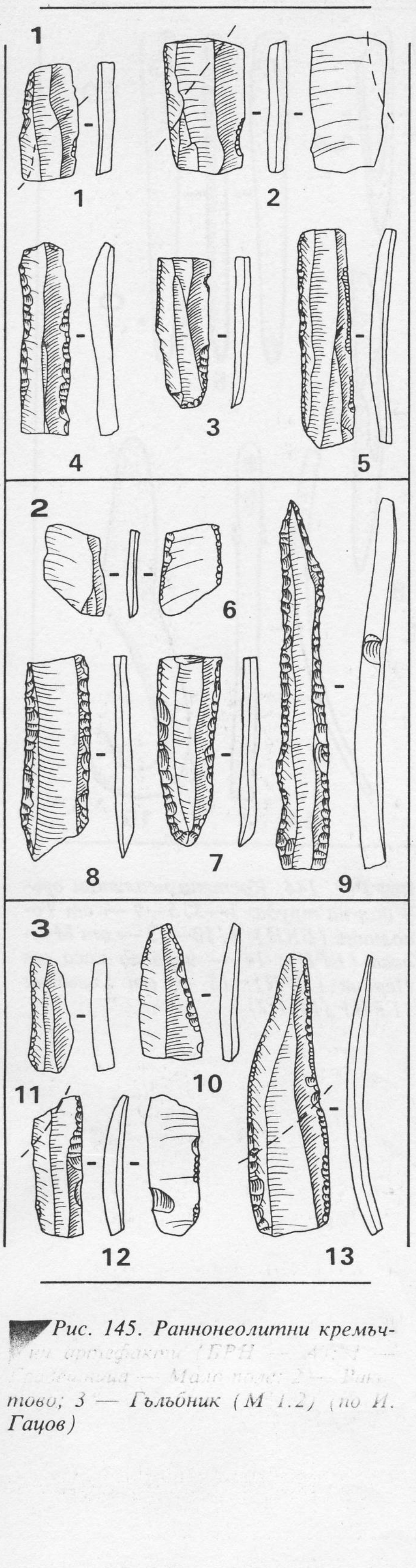

Рис. 145. Раннонеолитни кремъчни артефакти (БРН ... — ... Гълъбник — Мало поле; 2 — Рантово; 3 — Гълъбник (М 1:2) (по И. Гацов)

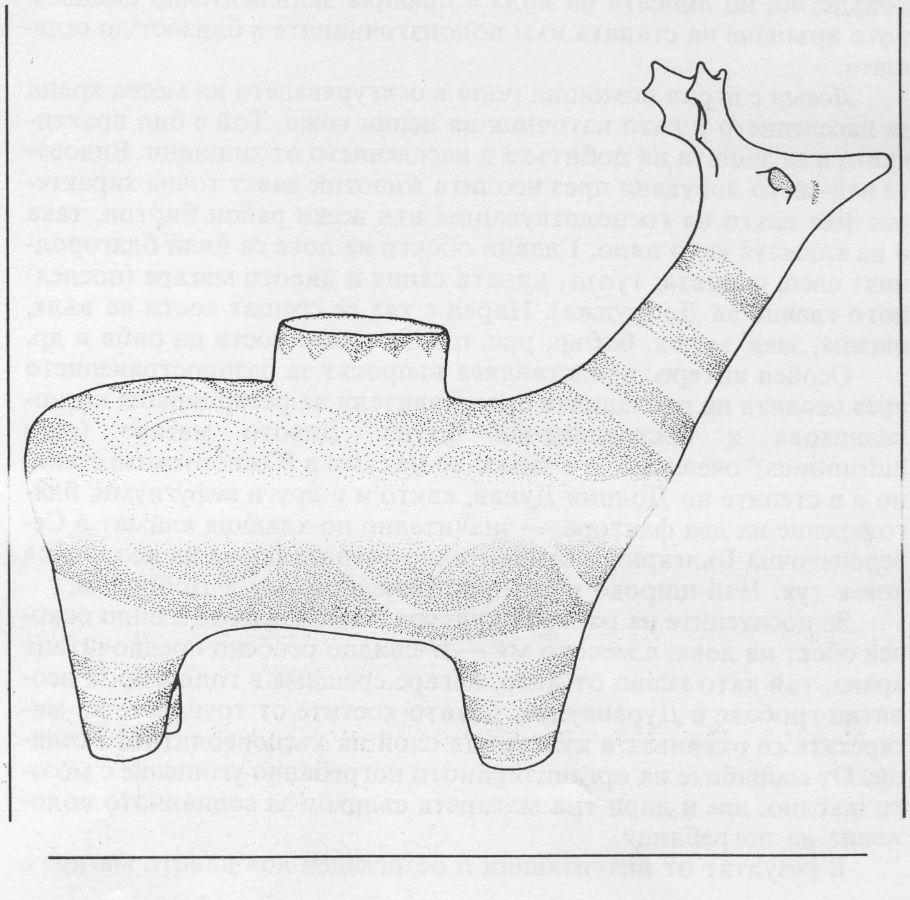

Рис. 146. Зооморфен съд от Мулдава (култура Караново I) (М 1:6)

Към тях спадат някои вулканични скали, амфиболитите, мидата спондилус, нефритът, малахитът, боите и пр.

Основната суровина, използувана през неолита за производство на режещи, пробиващи и стържещи оръдия на труда, е кремъкът (рис. 140, 145, 147, 149). Но далеч не от всеки кремък става оръдие на труда. Най-подходящи са били кремъчните конкреции с висока цепителност. Те са били основната суровина и през епохите на палеолита и мезолита, когато е бил достигнат върхът в усъвършенствуването на технологиите за обработката ѝ. Тези технологии са наследени от палеолитните общества наред с основните знания за качествените параметри на кремъка. Неолитното население, отседнало в нашите земи, е било изправено пред първостепенната необходимост, наред с усвояването на земята, да открие и разработи находища от доброкачествен кремък. За щастие такива се срещат на много места в страната и в частност — в Североизточна България. От друга страна, то е трябвало да се откаже от широко разпространената в прародината му суровина — обсидиана, който не се среща у нас. Находките от явно вносни обсидианови артефакти у нас се броят на пръсти.

Кремъчни конкреции във формата на речни валуни могат да бъдат подбрани от коритата на почти всички наши реки, водещи началото си от Балкана. Но този кремък рядко е с високо качество, а освен това речните води могат да транспортират само малки и средно големи кремъчни парчета, от които могат да се получават главно отцепки и малко едри пластини, а раннонеолитната кремъчна индустрия на юг от Балкана е ориентирана главно към медио- и макропластините (т. е. тя е „пластинчата индустрия"). Коритата на реките обаче са могли да доведат неолитния човек до самите находища на качествена кремъчна суровина.

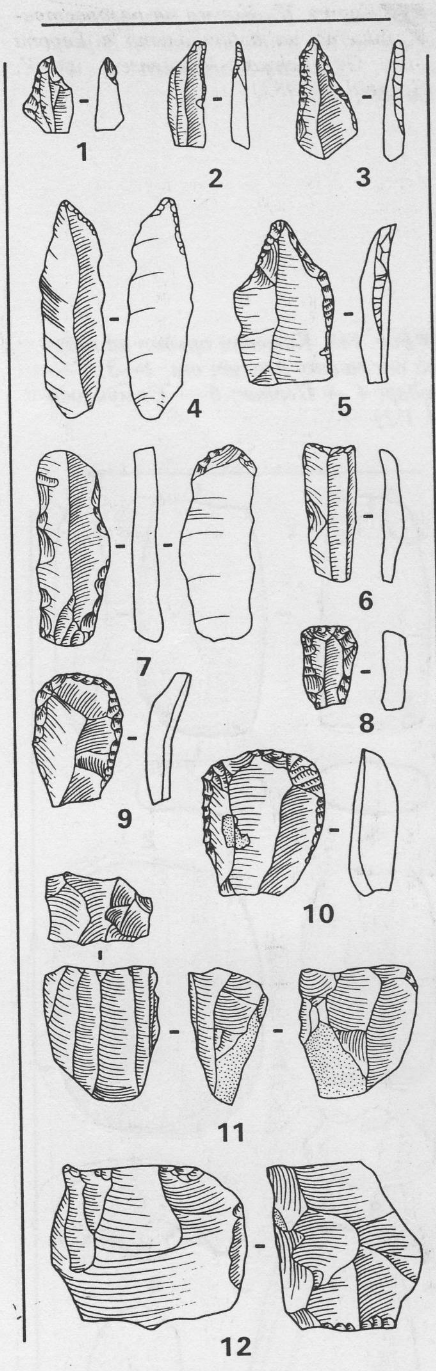

Рис. 147. Кремъчни оръдия на труда от Подгорица (разкопки на И. Ангелова и И. Вайсов) (БКН): 1—5 — пробои; 8—10 — стъргалки; 11—12 — ядра (М 1:2)

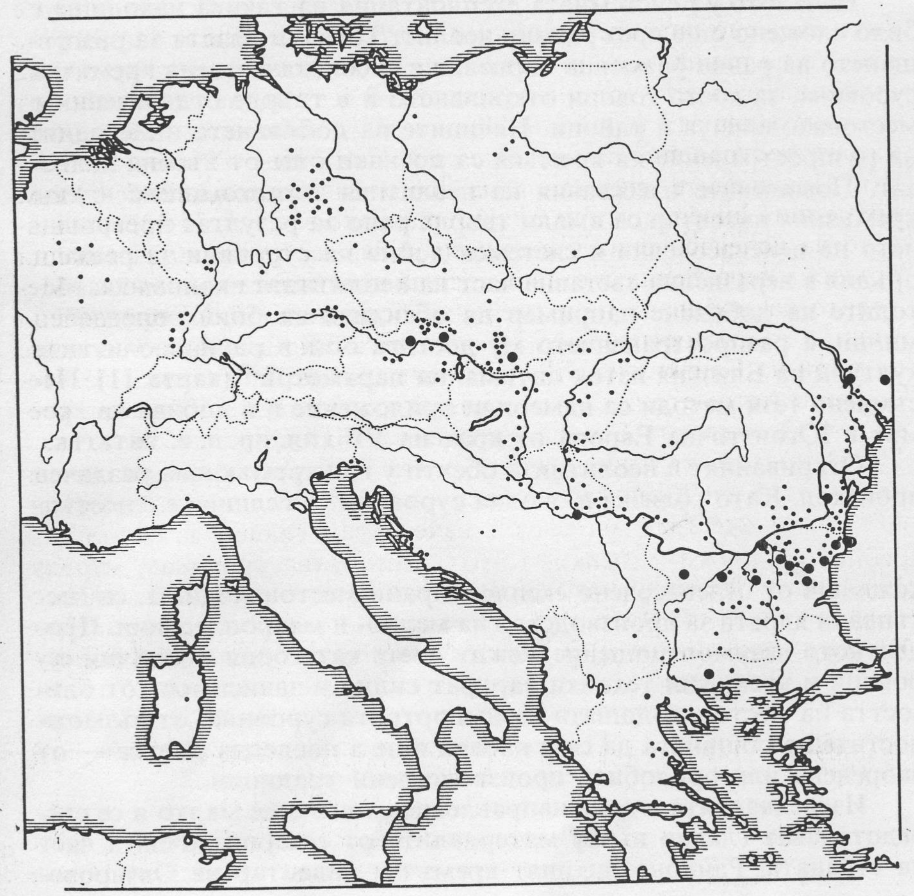

Карта 11. Карта на разпространението на спондилуса, глицеримиса и денталиума в Европа (изработена от Х. Вилмс и Х. Тодорова)

Карта 12. Карта на разпространението на амфиболита в Европа (по G. Schwars-Mackensen и W. Schneider, 1983)

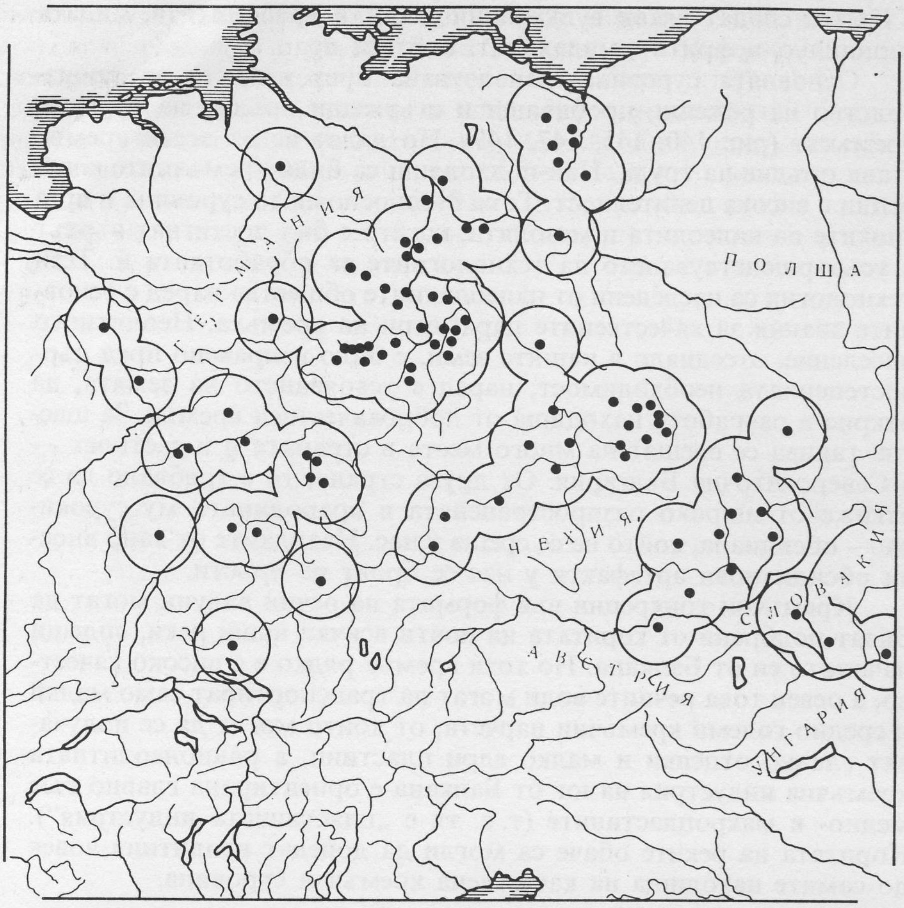

Рис. 148. Каменни оръдия на труда от ранния неолит от: 1—3, 5 — Чавдар; 4 — Перник; 6 — Самуилово (М 1:2)

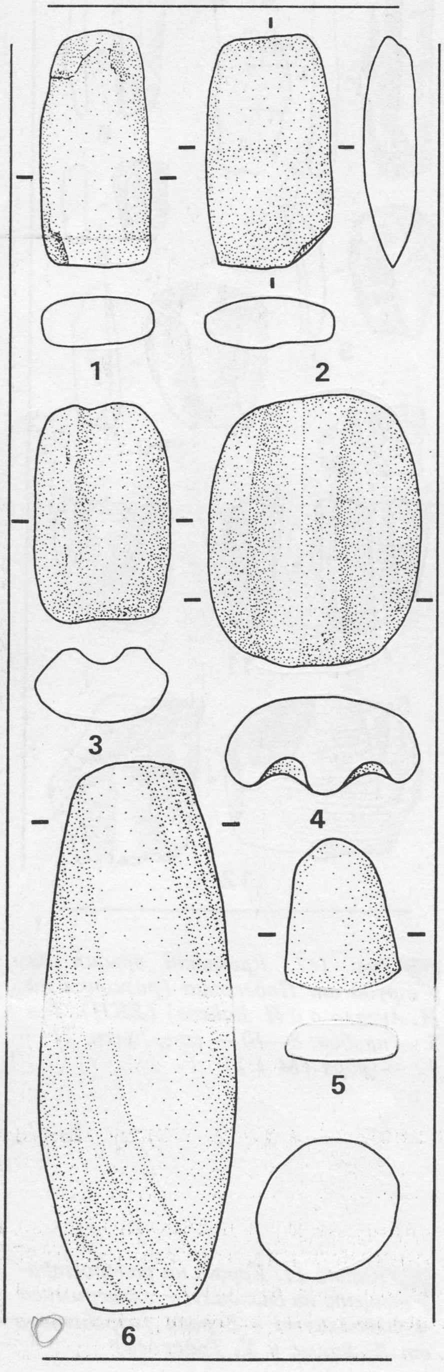

Началото на системната експлоатация на такива находища е било сложено още през ранния неолит. Това е и базата за разгръщането на ранна разменна търговия с висококачествена кремъчна суровина, за което говори откриването ѝ в твърде отдалечени от местонаходището ѝ райони. Начините на добиването и методите на разпространение на кремъка са познати още от късния палеолит. Повишените изисквания на неолитния технокомплекс и към кремъчния инвентар са имали твърде рано за резултат превръщането на целенасочения и системен добив на суровини за режещи оръдия в неразделна съставна част на неолитната икономика. Методите на добиване например на обсидиан са били определено минни, а разпространението му достига още в раннонеолитните култури на Близкия изток оптимални параметри[10] (карта 11). Несъмнено тези методи са намерили приложение и в добива на кремък в Югоизточна Европа от края на VII хил. пр. н. е. нататък.

Откриваният в неолитните обекти у нас кремък има различен произход. Като „близка и околна суровина" в селищата е постъпвал нискокачествен материал, използуван главно за тукалки и дребни оръдия от отцепки. Като „импортна суровина", произхождаща от целенасочено експлоатирани местонаходища, са постъпвали ядрата за производство на медио- и макропластини. Процентното взаимоотношение между двете категории кремъчни суровини и кремъчни техники варират силно в зависимост от близостта на местонаходищата на импортната суровина, от възможностите на общината да си я набавя и не в последна сметка — от вкоренени или придобити производствени традиции.

Изследванията в това направление са все още малко и се съсредоточават главно върху материалите от североизточната част на страната. Раннонеолитният кремъчен инвентар на Овчарово-

горатa (ранен неолит В), бе изследван детайлно от Нгуен Ван Бин[11], който установи преобладаване на пластинчатата макроиндустрия (62%) в сравнение с оръдията на отцепки, съставляващи 38%. Съответно висококачественият кремъчен материал доминира над подемния, нискокачествен (рис. 149).

И. Гацов и Н. Скакун са проучили обстойно къснонеолитния кремъчен комплекс от Усоето[12], където установяват точно обратното съотношение: около 70% оръдия са от отцепки и 30% — от пластични. В индустрията доминира местната подемна суровина, което е определящо за микролитоидността на инвентара (рис. 140).

За съжаление не разполагаме с подобен анализ от Тракия, чийто неолитен кремъчен инвентар или изобщо не се публикува, или се публикува крайно некомпетентно обработен. По преценка на Нгуен Ван Бин[13], а и от мои лични наблюдения, там доминира пластинчатата техника и е използван предимно висококачествен импортен кремък. Същото наблюдение е направено и за Северозападна България[14]. Данните за типологическата разлика в кремъчните ансамбли от Тракия и Западна България, от една страна, и тези от Средна Северна и Североизточна България, от друга, са отражение както на изложените по-горе различия във времето на възникване на неолита в двата района, така и на косвеното отражение на по-ранни, мезолитни техники върху формирането на неолитния технокомплекс във втория район.

Следва да се подчертае, че като цяло кремъчната индустрия на неолитните култури от Североизточна България се отклонява чувствително от раннонеолитната технологическа традиция на южните райони — Анатолия, Тесалия и Тракия.

Наред с кремъка в районите, бедни откъм такава суровина — като Долна Струма и Места, се използват кварцитът, ахатите и всякакви други негови заместители. Единични режещи оръдия на труда са изработвани и от люспи планински кристал (Тополница). Тези суровини обаче не позволяват отцепването на правилни форми, поради което оръдията от тях са аморфни и без строго определена типология, което пречи за идентифицирането и разграничаването им от голямото количество отпадъци от същите материали. Кварцитни оръдия са били масово използвани в Тополница, Петричко, Сапарева баня при Сандански, Българчево, Благоевградско[15], и на много други места. Напоследък се работи върху проблемите на тяхната типология.

Интересни са резултатите, получени от Н. Н. Скакун от трасологическото изследване на кремъчните оръдия на труда от късонеолитното селище Усое. Тя констатира, че в дървообработването са използвани 37% от тях, при обработката на костта — 6,29%, при обработката на месото — 13%, за обработването на кожи — 35%, за жътва — 4,5%, при обработката на камък — 4,3%, и др. Предназначението на 23% от кремъчните оръдия от Усоето не е могло да бъде установено чрез трасологически наблюдения. Многобройни са и полифункционалните кремъчни оръдия, което говори за недиференцираност и слаба специализация на вътрешнообщинните производства.

От кремък са произвеждани ножове, стъргалки, резци, свредели, пластини за сърпове, хобели, пробивачи и геометрични микропластинки — вероятно зъбци от съставни оръдия или остриета на стрели, чукалки (използвани за отцепване чрез удар на пластини от кремъчното ядро) и ретушьори.

Болшинството от кремъчните пластини са били поставяни в дървени или рогови дръжки, като закрепването им в тях е ставало с помощта на растителни смоли, смесени с прах — една изключи-

Рис. 149. Кремъчни артефакти от Овчарово-горатa (по И. Ангелова, Н. В. Бин, 1988) (БРН)

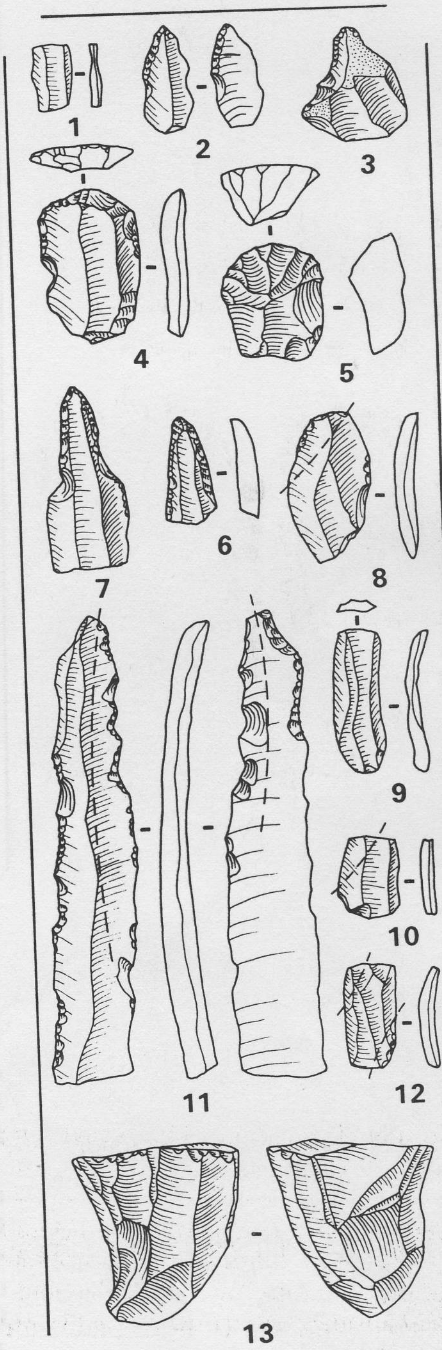

Рис. 150. Кремъчни артефакти от Тополница (БКН — В|С): 1—6 — пластини за сърп; 7, 9—11, 13 — стъргалки; 8, 12 — пластини; 14 — едноплощадково ядро (М 1:2)

Рис. 151. Кремъчни артефакти от Тополница (БКН — В|С): 1—3 — пластини за сърп; 5—7, 14, 17 — стъргалки; 6, 8 — пробои; 12, 13 — двулицев нож за месо; 11 — пластина за рязане на дърво (М 1:2).

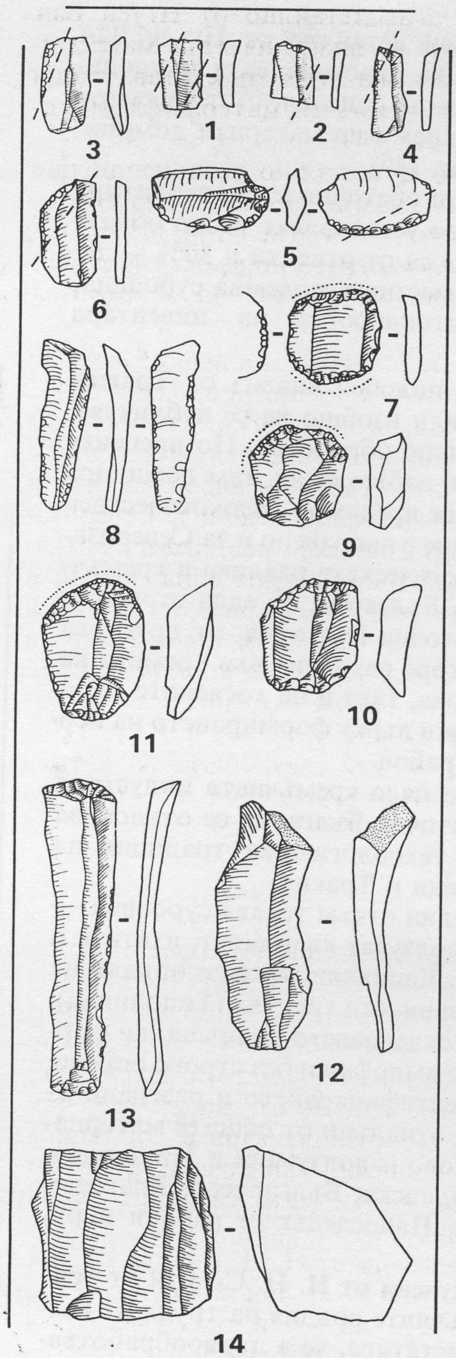

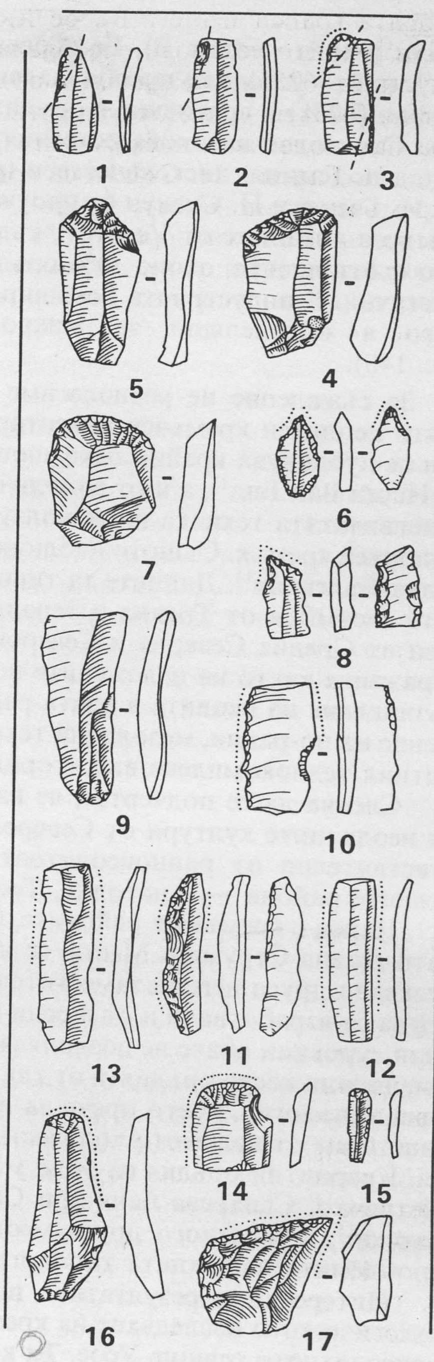

телно здрава спойка.

Обработката на дървото за дръжки, лъкове, стрели, копия, за производството на мебели, дървени съдове и кутии е ставало също с кремъчни инструменти — главно със стъргалки и хобели, по чиито работни ръбове остават типични следи от този род дейност във вид на нащърбвания.

Кремъчните ножове са били употребявани за разрязване на месо и кожи, за оформяне на костени и рогови предмети, за изработване на украшения и др. Във всички тези случаи следите, получени в резултат на работния процес, се различават трасологически. Кремъчните свредели са служели за провъртане на отвори. От времето на късния неолит разполагаме с данни за използването на механичен пробивачен стан, с кремъчно или костено проби-

ващо острие и глинен маховик на вертикалната дървена ос. Завъртането на свредела вляво и надясно е било осъществявано посредством навиваща се и развиваща кожена каишка, чиито краища са съединени чрез къса пръчка, трансформираща вертикално приложената чрез натиск сила във въртеливо движение. Същият механичен принцип е бил прилаган и за получаване на огън чрез бързо триене на две дървени летви — вертикална и хоризонтална. Получаването на огън е могло да става и посредством искра от удар на две кремъчни пластини. И в двата случая добиването му изисква значително умение и сръчност.

Напоследък бяха направени интересни сравнителни наблюдения върху синхронните и диахронните аспекти на къснонеолитната кремъчна индустрия от редица неолитни селища на Североизточна България (Усое, Качица, Дуранкулак—нивата, Подгорица)[16]. Тези индустрии се оказаха твърде близки до кремъчната индустрия на Бугоднестровската култура в Молдавия и Южна Украйна, но се различават чувствително от технокомплекса на по-късните енеолитни култури на Североизточна България. От своя страна неолитните кремъчни индустрии от Тракия имат като цяло медио- и макролитен характер, с което се различават от кремъчните индустрии северно от Балкана. Те запазват този свой характер и през каменно-медната епоха.

През последния период типологията на кремъка от двата района се уеднаквява, и то в полза на макролитната техника. Това е важно указание за посоката на културните инфилтрации от юг на север, през Балкана, типична за тази по-късна епоха.

Каменна индустрия

Около 5% от всички оръдия на труда (рис. 148, 151, 155), използувани от неолитния човек, са изработени от камък. Огладените каменни оръдия на труда са специфично неолитно изобретение, което е дало и името на епохата — новокаменна. Те възникват във връзка със специализираното събирателство и земеделието, като оръдия за обработка на зърнени храни (хавани, хромели, чукалки), за изсичане на горите (брадви, тесли) и за подготовката на дървен материал за различни цели (тесли, клинове, длета), за изработване на съдове, дръжки и мебели. В процеса на формирането на спецификата на тези трудови дейности, в самата зора на неолитната революция, се установяват и най-целесъобразните форми на каменните ударни оръдия на труда, подходящите за тях видове скали и технологиите на обработката на камъка, които неолитният човек владее до виртуозност, особено що се отнася до полирането на каменните повърхности. Някои от създадените тогава форми (рис. 155), като клина и длетото, се запазват непроменени до днес. Не всеки камък обаче е годен за изработване на ударно оръдие на труда. Необходимите за целта твърди скали са били търсени главно по теченията на реките, които предлагат разнообразен скален материал във вид на речни валуни. Така събраните скали спадат към категорията на близките и околните суровини. Валчестата форма на валуните лесно е могла да бъде коригирана чрез очукване до нужните параметри, а окончателният вид на оръдието е бил придаван чрез ситно пикиране, след което е следвало полиране с пясък и кожа. Острието било шлифовано многократно в зависимост от изхабяването и очукването му в работния процес, така че до нас рядко достигат каменни оръдия в първоначалната си форма.

Най-подходящи за изработване на ударни каменни оръдия са различните видове компактни кристалинни шисти, чиито находи-

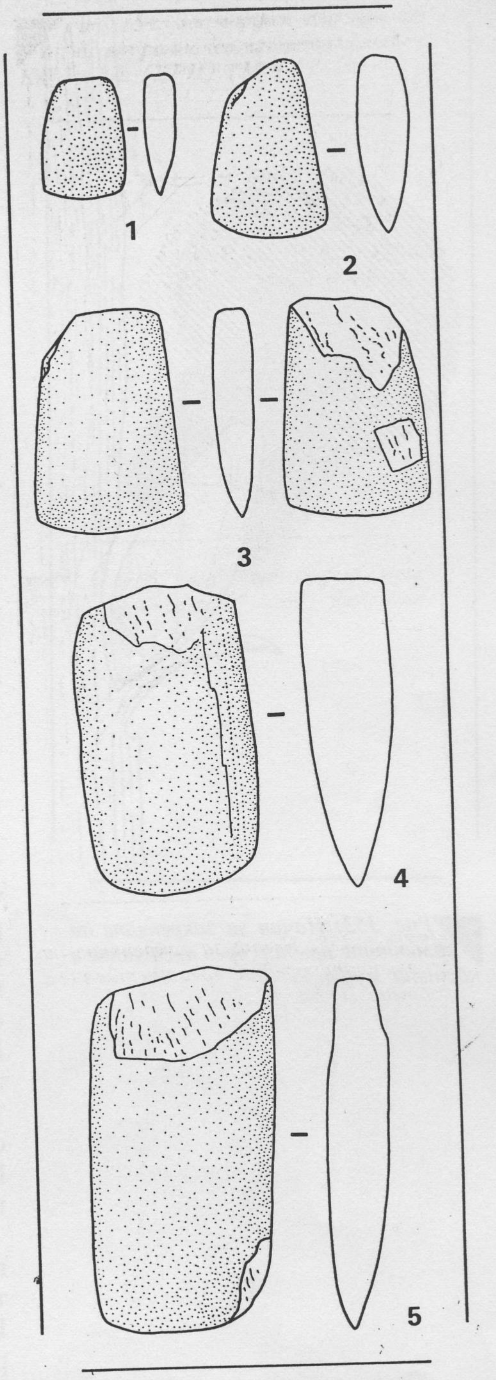

Рис. 152. Каменни оръдия на труда от ранния неолит от Тополница (БКН)

ща очевидно са били целенасочено търсени и експлоатирани. Тези импортни суровини са били донасяни често от далечни разстояния. Водещо място сред използуваните кристалинни шисти заемат амфиболитите и гнайсът. Освен това в употреба са били и различни вулканични скали, като диоритите, габрото, сиенита, гранита и др. За хромелни камъни са били търсени предимно твърди пясъчници и гранити. При смилането на зърното обаче те леко са се ронили и са попадали в мливото, а оттам и в храната на човека. Твърдите варовици и мраморите също са били успешно обработвани. От мрамор и нефрит са изработвани престижни символи, каквито са боздуганите и жезлите, а също така украшения, амулети и идолна пластика (рис. 104;155).

Сред всички използувани през неолита в Европа скални каменни суровини с най-голямо предпочитание са се ползували *амфиболитите,* произхождащи от Западна Стара планина или от Югозападните Карпати. Амфиболитите са били основният предмет на неолитната междуплеменна търговия за цяла Централна Европа през VI—V хил. пр. н. е., а и по-късно[17]. Оръдия от тази суровина се срещат чак до льосовата граница при Брауншвайг в Германия.

Установяването на местонахожденията на импортните каменни суровини означава разкриване на пътищата и начините на функциониране на неолитната система за снабдяване с тези суровини. През VI хил. пр. н. е. транспортните артерии следват теченията на големите реки и са маркирани от депонирани по протежението им „съкровища" от каменни оръдия, очевидно заровени в земята от попаднали в беда неолитни пътуващи търговци[18].

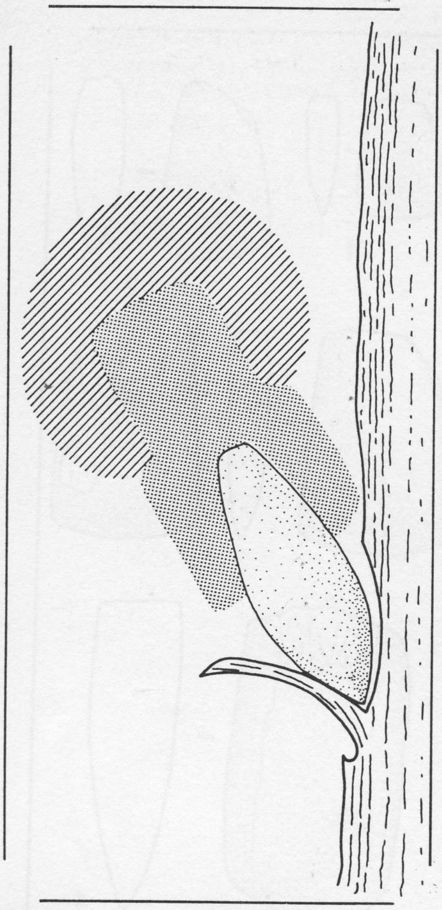

Рис. 153. Начин за закрепване на каменните оръдия чрез поставяне в костена муфа.

С интересни данни за производствения процес при каменните тесли, брадви и длета, изработени от специално добивана синьо-черна кристалинна шиста, разполагаме от селищната могила Курило до София. Около 2—2,5 см дебела плоча от въпросната суровина е била разрязвана чрез двустранно изпилване, вероятно с помощта на кремък, на дълбоки, срещуположни, конусовидни в профил жлебове. На тяхното място плочата е била пречупвана с удар. По този начин са възниквали заготовки с приблизително трапецовидна форма. Чрез очукване е бил отстраняван ръбът от счупването при жлебовете и е била придавана окончателната форма на оръдието, след което чрез шлайфане е било оформено острието. Накрая повърхността на цялото изделие е била блестящо полирана.

Това, което се получава като краен продукт от обработката на камъка, е само работното острие на оръдието на труда, което трябва да бъде снабдено още с дръжка, за да стане употребяемо. При липсата на условия за запалване на дървото в нашите географски ширини трудно може да се очаква откриване на останки от дървени дръжки освен от пластове под нивото на подпочвените води, а те се проучват изключително трудно. За щастие сложните методи за свързване на каменното острие с дръжката са ни познати от някои находки от алпийските наколни селища и преди всичко от огромно количество рецентни етнографски паралели, в частност от индианските култури на Мезоамерика[19]. Каменното острие е било закрепено с помощта на растителни смоли в отвора на костена муфа или на коленеста или права (рис. 153) дръжка. Допълнително е било извършвано пристягане с кожени ремъци или жили от животни, напоени също със смоли.

Основни неолитни каменни оръдия са брадвата, теслата, длетото, клинът, чукалката, горният и долният хромелен камък, хаванът, плочите за стриване, изправителят за стрели, различните видове точила, каменни подложки и др. През неолита брадвите, тес-

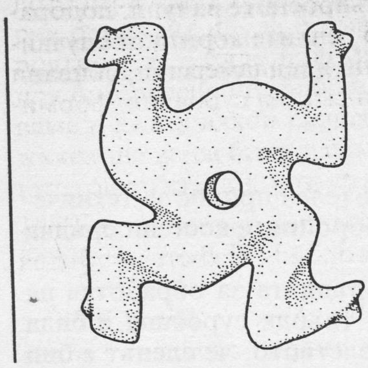

Рис. 154. *Зооморфен амулет от яспес от раннонеолитното селище в Кърджали (БРН) (М 1:1)*

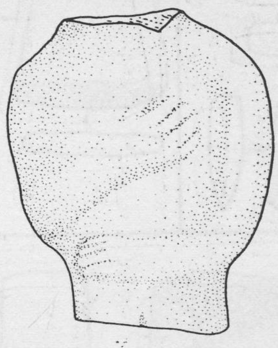

Рис. 155. **Антропоморфна мраморна пластика от Казанлък (БКН) (М 1:1)**

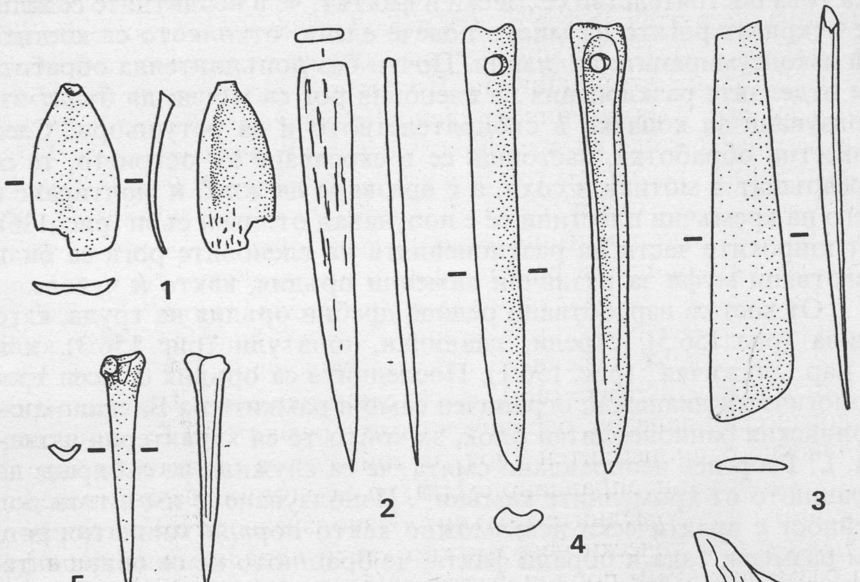

Рис. 156. *Костени оръдия от Градешница — Мало поле (БРН) (разкопки Б. Николов и И. Вайсов) (М 1:2)*

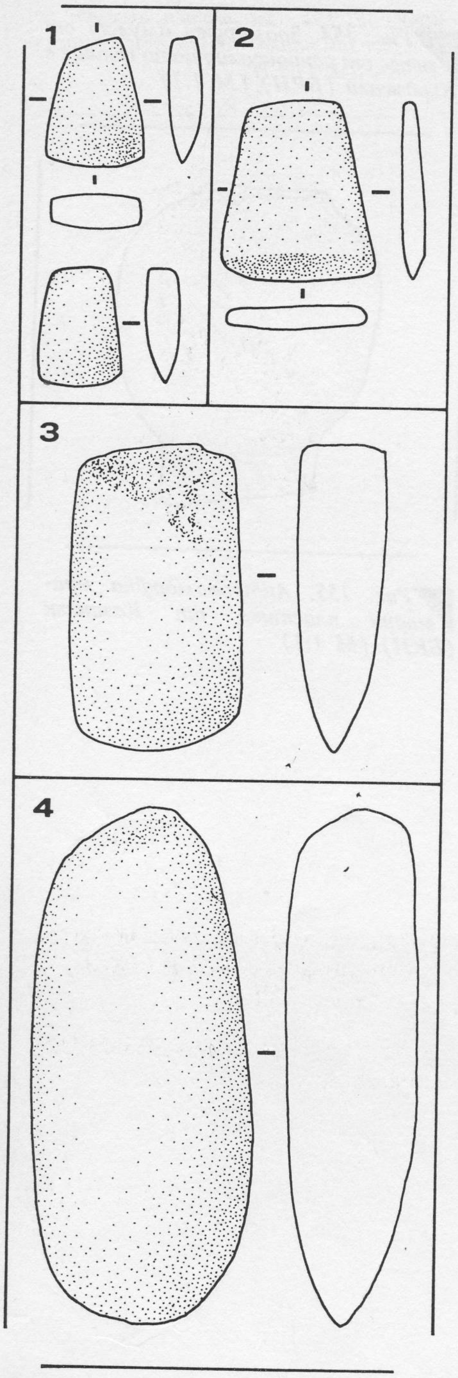

Рис. 157. Основни типове каменни неолитни оръдия: 1 — калъпеста тесла; 2 — [illegible] тесла; 3 — клин; 4 — калъпеста брадва (М 1:2)

лите и длетата имат предимно овални, заоблени форми, които са продиктувани от изходната форма на въпросните валуни, подбрани като близки или околни суровини по речните корита. В случаите обаче, когато се използуват импортни, преднамерено добивани и разрязвани по описания по-горе начин скални суровини, формите са ъглести.

Оръдия от кост и рог

Наред с каменните оръдия на труда значителен принос за техническата въоръженост на човека имат многобройните костени оръдия на труда.

Сред тях централно място заемат оръдията за обработка на земята, направени от рог на елен. Тази твърда суровина е била лесно достъпна не само поради обстоятелството, че еленът е бил едно от основните животни — предмет на лова на неолитния човек, но и поради факта, че хвърлените от тези животни миналогодишни рога ежегодно са били подбирани и донасяни в селищата. На това обстоятелство се дължи и фактът, че в неолитните селища се откриват рогата на много повече елени, отколкото са костите на изконсумираните индивиди. Почти без допълнителна обработка отделните разклонения на еленовия рог са могли да бъдат използувани за копачки в събирателството и за ретушьори. След известна обработка, състояща се в скосяване на острието, те се превръщат в мотики и сохи, а с врязване на жлеб и монтиране в него на кремъчни пластини се е получавал отличен сърп (рис. 136). От широките части на разклоненията на еленовите рога са били изготвяни муфи за различни каменни оръдия, както и чукове.

От кост са изработвани редица дребни оръдия на труда, като шила (рис. 156:5), стрели, гладилки, шпатули (рис. 156:3), или т. нар. „лъжички“ (рис. 156:1). Последните са оръдия с тесен хронологически диапазон, ограничен само в рамките на Балкано-анатолийския раннонеолитен блок, за който те са характерна находка. Г. Георгиев неоправдано смята, че са служили за събиране на брашното от хромелните камъни[20]. Използуването им в този род дейност е практически невъзможно както поради миниатюрните им размери, така и поради факта, че брашното не се обира с лъжичка, а се премита с четка (от перушина). Хронологическата им обвързаност само с времето на разцвета на раннонеолитните култури е също едно указание срещу интерпретацията на Г. Георгиев, тъй като брашно и хромелни камъни има и по-късно, но липсват костени лъжички. Освен това при шпатулите („лъжички“) липсват и характерните за работа с камък ясно изразени трасологически следи.

Очевидно разпространението на това своеобразно оръдие

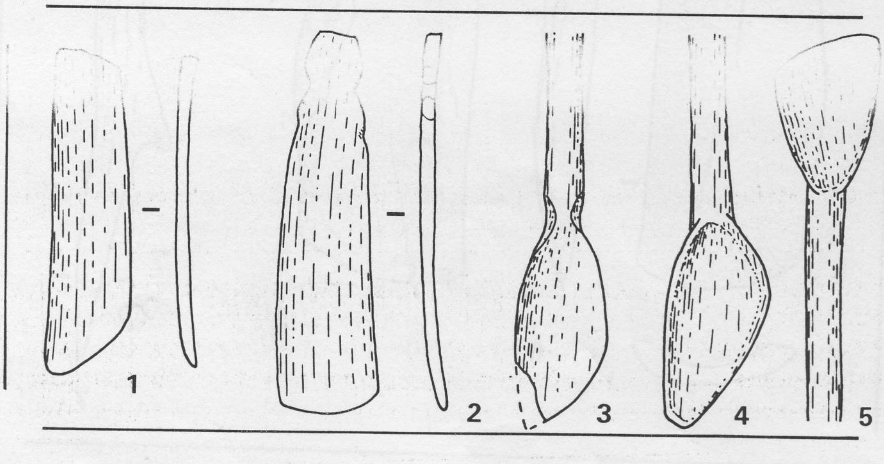

Рис. 158. Костени лъжички-шпатули (БРН): 1—3 — Градешница-Мало поле; 4, 5 — Караново (М 1:2)

трябва да се свърже с особеностите на културата на раннонеолитното население. Характерната привързаност на епохата към пъстрия орнамент ще да е имала най-разнообразна изява. Твърде вероятно е да е било практикувано ритуално изрисуване на тялото при определени празнични церемонии. Рисувани мотиви наблюдаваме и върху някои глинени идоли. В такъв случай костените лъжички ще да са били използувани за приготовлението на съответните оцветители и козметични средства и за нанасянето им върху тялото. Указание за такава употреба дават и трасологическите следи, както и блестящо полираната им повърхност.

С отмирането на естетическите концепции на раннонеолитния комплекс към средата на VI хил. пр. н. е. излизат постепенно от употреба както рисуваният орнамент, така и въпросните „лъжички“.

Оръдия от дърво

Несъмнено към оръдейния фонд на неолитния човек са спадали още многобройни оръдия и дръжки, изработени от дърво. Те не са достигнали до нас, но можем да предположим съществуването на лъкове и стрели, вретена, копия, тояги, лъжици, копалки, брани, дюбели и др. В Гълъбник в слоя под нивото на подпочвените води бе открита дървена стълба (тип ритловица). Безспорно са били използувани дървени съдове, влечки, тарги, хавани и чукалки. Дървени са били и дръжките на каменните и кремъчните оръдия, тъкачният стан, мебелите и др.

Ловни оръдия

Обстоятелството, че в някои праисторически култури почти не се срещат върхове на стрели, но за сметка на това доминират глине-

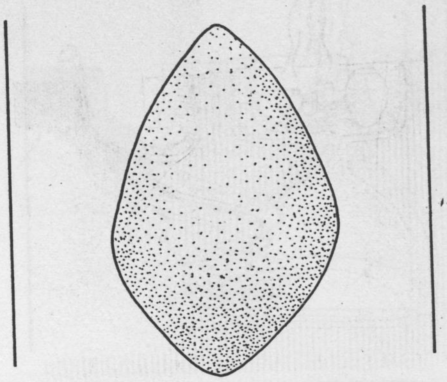

Рис. 159. Глинен болас (М 1:1)

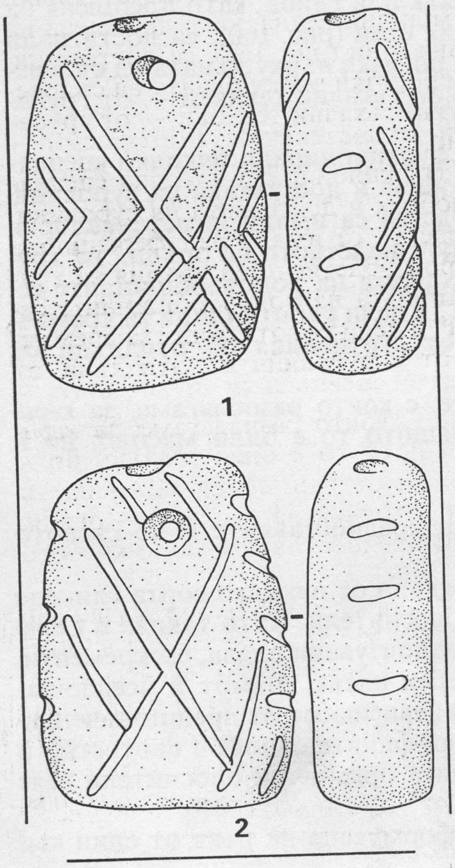

Рис. 160. Глинени тежести за стан от Самоводяне (разкопки П. Станев) (М 1:2)

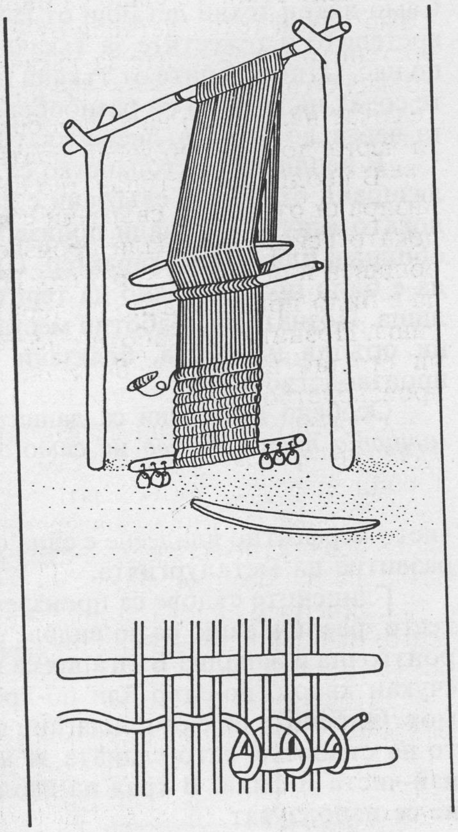

Рис. 161. Реконструкция на тъкачен стан

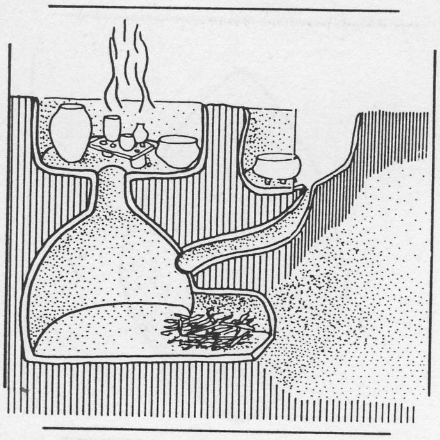

Рис. 162. *Реконструкция на пещ с няколко отделни камери от Самоводяне (БРН) (разкопки на П. Станев)*

Рис. 163. *Керамика от Гълъбник (БРН): 1 — с бяла рисунка; 3 — с тъмна рисунка*

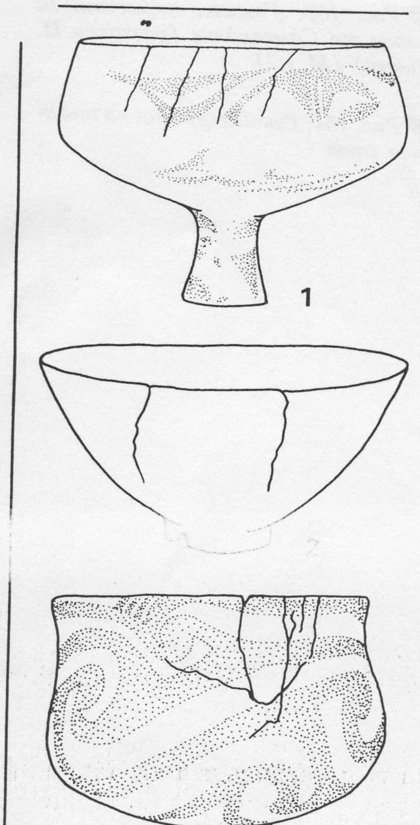

ните и каменните боласи, е дало повод за едно обширно изследване на М. Корфман[21], който установява културни кръгове, за които е характерна ловната техника с боласи (рис. 159) и такива, практикуващи лов с помощта на лъка и стрелата, както и преходни зони между тях.

Изхождайки от голямото количество глинени боласи, открити в Тракия и Западна България, можем да приемем, че нашите раннонеолитни култури се отнасят към първия кръг. В това отношение особено интересна е находката от опожарената неолитна сграда при болницата в Ст. Загора, където са открити многобройни глинени боласи, очевидно висели окачени в торба или кошница на греда от тавана. При пожара те са паднали и са се разпилели по целия под на едно от помещенията на сградата. Масово практикуваният лов е изисквал специализирано въоръжение. Освен дървените оръдия и боласите ще трябва да предположим използването на клопки (също дървени), мрежи, вълчи ями и други ловни приспособления, които не са достигнали до нас.

Предачество и тъкачество

Вълнените тъкани са протонеолитно изобретение, датиращо найрано от X—IX хил. пр. н. е. За това липсват преки доказателства, тъй като по това време не е била позната керамиката, а следи от тъкани могат да достигнат до нас само като отпечатъци върху нея.

Конкретната насоченост на селекцията на муфлона през хилядолетията, предхождащи керамичния неолит, която води до възникването на руното у овцата, говори красноречиво за наличието на предачество и тъкачество още в рамките на културата Натуфиен в Близкия изток.

Основните оръдия в тази сфера на дейност са вретеното и тъкачният стан. Те също са били изработени предимно от дърво. Само някои техни детайли от камък или глина, като прешлена на вретеното и тежестите за тъкачния стан (рис. 160), са достигнали до нас. Отпечатъците от тъкани и рогозки върху дъната на съдовете сочат наличието на разнообразни тъкачни техники — от грубата черга до фино вълнено платно.

В неолитното стопанство са функционирали няколко специализирани отрасъла, свързани с добива и доставката на суровини, докато всички останали производства са имали недиференциран общинен или семеен характер. Производството на оръдия на труда е било практикувано на територията на родовообщинните селища. Познати са „работни места" и цели работилници за кремъчни оръдия на труда, белязани от струпвания на отпадъци от производството.

Особено интересни са данните, с които разполагаме, за *керамичното производство* не само защото то е било масово, но и поради информацията, която черпим от тази сфера за умението да се борави с основния енергиен източник на епохата — огъня, чието перфектно владеене е една от предпоставките за по-късното развитие на металургията.

Глинените съдове са произвеждани от няколко сорта глинено тесто, различаващо се по видове опоснители. Като такива в Североизточна и Западна България са използувани плява, екскременти, счукан кварц, по-едър или по-дребен пясък, шамот и псевдошамот. Опоснителите са прилагани в зависимост от предназначението на съдовете, като глината за най-фините съдове е съответно и най-чиста и фина. В края на неолита органични опоснители вече не се използуват.

Керамиката очевидно е била формувана на ръка от един къс

глина или с помощта на лентеста техника, а готовите съдове са били изчуквани, докато се получи желаната идеална кръгла форма. При това са били използувани дървени форми и чукала. В резултат от изчукването стените на съдовете невинаги са еднакво дебели. Техниката на изчукването, описана по етнографски паралели от И. Швалбе[22], е дала възможност през късния неолит в Югозападна България при достатъчно качествено глинено тесто да се произвеждат съдове с 1—1,5 мм дебели стени.

Част от съдовете са били шликовани. През ранния неолит предпочитаният шлик е червеният. В редки случаи се среща и бял шлик. През късния неолит се среща и шликоване с черен оцветител. Полирането на повърхността на съдовете е ставало след нанасяне на украсата. То е извършвано по два начина: с помощта на каменна гладилка — когато е трябвало да се получи висок блясък и особено тъмна повърхност, и с помощта на кожа — когато е била търсена матово полирана повърхност. Полирането е допринасяло значително за сцеплението между шлика и стените на съдовете. При по-песъклива глина обаче това не се е получавало и шликът лесно опада.

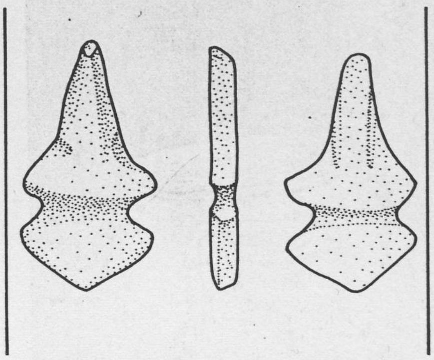

Рис. 164. Мраморна антропоморфна пластика от неолитното селище Гълъбник (по М. Чохаджиев, 1981а)

Грубите съдове или изобщо не са шликовани, или повърхността им е покривана с гъст шлик, понякога съдържащ цели парченца глина. С помощта на тази техника, наречена барботина, се получават различни релефни покрития на повърхността на съдовете. Особено изразителна и високорелефна е барботината от периода БРН—В от Западна България. През късния неолит тя отстъпва на заден план. През същия период се наблюдава и графитиране на черно шликованата повърхност на съдовете от категорията на фината керамика или покриването ѝ с пирулозитна боя (Причерноморието).

Канелюрата, набодените и врязани мотиви са били нанасяни преди пълното засъхване на съда. Това се отнася и до цветните рисунки с изключение на инкрустацията, която е поставяна след изпичането.

Особено характерна за ранния неолит е техниката на полиране, наречена „порцеланова". „Порцелановият" ефект се получава при толкова плътно налагане на щрихите на каменната гладилка, че в крайна сметка не остават никакви следи от нея и се получава абсолютно гладка, блестяща повърхност.

Изпичането през БРН—А по всяка вероятност е ставало в примитивни еднократни „пещи" като описаната от И. Швабле[23]. Такива пещи поемат големи партиди съдове, което предполага предварително организирана заготовка. Опалването може да се регулира само до известна степен. Достиганите през ранния неолит температури на изпичане не са били особено високи, а финалната фаза на опалване със значителен приток от кислород е била твърде кратка. В резултат от това при лома на раннонеолитната керамика обикновено ядрото е тъмно, а само външните повърхности — светли до червено или бежово. Наблюдават се и опити за вторично създаване на редукчна среда в пещта, в резултат от което се получават кафявите оттенъци върху повърхността на раннонеолитната керамика.

Преднамерено редукчно изпичане установяваме едва през етапа БРН—В. Негов резултат е появата на сива, сиво-кафява и сиво-черна керамика тип Караново II. С усъвършенствуването на този производствен процес, но и чрез нанасяне на съответна боя, се получават и дълбоко черните оттенъци на керамиката, характерни за късния неолит. На този етап изчезва и черното ядро в керамичния лом, което свидетелствува за усъвършенствуването на технологията на изпичане, за добро овладяване на работата с огъня и

достигането на достатъчно високи температури.

В светлината на горните наблюдения въпросът за това, дали керамиката е била произвеждана от всяко домакинство поотделно, трябва да получи негативен отговор. Сложният производствен процес около създаването на съдовете предполага съществуването във всяка неолитна община на един или няколко специалисти в тази област, които са произвеждали и складирали известни количества керамика, изпичана на големи партиди извън границите на селището. В подготовката на пещта и главно в събирането на материал за горене очевидно са участвували по-големи контингенти население.

При гъстото застрояване на неолитните селища е очевидно, че там не могат да имат място производства, свързани с високи температури и огън, защото представляват опасност за пожари. Фактът, че доскоро не познавахме нито една неолитна пещ за изпичане на керамика, се обяснява с обстоятелството, че нашите археологически проучвания са съсредоточени главно в селищата. Едва напоследък 300-метровият надлъжен разрез през целия ареал около неолитната селищна могила Самоводяне, направен при строежа на жп линия, даде възможност да се получи информация и за периферията на неолитните селища. През 1988 г. на около 50 м вън от укрепителната система проучвателят на обекта П. Станев попадна на сложно съоръжение, представляващо пещ за редукчно изпичане на керамиката. Основната камера е вкопана в склона и е свързана с няколко коминообразни цилиндрични странични камери, където е била поставяна керамиката. Посредством затварянето и отварянето им е ставала промяната в характера на атмосферата в пещта и се е постигало финалното черно, редукчно оцветяване на съдовете[24].

Общата структура на неолитната стопанска система е добре балансирана, но определено недиференцирана. С малки локални вариации описаната по-горе картина се повтаря във всички райони на Балканския полуостров и във всички проучени селища, което подсказва, че през VII—VI хил. пр. н. е. производителните сили и производствените отношения образуват едно хармонично уравновесено цяло. Общественото развитие все още се реализира на базата на екстензивното количествено нарастване и териториално разпространение, което намира израз в неолитизирането на нови територии, разработването на нови земеделски терени и усвояването на нови природогеографски пояси. Тези процеси за България завършват в началото на късния неолит, когато — като последна — бива неолитизирана Добруджа.

БЕЛЕЖКИ КЪМ 6 ГЛАВА

1 Лични наблюдения на Тодорова по време на разкопките през 1984.
2 *Николов, В.*, 1986, 22—23.
3 *Brentjes*, 1986, 99—100.
4 *Nobis*, 1988, 37—53; *Ninov*, 1986, 152—156.
5 Разкопки под ръководството на Х. Тодорова през 1986 г. Непубликувано.
6 *Nobis*, 1987.
7 *Lehmann*, 1990, 227—233.
8 *Mellaart*, 1967, Tabl. XX.
9 *Lüning*, 1989.
10 *Renfrew, Dixon, Cann*, 1966.
11 *Ангелова, Нгуен Ван Бин*, 1988.
12 *Gatsov*, 1990, 91—102.
13 *Ангелова, Нгуен Ван Бин*, 1988, с. 32.
14 *Gatsov, op. cit.*
15 По данни на разкопвачите Бояджиев, Николов, Перничева.
16 *Gatsov, op. cit.*
17 *Schwarz — Mackensen, Schneider*, 1983a, 1983b.
18 *Пак там.*
19 *Семенов*, 1974, 250—252.
20 *Георгиев, Г.*, 1958, с. 371.
21 *Korfmann*, 1972, 57—120, Taf. II.
22 *Icke-Schwalbe*, 1982.
23 *Пак там.*
24 Откритието не е публикувано, благодаря на колегата П. Станев за възможността да се запозная с него.

7. ДУХОВЕН ЖИВОТ НА НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

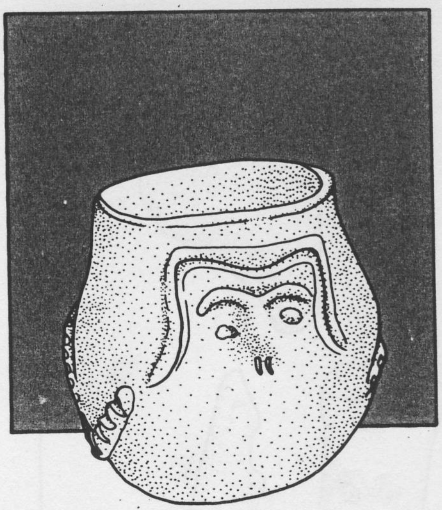

Ако материалните останки от стопанската дейност на неолитния човек дават задоволителна пряка археологическа информация за икономическата база на неолитното общество, то находките, които могат да се свържат с духовния му живот, в повечето случаи са носители само на косвена информация, която често бива допълнително деформирана от субективните интерпретации на един или друг автор. Не са малко на брой и случаите, когато осветляването на проблемите, свързани с праисторическите култове, се базира на чисто априорните представи на отделните автори вместо на стабилна емпирична основа. Това е така, защото в повечето случаи става дума за археологически находки с неясно за съвременния човек предназначение, които обозначаваме с удобния термин „култов предмет". И все пак именно от тези находки черпим информация за някои страни от духовния живот на праисторическия човек, за неговите естетически концепции, мироглед, абстрактно мислене и т. н. Много сфери от духовния му живот обаче остават напълно недостъпни за нас, тъй като от тях не са останали никакви материални следи. Такива са езикът, фолклорът, музиката, танцът и преданията. Самите археологически находки, както е известно, „проговарят" едва след като бъдат интерпретирани. Съответната научна литература познава много приемливи реконструкции на явленията от сферата на култа, когато те се извеждат от реалните взаимовръзки между явленията на базата на археологически и главно етнографски паралели от стадиално близки общества.

Духовният комплекс на неолитния човек е неразривна съставна част от общата структура на неговата култура. Възникнал в процеса на преминаването на човека към произвеждаща икономика, той е отражение в сферата на духовното на достиженията в областта на материалната му култура и на идейното осмисляне на съответните социални структури.

Корените на неолитните култови представи откриваме в Близкия изток още в зората на неолитната революция. Тъй като духовните ценности се отличават с удивителен консерватизъм, то на Балканския полуостров в редица случаи срещаме почти точно възпроизвеждане на повечето от елементите на оформения в Близкия изток духовен комплекс. Въпреки дислокации, възникване и заникване на различни култури и трансформации от всякакво естество основните компоненти на неолитния духовен комплекс са просъществували в Югоизточна Европа до началото на IV хил. пр.н. е., т. е. до момента, когато се разпада цялата неолитна обществено-икономическа система.

Основните извори, от които черпим информация за духовния

Рис. 165. Глинена пинтадера от раннонеолитното селище в Кърджали (М 1:1)

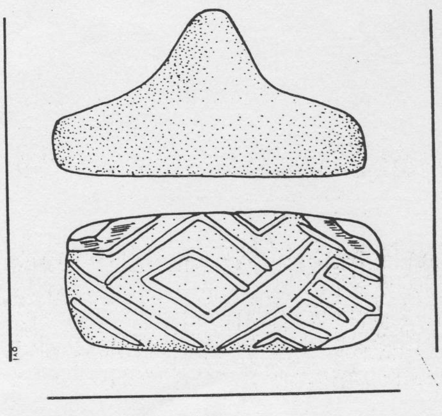

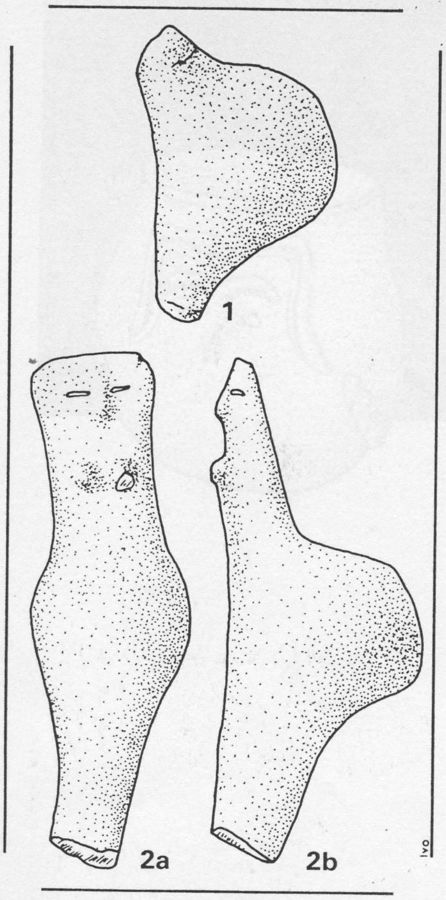

Рис. 166. Глинени антропоморфни пластики от IV — 1 и V хоризонт в Чавдар (М 1:1,5) (по G. Georgiev, 1981)

живот на праисторическия човек, са пластиката, пинтадерите, олтарите, знаците и знаковите системи, нанесени най-често върху керамиката под формата на орнамент, както и амулетите, накитите, погребалните обичаи и др.

Антропоморфна пластика

Една от характерните черти на всички докласови общества е неразривната връзка на изявите в областта на изкуството със сферата на култа. Поради това двете явления не могат да бъдат разглеждани поотделно (табл. 12). Основните идеологически концепции и светоусещания на новокаменната епоха са достигнали до нас именно благодарение на произведенията на праисторическото изкуство. То води началото си от късния палеолит[1], когато окончателно се оформя родовообщинната социална структура с нейната идеологическа надстройка. Тогава се появяват и първите рисувани и пластични антропоморфни изображения.

Много са учените, които са се увличали от идеята да разгадаят семантиката, заложена в праисторическите антропоморфни пластични изображения. Най-често те биват считани за изображения на древни божества. Днес съответната библиография е огромна[2]. Невъзможно е тя да бъде цялостно обхваната тук, а не е и необходимо, тъй като повечето публикации представляват реинтерпретации на един и същ фактически материал. Известен прогрес в изследването на духовния комплекс може да се очаква, от една страна, чрез разширяване на изворовата база с нови находки (което е много бавен процес), и, от друга — чрез прецизиране на данните за точното им местоположение в контекста на останалата материална култура. Днес интердисциплинарните изследвания откриват нови възможности пред археологическата наука и е необходимо те да бъдат приложени и по отношение на находките от този вид. В научната литература вече има примери в това отношение, които дават интересни резултати[3].

Един от водещите аспекти в неолитното изкуство е антропоморфизмът, отразяващ преди всичко обобщения образ на жената. Този тематичен кръг се формира още през късния палеолит като отражение на най-ранните генеалогически представи, които бележат началото на историческото мислене на човека. Жената е един от основните идейни символи на праисторията. Женски скулптурни изображения се срещат във всички неолитни култури на древната ойкумена. Символиката, заложена в тях, се явява особен вид „визуална реч“ или своеобразно „образно послание“, универсално и разбираемо за цялата неолитна културна система. Успоредно с неолитизацията се разширява и сферата на разпространение на тази символика. На тази база се формира и общовалидният неолитен стил в изкуството. Всяка култура дава само своя локална интерпретация на канонизирания неолитен образ на жената. За съжаление в праисторическата литература тези локални аспекти често са силно пренебрегвани.

В българската научна литература се използват различни понятия за обозначаване на праисторическата пластика. Срещаме такива термини като „пластика“, „скулптура“, „фигурка“, „статуетка“ и т. н. Тези термини имат чисто изкуствоведчески аспект. Доста често обаче се срещат и понятията „идол“, „идолна пластика“, „божества“, които вече съдържат определена доза интерпретация на функцията на въпросните находки. По принцип самото понятие „идол“ произхожда от гръцкото „τό εἴδωλον“, което означава изображение. В този смисъл терминът „идол“ всъщност е равнозначен на понятието „изображение“, а терминът „идолна пластика“ значи „пластично изображение“[4]. Тези два термина се

използват често в нашата научна литература[5]. При това обаче се има предвид пластично изображение, играещо определена роля в праисторическия култ (напр. т. нар. „Велика майка“, „Прародителката“ и т. н.). Тази концепция намира отражение в различните мнения на авторите, разглеждащи семантиката на антропоморфната пластика. Данните, с които до днес разполагаме не само за България, но и в по-широк европейски контекст, не дават безспорни основания за поставянето на толкова категорична функционална „диагноза“. Поради това обстоятелство напоследък все по-често се използува неутралният изкуствоведчески термин „антропоморфна пластика“[6], към който ще се придържаме и тук. Това не изключва използуването и на термините „идоли“ и „идолна пластика“, като обаче имаме предвид само тяхното пряко значение в смисъл на пластично изображение.

По принцип неолитното изкуство е ориентирано към подчертаване обемността на женската фигура. Особеностите на пластичната интерпретация се определят и от спецификата на дадена етнокултурна общност и се проследяват най-вече при детайлите. Ето защо изходното ниво, на което могат да бъдат проследени синхронните явления при антропоморфната пластика, касае общото оформяне на обема, свеждащо се най-често до формата на хълбоците на фигурките и иконографията на тялото, ръцете и главата. При анализа на пластиката прилагаме класическия типологически метод за обработване на археологически материали, и то на ниво, позволяващо проследяването на синхронни и диахронни явления в материалната култура на праисторическите общества.

За пръв път у нас внимание на идолната пластика отделя още през 1920 г. А. А. Чилингиров[7]. Той прави и първите опити за класификация на антропоморфната пластика, като въвежда и термина полуседящи фигурки, но прекаленото естетизиране и хронологическите обобщения му пречат да постави началото на по-прецизен типологичен подход спрямо този вид находки. Това прави В. Миков през 1934 г., като систематизира идолната пластика от България[8]. Наред с пола на антропоморфните фигурки той обръща внимание на позата, в която е представено тялото, и дели антропоморфната пластика на женска и мъжка, съответно на стоящи, седящи, плоски, цилиндрични и неопределени фигурки. Необходимостта от синтез и нова систематизация на натрупалия се от тогава до днес богат и добре стратифициран изворов материал предизвиква през последните години публикуването на редица нови опити за класификация, които се опират на огромно количество находки[9]. Стремежът към такава систематизация е характерен не само за българската археологическа наука. В европейската научна литература също се появиха редица интересни класификации, опиращи се на стабилна емпирична основа[10].

Днес антропоморфната пластика се дели на стоящи, полуседящи (терминът е заимстван от съветската археологическа литература), седящи, лежащи и цилиндрични фигурки, т. нар. „идоли-бюстове“ и фрагменти от антропоморфни пластики[11]. Тази класификация изхожда от формата на тялото като водещ признак в типологията на този вид находки. С оглед на изключителната фрагментарност на археологическия материал е напълно основателно фрагментите да бъдат разглеждани като самостоятелна категория, в която намира отражение и типологията на отделните детайли на антропоморфната пластика. На последните се придава еднаква статистическа тежест с тази на останалите класификационни категории.

Неолитизацията на праисторическото общество поражда едно ново отношение между човека и природата. Макар последната

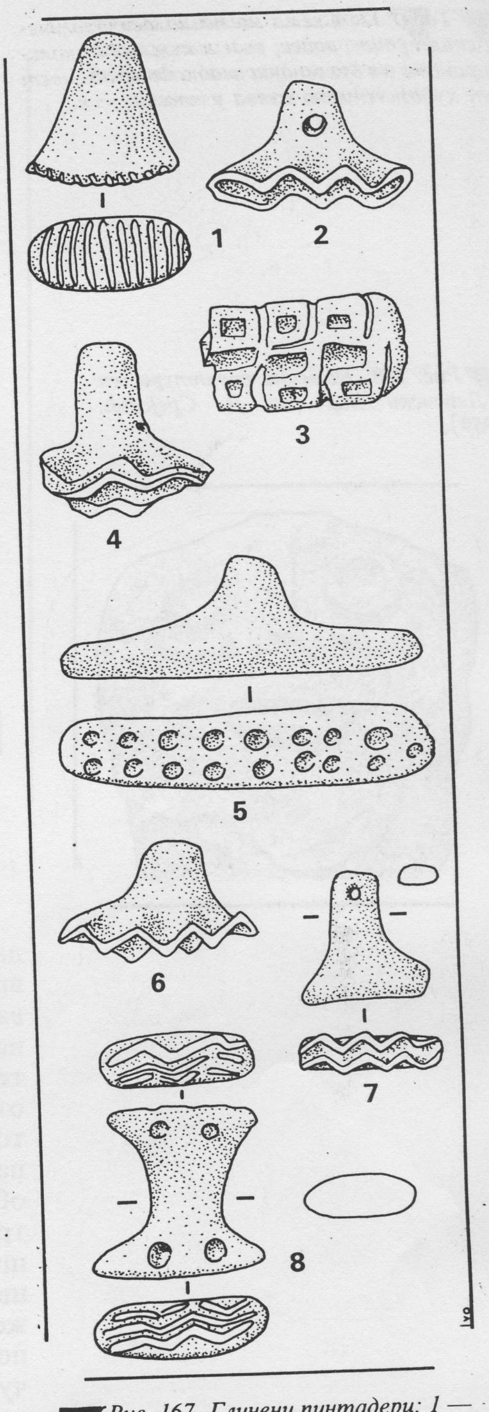

Рис. 167. Глинени пинтадери: 1 — Чавдар V хоризонт; 2 — Сапарева баня; 3, 4 — Ковачево; 5 — Елешница; 6 — Кърджали; 7, 8 — София, кв. Слатина (М 1:1,5)

Табл. 12. Схема на психологическия процес, водещ към материализирането на духовната необходимост от художествена изява у човека.

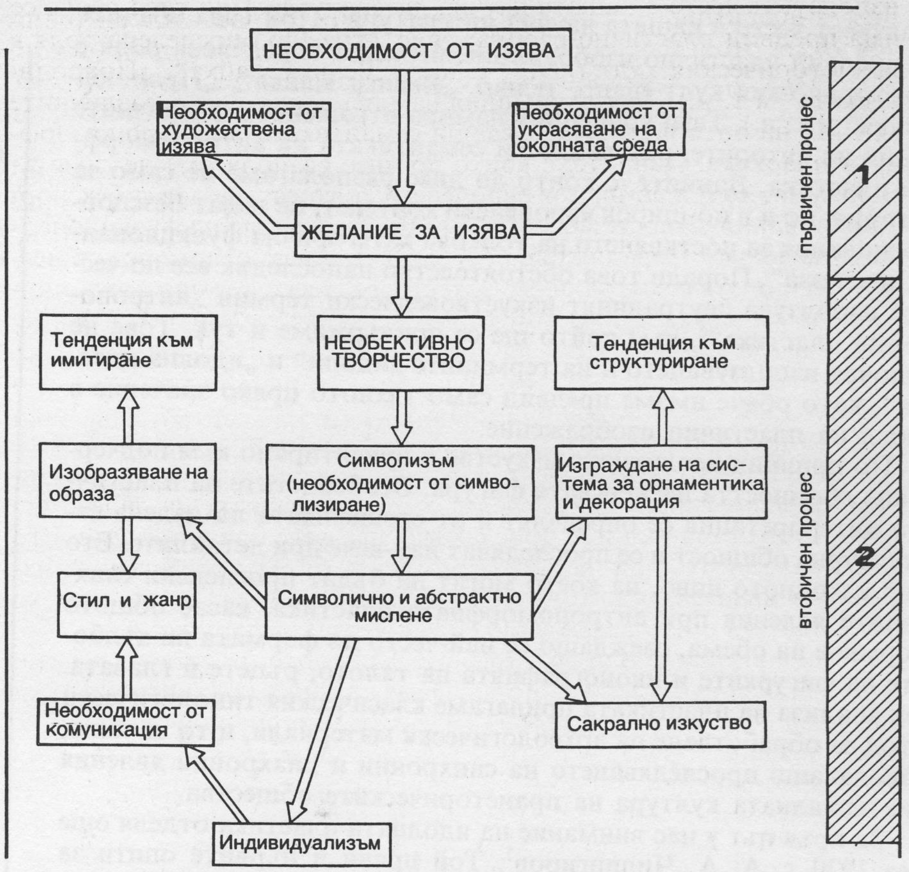

Рис. 168. Каменна скулптура от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969).

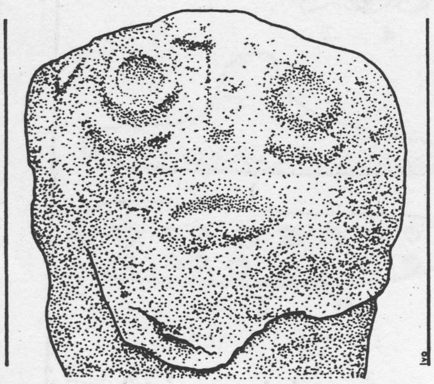

да загубва онази приоритетна роля, която е имала за човека по време на господството на присвояващата икономика, все пак остава решаващ фактор за плодородието, а с това и за съществуването на човека. Новите взаимоотношения и зависимости от природните дадености намират отражение в религията и култа независимо от това, че последните са пряко продължение на по-древните култове. От друга страна, недиференцираното праисторическо стопанство води до ретуширане ролята на индивида в неолитното общество, защото на този исторически етап само колективният труд и резултатите от него са в състояние да задоволят нарастващите потребности на населението. Пряката зависимост на обществото от прищевките на природата естествено води до обожествяване на природата и природните явления и до търсене на посредници, които да могат да изразят и предадат „по-нагоре" чувствата и въжделенията на праисторическия човек било чрез извършването на религиозни обреди или чрез извършването на определени магически практики. Антропоморфната пластика е една от малкото достигнали до нас изяви от тази сфера.

В този ред на мисли не трябва да се подценява и увеличилото се свободно време на неолитния човек, което е важна предпоставка за развитието на духовна дейност. Този факт намира отражение в масовизирането на произведенията на изкуството, в богатата украса на предметите от бита и в общия размах на духовната култура на неолитното общество. Неолитният човек е бил изключително чувствителен спрямо украсата и се е обграждал с много красиви произведения на изкуството, плод както на естетическото му възприятие, така и на естественото му желание за художествена изява (табл. 12).

Най-ранните археологически находки, отнасящи се към ду-

ховната сфера на неолитния човек, са миниатюрните антропоморфни фигурки (3—6 см високи), изобразяващи най-схематично седяща жена с обемни седалищни части и къси крака (рис 169). Те са характерни за предкерамичния и раннокерамичния неолит на Предна Азия, като например тази от Чайюню (рис. 21)[12] и Хаджилар (рис. 42)[13]. Концепцията, заложена в тази схематична трактовка на женското тяло, концентрираща вниманието изключително върху тазобедрената му част, се проследява още от самото възникване на праисторическото изкуство[14].

По време на Предкерамичния неолит в Предна Азия възниква и най-ранната монументална каменна скулптура. Известни са каменните схематични антропоморфни стели от Невали Чори (рис. 5) и др.[15], които са били поставени в храмови постройки. Техен пандант са късномезолитните каменни изображения от Лепенски вир при Железните врата (рис. 43, 168)[16].

В Европа най-ранната неолитна антропоморфна пластика се отнася към самото начало на епохата, т. е. към времето на БРН—М. Езкемплярите от Одзаки Магула[17]. Змайевац (рис. 49:1—4), Дивостин (рис. 169)[18] и др. са почти идентични с тези от VI хор. в Хаджилар[19] (рис. 42). Синхронно протича и процесът на трансформация от тези миниатюрни пластики към по-големите, добре известни, масивни антропоморфни изображения на класическия ранен неолит (БРН—А). Този процес води до формирането в завършен вид на югоизточноевропейския неолитен канон в пластиката. Той добре се проследява при фигурките от южната част на Балканския полуостров (Фирасос, Продромос, Неа Никомедия (рис. 68), Сескло, Тцангли и др.)[20]. Тук, както и в района на Пелагония (рис. 170)[21] и Южна Албания (рис. 57), този характерен стил се задържа сравнително дълго. Характерните за него цилиндрични глави с „кокове“ и изпъкнали релефни очи (рис. 59, 170), типичната масивност на формите и разнообразието в позите на ръцете и тялото са пряко указание за анатолийския му произход.

Стилово единство се забелязва не само в южните части на Балканския полуостров. То личи и при пластиката от Старчевския културен ареал (рис. 171), за която са характерни най-вече стоящите фигурки с едро тяло и изразена стеатопигия при почти пълното отсъствие на други обозначения на пола. Върху характерната за тази пластика цилиндрична глава са обозначени чрез врязване очите, косата и др. анатомични детайли (рис. 171). В стилово отношение пластиката на културата Старчево е извънредно консервативна и твърде еднообразна, което не пречи на Д. Срейович да различава при нея три типа[22]. Искам да подчертая, че през БРН—А Старчевската пластика превъзхожда в количествено отношение тази от съседните територии, в това число и Западна България. Макар типологическите ѝ различия с пластиката от Тесалия, Пелагония и Ю. Албания да са очевадни, все пак са налице и някои важни сходства. Това се отнася в частност до начина, по който и в двата ареала биват моделирани релефно очите, което е един типичен за Анатолия похват (рис. 29, 33).

Най-ранната открита у нас неолитна пластика произхожда от района на Западна България (рис. 80:1, 166, 172, 173) и от ареала на културата Караново I (рис. 178). Най-ранните глинени антропоморфни пластики от България (БРН—М) са от неолитното селище Крайници, хоризонт I (рис. 80:1), които са един ярък пример за приемствеността между монохромния етап на неолита у нас и този в Предна Азия. Идентична е дори концепцията, заложена при представянето на женското тяло.

Богати колекции от неолитна пластика произхождат от Гълъбник (рис. 172, 173)[23], Слатина[24], Чавдар[25], Курило (рис. 175)[26] и

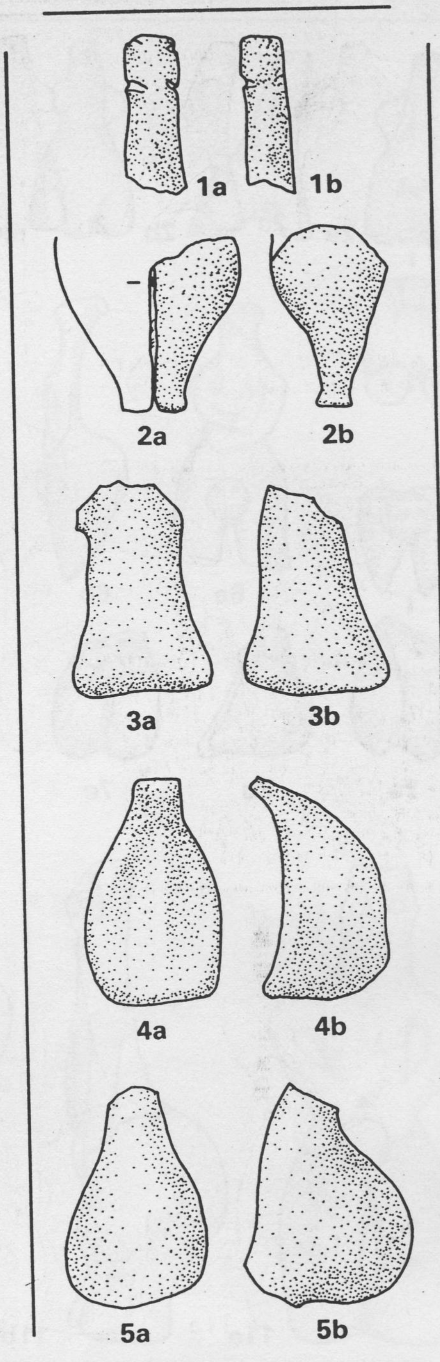

Рис. 169. Схематизирани антропоморфни пластики от Дивостин I (БРН-М). (М 1:1,5) (по Z. Letica, 1988)

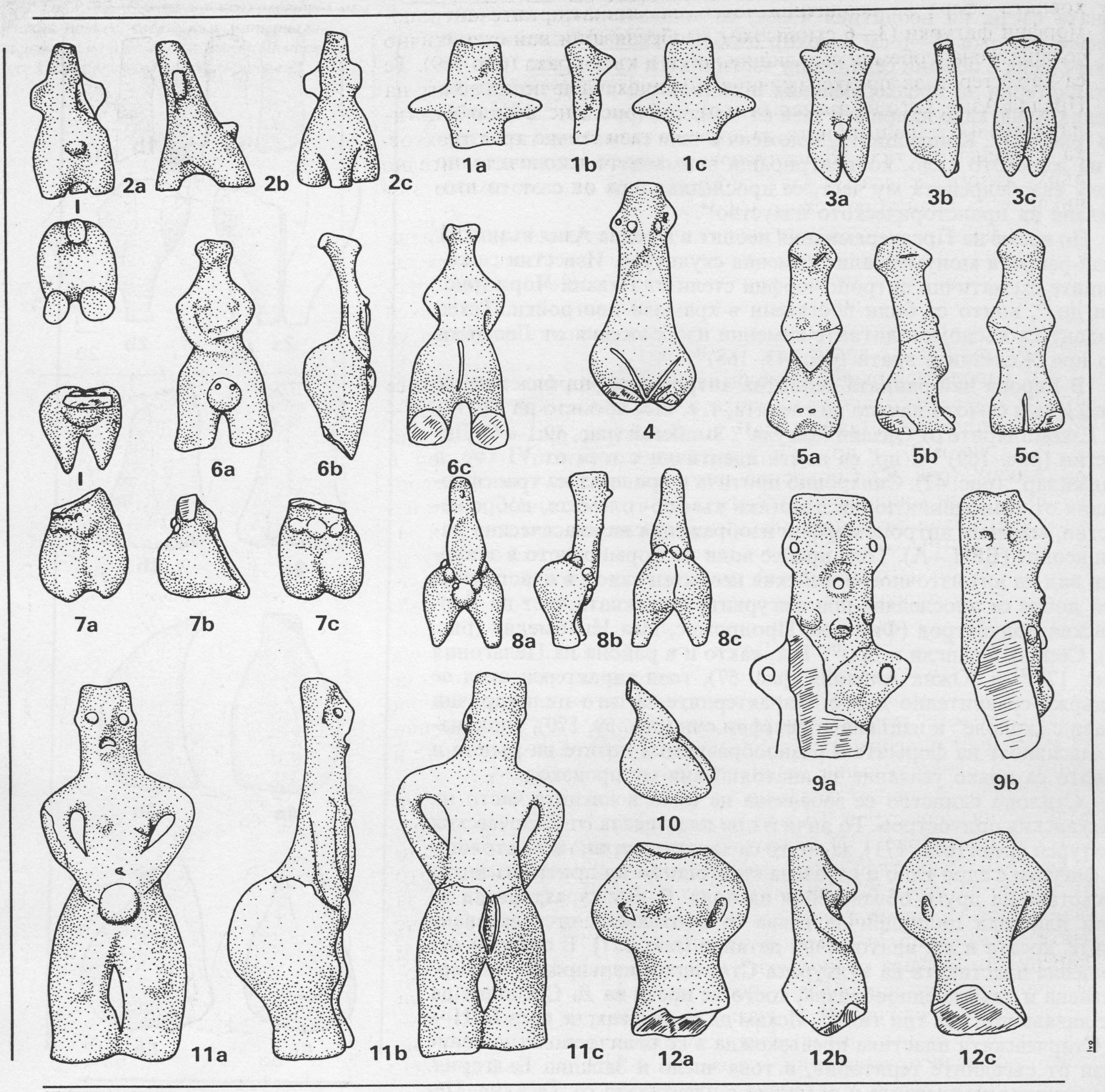

Рис. 170. Глинена антропоморфна пластика от Пелагония (БРМ): 1, 2, 6, 8 — Велушка Тумба; 4 — Сенокос; 2, 9, 11, 12 — Породин; 10 — Гургур Тумба (М 1:2)

др. В Западна България се преплитат явления, характерни за района на Пелагония (Анзабегово-Връшник) и Ю. Албания, както и такива, характерни за Централна Сърбия (Старчево), но са налице и определени локални моменти, какъвто е например начинът на моделиране на плоските глави при неолитните идоли (рис. 173:2,3,5). Интересно е развитието на цилиндричните глави от този ареал (рис. 192). Към цилиндъра постепенно се прибавя един „кок" (Курило)[27] или два „кока" (Гълъбник)[28], явление, което не е чуждо и на южните райони на Балканите. От друга страна, в типологията на пластиката от Западна България се забелязват и някои общи черти с тази на културата Старчево, което е закономерно явление, като се има предвид обстоятелството, че последната култура и тази на Западнобългарската рисувана керамика обра-

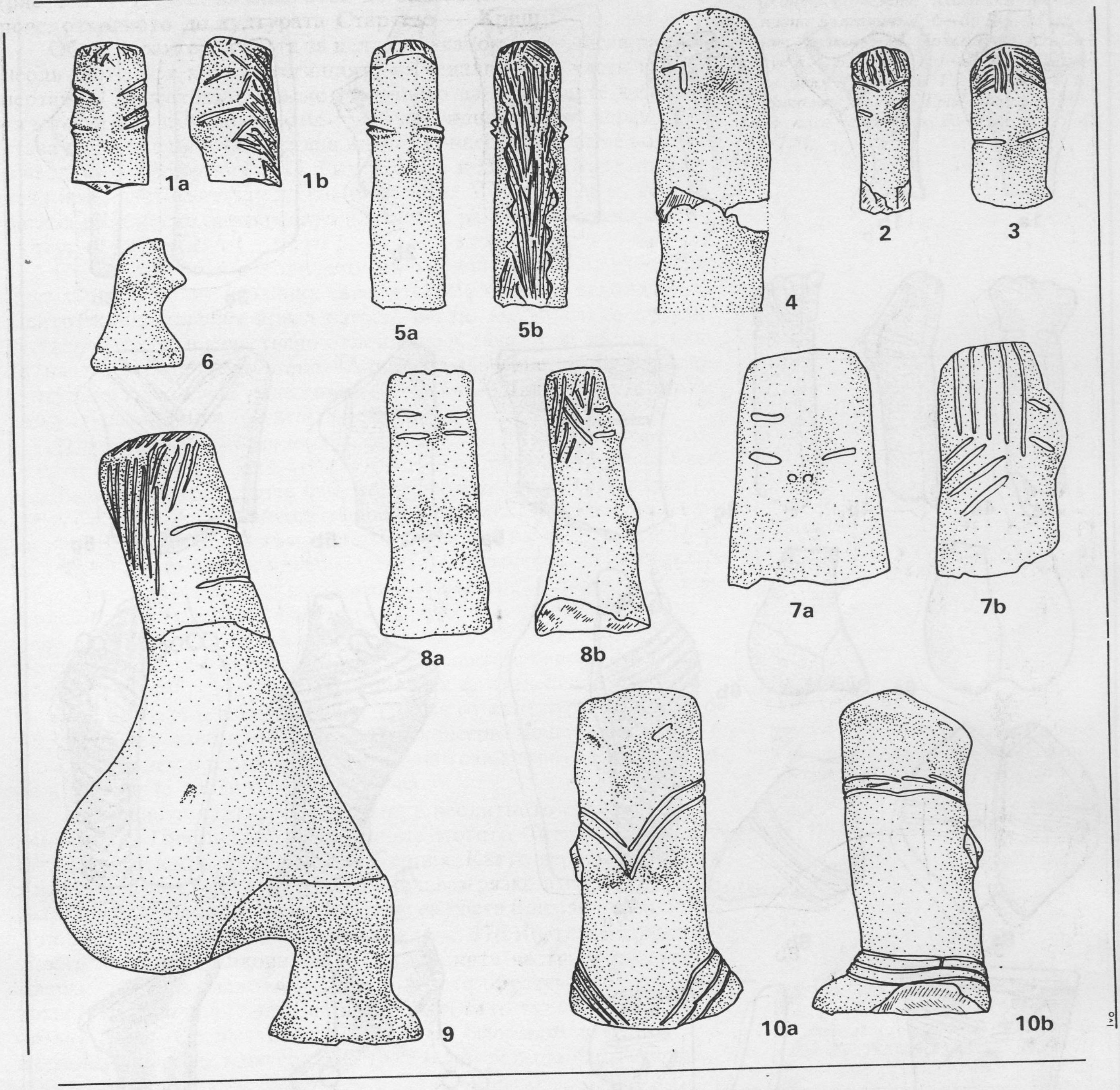

Рис. 171. Глинена антропоморфна пластика от култура Старчево (по Д. Срејовић, 1968): 1, 10 — Старчево; 3 — Гривац; 5 — Белетинац; 2, 6 — Павловац; 4, 9 — Винча; 7, 8 — Винковци (М 1:1,5)

зуват един комплекс на раннонеолитните култури с рисувана керамика и следователно имат сходни стилови елементи. По същото време в Западна България възниква и едно ново типологическо явление — появяват се плоските идоли-бюстове (рис. 173, 174). При тях главата е моделирана заедно с тялото, като от лицето са изобразени само релефният нос и врязаните очи, а тялото представлява проста плоска форма, обвита често с коси или кръстосани врязани линии (рис. 173:2). За разлика от останалата раннеолитна пластика този тип е богато орнаментиран, с което се явява своеобразно свързващо звено между семантичната натовареност на пинтадерите и тази на антропоморфната пластика. На фигурките от БРН—А от разглежданата територия не е чужда масивната, заоблена форма, маркираща силно развита стеатопигия

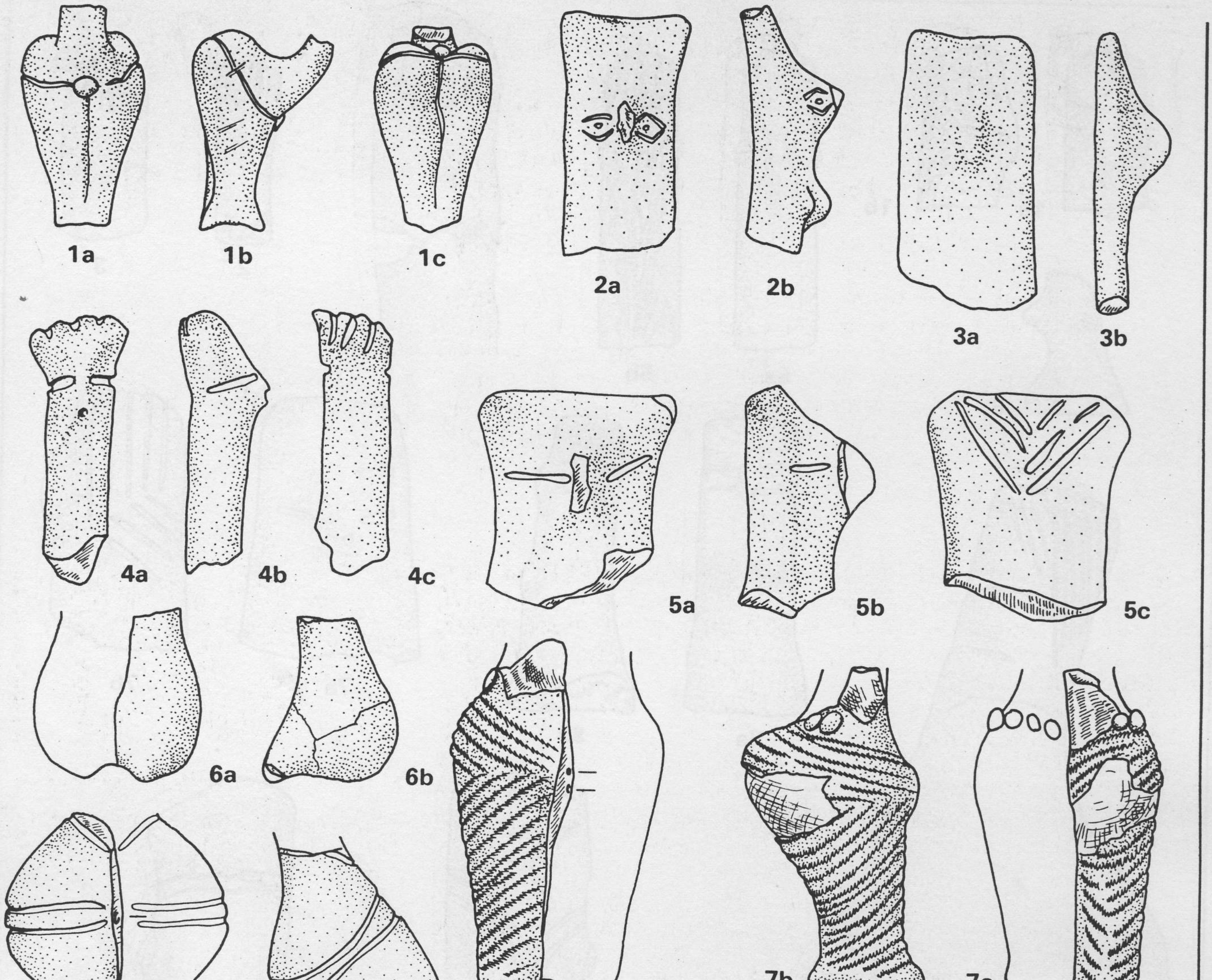
1a
1b
1c
2a
2b
3a
3b
4a
4b
4c
5a
5b
5c
6a
6b
7a
7b
7c
8a
8b
10a
10b
11a
11b

(рис. 172:8). И това явление стои по-близко до анатолийските типове, отколкото до културата Старчево — Криш.

Обща характерна черта за целия Балкано-анатолийски ранно-неолитен блок е хиперболизацията на седалищните части и подчертаният схематизъм при моделирането на останалите части на тялото, както и пълното отсъствие на индивидуални черти. Тук става дума за една универсална идейна концепция, която е водеща в неолитно-енеолитния стил в изкуството и може да бъде проследена при пластиката чак до самия край на V хил. пр. н. е., когато загива заедно със заникването на цялата ранноземеделска социо-културна система.

Съществен скок в количеството на пластиката се забелязва през късния неолит и ранния енеолит. На този етап находките от Централнобалканския ареал заемат важно място както в количествено, така и в качествено отношение. Става дума за пластиката на културите Тополница—Акропотамос (рис. 176), Курило, културния комплекс Градешница—Слатино—Дикилиташ, както и на културата Винча (фазите В и С).

Пластиката на къснонеолитната култура Курило е добре позната от епонимния обект, който, макар и непроучен, предлага благодарение на старателната събирателска дейност на художника К. Петерс една наистина внушителна колекция от глинени и мраморни фигурки[29]. В антропоморфната пластика на тази култура са застъпени различни пози на фигурките, включително и лежащата. Преобладават неорнаментираните екземпляри. Специфична е иконографията на главата, моделирана често със сплескано и издължено назад като „кок“ теме (рис. 175:8). За отбелязване е, че този специфичен начин на моделиране на главата се среща и в Беломорска Тракия[30]. Двата културни ареала са разделени по течението на р. Струма и в Беломорска Тракия от култура Тополница—Акропотамос, която въпреки своята консервативност очевидно е била посредник в разпространението на този похват между южните и северните части на полуострова.

Последната култура е проучена в неолитното селище Кременика при с. Тополница[31], в селищната могила Ситагри, хоризонт II[32], Дикилиташ и др. в Северна Гърция. Както керамиката, така и пластиката на тази култура се отличават рязко от тази на културата Курило. Изобразяваните форми са доста близки до реалните. Долната част на тялото е компактна (рис. 176:10), горната част — плоска, с малки пъпковидни гърди. Задните части са пластично оформени, а преломът между тях и тялото образува отстъп. Този похват придава стройност на фигурките, като тялото завършва с овална глава. Срещат се три начина на оформяне на главата: с издължено нагоре, косо срязано теме (един ретардиращ, по-ранен

Рис. 172. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Западна България: 4, 6—8, 10 — Гълъбник (разкопки М. Чохаджиев, Ю. Павук и А. Бакъмска); 1—3, 5 — Сапарева баня (разкопки Г. Георгиев и В. Николов); 9, 11 — Градешница — Мало поле (разкопки Б. Николов) (М 1:1,5)

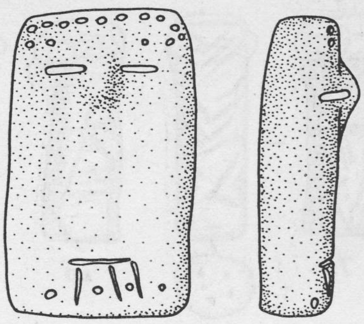

Рис. 174. Плоска глинена антропоморфна фигурка от Мехтелек, Унгария (култура Криш) (по N. Kalicz, 1983)

Рис. 173. Плоски глинени антропоморфни пластики от Перник (3) и Гълъбник (1, 2) (БРН) (по М. Чохаджиев, 1981а) (М 1:2).

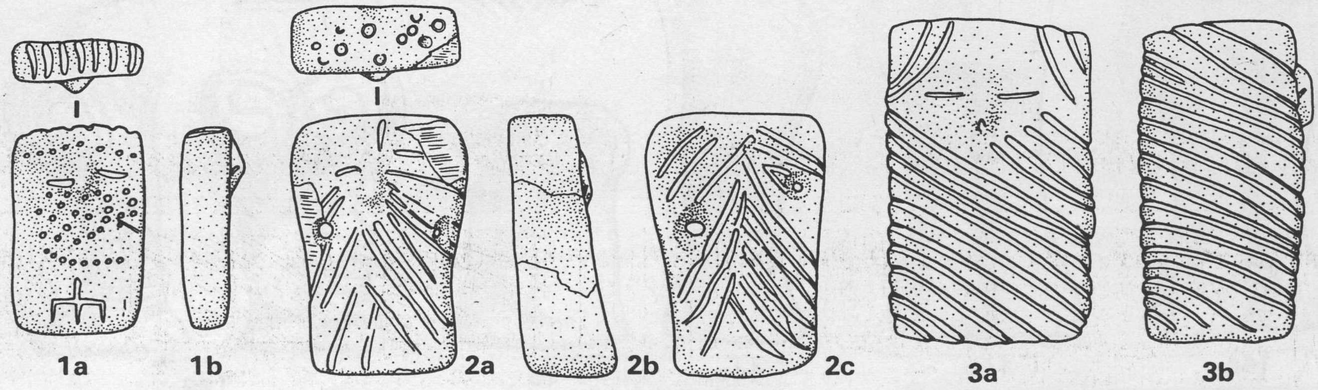

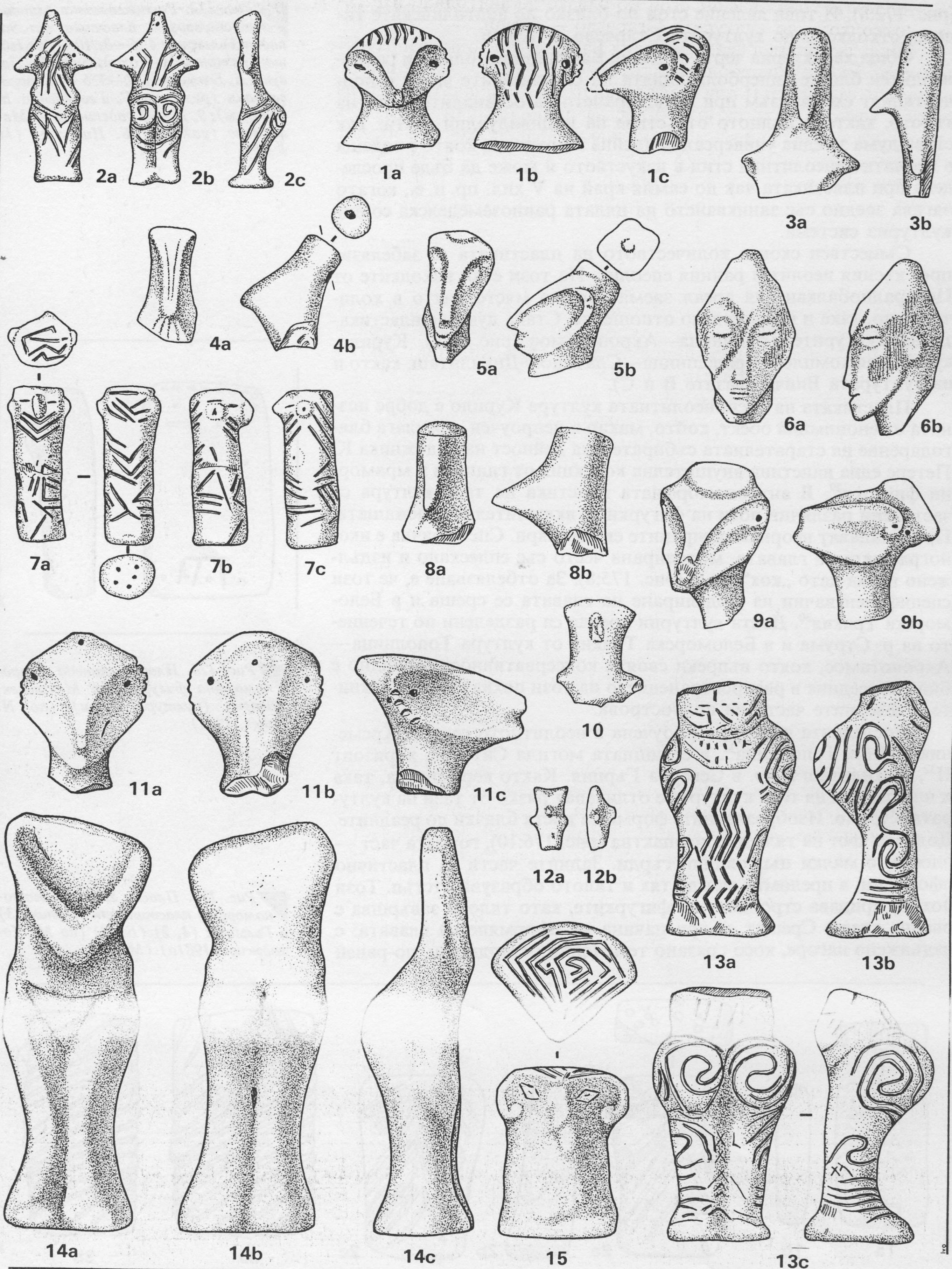
2a
2b
2c
1a
1b
1c
3a
3b
4a
4b
5a
5b
6a
6b
7a
7b
7c
8a
8b
9a
9b
10
11a
11b
11c
12a
12b
13a
13b
14a
14b
14c
15
13c

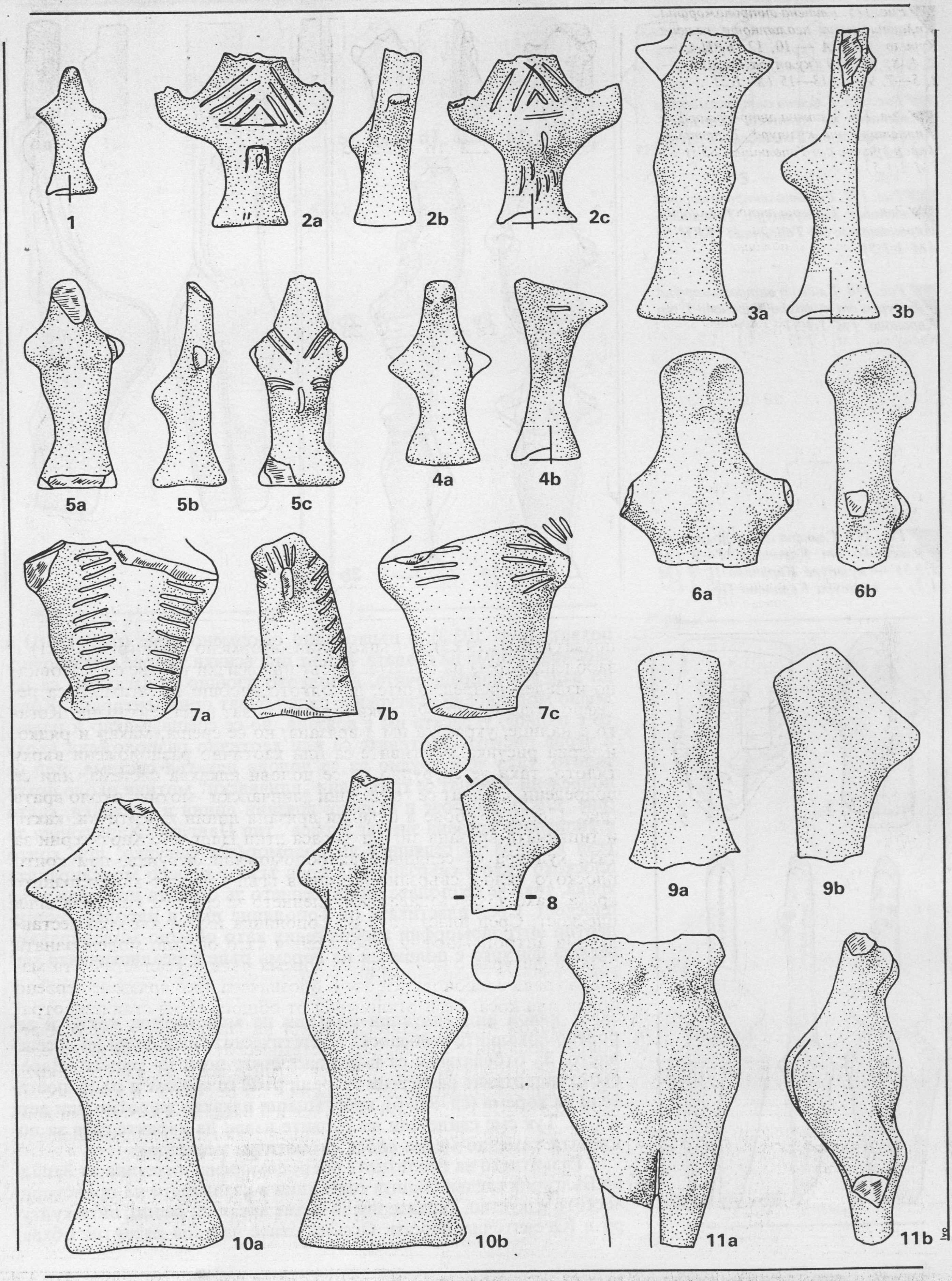
1
2a
2b
2c
3a
3b
5a
5b
5c
4a
4b
6a
6b
7a
7b
7c
8
9a
9b
10a
10b
11a
11b

Рис. 175. Глинена антропоморфна пластика от неолитното селище Курило: БРН-А — 10, 12; БРН-С — 3, 4, 8; БКН-В (култура Курило) — 2, 5—7, 9, 11, 13—15 (М 1:2)

Рис. 176. Глинена антропоморфна пластика на култура Тополница-Акропотамос от Тополница (БКН-В) (М 1:1,5)

Рис. 177. Глинена антропоморфна пластика на култура Тополница-Акропотамос от Тополница (БКН-В) (М 1:1,5)

Рис. 178. Глинена антропоморфна фигурка от култура Караново I, от Караново (М 1:1,5)

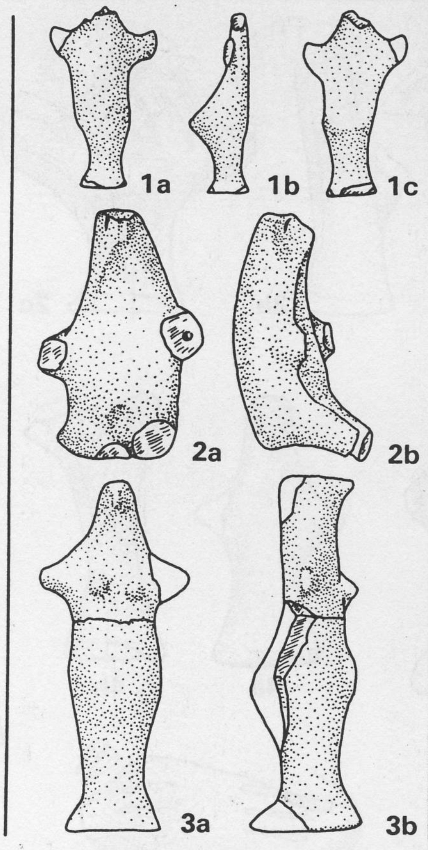

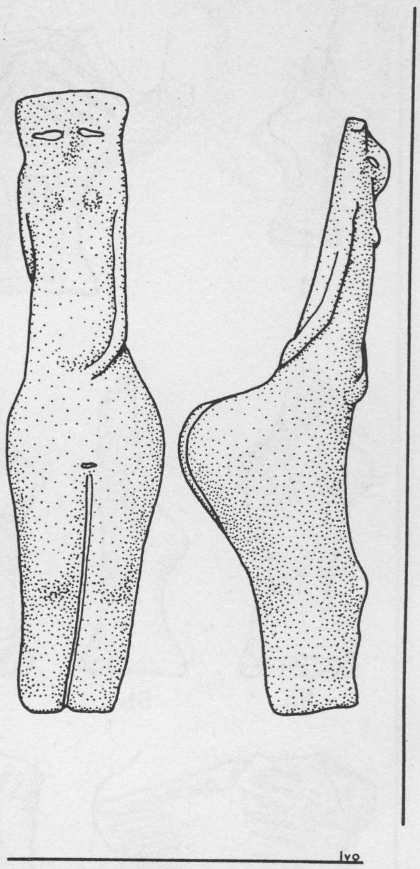

Рис. 179. Глинена антропоморфна пластика от Караново: 1—2 (М 1:2,5) — култура Караново II; 3 (М 1:2) — култура Караново III

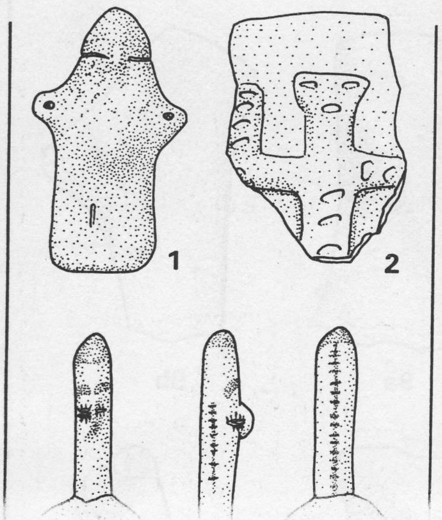

похват) (рис. 193:3); с пъпковидно оформено теме (рис. 193:1) и заоблена форма на главата. Носът при всички типове е клюновидно издаден напред, очите, доколкото изобщо се загатват, са релефно моделирани. Фигурките рядко биват орнаментирани. Когато е налице, украсата им е врязана, но се среща, макар и рядко, и черна рисунка. Мотивите са или хаотично разположени върху тялото, така че е трудно да се долови някаква система, или са подредени. Срещат се триъгълни „винчански“ мотиви около врата (рис. 176:5), ромбове и отделни врязани линии и чертички, както и типичната врязана зиг-заг украса „тип Цангли“. Характерни за тази култура са седящите антропоморфни фигурки, при които плоското тяло е свързано под прав ъгъл с плоско моделираните крака, така че се създава впечатлението за сгъната под прав ъгъл плоскост. Сред пластиката от Тополница има и няколко нестандартни антропоморфни изображения като обемно моделираната седяща фигурка с положени на корема ръце и реалистичната масивна глава с клюновиден нос и обозначена чрез врязване червено боядисана коса. Тези отклонения от общоприетия стандарт отразяват някои индивидуални подходи на майсторите, както и вероятно локалните особености в естетическите виждания на населението. За отбелязване са и раздвижените пози на ръцете. Наред със стандартните разперени встрани ръце се срещат и ръце, поставени на корема (сн. 95а-б), прегръщащи някакво животно или дете и т. н. Тук сме свидетели на първите изяви на характерния за покъсната каменно-медна епоха схематичен реализъм.

Развитието на неолитната антропоморфна пластика от Западна България следва общите тенденции в развитието на праисторическото изкуство, характерни за целия ареал на неолитните култури в Югоизточна Европа. Особеностите на това развитие обхва-

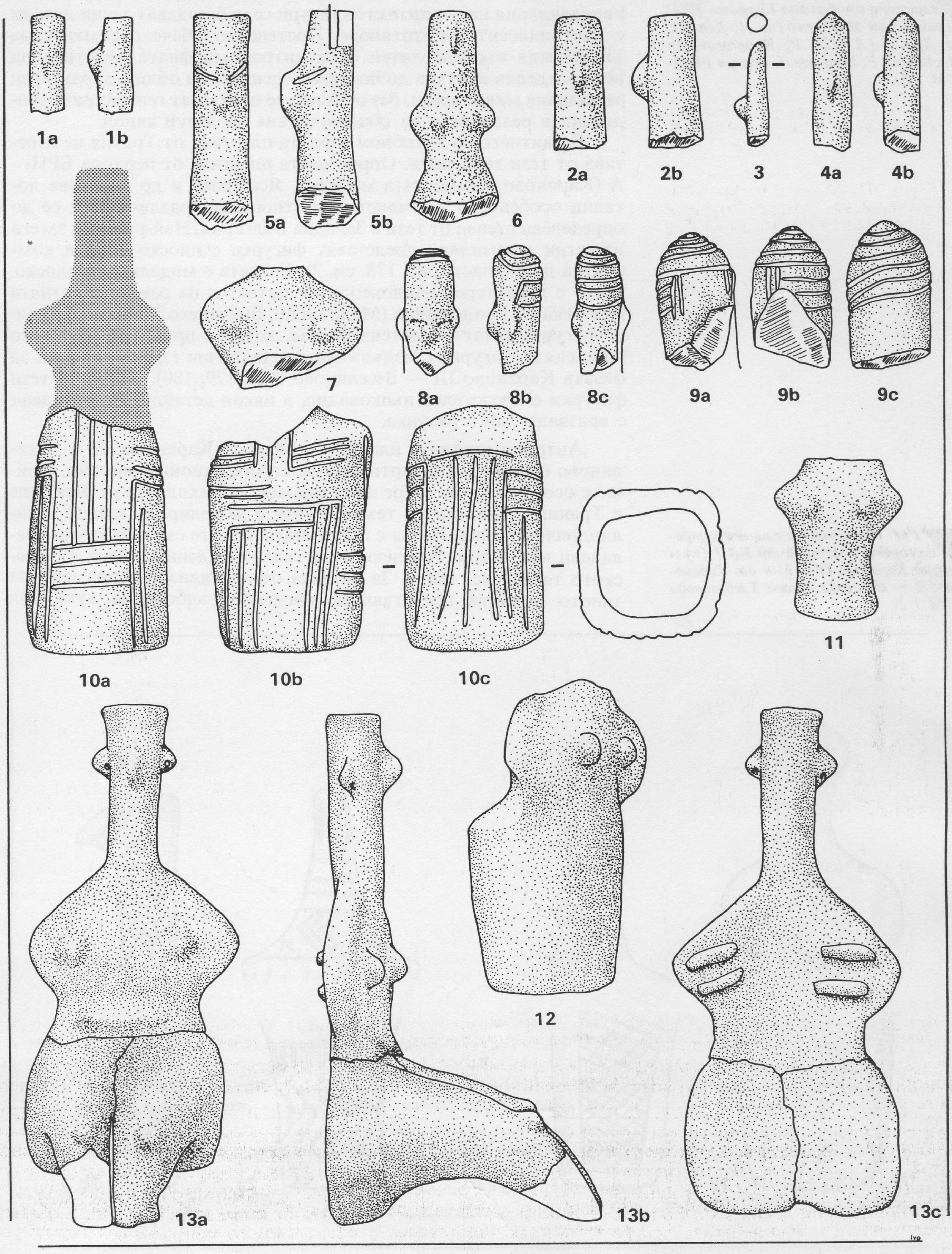
1a
1b
5a
5b
6
2a
2b
3
4a
4b
7
8a
8b
8c
9a
9b
9c
10a
10b
10c
11
12
13a
13b
13c

Рис. 180. Глинена антропоморфна пластика от фазата Караново III в Тракия, от Яса тепе (по П. Детев) и Драма (A. Fol, R. Katincarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Krastev 1989) (M 1:2)

Рис. 181. Стояща глинена антропоморфна пластика от БКН (култура Караново IV): 1 — от Караново; 2 — от Нова Загора-Хлебозавода (M 1:2)

щат културните блокове като цяло. Първоначално в процеса на консолидация на неолитните култури се наблюдават тесни връзки с анатолийските прототипове. Постепенно обаче в рамките на Балканския късноненеолитен блок антропоморфната пластика на всяка отделна култура добива свой специфичен облик, характерен за дадения микроареал, без обаче да се прекъсват генералните тенденции в развитието на общовалидния неолитен канон.

Развитието на антропоморфната пластика от Тракия не изостава от тези тенденции. Опростената пластика от периода БРН—А (Караново, Азмашката могила[33], Яса тепе[34] и др.) показва локални особености в стилистично отношение, различаващи се до определена степен от тези в Западна България. Най-ранните засега известни екземпляри представят фигурки с плоско тяло и компактна долна част (рис. 178, сн. 2). Главата е моделирана плоско, което е характерен раннонеолитен похват и на раннонеолитната пластика от Градешница (Мало поле), Врачанско[35]. Цилиндричните фигурки имат опростена форма, която е прототип на малко по-късните фигурки с издължени цилиндрични глави, типични за фазата Караново III — Веселиново (рис. 179, 180). Носът на тези фигурки е представен пъпковидно, а някои детайли са предадени с врязване или с рисунка.

Антропоморфната пластика от фазата Караново III — Веселиново е твърде стандартна и има строго канонизиран вид. Нейните особености са добре илюстрирани от находките от Яса тепе в Тракия[36]. Главата на тези фигурки е моделирана заедно с цилиндричната шия. Носът е пъпковиден. Ръцете са схематично предадени във вид на заоблени израстъци, издадени встрани от плоското тяло (рис. 180:6). За разлика от грацилната горна част от тялото долната представлява масивна стълбовидна куха или

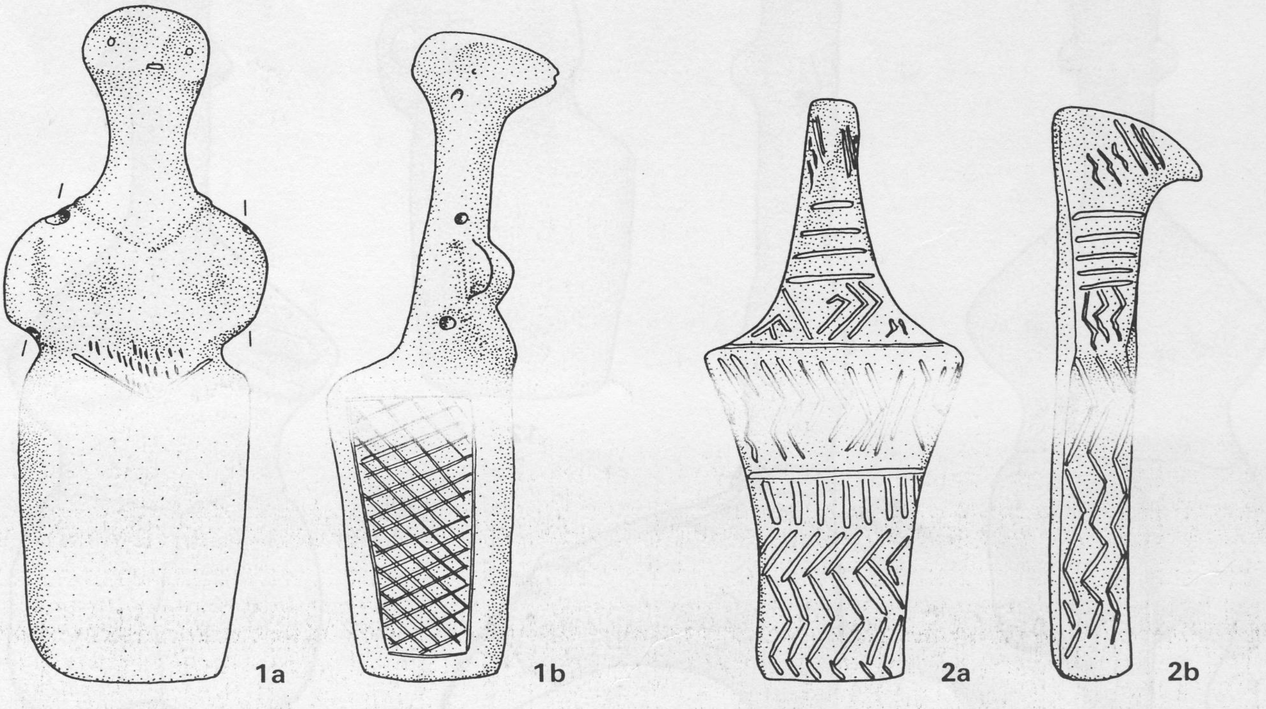

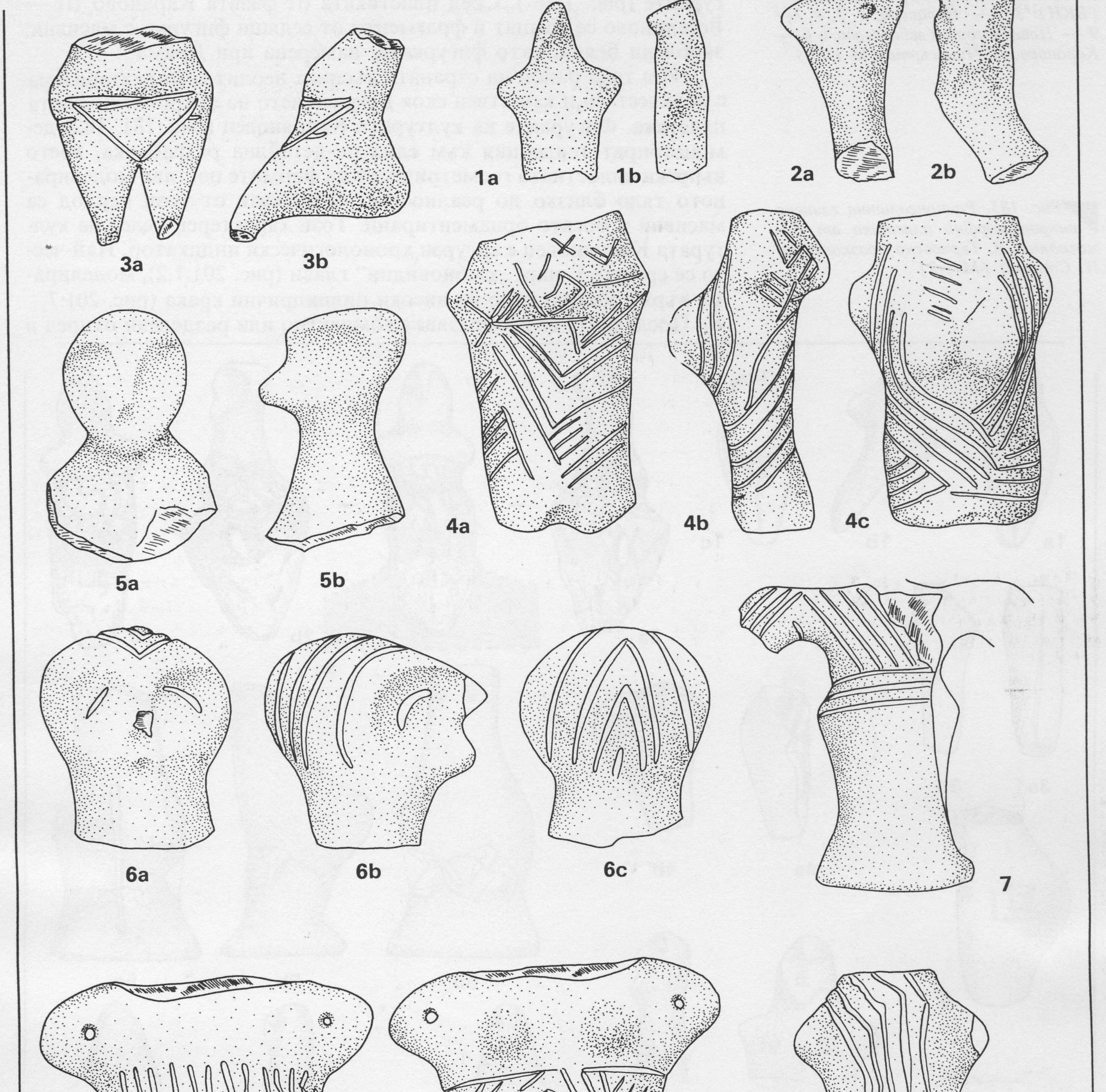
1a
1b
2a
2b
3a
3b
4a
4b
4c
5a
5b
6a
6b
6c
7
8
9a
9b
Ivo

Рис. 182. Глинена антропоморфна пластика от култура Караново IV (БКН): 3, 5 — Карасура; 1, 2, 4, 7—9 — Нова Загора-Хлебозавода и 6 — Караново, м. Чиирсърта (М 1:1,5)

Рис. 183. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Самоводяне, В. Търновско (разкопки на П. Станев) (М 1:2)

плътна форма, свързваща в едно краката и задните части на фигурките (рис. 180:). Сред пластиката от фазата Караново III — Веселиново се срещат и фрагменти от седящи фигурки с масивни, заоблени бедра, като фигурката, намерена при Драма[37].

И в този район на страната късният неолит се характеризира с количествен и качествен скок в развитието на антропоморфната пластика. Фигурките на културата Калояновец (рис. 181, 182) демонстрират тенденция към една по-детайлна разработка, което въпреки цялостната геометричност на формите поставя моделираното тяло близко до реалността. Фигурките от този период са масивни и богато орнаментирани. Този характерен белег на културата Калояновец е сигурен хронологически индикатор. Най-често се срещат т. нар. „клюновидни" глави (рис. 201:1,2), моделирани върху обемно тяло на високи цилиндрични крака (рис. 201:7 8). Последните се изобразяват компактно или разделени отпред и

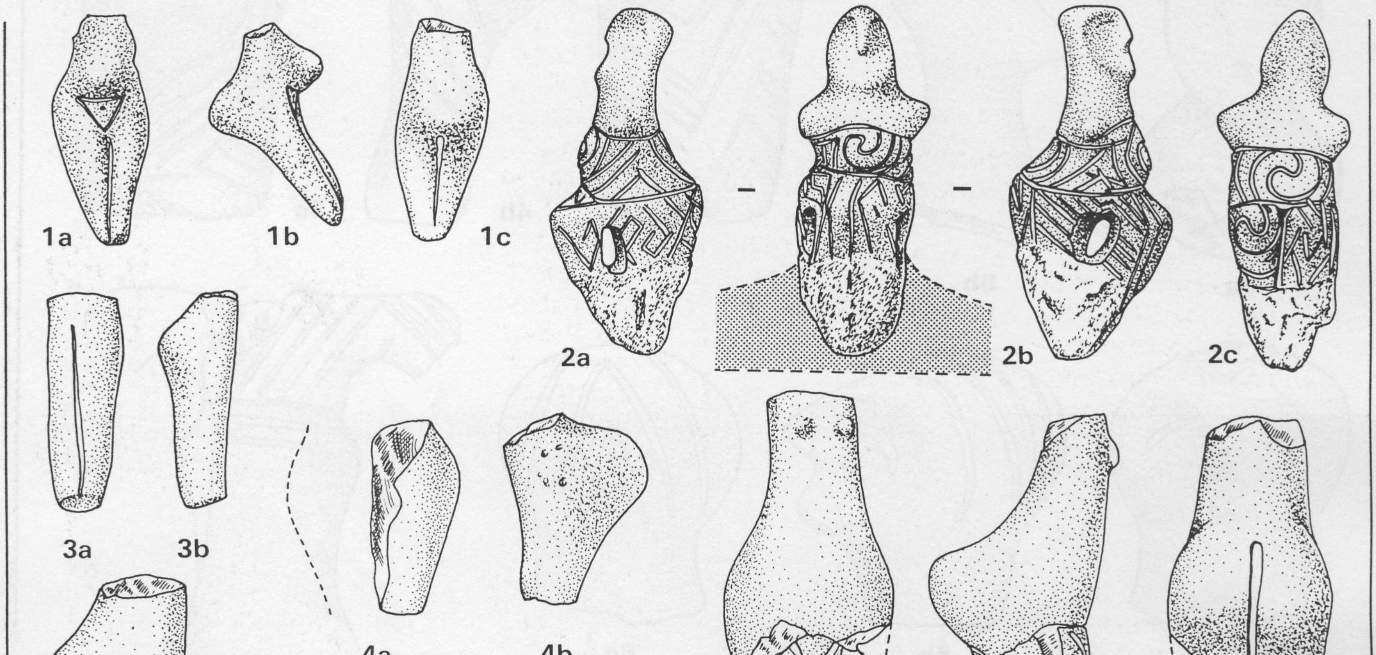

отзад с вдлъбнат жлеб. Орнаментът, нанесен чрез врязване, често покрива симетрично цялата фигурка (рис. 181:2). Около шията се проследяват концентрични кръгове, по тялото — прави и зигзагообразни мотиви, разпределени обикновено в няколко хоризонтални (рядко в отвесни) пояса. Върху хълбоците и задните части обикновено е разположен спираловиден мотив, който отпред е свързан с вертикални или коси линии, маркиращи най-вероятно орнаментирана престилка (рис. 181:1,2). Богатата украса на пластиката от културата Калояновец кореспондира най-вече с ранненеолитната пластика на носителите на културата Градешница в Северозападна България, отколкото с другите синхронни късненеолитни явления от района.

Антропоморфната пластика от Северна България има свой характерен път на развитие, определен както от широките контакти в рамките на Долнодунавския къснонеолитен комплекс, така и от някои влияния, идващи от Тракия. Пластиката от Самоводяне (В. Търновско) (рис. 183) добре се вписва в общите тенденции в развитието на стила, характерен за ареала на културата Криш, но нейната типология позволява да бъдат проследени и споменатите контакти с Тракия, което е характерен белег и за културата Овчарово като цяло. За Кришка традиция говори моделирането на масивни фигури със силно развита стеатопигия при скъсена долна част на тялото. Краката заемат по-малко от една четвърт от цялото тяло (рис. 184). От друга страна, и тук се наблюдават локални варианти, които са добре представени при пластиката от Овчарово—гората (рис. 84), чиято специфична техника на моделиране чрез слепване на множество цилиндрични ядра засега няма аналог сред неолитната пластика от Югоизточна Европа. Характерно за тази пластика е масивната долна част на тялото, където слепените, компактно моделирани, масивни крака се явяват цилиндрично продължение на обемните задни части. В противоположност на това горната част е плоска, а ръцете най-често са разперени встрани (рис. 84:1,2). Най-характерен белег за пластиката от Овчарово—гората, е силният отстъп между тялото и задните части, осъществен чрез извивка в кръста и изнасяне напред на горната половина на тялото. Фигурките от този тип се държат изправени само благодарение на тежестта на масивната си долна част. Подобен начин на моделиране се наблюдава и при пластиката от неолитното селище Самоводяне, където се е запазило изнасянето напред на горната част на тялото, но се наблюдава известно издължаване на долните крайници при запазване масивността им (рис. 183).

През финалните етапи на БРН се появяват цилиндрично оформени глави, каквито присъстват и в култура Дудещи в Мунтения[38]. От Северна България познаваме и едно уникално пластично изображение, при което пъпковиден бюст е оформен както отпред, така и на гърба (рис. 183:8), която досега има аналогия само в неолитното селище при Драма (рис. 180:13), култура Караново II — Веселиново.

Огромният материал, който произхожда от неолитното селище Усоето при с. Аспарухово, Варненско (култура Усое), дава възможност за надрегионални сравнения между материалите от ареалите на културите Хотница и Усое I. Характерни за късния неолит от ареала на културата Усое са, от една страна, преките връзки с културата Хаманджия в Добруджа[39], а, от друга, специфичните локални акценти на общите за целия БКН блок тенденции в пластичното моделиране на тялото и анатомичните детайли. В разглеждания ареал се срещат: цилиндрични глави, глави със скосено, изтеглено нагоре цилиндрично теме, глави с пъпковиден, изтеглен нагоре израстък на темето, глави с ромбовидно, скосено теме и извит нагоре нос, глави с овално, изтеглено назад теме, триъгълни

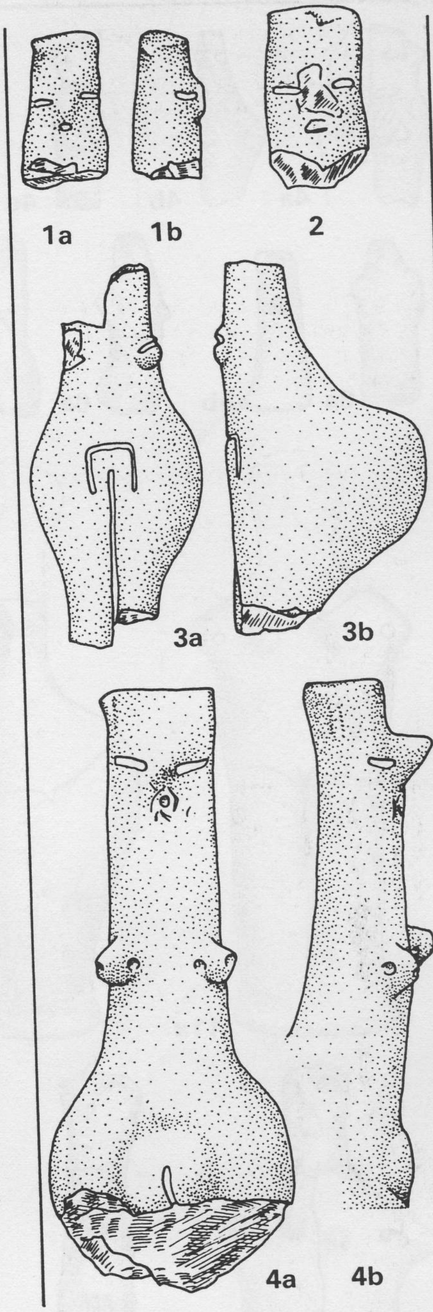

Рис. 184. Глинена антропоморфна пластика от култура Криш от Сьол-Фелсьофьолд (М 1:2) (по Р. Raczky, 1979—1980)

Рис. 185. Късненеолитна глинена антропоморфна пластика на култура Усое I — 1—4, 6, 7, 9—12, 14, и Усое II — 5, 8, 13, от Усоето, Варненско (М 1:2)

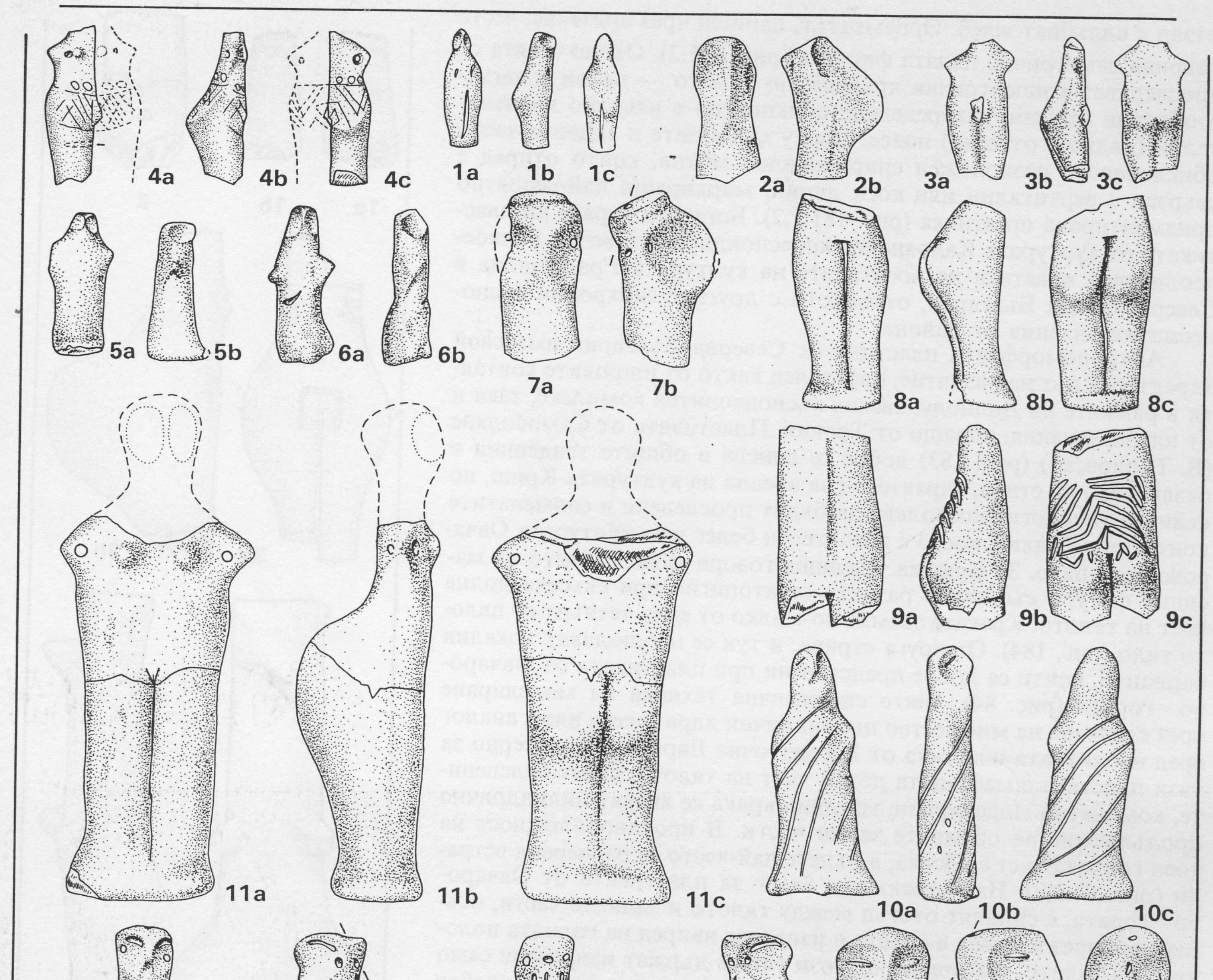
4a
4b
4c
1a
1b
1c
2a
2b
3a
3b
3c
5a
5b
6a
6b
7a
7b
8a
8b
8c
9a
9b
9c
11a
11b
11c
10a
10b
10c
12a
12b
12c
13a
13b
13c
14a
14b

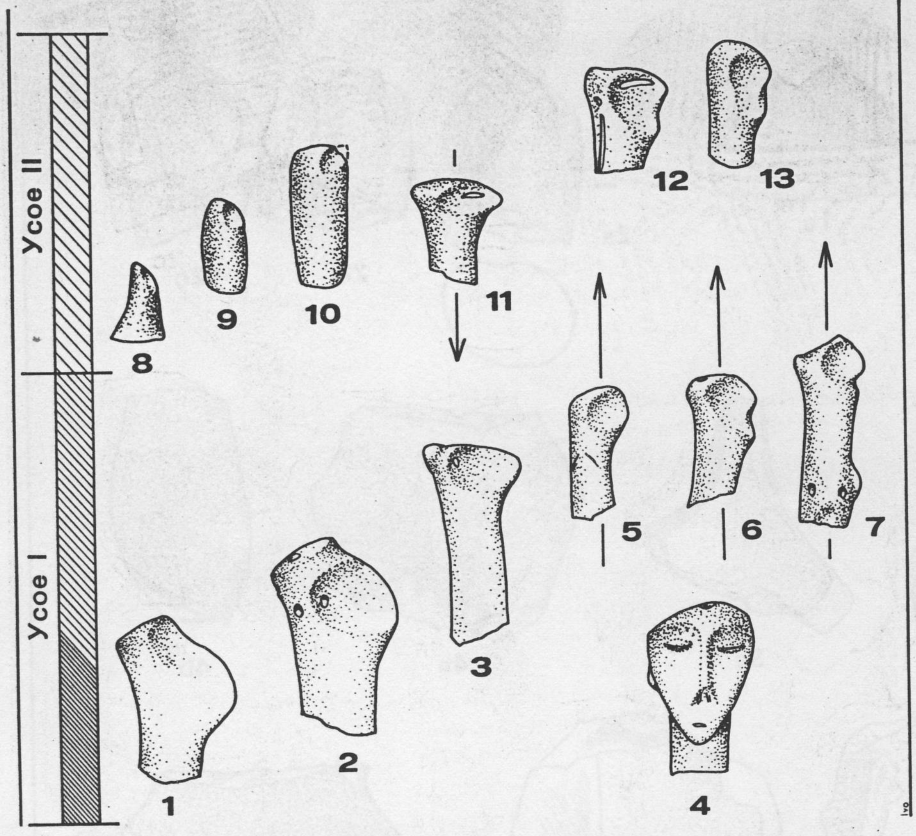

Рис. 186. Развитие на отделните типове глави от глинените антропоморфни пластики от култура Усое (фази I и II)

Рис. 187. Глинена антропоморфна пластика от Качица, В. Търново (БКН) (М 1:2) (разкопки П. Станев)

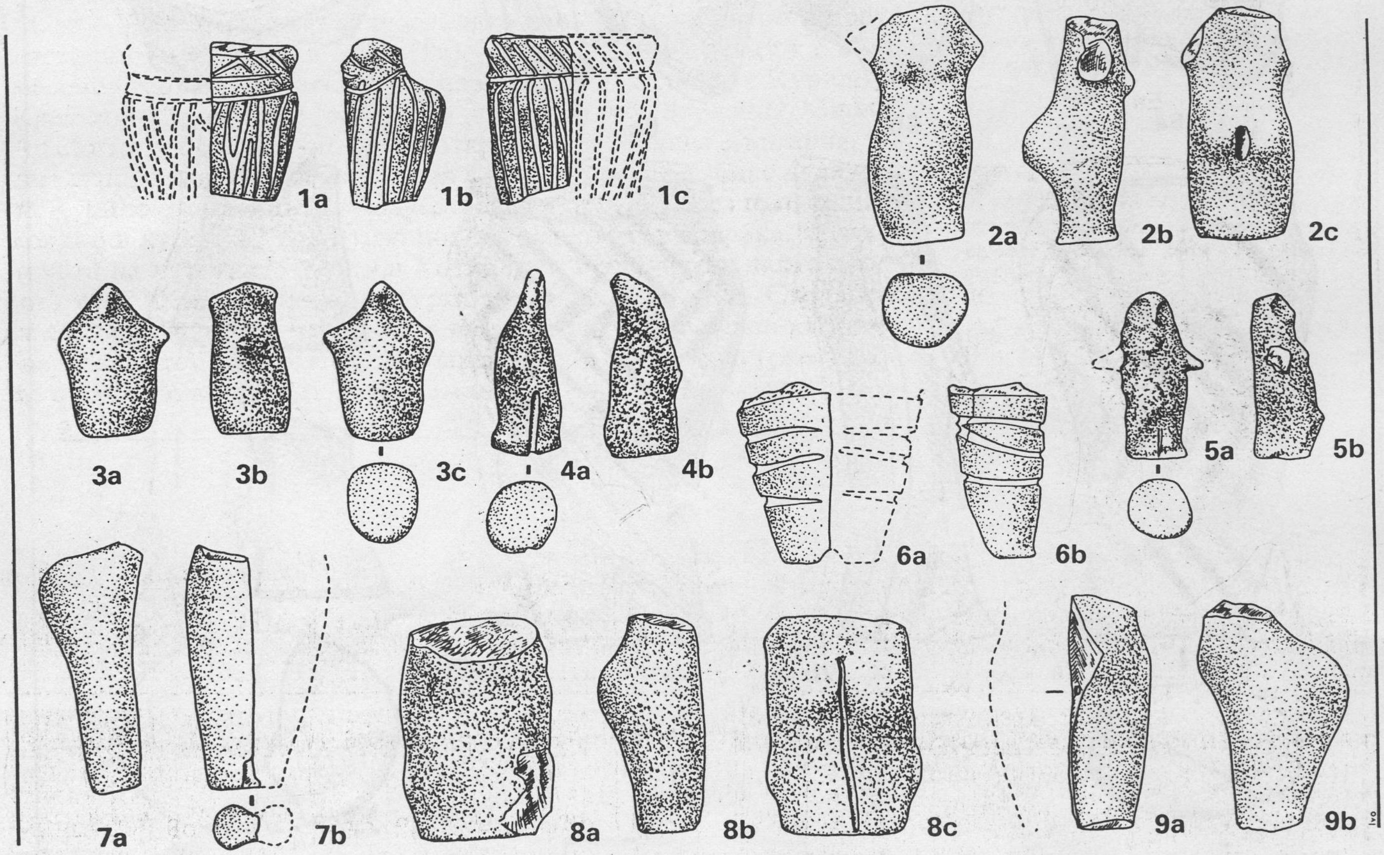

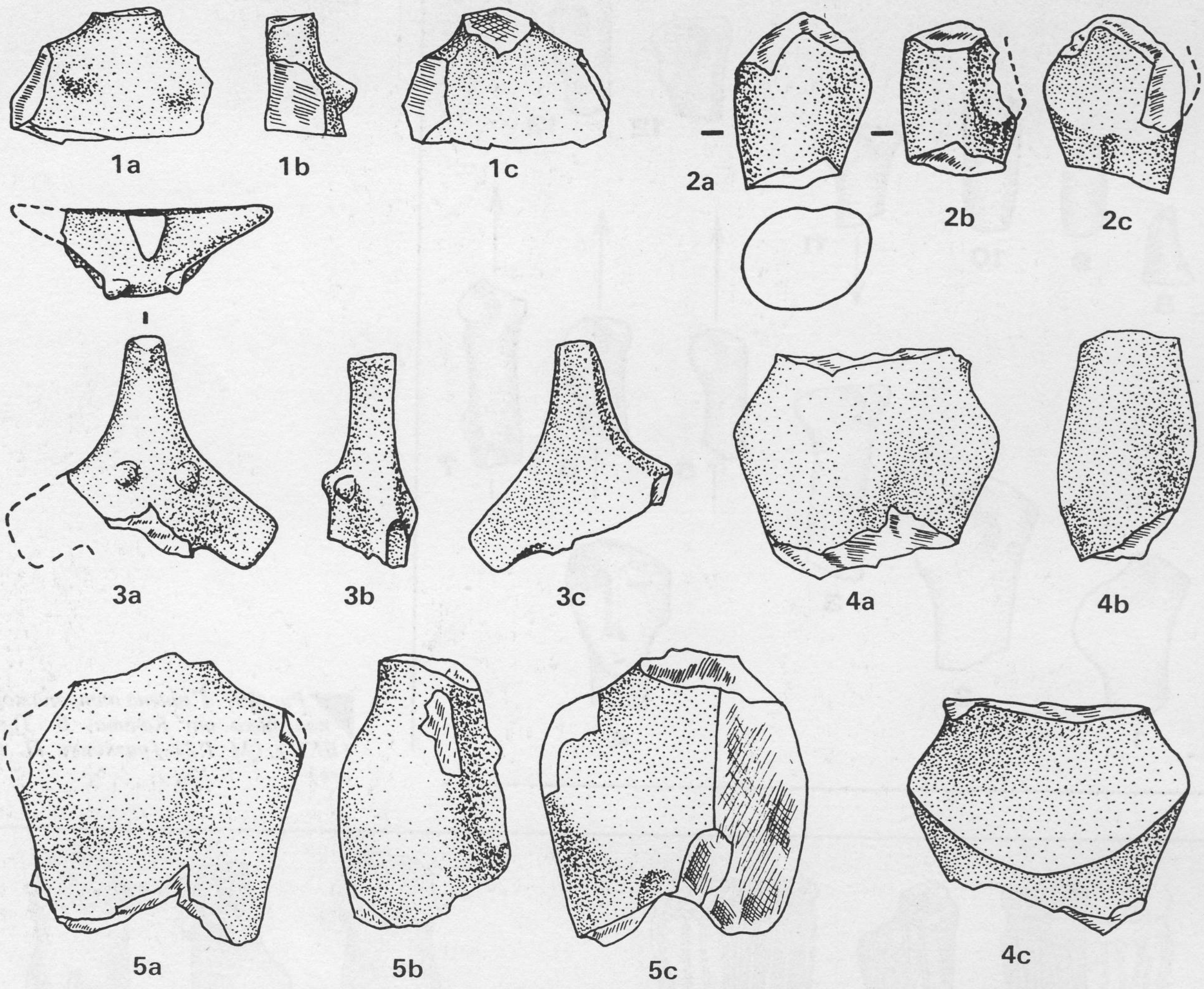
1a
1b
1c
2a
2b
2c
3a
3b
3c
4a
4b
5a
5b
5c
4c
6a
7a
7b
7c
6b

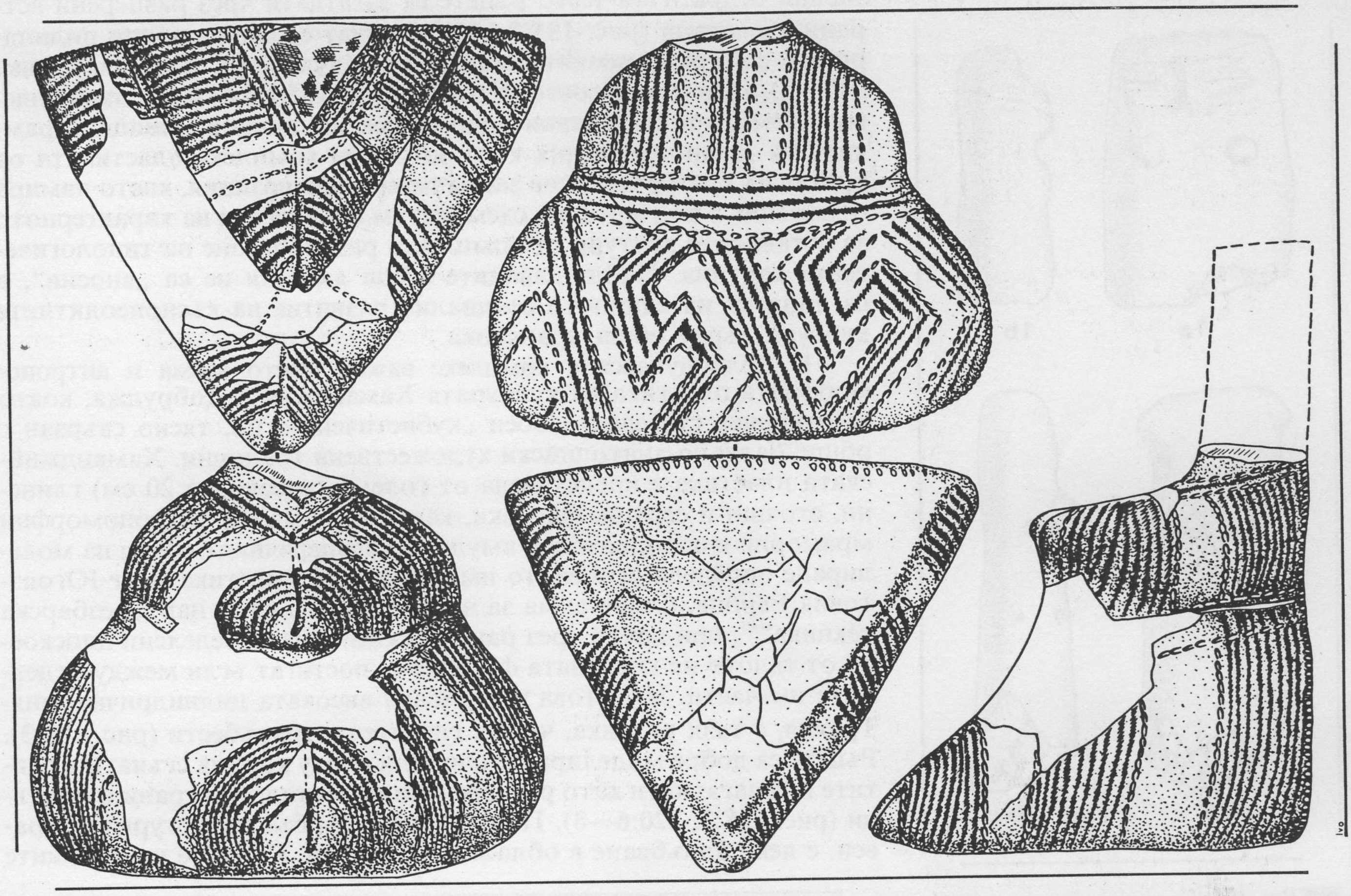

глави с овален профил, конусовидни глави, както и някои по-реалистични изображения (рис. 186). Скосяването на темето е едно масово срещащо се явление и в пластиката от селищата Курило—Кременица[40], Анзабегово IV[41], а частично и в Зорленцу Маре[42]. Аналогии и овалния тип глави откриваме в Западна България, но там стилистичната им концепция е много по-ясна. Общ с културата Курило е и начинът за подчертаване на темето чрез пъпковиден кок, но в култура Усое I този похват има своя специфика. В пластиката на културите Усое I и Хотница са представени както стоящи, така и цилиндрични фигурки и фигурки-бюстове. Стоящите се срещат в няколко варианта, а именно: фигурки с равни хълбоци (най-ранните), фигурки с леко маркирани хълбоци, фигурки с рязко подчертани хълбоци „тип Хаманджия" и фигурки с хиперболи-

Рис. 189. Седяща глинена антропоморфна фигурка от Черна (БРЕ) (култура Хаманджия IV (М 1:2)

Рис. 188. Глинена антропоморфна пластика на култура Хаманджия от землянка 2 от неолитното селище „Нивата" при с. Дуранкулак (М 1:1,5)

Рис. 190. Седящи антропоморфни фигурки от некропола при Черна вода (по D. Berciu, 1961) (М 1:1,5)

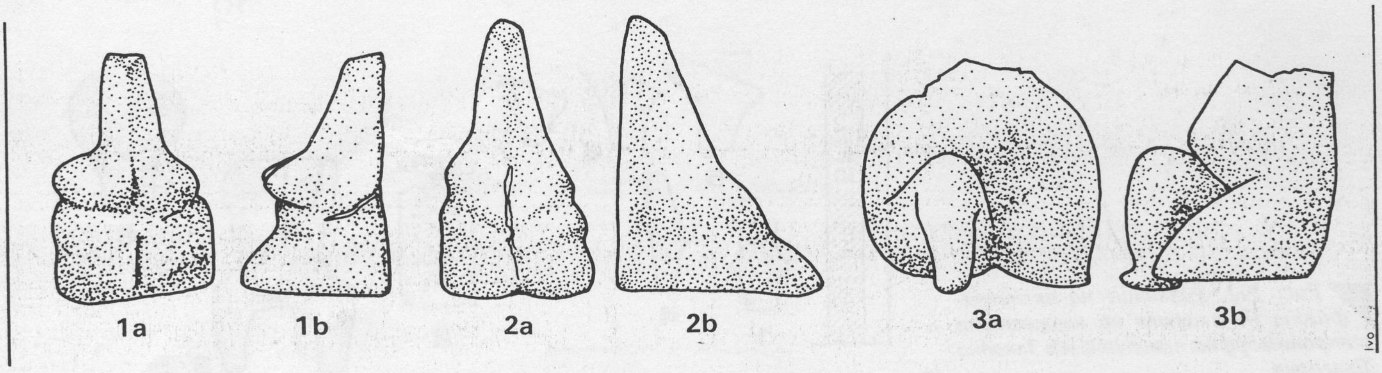

зирани бедра. Най-често ръцете са загатнати чрез разперени встрани израстъци (рис. 185:5,6,11). Срещат се миниатюрни цилиндрични фигурки, познати както от Качица (В. Търново) (рис. 187:3,5), така и от Усоето (Усое II) (рис. 185:1,5,6) и масивни големи екземпляри със сравнително удължени долни крайници. В рамките на Долнодунавския къснонеолитен комплекс пластиката от ареала на културата Усое заема периферна позиция, което намира отражение в подчертания схематизъм и в липсата на характерното за останалите култури от комплекса разнообразие на типологическата картина. Наблюдаваните общи явления не са „вносни“, а са продукт на единното стадиално развитие на къснонеолитните култури върху обща праоснова.

В Долнодунавския комплекс важно място заема и антропоморфната пластика на културата Хаманджия в Добруджа, която се откроява със своя особен „кубистичен“ стил, тясно свързан с общи, балкано-анатолийски художествени традиции. Хаманджийската пластика е представена от големи (високи до 20 см) глинени, стоящи и седящи фигурки, както и от малки антропоморфни мраморни и спондилусови амулети. Специфичният начин на моделиране определя особеното им място сред пластиката от Югоизточна Европа. Става дума за използването на т. нар. „резбарска техника“[43], при която чрез равно срязване на определени плоскости от тялото на глинената фигурка се постигат ъгли между отделните им части. Към това се прибавя високата цилиндрична шия-Тракия, с тази разлика, че тук главите са триръбести (рис. 188:3). Ръцете са добре моделирани, сложени върху корема сгънати в лактите или загатнати като разперени хоризонтално встрани израстъци (рис. 188:3; 220:6—8). Почти винаги гърбът на фигурките е равен, с леко вдлъбване в областта на кръста. Гърдите на стоящите

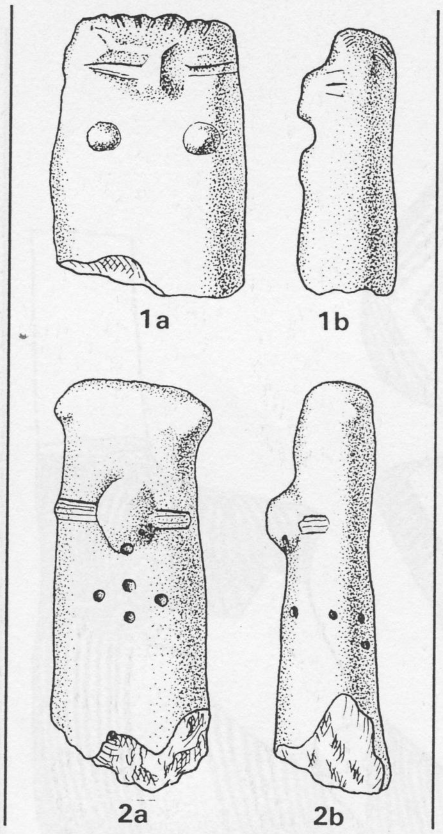

Рис. 191. Глинена антропоморфна пластика от неолитното селище Сапарева баня (по G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čohadžiev 1988) (M 1:1,5)

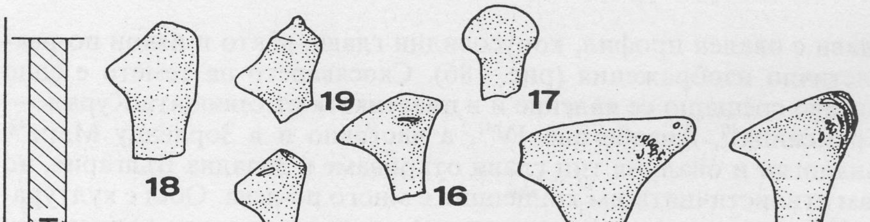

Рис. 192. Развитие на иконографията на главите на неолитната антропоморфна пластика от Западна България

фигурки са оформени от три плоскости, две от които оформят долната част на бюста, а третата — горната част заедно с рамене-те. Оформянето на хълбоците и задните части е типично само за културата Хаманджия и с право може да се нарече моделиране „тип Хаманджия". Става дума за заострените, издадени встрани хиперболизирани хълбоци и плоско скосените задни части (рис. 188:2,4,5,7). Краката биват или компактни, разширяващи се в основата си (рис. 188:6,7), или разделени от колената надолу, със или без ходила (рис. 220:5,8).

В културата Хаманджия се срещат и седящи фигурки. Известни са няколко техни разновидности: седящи на земята фигурки (рис. 189; 190) и такива, седящи на ниско столче (рис. 55:2). Ранният тип седящи на земята фигурки е доста схематичен. Масивното женско тяло има големи, заоблени гърди, свързани с изпънатите напред, компактно моделирани крака, завършващи със заострени ходила (рис. 190:2). При тези фигурки ръцете са пренебрегнат детайл, губещ се в масивността на фигурката. Екземплярите от този тип са моделирани в един блок и биват както неорнаментирани (ранните), така и украсени със снопчета канелирюри, оградени с набодени точки (късните форми) (рис. 189).

Към неорнаментираните седящи на земята фигурки принадлежи и една от най-известните седящи женски фигурки — уникалната находка от Черна вода (рис. 55:3)[44]. При нея единият крак е свит в коляното. Върху него са положени ръцете. Главата на това ярко произведение на изкуството е овална. Върху нея са маркирани някои анатомични детайли. Тялото е масивно, седалищните части са доста обемни.

Уникална е и седящата на ниско столче „мъжка" фигурка от същия обект (рис. 55:2) — т. нар. „Мислител"[45]. Стилът, както и начинът на моделиране са подчертано хаманджийски. Изразител-

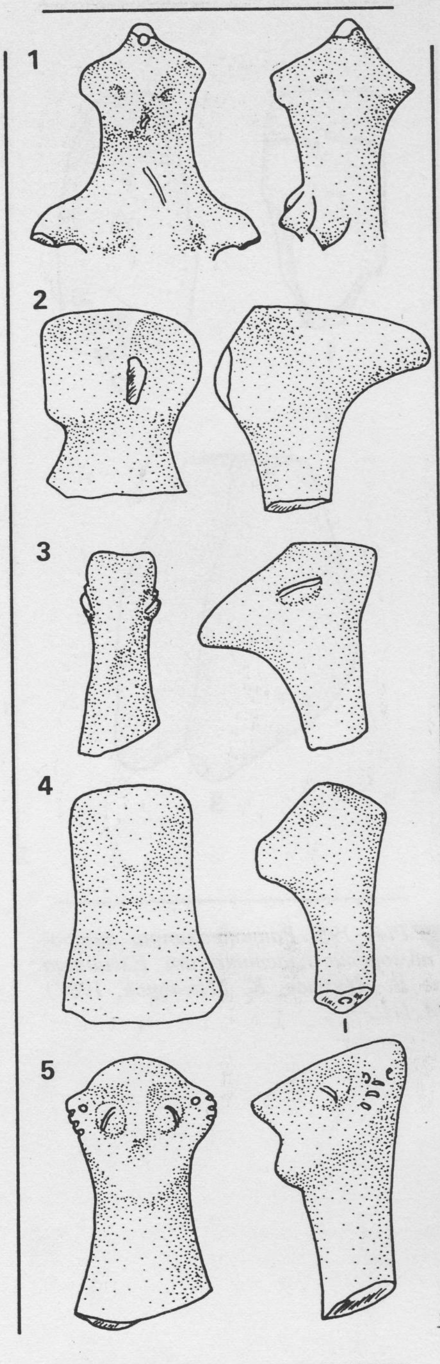

Рис. 193. Типология на главите от антропоморфната пластика на култура Тополница-Акропотамос (по материали от неолитното селище Тополница и Ситагри II)

Рис. 194. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Овчарово-гората (по Н. Todorova, M. Tschochadziev. I. Vajsov, 1981) (M 1:1,5)

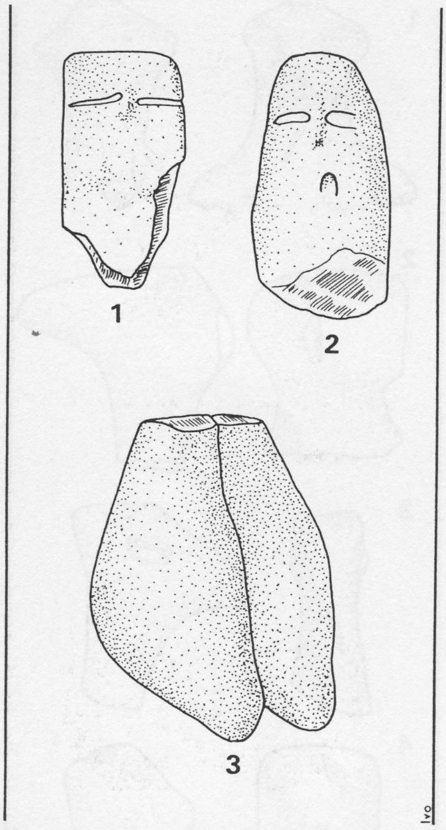

Рис. 195. Раннонеолитна антропоморфна пластика от Елешница (по В. Николов, К. Масларов, 1987) (М 1:1,5)

ността на седящата поза, съсредоточеният израз и спокойствието, което излъчва тази фигурка, са поразяващи, което е причина за възникването на различни концепции, засягащи не само нейната семантика, но и пластиката на културата Хаманджия въобще.

Горният кратък преглед на развитието на неолитната антропоморфна пластика от България позволява извеждането на някои общи закономерности, касаещи неолитния стил в праисторическото изкуство.

Става дума за една строго канонизирана иконографска система, която за разлика от „битовата мода“, отразена в останалата материална култура, е изключително консервативна, както е дълбоко консервативен и самият неолитен култов комплекс. Очевидно е, че в пластиката са намерили отражение основните идеологически концепции на епохата. Обща характерна черта на всички неолитни женски фигурки е обемното представяне на коремно-седалищната област, търсенето на начини за тяхното оптическо подчертаване и хиперболизиране (чрез прилагането например на определени орнаментални композиции). Този момент е водещ в канона. Останалите части на тялото се подценяват и са най-често предмет на локални, специфични за всяка отделна култура подходи. Локалните различия в стила обаче не са произволни, а са също канонизирани, но вече в рамките на отделните култури или културни комплекси. Иконографията на ръцете и по-точно загатването им като разперени встрани в жест на адорация остава стандартна за почти всички неолитни и енеолитни култури, като известно разчупване на този канон се забелязва само през късния неолит.

Разглеждайки антропоморфната пластика от България, неминуемо се изправяме пред въпроса за семантиката ѝ, въпрос, който е бил и си остава предмет на различни теории, които тук не е необходимо да бъдат обсъждани подробно. Основните мнения по този въпрос са представени в научните разработки на такива учени като Т. С. Пассек[46], С. Н. Бибиков[47], П. Й. Уцко[48], В. М. Массон и Ф. И. Сарианиди[49], М. Гимбутас[50], Д. Гарашанин[51], Х. Маурер[52], В. Подборски[53], Е. В. Антонова[54] и др. Трябва да бъде подчертано и мнението на Х. Мюлер-Карпе, който смята, че през неолита изобщо не съществуват божества и че всички антропоморфни фигурки изобразяват само молителки, отправящи своя глас към по-висшите сили[55]. Според него истински божества с човешки образ се появяват твърде късно, едва през ранната бронзова епоха.

Най-общо становищата по този въпрос се разделят на две. Едни учени смятат, че не става дума за предмети с култово значение, а по-скоро за материализирана праисторическа представа за красота. Другата група учени отстояват тезата за култовия характер на антропоморфната пластика. В интерес на истината трябва да кажем, че и двете направления привеждат сериозни аргументи в подкрепа на становищата си. Днес първото направление остава в сянка, макар и понякога да поднася твърде интересни виждания относно стила и естетическите концепции на неолитния човек.

Да се спрем накратко върху онези мнения, които според нас имат конкретно покритие в неолитната антропоморфна пластика от България.

Б. Баголини[56] предполага, че антропоморфните фигурки не отразяват образа на предците, евентуално на майката-прародителка, т. е. той ги свързва с формирането на историческото мислене у човека. От своя страна Д. Берчу[57], базирайки се на материалите от некропола при Черна вода, смята, че антропоморфната пластика изобразява починали хора, материализира предците, а Ю. Ча-

лог[58], разглеждайки същата пластика, смята, че седящите фигурки изобразяват вожда, който се обръща към останалите членове на общината. Х. Обермайер[59] е на мнение, че става дума за едно абстрактно представяне на идеята за плодородието. С. Н. Бибиков[60] в своя подробен анализ на пластиката от култура Триполие достига до заключението, че тя символизира плодородието в природата, а М. Гимбутас[61], В. Думитреску[62] и др. смятат, че става дума за култ към Великата майка, мнение, често срещано и у нас[63]. Х. Тодорова[64] на базата на култовата сцена от Овчарово стига до извода, че фигурките с жест на адорация представляват само „посредници" между човека и най-висшите божества от соларния пантеон, което в общи линии се поддържа и от Ю. Павук[65] и С. Шишка[66]. Х. Тодорова също така е на мнение, че са възможни трансформации във функциите и семантиката на антропоморфната пластика с изменението на обективните условия, които са я породили.

Разглеждайки неолитната пластика, и В. Подборски[67] стига до извода за нейния полисемантичен характер. Изрично трябва да се подчертае, че само в България досега са открити стотици неолитни фигурки, но не е регистриран нито един случай на тяхното съзнателно, а оттам и ритуално унищожаване. Нещо повече, познати са антропоморфни изображения, заемащи централно място в украсата на съдове, култови масички и храмове. Много добре е документирано поставянето на антропоморфни пластики в гробове (рис. 120, 121) или като погребален инвентар, съпровождащ жреци, или като заместващи починалия (наблюдения от праисторическия некропол при с. Дуранкулак, Добричко)[68]. Много редки са случаите у нас, когато антропоморфна пластика е била намерена „in situ" в неолитно жилище, дори положена върху хромелните камъни, за какъвто случай се съобщава например от Лука Врублевецкая (култура Триполие)[69]. От територията на България обаче познаваме антропоморфни изображения от „храмове"[70] и върху олтари. Фрагменти от един масивен глинен идол бяха намерени в една от сградите, вероятно храмова постройка, от неолитното селище Тополница (култура Тополница—Акропотамос)[71]. Тези находки наред с култовата сцена от Овчарово, култовата постройка в Мацари (Македония)[72] и Парца (Румъния)[73] са убедително доказателство за несъмнено култовия характер на антропоморфната пластика, което не пречи успоредно с това тя да бъде разглеждана и като отражение на естетическите концепции на неолитния човек. Очевидна е обаче полифункционалността на глинената антропоморфна пластика, играла различна роля в култа и магията.

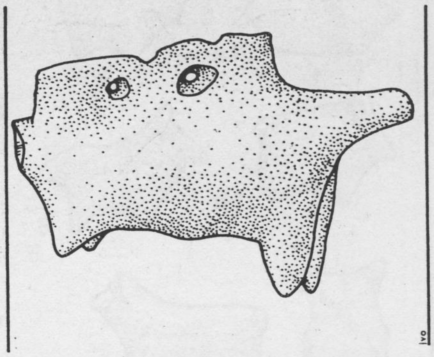

Рис. 196. Глинена фигурка на глиган от неолитното селище в Кърджали (по А. Пейков, 1972)

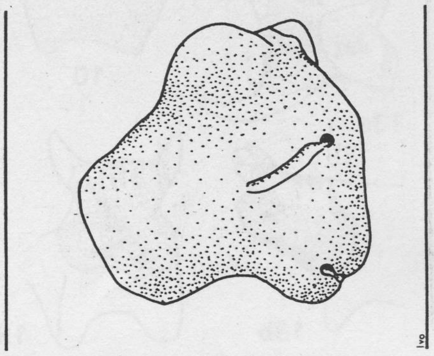

Рис. 197. Глинена фигурка на ягуар от Елешница (по В. Николов, К. Масларов, 1987) (М 1:1)

Зооморфна пластика

Освен антропоморфизма, на неолитния човек, обитавал нашите земи, не е бил чужд и зооморфизмът. За разлика от антропоморфната пластика зооморфната е значително по-малобройна. През неолита се срещат самостоятелни зооморфни изображения (рис. 196—201), зооморфни съдове (рис. 89, 146) и зооморфни израстъци върху съдове и дръжки.

От технологическа гледна точка самостоятелно моделираните зооморфни изображения са изработвани от едно глинено ядро, като към него са прилепвани някои от анатомичните детайли, като крака, рога и др. Почти всички познати неолитни зооморфни изображения се характеризират с твърде примитивен и опростен начин на представяне на животинското тяло. Много рядко се среща украса по тялото. Последната, когато е налице, е нанесена или

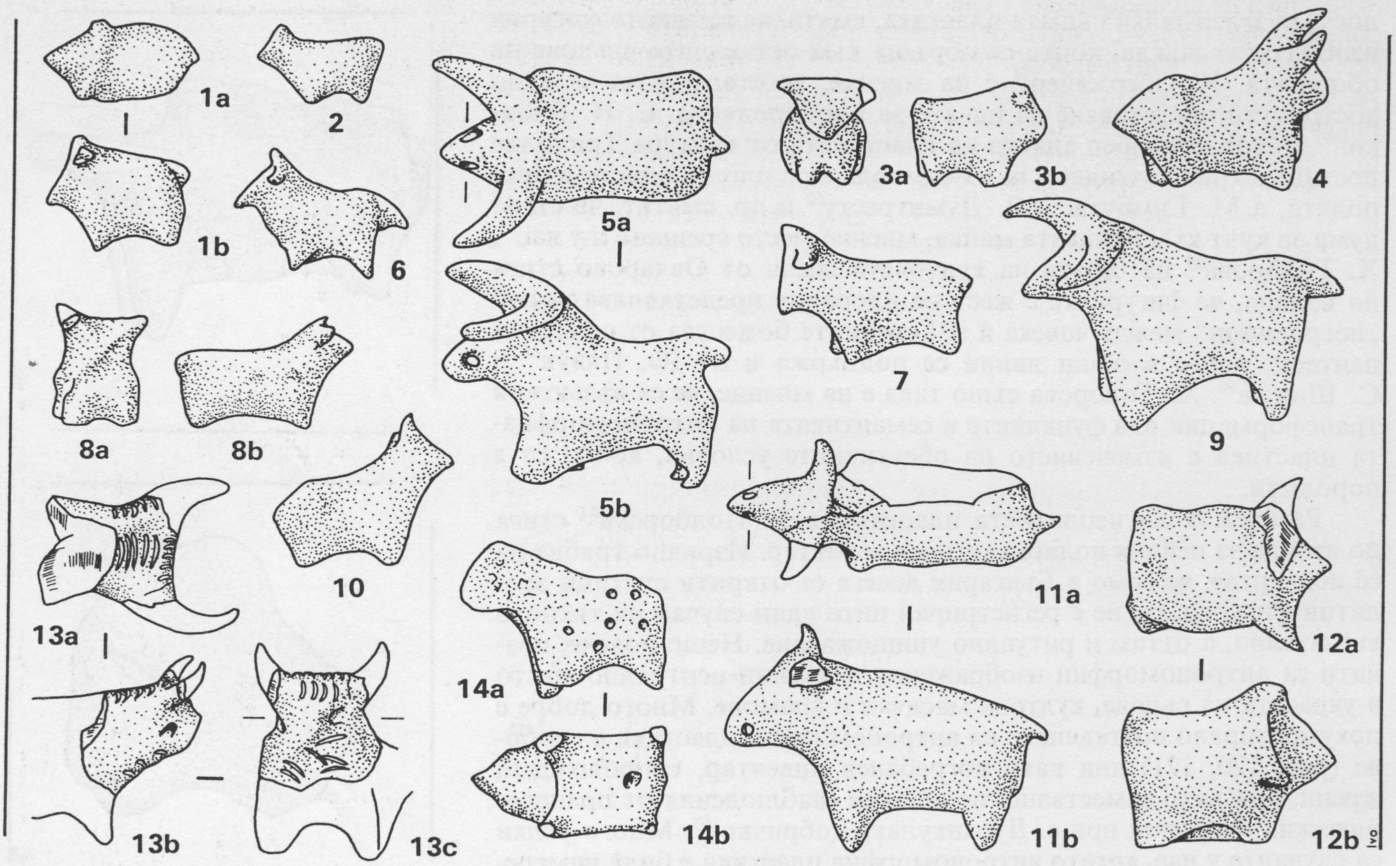

Рис. 198. Зооморфна пластика от Усоето, Варненско (БКН) (М 1:1,5)

с врязване, или с импресо техника (нокътни набождания), подход, прилаган най-вече с цел да се маркира руното (рис. 199). Понякога праисторическият скулптор прибягва до използването на пластични прийоми, имащи за задача да се подчертаят някои анатомични детайли, например характерните за биковете полови белези, при глиганите — заострения гръбнак (рис. 201) и др.

При зооморфната пластика също могат да бъдат проследени някои общи тенденции, изразени в предпочитанията към определени видове животни. Най-често се срещат изображения на едър рогат добитък с лирообразни рога. По-рядко — зооморфни изображения на дива фауна като глигани (рис. 196), ягуари (рис. 197), риби (рис. 200) и др.

В стилистично отношение неолитната зооморфна пластика се характеризира с опростена еднотипност, така че при нея трудно

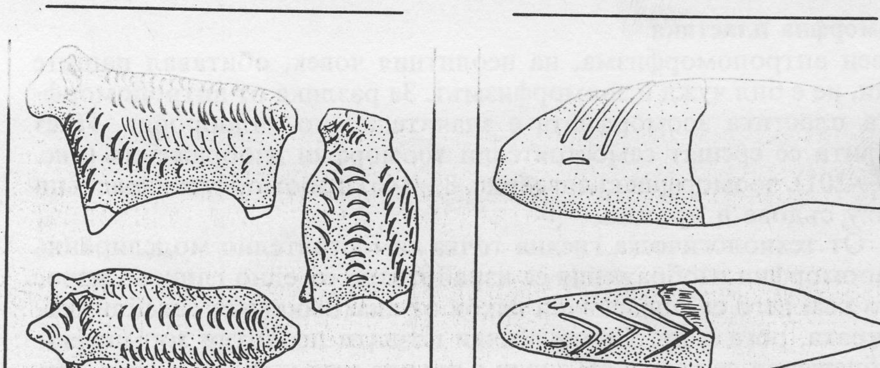

Рис. 199. Украсена с нокътна украса зооморфна фигурка от Качица (БКН, култура Хотница) (М 1:1).

Рис. 200. Глинена фигурка на риба от Усоето (култура Усое I) (М 1:1,5)

може да се проследи в хронологически аспект някакво „стилово" развитие. В количествено отношение биха могли да се открият известни тенденции, но като цяло те не са от решаващо значение за семантичната интерпретация на този вид находки, които не могат да бъдат разглеждани като произведения на изкуството.

Въпреки недиференцирания начин на моделиране и при неолитната зооморфна пластика все пак могат да бъдат проследени определени типологически канони най-вече при начина на представяне на животинското тяло. Различаваме миниатюрни зооморфни фигурки с пластично моделирани крайници и такива със силно схематизирано тяло и едва загатнати крайници. Първият тип се характеризира с едно малко по-реалистично оформяне на тялото. Главата е масивна, муцуната на животното е моделирана конусовидно, с удебелен фронтален ръб, разширен встрани в два роговидни израстъка. Последните биват оформяни по три начина: завити напред, завити нагоре и завити назад. Главата преминава в широк силен врат, който е свързан със сравнително широки плещи. Крайниците са конусовидно оформени. Очевиден е стремежът да бъдат изобразени силни животни с подчертани плещи и хълбоци. Опашката се маркира по два начина: или провиснала като естествено продължение на гръбначния стълб, или чрез прилепването на малък конусовиден израстък. Към този тип спадат и украсените с нокътни набождания екземпляри от Качица и Усоето. Фактът, че сред този вид зооморфна пластика се срещат и екземпляри с напречно пробита муцуна, навежда на мисълта, че в случая става дума за изображения на мъжки впрегатни животни, вероятно кастрати.

Вторият тип зооморфни фигурки има масивно, схематично моделирано тяло, което на пръв поглед прилича на изображение на легнало животно. Фигурките от този тип имат малки конусовидни муцуни, широко разперени, лировидно извити големи рога израстъци. Височината на тялото е почти равна на широчината му.

При описаните типове изобщо не може да бъде отделено общото от индивидуалното. До известна степен по-индивидуален подход се наблюдава при моделирането на животни от дивата фауна. Тези находки се срещат обаче извънредно рядко и почти всички екземпляри са уникални сами по себе си. Такива са например пластичните изображения на риба (Усоето), елен (Усоето), глиган (Самоводяне, Кърджали) ягуар (Елешница) (рис. 197) и др. Характерно за всички представители на тази категория от зооморфната пластика е известен реализъм в моделирането и украсата. Маркират се анатомични детайли (например очите), потърсена е автентичност при оформянето на повърхността чрез характерната за съответния вид животно структура на кожата (при рибата например люспите са обозначени с помощта на врязан орнамент тип „рибена кост" (рис. 200). Към тази категория може да се причислят и пластичните изображения на легнали или стоящи кучета.

През неолита най-чести са изображенията на примигенния тип говедо, масово отглеждано през късните етапи на неолита. Високата материална стойност на говедата, служили за прототипове при изготвянето на малките зооморфни фигурки, не подлежи на съмнение. Голямата степен на схематизация и откриването на този тип находки в групи дават основания за разглеждането им като изделия, маркиращи важни за неолитния човек материални стойности. Що се отнася до тяхното предназначение, то в литературата се среща стандартното определение, че вероятно става дума за предмети, масово използувани в широко практикувани магически операции, свързани с животновъдството[74]. Някои археоло-

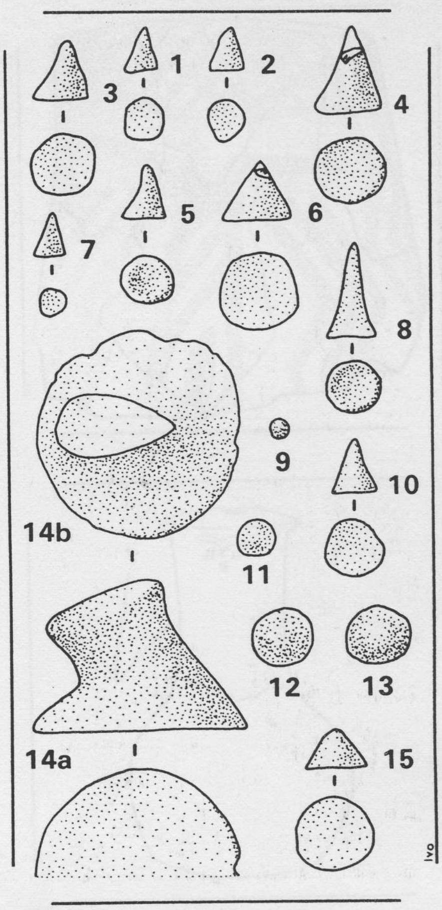

Рис. 201. Глинени конусчета и топчета от Усоето (БКН, култура Усое I) (М 1:1,5)

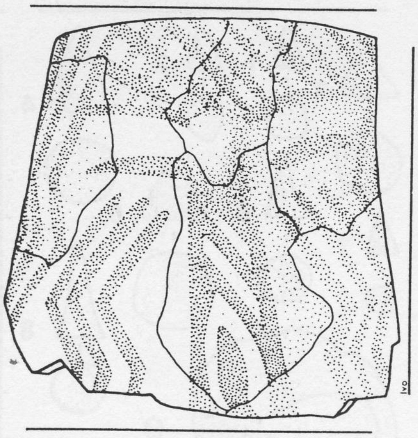

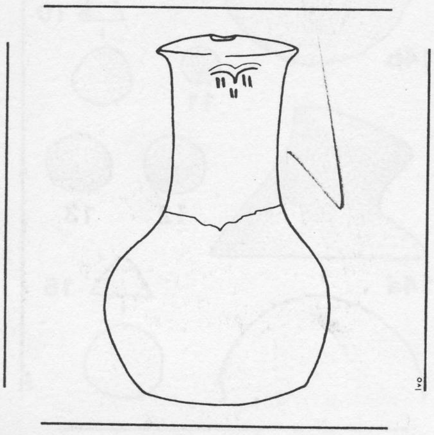

Рис. 202. *Фрагмент от рисуван антропоморфен съд от Слатина, София (разкопки В. Николов)*

Рис. 203. *Антропоморфна бутилка от Чавдар (БРН-А) (М 1:5)*

гически факти дават възможност и за други тълкувания. Базирайки се на една колективна находка от Усоето (култура Усое I), съдържаща както малки глинени фигурки от първата категория, така и множество малки глинени топчета и конусчета (рис. 201), може да бъде изказана хипотезата, че (заедно с глинените топчета и конусчета) въпросната зооморфна пластика е била част от някаква може би хазартна игра, при която миниатюрните фигурки, изобразяващи пределно схематично най-ценното домашно животно за неолитната община — говедото, са замествали като залог в играта реално съществуващите животни като техни стойностни еквиваленти. Тази хипотеза в общи линии се потвърждава и от наблюденията на В. И. Маркевич, който счита, че глинените конуси и пинтадери от ареала на културата Триполие са съставни части от някаква игра[75].

Зооморфните съдове са явление, което не е чуждо на Балкано-анатолийския неолит (рис. 37). Макар и срещани като единични находки, тези често уникални художествени изделия са отражение на култовите и естетическите виждания на тогавашните хора. Такива предмети се срещат в два варианта: зооморфни изображения, носещи на гърба си голям керамичен съд (Гълъбник) (сн. 9), и големи кухи зооморфни изображения — съд с отвор на гърба (Мулдава) (рис. 146). Двата типа се различават както по начина на моделиране, така и по начина на представяне на зооморфното тяло. Докато при първия срещаме едно по-схематично моделиране, то при втория тип е налице значителен реализъм. Сред българските находки най-представителен е еленът от Мулдава (рис. 146), който е едно удивително произведение на неолитното изкуство. Той поразява не само с големите си размери, но и с финеса, с който е предадено животинското тяло. Шията е дълга, муцуната — заострена. Ушите са заострени, рогата малки, плоски, с къси разклонения. Масивното тяло-съд се крепи на цилиндрични крака и е покрито с бяло рисуван орнамент, нанесен върху червена основа. Широки ленти опасват шията и краката, а скачени волути — тялото на фигурата. Последният мотив има аналогия върху вазовидни съдове от Чавдар (рис. 87:14).

На сегашния етап на изследване е много трудно да се даде интерпретация на функцията и семантиката на този вид находки. Съдейки обаче по извънредно старателния начин на представяне, богатата украса и уникалността им, е очевидно, че става дума за предмети, заемащи определено място в култовите обреди, като „одушевявани" съдове, съдържащи течности, играли роля в ритуалните обреди.

Сходна е била вероятно и функцията и на антропоморфните съдове, които у нас се срещат в три варианта: антропоморфни „бутилки" (рис. 203, 204), съдове с антропоморфни пластични апликации (рис. 89; 205) и изцяло антропоморфно моделирани съдове (рис. 83). Сред тях е и дръжката на зооморфни израстъци. Очевидно неолитният човек е одухотворявал определена категория съдове, които, освен че са играели роля в култовите церемонии, вероятно са имали и магически функции, свързани с поставяните в тях течности. Формата на бутилкообразните съдове е много подходяща за израз на търсения антропоморфизъм. Видяни от тази гледна точка, те сами по себе си представляват обемната долна част на женско тяло, така че остава само да бъдат подчертани някои допълнителни по-важни детайли, като лицето, ръцете, вулвата и др. Типологията на антропоморфните съдове се вписва добре в основните култови и естетически концепции на неолитната епоха. Тази категория съдове е неразривна съставна част от духов-

ния комплекс на раннонеолитния Балкано-анатолийски блок. Те се срещат както в Близкия изток (рис. 7), така и в Югоизточна Европа.

Една от най-интересните антропоморфни „бутилки“ произхожда от раннонеолитното селище Градешница—Мало поле, Врачанско (рис. 82)[76]. Тя се отнася към полихромния етап на БРН-С. Върху горната част на леко фуниевидната шийка пластично са представени носът и очите, последните чрез вдлъбване. Изключителното при този съд е неговата рисувана върху бежова основа светлокафява и черна украса. Със светлокафяво са нанесени анатомичните детайли — като брадата, бюста, както и накитите, а с черно — косата и орнаментиката, маркираща „дрехата“. Находката е уникална. Фрагменти от подобни изделия се срещат в много от обектите от БРН в България[77]. Такива познаваме от Чавдар, Караново, Казанлък, Курило и Слатина[78].

Друга изява на неолитния антропоморфизъм са апликираните антропоморфни изображения. Това са налепени върху съдовете пластични човешки фигурки с разкрачени или леко свити в колената крака. Ръцете им са разперени встрани и леко вдигнати нагоре в жест на адорация. Понякога едната ръка е свита в лакътя и провесена надолу. С оглед на енеолитните материали от селищната могила при с. Хотница, В.-Търновско[79], можем да твърдим, че става дума за мъжки изображения. Това поставя в интересна светлина интерпретацията на съдовете, върху които са апликирани тези изображения. По своята форма тя не се отличава от останалата неолитна (и енеолитна) керамика. Според нас става дума за символични мъжки изображения с определена магическа функция, която засега остава неясна, но е очевидно, че е свързана със съдържанието на съда. Предвид стандартния начин на изобразяване на тези пластики, който с малки модификации се проследява до края на енеолита у нас, следва да се приеме, че култово-магическата сфера, която ги е породила, се отнася към основните, водещи културни традиции на нео-енеолитната система.

Култови масички (олтари)

Характерен продукт на духовния живот на праисторическия човек са и т. нар. „култови масички“. Това са глинени предмети, обозначавани в научната литература като „глинени масички“[80], „масичка“[81], „олтари“[82], „глинени лампи“[83], „жертвеници“[84], „подставки“[85], „култови масички“ и др. Предвид някои новооткрити помасивни находки от този тип от Багачина[86] и от Мацари (Македония)[87] ние считаме за най-приемлив вече възприетия у нас термин „култови масички“, като под това наименование се разбират триъгълни и четириъгълни глинени предмети с форма на малки масички с три или четири крачета и равен плот или с нисък перваз,

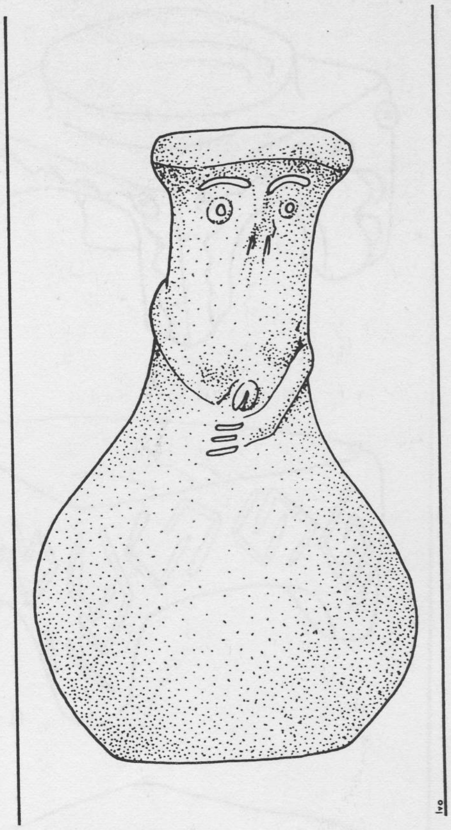

Рис. 204. Антропоморфна бутилка от Казанлък (БРН — култура Караново II) (М 1:2)

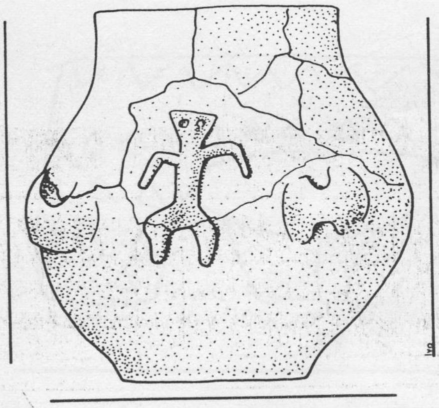

Рис. 205. Керамичен съд с апликирано антропоморфно изображение от Азмашката могила (БРН-А — култура Караново I) (М 1:3)

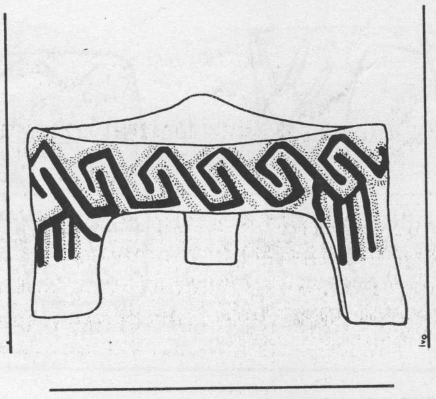

Рис. 206. Култова масичка от ранния неолит от Градешница—Мало поле (по Б. Николов, 1974, 1975) (БР-Н-В) (М 1:5)

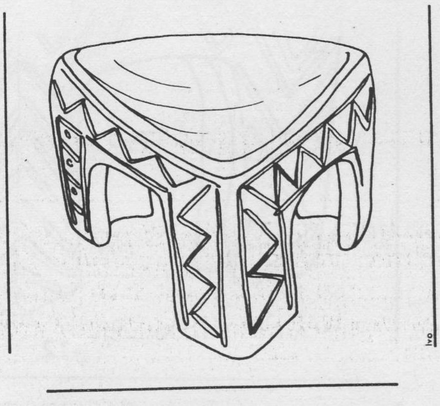

Рис. 207. Култова масичка от Караново (БРН — култура Караново I) (М 1:3)

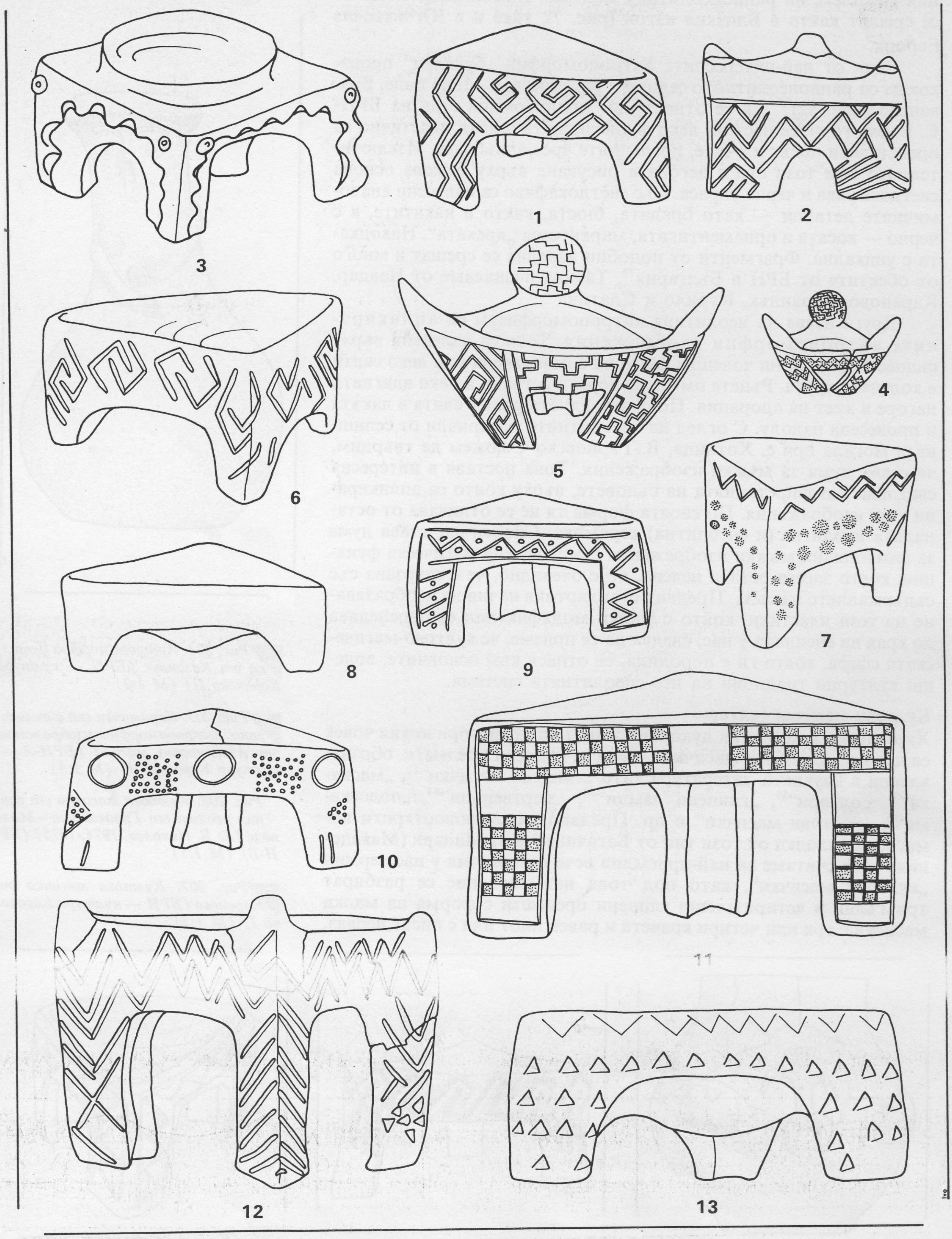
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

образуващ коритце с триъгълна или четириъгълна форма. У нас тези характерни за неолита и енеолита предмети не са били обект на комплексно изследване. Опит в това направление е направен от С. Станкович (Белград), който разглежда „жертвениците“ и капаците от праисторическото селище Винча[88]. В терминологично отношение той възприема становището на някои археолози, които, визирайки антропо-зооморфните израстъци, интерпретират тези предмети като жертвеници. Големите „жертвеници“ от Дивостин, Зелениково и Винча дават основание да се приеме, че малките „жертвеници“ са миниатюризиран домашен еквивалент на големите жертвеници от селищата, в които са се поставяли жертвоприношенията[89]. Това становище е приемливо, като се има предвид, че и малките антропоморфни фигурки имат свои значително по-големи храмови панданти.

Рис. 208. Култови масички от БРН и БКН от България (1—10 — различни мащаби; 11—13 — М 1:2): 1, 2, 6, 8 — Градешница—Мало поле (БРН); 4, 5 — Хотница (БКН); 9, 10 — Караново (БРН); 7 — Елешница (БРН); 3 — Перник (БРН); 11, 13 — Казанлък (БРН-С — култура Веселиново); 12 — Резервата (БРН-В).

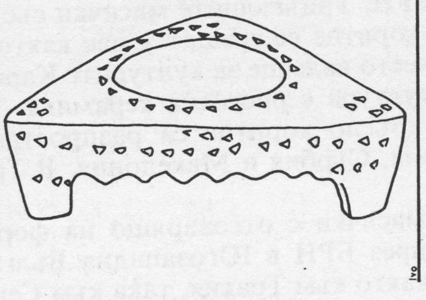

Рис. 209. Раннонеолитна култова масичка от Гълъбник

Рис. 210. Фрагмент от четириъгълна култова масичка от неолитното селище Самоводяне (БКН — култура Хотница) (М 1:2)

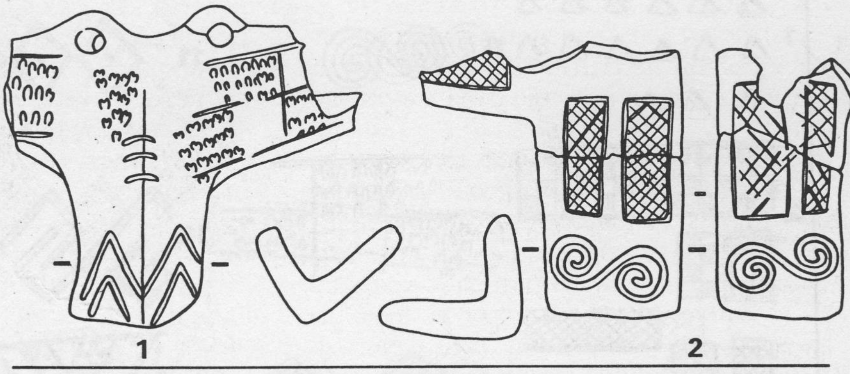

Рис. 211. Фрагменти от култови масички от неолитното селище Резервата при с. Дриново, Поповско (начало на БКН) (М 1:2) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов)

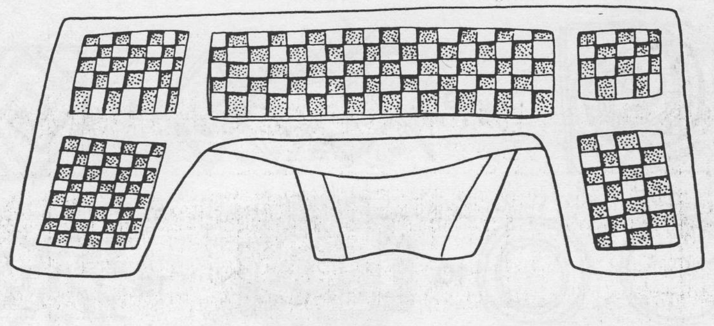

Рис. 212. Фрагмент от четириъгълна култова масичка от Казанлък (БРН-С култура Веселиново) (М 1:2)

През последните години у нас също се предприемат опити за изясняване функцията и типологията на култовите масички[90]. За отбелязване е, че и при тези предмети се срещаме със същите методически затруднения, както и при антропоморфната пластика. Те произтичат от незадоволителното документиране на местонамирането им, което значително усложнява опитите за определяне на функцията им. Както останалият археологически материал, така и тези предмети най-често се откриват във фрагментарно състояние, разпръснати в културните пластове на неолитните селища.

През 1978 г., а и по-късно, през 1983., М. Чохаджиев предприе първия опит у нас за класифициране на култовите масички[91]. Той дели тези предмети на две групи: триъгълни и четириъгълни с няколко подтипа, определени от формата на коритцето им, което или повтаря общата форма на предмета, или е кръгло. Това типологическо делене е доста сполучливо и напълно отговаря на реалните археологически дадености.

Като форма култовите масички са типично за неолитната система на Балканския полуостров явление. Тяхното количество е особено високо по време на БРН. Триъгълните масички със съответстващо на формата им коритце се срещат у нас както през БРН, така и през БКН. Те са често явление за културите Караново I—II и Западнобългарската култура с рисувана керамика. Триъгълните култови масички с кръгло коритце са разпространени главно в Югозападна България, Сърбия и Македония. В Тракия те не са представени[92].

Четириъгълните култови масички с отговарящо на формата им коритце се срещат също през БРН в Югозападна България, откъдето се разпространяват както към Тракия, така към Северна България.

Рис. 213. Орнаментални мотиви, използувани при украсяването на култовите масички у нас

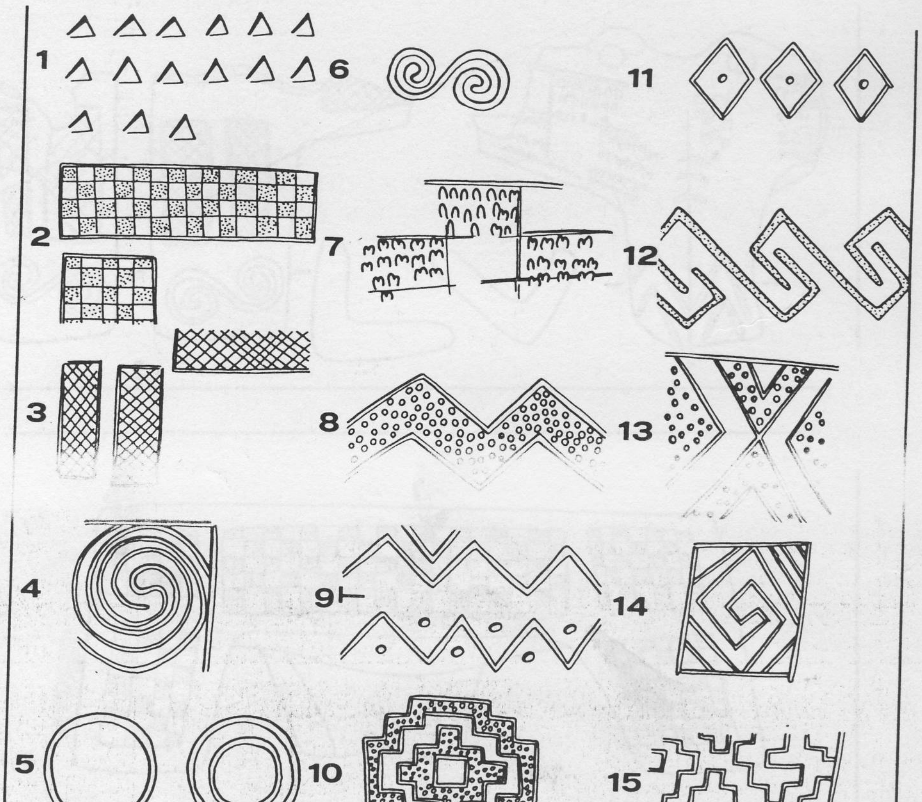

Типична за Централната балканска зона и за Западнобългарската култура с рисувана керамика е четириъгълната култова масичка с кръгло коритце и нисък перваз[93]. Хронологически по-ранни са триъгълните култови масички, но съжителствуват доста дълго с появилите се по-късно четириъгълни форми.

Почти всички култови масички са украсени отвън с врязан, набоден (рис. 207) или рисуван (рис. 206) орнамент. Среща се и релефна украса. За отбелязване е, че релефните израстъци в ъглите на култовите масички стават масово явление едва през БКН. Те достигат своето най-голямо съвършенство при къснонеолитната култура Хотница, за която са типични триъгълни масички с големи, кръгли шайбовидни израстъци, покрити с врязани мотиви (рис. 207:5,4).

При украсяването на култовите масички се използуват врязани меандровидни, спираловидни, стълбовидни, шахматни, мрежести и волутообразни мотиви, като се среща, макар и рядко, и окръжността (рис. 208—214). Наблюдават се и комбинации от тези мотиви. Най-чест и типичен за БРН е шахматно разположеният орнамент (рис. 213:2), който е нанесен чрез врязвания, запълнен с бяла инкрустация. В класическия си вид той е разпространен най-вече на територията на Южна България, но се среща и в северозападната част на страната. Става дума за шахматния орнамент, при който мотивът е нанесен чрез отнемания на глината. Към края на БРН в Северна България се срещаме с една модификация на този мотив, която представлява по-големи, разчертани с врязани линии квадрати, защриховани шахматно, запълнени с набождания или с мрежест орнамент (рис. 213:3). Този мотив се среща както вертикално, така и косо разположен и украсява челните части и крачетата на култовите масички. При това стриктно се спазва симетрията, която изпъква особено ясно по време на БКН.

Характерни за ареала на Западнобългарската култура с рисувана керамика са масичките, украсени от набождания, нанесени с широко триъгълно острие, подредени в хоризонтални и вертикални линии. Те покриват външните им плоскости.Този похват е типичен само за БРН и може да служи като сигурен хронологически индикатор (рис. 208).

Друг характерен за БРН мотив са скачените волути, врязани и инкрустирани с бяла и червена боя. Този мотив, както и начинът на инкрустиране са характерни най-вече за северните части от ареала на Западнобългарската култура с рисувана керамика. Той постепенно прераства в меандър, който наред със скачените и самостоятелните спирали е типичен за украсата на керамиката от БКН. Може да се проследи една обща тенденция в подбора на полетата на култовите масички, върху които са нанасяни мотивите. Отначало мотивите са едни и същи по всички външни плоскости на масичките, но по-късно отделните стени започват да се покриват с различни орнаменти. Това се наблюдава най-вече при четвъртитите култови масички и четвъртитите съдове от БКН, където разнообразието на мотивите е най-голямо.

Особено място сред култовите масички в България заемат тези от ареала на културата Хотница (рис. 207:5,4). Те са масивни, имат триъгълни, скосени надолу плоскости на перваза на коритцето и на краката. Ъглите им са увенчани с кръгли, шайбовидни израстъци, върху които са врязани стъпаловидни или меандровидни мотиви. Става дума за една характерна не само за Долния Дунав композиция, очевидно носител на важна семантична информация.

При орнаментацията на култовите масички и съдовете се наблюдава една интересна закономерност: отделни мотиви и техники на украса се появяват най-напред върху култовите масички, но по-

Рис. 214. Групиране на някои от неолитните обекти у нас по орнаменталните мотиви, нанасяни върху култовите масички

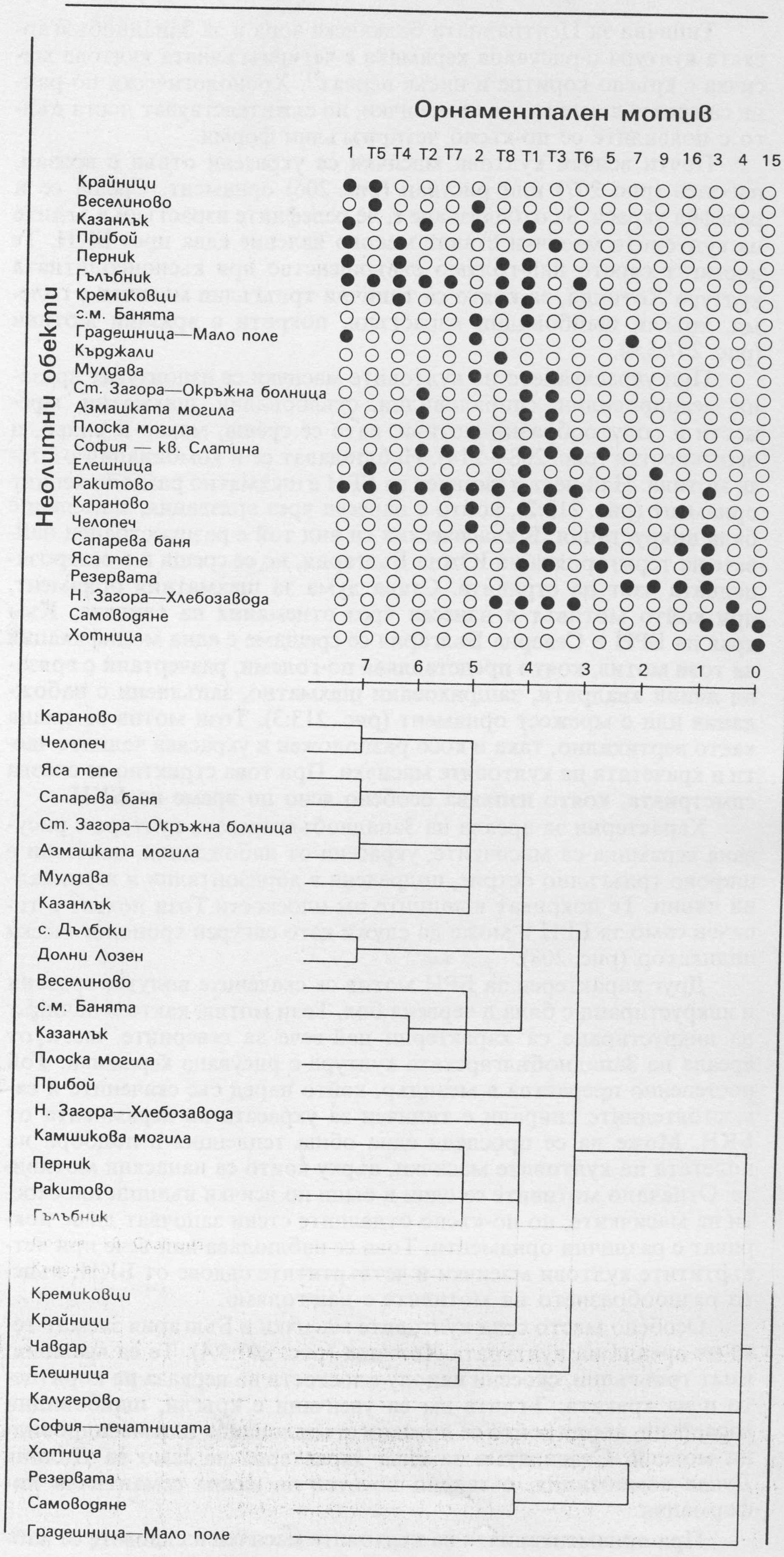

късно преминават в системата на украсата на съдовете, т. е. от култовата сфера се изместват в профанната сфера. Може би в дешифрирането на този момент се крие ключът за решаването на проблема за функцията на самите култови масички въобще.

Разглеждайки култовите масички, трябва да бъде отбелязан и фактът, че при тяхната орнаментация са използувани затворени знакови композиции, което само по себе си е указание за конкретната им семантична натовареност.

Типологическото разнообразие на формите на масичките през различните етапи на неолита не е голямо, което пък сочи паралели с общия консерватизъм, характерен за всички предмети, свързани по един или друг начин със сферата на култа, към чиято сфера отнасяме и въпросните находки.

Погребални обичаи

Проучените неолитни погребения от България са относително малко на брой, което значително затруднява опитите за реконструкция на представите на неолитния човек за отвъдния свят. Неолитни погребения познаваме от Крумовград, Казанлък, Градешница (рис. 215), Самоводяне, Сапарева баня, Дуранкулак—нивата, Малък Преславец и другаде, като всички с изключение на тези от Дуранкулак—нивата, произхождат от ареала на самите селища. Дуранкулак—нивата, е единственият неолитен некропол у нас, проучен изцяло, но тук най-ранните погребения се отнасят едва към периода на късния неолит. От съседните територии, и то най-вече от района на Долния Дунав, този вид извори също не е масово разпространен. Сумирани, данните все пак дават известна представа за погребалните обичаи на населението на нашите земи от времето на неолита[94].

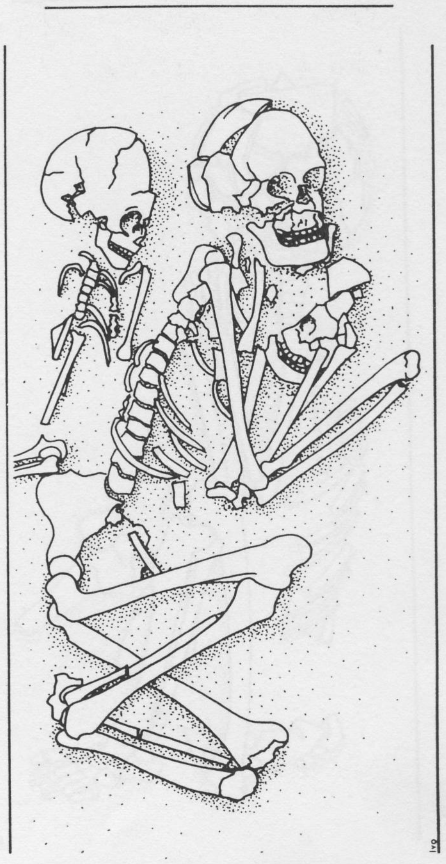

Рис. 215. *Хокерни погребения от Градешница-Мало поле (по Б. Николов, 1974)*

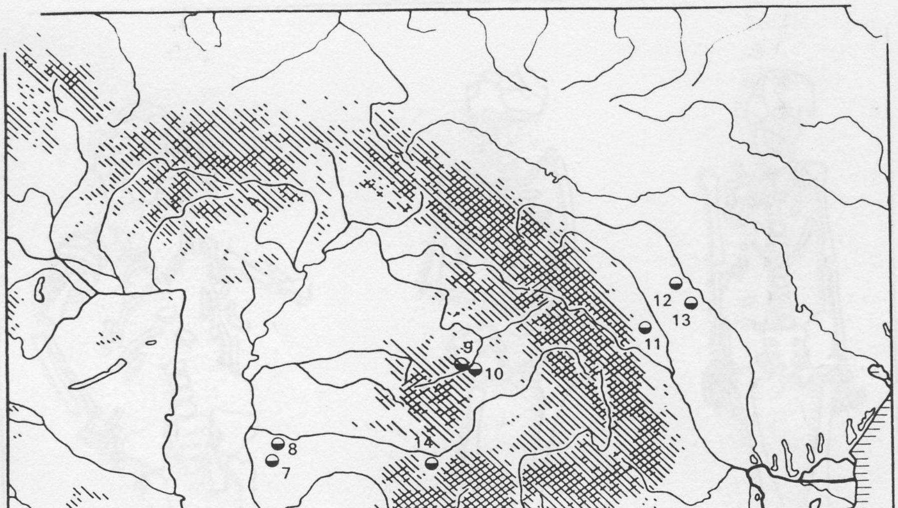

Карта 13. Карта на неолитните обекти в България и района на Долния Дунав, в които са открити погребения: I — некрополи от типа Лепенски Вир: 1 — Падина. 2 — Лепенски Вир. 3 — Власац. 4 — Куйна Туркулуй, 5 —Хайдучка Воденица. 6 — Шела Кладовей; II — погребения „intra murum“: 7 — Дудещи Вехи. 8 — Кенад. 9 — Гура Бачулуй. 10 — Клуж. 11 — Грумъжещи. 12 — Потъръщи. 13 — Валеа Лурилуи. 14 — Турдаш. 15 — Букурещ-Дудещи. 16 — Крушову. 17 — Вадастра. 18 — Градешница — Мало поле. 19 — Самоводяне. 20 — София — кв. Слатина. 21 — Ваксево, 22 — Азмашката могила. 23 — Караново. 30 — Кърджали; III — некрополи: 24 — Букурещ-Черника. 25 — Агигеа. 26 — Чернавода, 27 — Мангалия. 28 — Лиману. 29 — Дуранкулак

Раннонеолитното население е погребвало своите мъртви (или поне известна част от тях) intra murum — т. е. в очертанията на селището. Повечето от известните погребения от БРН са открити при проучването на селища. Това не означава, че такива не биха могли да бъдат намерени и извън очертанията на последните, но засега няма целенасочени търсения на неолитни некрополи extra murum. В повечето случаи за откриването им се разчита на чистата случайност. По принцип традицията на съхраняване на скелетите на мъртвите (или само на черепите им) в рамките на родовообщинното поселение е твърде древна. Вече отбелязахме, че тя е известна още от времето на предкерамичните и раннокерамичните етапи на неолита на Близкия изток[95]. У нас тя е документирана в Азмашката селищна могила край Ст. Загора и Караново, където под подовете на раннонеолитните сгради бяха открити погребения на кърмачета[96]. Това явление има две възможни обяснения: или става дума за отражение на тясната връзка между майката и кърмачето, или починалите деца не са достигнали възрастта, на която са достойни да бъдат погребани заедно с възрастните като равностойни членове на общината[97].

Останалите известни досега раннонеолитни погребения са на юноши (Самоводяне) и възрастни (Крумовград, Казанлък). Особен интерес представлява двойното погребение от Градешница, където в един гроб са погребани мъж и жена в поза хокер (рис. 215). Във всички изброени случаи мъртвите са поставени в гробната яма в позата хокер наляво, с главата на изток. Това очевидно е един традиционен раннонеолитен начин на трупополагане на мъртвите. В научната литература срещаме различни опити за интерпретация на тази поза като „спящ човек"[98], „поза в утробата на майката" (във връзка с идеята за майката земя), „поза

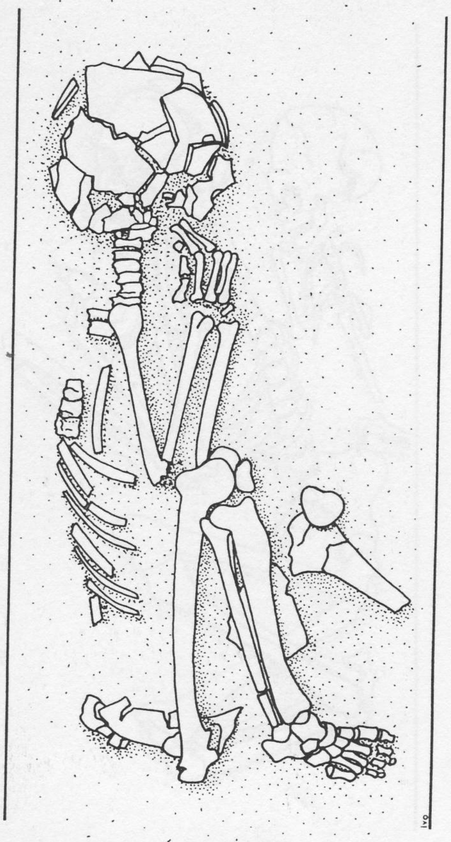

Рис. 216. Хокерно погребение от Караново (БРН-В — култура Караново II)

Рис. 217. Погребения от Черника, култура Болентинеану (по Cantacuzino — S. Morintz, 1963)

на адорация" и пр.[99]. Последната интерпретация е най-малко приемлива, защото въпросната „молитвена" поза е характерна за християнския молитвен ритуал и няма нищо общо с добре позната ни жест на адорация, наблюдаван при неолитните антропоморфни пластични изображения. Освен това остава отворен въпросът — кого би могъл да „адорира" мъртвият? Каквото и да е смисълът, вложен в погребалната поза, той едва ли ще да е бил толкова елементарен. Трупополагането в поза хокер е най-широко разпространената, присъща за цялата раннонеолитна система форма на изява на отношението към мъртвите. Тя се отнася към основните, достъпни за археологическо изследване форми на духовния живот на обществото.

В отделни случаи в гробовете се откриват и погребални дарове във вид на украшения и керамични съдове. Строго регламентираните неолитни погребални обичаи говорят за вяра в задгробния живот, в който мъртвият не скъсва напълно връзките си с родовата община и има нужда от личната си собственост (украшения и оръдия), както и от храна, поставяна направо в гроба или в керамични съдове (рис. 218—221).

През късния неолит се наблюдава формирането на идеята за некропола — като „селище на мъртвите", разположено extra murum (извън пределите на поселението), далеч от грижите на ежедневието. Това е една по-прогресивна форма на погребване, наложена между другото вероятно и от чисто практически съображения: бързият прираст на населението и естествената детско-юношеска смъртност, характерна за праисторическите общества, е направил погребенията intra murum практически невъзможни.

С данни за характера на къснонеолитните погребални практики разполагаме засега само от района на север от Балкана. В Доб-

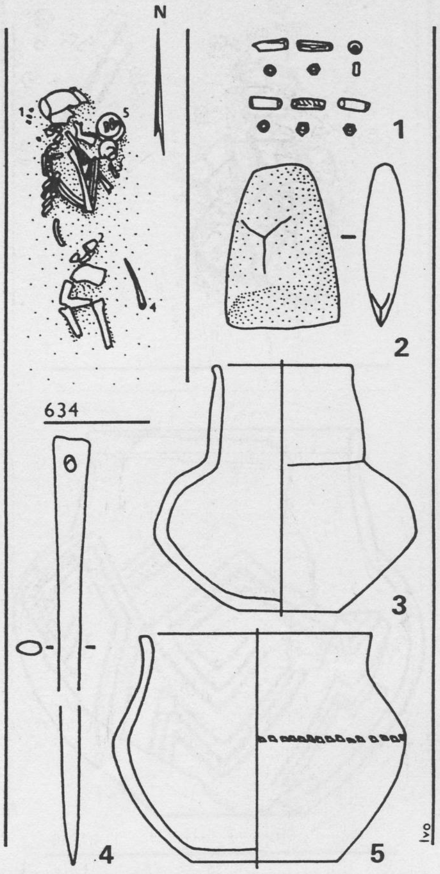

Рис. 218. Гроб № 634 от некропола на културата Хаманджия при Дуранкулак

Фиг. 25. Обща ситуация на праисторическия некропол при с. Дуранкулак. Ареалът на неолитния некропол само частично съвпада с този на енеолитния

руджа са проучени вече няколко некропола на културата Хаманджия[100], а в Южна Румъния — некрополът при с. Черника[101] (рис. 217). В тях също е констатирано трупополагане. За съжаление отново се сблъскваме с една съществена празнина в изследванията на Тракия. Оттам не е известен нито един некропол не само от времето на късния неолит, но и от времето на енеолита. От друга страна, от Тесалия познаваме къснонеолитни некрополи с трупоизгаряне (фаза Цангли на културата Димини)[102]. Поради това именно Тракия, като междинно звено между зоните на разпространение на два различни погребални обреда, би могла да предостави твърде интересни данни, при условие че и там се пристъпи към планомерни търсения в тази насока.

Къснонеолитните некрополи от Долнодунавския район дават една неочаквана картина — мъртвите са погребани изпънати по гръб (Черника) или мъжете са изпънати по гръб, а жените в поза хокер надясно, всички с глава на север (Дуранкулак, Хаманджия). Това съществено отклонение от характерната за останалите части на Балканския полуостров погребална практика би могло да бъде обяснено с ретардирането на мезолитните погребални обичаи от същия район (Падина, Куйна Туркулуй), които се откриват хилядолетие и половина по-късно на една голяма територия от Долния Дунав до Днестър. Районите на разпространение на погребенията с изпънати по гръб скелети са твърде късно неолитизираните ареали, където тази форма на трупополагане се появява заедно с първото неолитизирано население, в началото на късния неолит. Както отбелязахме по-горе, това явление е съпроводено от цял комплекс археологически данни като: микролитна кремъчна индустрия, вкопани жилища, протоевропеидни антропологически белези и др.

Тези факти — разгледани като комплекс — говорят за една постоянна неолитизация на ретардиращо късно мезолитно население, вегетиращо през края на VII—VI хил. пр. н. е. по периферията на неолитната ойкумена.

За съжаление днес не разполагаме с археологически данни за него от времето преди неолитизирането му, но това може да бъде и празнина в изследванията, защото тогава то вероятно е обитавало планинските райони, които не стоят в центъра на вниманието на археолозите, изследващи неолита.

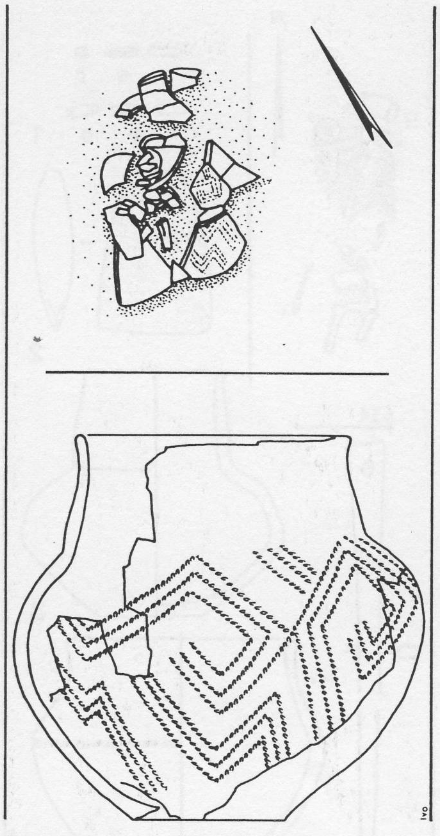

Рис. 219. Тризна и съдовете от нея от некропола при с. Дуранкулак

Богата е информацията, която черпим от 270-те къснонеолитни погребения от Дуранкулак, проучени до 1990 г. Гробовете от най-ранната фаза на културата Хаманджия (фаза I Блатница—Головица) са почти без инвентар. Само в отделни случаи се срещат украшения от мида спондилус и малко съдче, което обаче съвсем не означава, че става дума за „бедни“ погребения. По-скоро разбирането на тогавашното население за това, какво е необходимо да се сложи в гроба на мъртвия, не съвпада с традиционните представи на археолозите за стойностен погребален инвентар. В погребенията от този период се откриват глави от животни — преди всичко на диво магаре, но и на говедо (рис. 218), коза или овца. Явно главата символично е замествала цялото животно, принесено в жертва по случай погребението. При някои от индивидите ръцете са поставени пред устата така, сякаш държат нещо: реална храна, дървената дръжка от някакво оръдие, стрела или изделие от органична материя. Едва по-късно, и то далеч не във всички гробове, въпросната храна започва да се поставя в малки керамични съдове, които обикновено са „придържани“ по същия начин към устата или са поставяни направо в нея.

Рис. 220. Гроб № 626 и инвентарът от него от некропола при с. Дуранкулак (БКН/БРЕ — култура Хаманджия III) (М 1:1,5)

Рис. 221. Гроб № 1036 и инвентарът от него от некропола при с. Дуранкулак (БКН — култура Хаманджия II) (М 1:1,5)

Интересни са многобройните следи от погребални угощения (тризни) (рис. 219), открити в неолитната и ранноенеолитната част

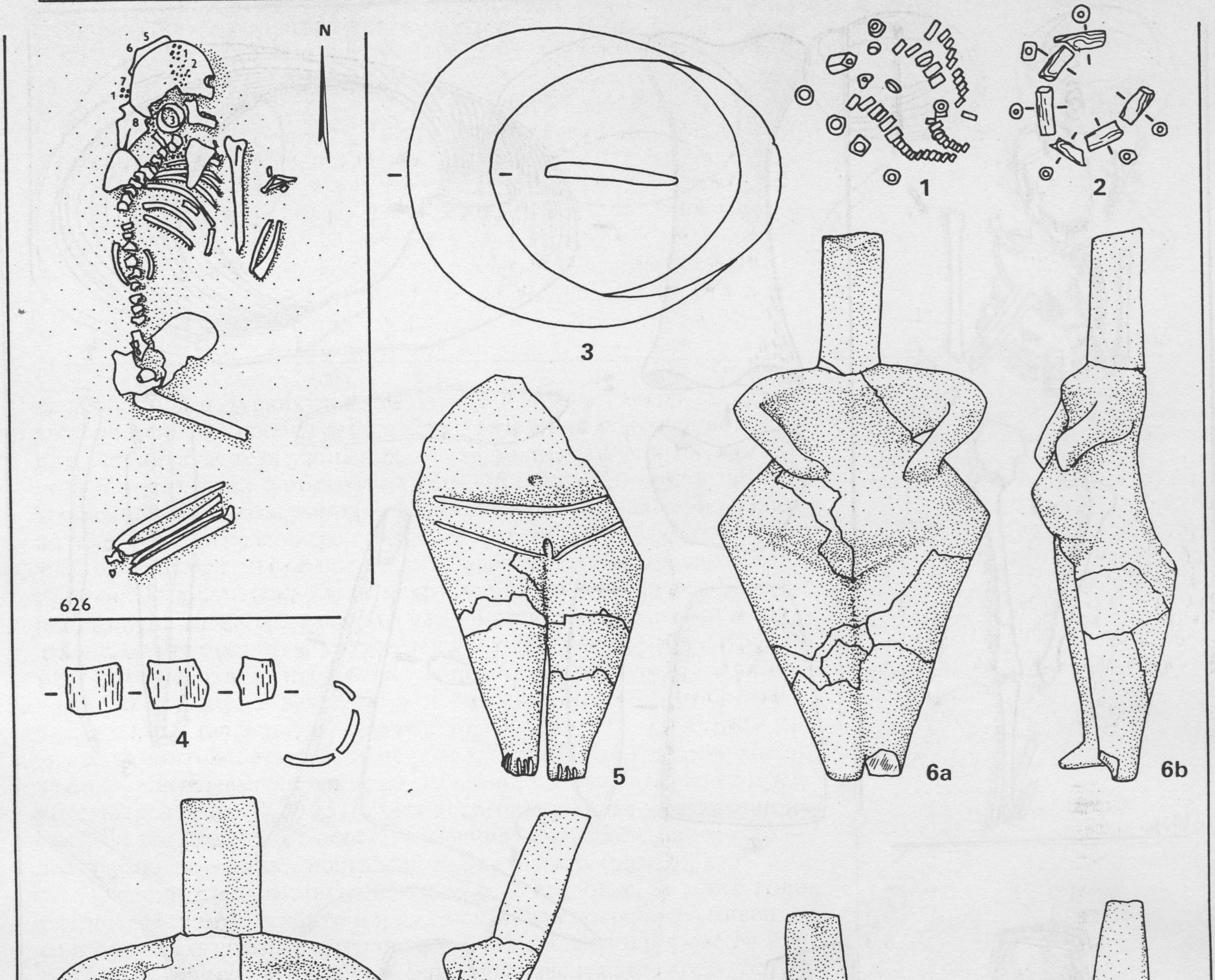
N
626
1
2
3
4
5
6a
6b
7a
7b
8a
8b

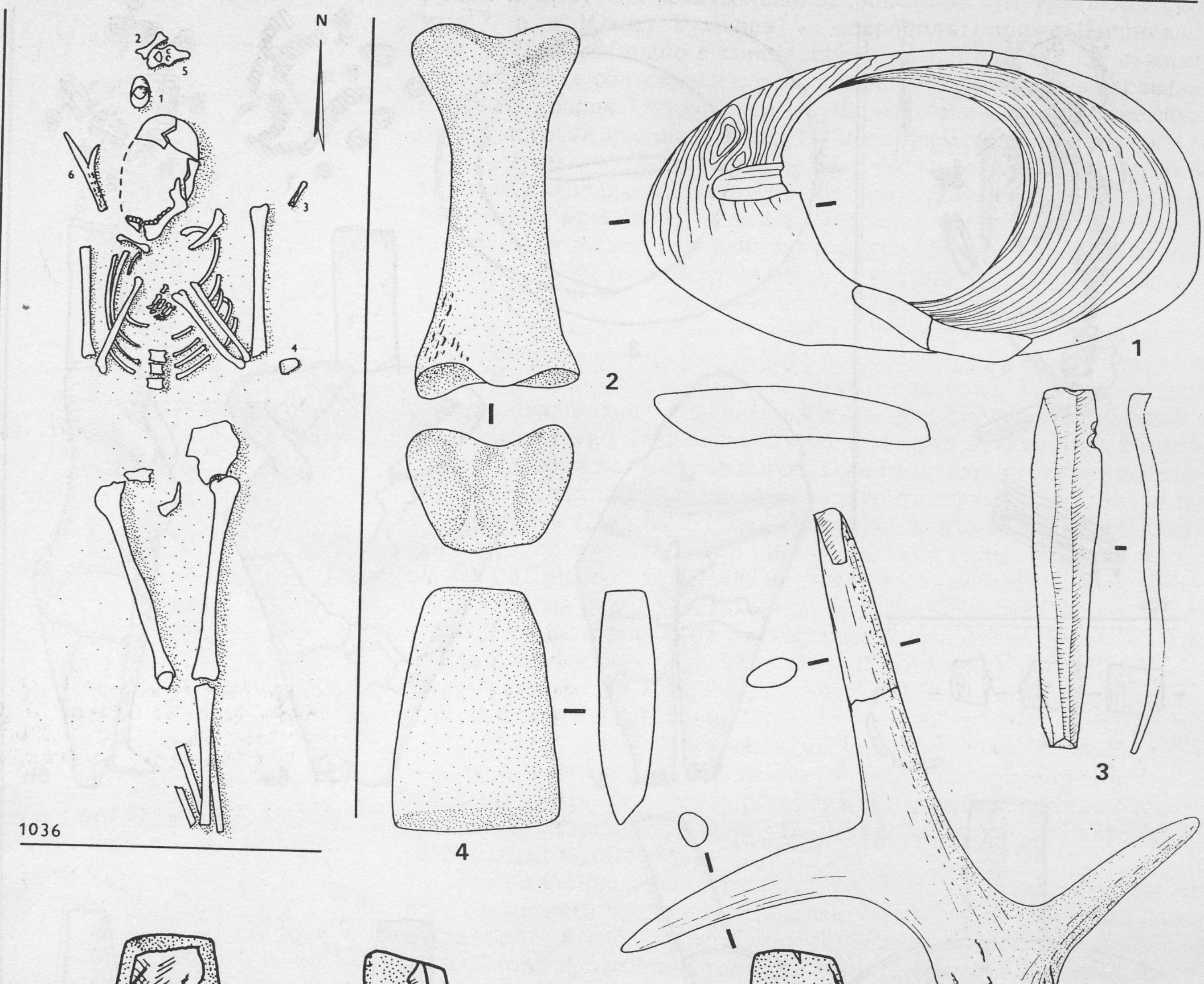
N
1036
1
2
3
4
5a
5b
5c

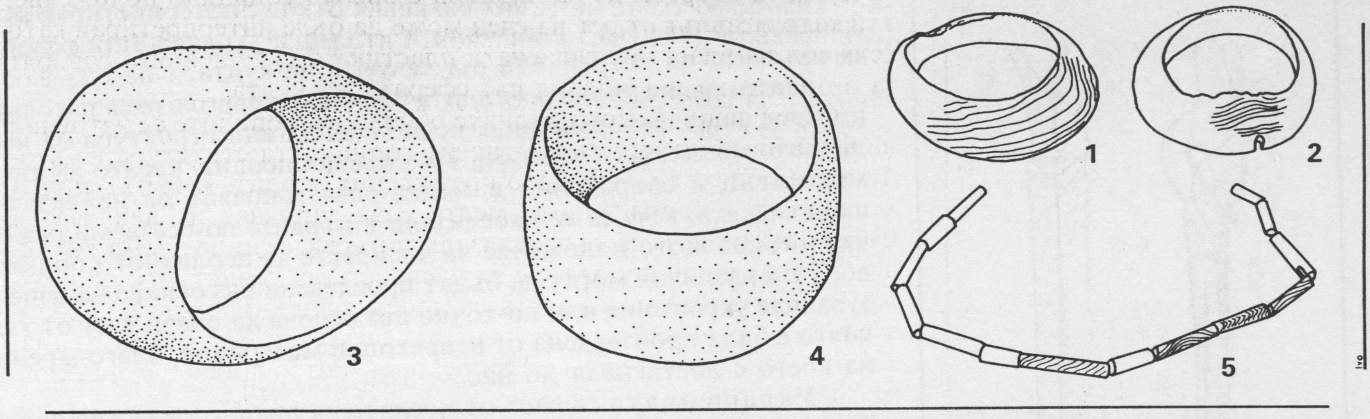

на некропола в Дуранкулак. Угощенията най-често са извършвани край отворената гробна яма, в която вече е бил положен покойникът. Храната за тези угощения е била донасяна тук в големи гърнета и хранилища с обем около 10—15 литра. По време на тези угощения е било консумирано и месо, главно от главите на животните. След погребалното угощение съдовете са счупвани, като част от фрагментите са попадали и в гробната яма преди засипването ѝ. Останалите са били натрупвани край нея, в резултат от което са достигнали до нас във вид на керамични „килими“, образувани от многобройните фрагменти от два до осем съда. Неолитните гробове от Дуранкулак не са маркирани с плочи, поради което се наблюдават и нарушения на по-ранни от по-късни погребения, както и застъпващи се трупополагания.

В рамките на некропола бе констатирана и определена, макар и минимална диференциация на населението. Така например предполагаме, че в гроб № 751 е бил погребан член от управляващия елит. За това съдим от особено „ценния“ погребален инвентар — два черепа на говедо, поставени върху тялото (рис. 143).

Очевидно е съществувало и жреческо съсловие, за което говорят погребенията, в които наред с останалия погребален инвентар се намериха и глинени антропоморфни пластики (гробове № 609, 626, 1036 и др.)[103]. Особено внимание заслужава гроб № 626 (рис. 220)[104]. В него е погребана жена в поза хокер наляво (тип А по Х. Тодорова)[105]. Погребалният инвентар се състои от една масивна гривна от спондилус, един фрагментиран костен пръстен, огърлица от хематитни, малахитови и медни мъниста, както и четири глинени антропоморфни фигурки. Последните бяха открити под главата на погребаната. Положението, в което се намираха антропоморфните пластики една спрямо друга, показва, че фигурките са били подредени в кръг в северния ъгъл на гробната яма още преди полагането на трупа. Едва при поставянето му в гробната яма те са били съборени в северна посока, в резултат на което са се оказали под черепа. Мънистата от малахит, мед и хематит са най-ранното указание за познаване и целенасочена употреба на медна и хематитна руда. Друг гроб, който представлява интерес, е гроб № 1036, съдържащ мъжки индивид в изпънато по гръб положение (рис. 221). Ръцете са свити в лактите и положени върху гърдите, като са държали вероятно дървената дръжка на „жезъл“, чийто край е от еленов рог. Скелетът е ориентиран север—юг. Погребалният инвентар се състои още от една седяща неизпечена глинена фигурка (намерена над главата), други две (?) напълно разложени фигурки при гръдния кош, малка каменна тесличка, кремъчна пластина, една животинска стъпална кост и фрагментирана масивна гривна от мида спондилус. В случая несъмнено ста-

Рис. 222. Гривни от спондилус (1, 2) и мрамор (3, 4) и огърлица от спондилусови мъниста от некропола при с. Дуранкулак (БКН): 3—4 — от гроб № 643 (М 1:2); 1, 2, 6 (М 1:2,5)

Рис. 223. Мраморни (1—3) и спондилусови (4) украшения: 1,2 Градешница—Мало поле (БКН-В); 3 — Сапарева баня; 4 — Тополница (БКН — В) (М 1:2)

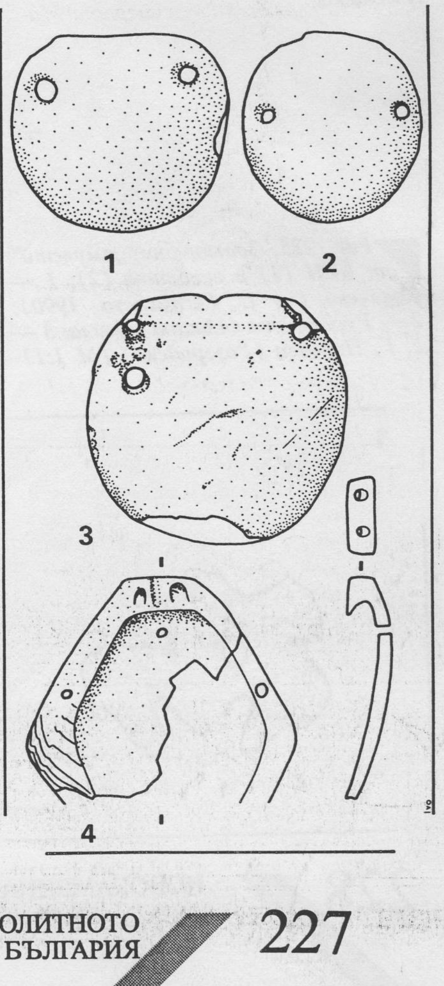

ва дума за погребение на индивид с високо социално положение, тъй като жезълът от рог на елен може да бъде интерпретиран като „символ на властта“, глинената пластика и украшенията говорят за връзката на погребания със сферата на култа.

Освен данни за погребалните обичаи некрополите са източник на неоценима информация относно социалната структура на неолитното общество. Очевидно през късния неолит, когато медта и малахитът, а спорадично и медта едва започват да навлизат в икономиката, вече са се набелязали и първите по-осезаеми различия в социалното положение на членовете на неолитното общество. Тези различия могат да бъдат проследени въз основа на използваните украшения или по-точно въз основа на онази част от тях, която е била произведена от непреходни материали, благодарение на което е достигнала до нас.

Украшенията са част от носията на праисторическия човек. Те хвърлят допълнителна светлина върху естетическите му потребности и вкусовете на епохата. В основната си част те са изработени от мида спондилус и денталиум, от кост, мрамор, варовик, меки шисти, глина, нефрит, хематит, малахит и грандели (зъбни пъпки на елен). Както се вижда, предпочитаните суровини освен костта, глината и варовика са от категорията на т. нар. „импортни“ суровини, което е правило украшенията особено ценни с оглед на вложените за доставката им труд и време.

Мънистата са няколко вида — плоски, шайбовидни, цилиндрични, бъчвовидни и капковидни. Те се срещат нанизани в колиета или колани. Изработените от тях гердани и гривни могат да се състоят както от един вид мъниста, така от различни видове. Особено богати колиета от хиляди мъниста от мрамор и варовик са открити в раннонеолитното селище Гълъбник[106].

Целият типологически комплекс на мънистата и начинът на оформянето на нанизите също е възникнал още по време на неолитната революция в Близкия изток и е бил пренесен на Балканския полуостров като съставна част от носията на неолитния човек.

От средиземноморското (?) мекотело денталиум, което практически дава готови тръбовидни мъниста, са били изработвани колиета или са обшивани части от дрехи, какъвто е случаят с „наметката“ на погребаната в гроб № 713 от некропола при с. Дуранкулак. Масивни гривни от спондилус с твърде големи размери са открити в най-представителните неолитни погребения от същия некропол. Гривни са били изрязвани и от мрамор (Тополница) или от каменни шисти (Курило), когато не е бил на разположение по-лесният за обработка спондилус.

Особено интересни са иглите за коса, изработени от дълги

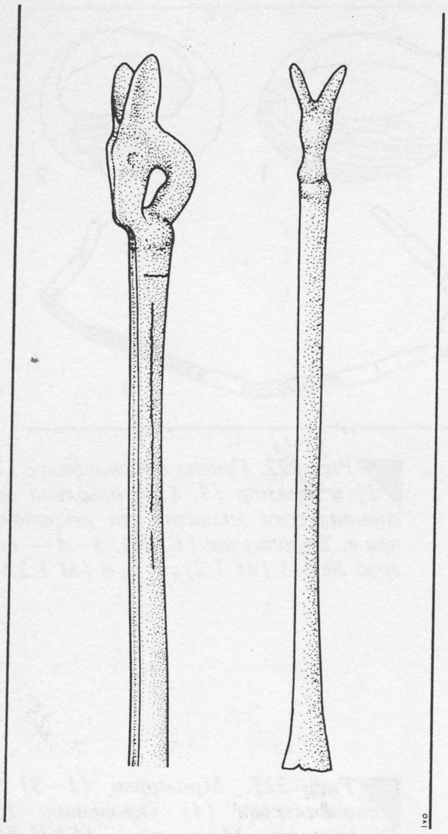

Рис. 224. Костена игла със зооморфна главичка от пещерата Мизиливка

Рис. 225. Зооморфни „амулети“ от БРН (1) и енеолита (2): 1 — Ковачево (по L. Pernitcheva, 1990); 2 — Русенската селищна могила; 3 — с. Г. Поровец (Разградско) (М 1:1)

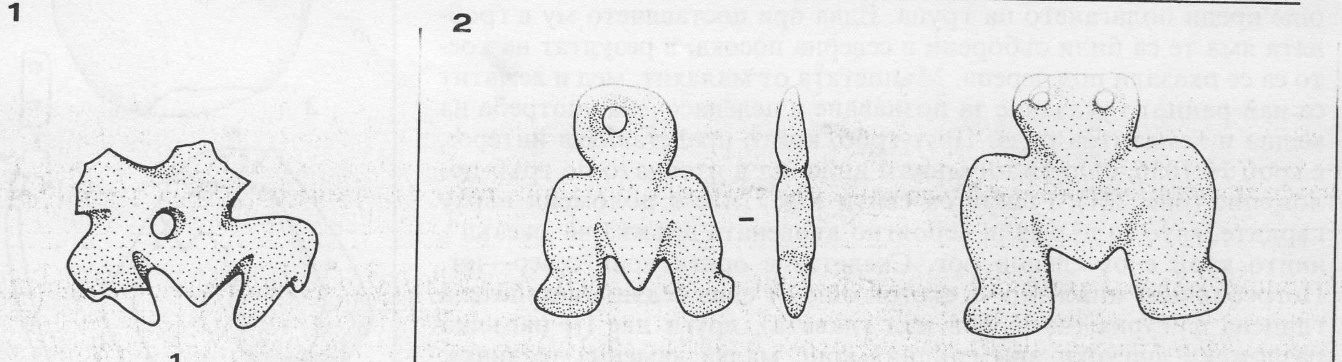

животински кости, чиито главички могат да бъдат оформени зооморфно (Слатина, пещерата Миризливка (рис. 224), Градешница) във вид на птица или друго животно[107].

Правят впечатление някои детайли от комплекса на украшенията, чието предназначение не е съвсем ясно, но които се проследяват във всички раннонеолитни селища на Балкано-анатолийския раннонеолитен блок и са негови типични представители. Става дума за „халките“ с два израстъка, куките с един или два отвора и други своеобразни форми, като „разпределителите“ от нефрит. Някои от тях са били очевидно амулети, като например жабообразното украшение от зелен нефрит (рис. 154, 225). Такива амулети са открити в Овчарово—гората[108], в Азмашката могила I край Стара Загора[109], неолитното селище в Кърджали[110] и др.

На главите са били носени диадеми от звена от мида спондилус и червени, около 4 см широки платнени ленти, следи от които са се запазили върху черепите от Дуранкулак във вид на червено оцветяване. И този детайл от носията ни е познат от Чатал-Хююк[111]. Пръстени са били носени много рядко, но когато ги намираме, те са изрязани от големи кухи животински кости.

Всички неолитни украшения са изработени в единен, строго геометризиран стил, без допълнителни гравюри върху тях. Това напълно отговаря на общия строг геометричен облик на произведенията на неолитното изкуство.

Като моден артикул, украшенията са били широко разпространени в рамките на целия Балкано-анатолийски раннонеолитен блок и дори извън него. Спондилусът обаче влиза в употреба едва през късния неолит. Впечатлява обстоятелството, че типологията на комплекса от украшения е толкова консервативна, че надживява епохата на неолита и може да бъде проследена с модификации чак до края на каменно-медната епоха — т. е. до края на времетраенето на цялата нео-енеолитна система, за която този единен комплекс от украшения е твърде характерен.

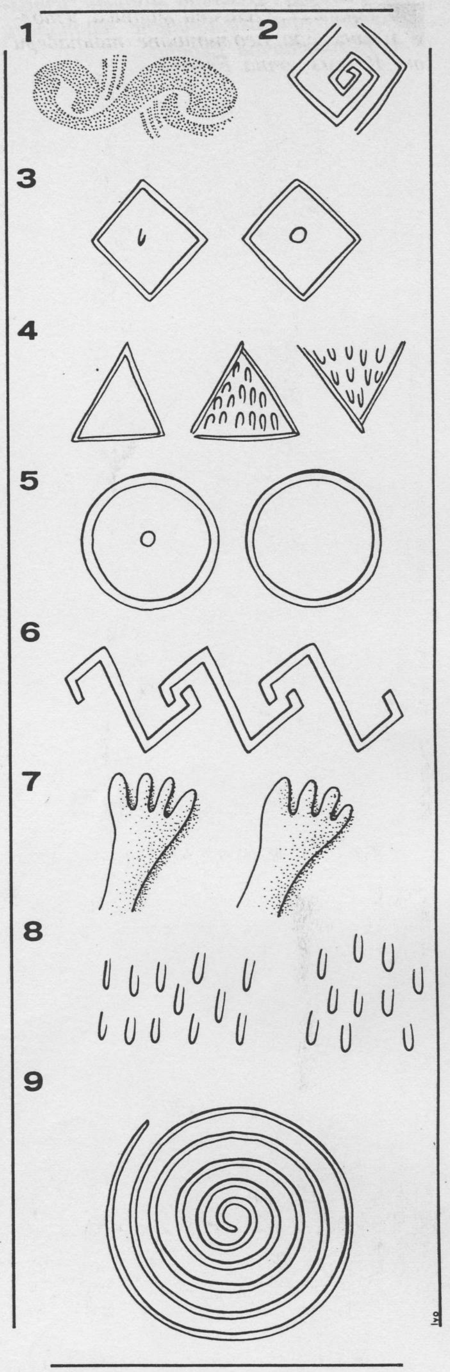

Рис. 226. Основни знаци от неолитната знакова система: 1. Меандър, 2. Ромб с точка по средата, 3. Триъгълник, 4. Концентрични кръгове, 5. Скачени самостоятелни или есовидно развити волути, 6. Ръка с четири пръста, 7. Мотив „дъжд“, 8. Спирала, 9. Спираломеандър

Знакови системи

Сходно е положението с основните символи със семантично съдържание, възникнали като знакова система още в рамките на първичното огнище на неолитизацията. Тези знаци са малобройни, но превърнати в орнамент, претърпяват по-късно, в рамките на отделните неолитни култури на Балканите, чувствителен размах във вариациите, определени от спецификата на всяка една култура. Знаците и орнаменталните системи са носители не само на семантично съдържание, но и на важна етнокултурна информация. Те са най-чувствителните индикатори на типологическите изменения в културите. Неслучайно днес наименованието и хронологическото деление на редица неолитни култури, като тази на Западнобългарската рисувана керамика, на Линеарната керамика и др., се извършва именно на базата на орнаментиката[112]. Знаците и орнаменталните системи демонстрират най-нагледно единството между общото и частното в историческите процеси. Те съхраняват основното семантично съдържание, вложено в тях, въпреки чувствителната вариабилност на изразните средства, специфични за всяка култура, и измененията, които времето донася.

Основните неолитни знаци са:

1. **Меандърът** (рис. 226:1). Той е с късномезолитен произход и би могъл да се интерпретира като знак, отразяващ взаимовръзката на явленията и континуитета в развитието на човешкото общество. По-късни неолитни модификации са косият меандър, скачените ъглести мотиви, стъпаловидният знак и др. Тези знаци се проследяват в украсата на неолитната керамика на целия Балка-

Рис. 227. Основни мотиви, използувани при неолитните пинтадери от Югоизточна Европа

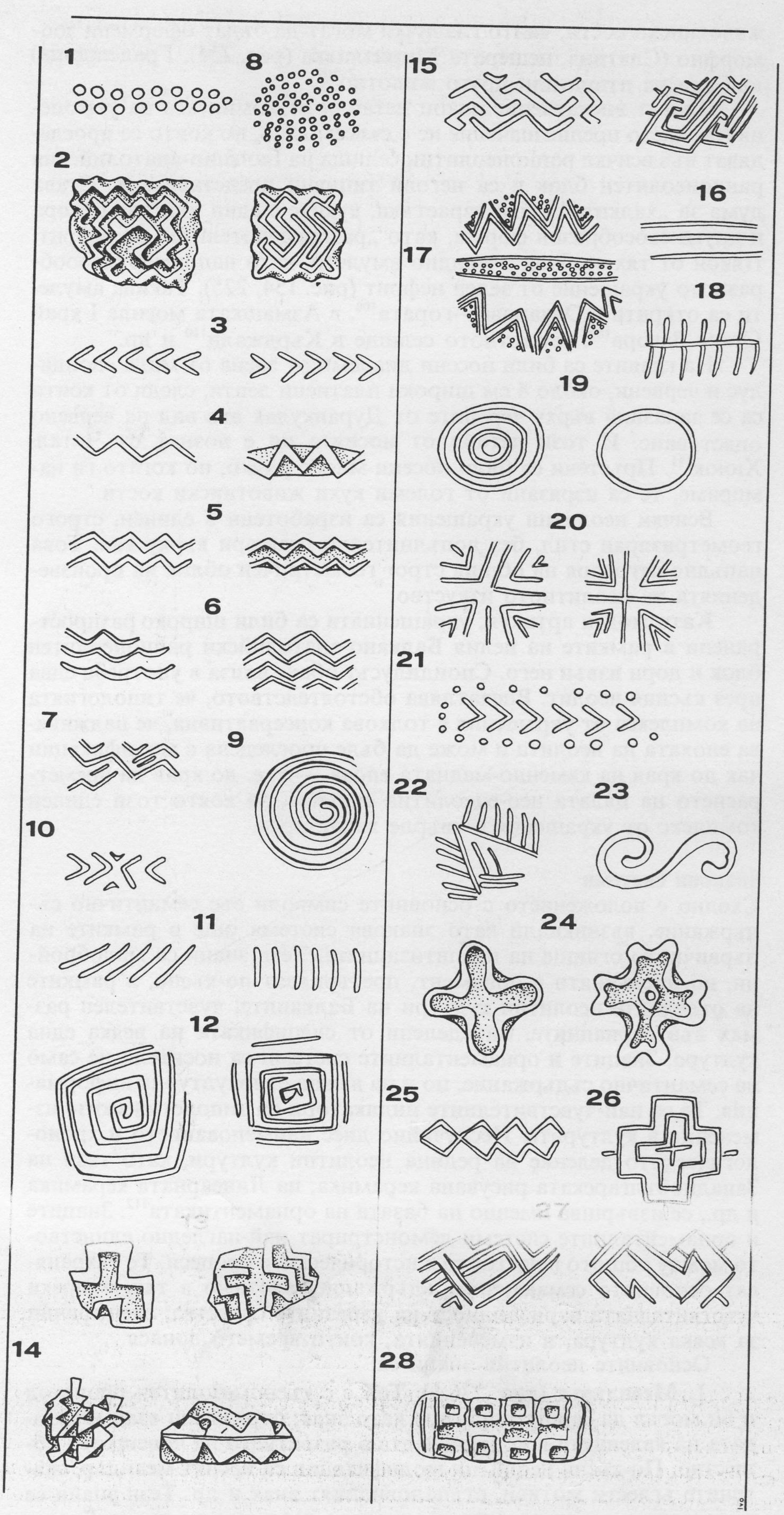

но-анатолийски блок самостоятелно или като част от композиции, а също така и врязани върху пинтадерите, антропоморфната пластика, култовите масички и метопите.

2. **Ромб с точка в средата** (рис. 226:3). **Този знак е дериват от** разгънатия кос меандър, покриващ непрекъснато широки полета. Срещаме го както върху пинтадерите от Чатал-Хююк, така и върху пинтадери от България. Проследяваме го в разгънат вид при рисувания и врязания орнамент от епохата на ранния енеолит (комплекс Градешница—Слатино—Дикилиташ). Ромбът се среща и като самостоятелен мотив или във вид на скачени ромбове, ограждащи други орнаментални композиции или вграден в тях. Точката, намираща се в средата на ромба, маркира центъра на мотива, от който се разгръща сложната ритмична композиция на орнамента. В тази светлина сме склонни да свържем знака ромб (с точка) със схващането за фамилията като център, обединяващ представители на екзогамни родове, а системата от коси меандри като знак за взаимносвързаната екзогамна родова структура на неолитното общество. Тази чисто хипотетична интерпретация дава обяснение и на дългата употреба на този знак на Балканския полуостров. Той се проследява и върху т. нар. „плочки със знаци“, върху дъната на съдове и др. Извън сферата на Балкано-анатолийския раннонеолитен блок този знак не се среща.

3. **Триъгълникът** (рис. 226:4) **е чест елемент в орнаменталните** композиции. Срещат се и пояси от триъгълници. В отделни случаи и той може да има точка в средата, да е запълнен с мрежест орнамент, с набождания или защрихован. Триъгълникът е един от най-старите мотиви, поне толкова стар, колкото е и ромбът[113]. Би могъл да се интерпретира като знак за растение. Той е твърде популярен и се проследява, различно нанесен, в почти всички неолитни култури от Югоизточна Европа, като Магулица, Ахилеон, Старчево, Винча и т. н. Очевидно той е бил натоварен с твърде универсална семантика, поради което битува доста продължително време в най-различни праисторически култури[114].

4. **Концентричните кръгове** (рис. 226:5) са явно соларен знак, независимо от това, дали е изобразен със или без лъчи. Доказателство за това е присъствието на концентрични кръгове върху централния олтар от култовата сцена от Овчарово[115]. И този знак води произхода си от Плодородния полумесец, където го срещаме върху стенописите наред с другите геометрични мотиви, възникнали още през VII хил. пр. н. е. Като вероятен символ на „върховното божество“ в почитащата природата култова система той **рядко се среща самостоятелно (освен върху пинтадерите).** Концентрично отдалечаващите се от центъра кръгове очевидно показват разсейването на светлината. У нас този мотив се проследява без прекъсване до края на късния енеолит. По-късното му възраждане в някои къснобронзови култури на Балканския полуостров, като Жуто Бърдо — Гърла Маре, Вербичоара, Тей и Отомани, очевидно няма връзка с описаните тук неолитни явления.

5. **Скачените волути и спираломеандърът.** Волутите са основен криволинеен знак, който представлява изходната форма за развитието на спираломеандъра. Най-рано го срещаме в мезолитните наскални изображения от Мезин[116], за които се правят опити да бъдат интерпретирани дори като календар. Намираме го върху една пинтадера от Чатал-Хююк. Върху рисуваната керамика на неолитните и енеолитните култури на Балканите този знак получава най-разнообразна художествена интерпретация. Волутата, както и спираломеандърът се повтарят ритмично в орнаментиката. Най-вероятно е те да са знаци за природните стихии и кръговрата в природата[117]. Есовидни волути срещаме също върху един от ол-

Орнаментален мотив (по Рис. 227)

Неолитни обекти	16	23	24	15	20	9	27	17	18	4	19	13	8	30	14	2	11	25	6	5	21	28	12	3	22	1
Субска (Сърбия — БРН)	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Трън—Мала тумба (Пелагония — БКН)	○	●	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Периени—Пъпа Рошканилор (Румъния — БРН)	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Сескло (Гърция — БРН)	○	○	○	●	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Продромос (Гърция — БРН)	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Чатал Хююк VI—II (Турция — БРН)	○	○	●	●	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Неа Никомедия (Гърция — БКН)	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Българчево (БРН)	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Перник (БРН)	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Хаджилар II (Турция — БРН)	○	○	○	○	●	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Кърджали (БРН)	○	○	○	○	○	●	●	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Сапарева баня (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Аргиса магула (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Породин (Бивша Югославия — БКН)	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Сескло (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	●	●	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Велушина—Велушка тумба (Бивша Югославия)	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Неа Никомедия (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	○	○	●	●	●	●	○	●	●	●	○	○	○	○	○	○
Зелениково—Слатина (Бивша Югославия — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Пирасос (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Цангли магула (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Филиа (Гърция — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Течиц (Сърбия — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Ахилеон (БКН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Нессонис (Гърция — БРН/БКН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○
Ендрюд—Суьокерест (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Сентеш—Якшорерпарт (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Цакран де Фиери (Албания — БКН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○
Чавдар (хор. V. — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Винча (Сърбия — БРН?)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Зъуан/Зовану (Румъния — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Бурим—Пескори (Албания — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Градешница—Мало поле (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Казанлък (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
Туркеве—Лиукашхалом (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	○
София — кв. Слатина (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	●	●	●	○	●	○	○	○
Анзабегово—Барутница (БРН—БКН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○
Ходмезюовархели—Бодзапарт (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○
Караново (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○
Азмашката могила (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○
Малък Преславец (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○
Ковачево (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	●	○	○	○	○
Ходмезюовархели—Чолдош (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	○	○	○	●	○
Градовац—Виногради (Бивша Югославия — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	●	○	○	○
Ходмезюовархели—Вата (Унгария — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	●	○	○	○
Руг Баир (Бивша Югославия — БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	○	○	●	●	○	○
Трън—Голема тумба (Пелагония)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●	○
Елешница (БРН)	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●

Рис. 228. Групите на неолитните обекти от Югоизточна Европа по знаците върху пинтадерите

тарите от култовата сцена от Овчарово, което показва, че те са заемки [illegible] в култовата символика. Споменатите мотиви в различни варианти се запазват до края на каменно-медната епоха.

6. **Ръка с четири пръста** (рис. 226:7). Изобразяването (очертаването) на човешката ръка е един от най-древните символи, използувани от човека. Познат е от самото начало на късния палеолит[118]. Предполага се, че става дума за магически знак за предпазване, нещо като табу. От своя страна ръка само с четири пръста (без малкия пръст) се среща рисувана или релефно изобразена върху съдове от Балкано-анатолийския раннонеолитен блок. Този мотив също води началото си от района на Близкия изток и е един от аргументите за вътрешното единство на комплекса.

7. **Мотивът „дъжд“** (рис. 226:8). Това е един широко разпространен в Югоизточна Европа знак. Състои се от къси коси или отвесни насечки, нанесени с импресо-техника предимно върху гърнетата и другите съдове от категорията на грубата керамика. Той произхожда от района на разпространение на културния комплекс на импресо-керамиката, където се среща в различни варианти, нанесен с помощта на нокът, на миди, чрез насечки, врязвания, прищипвания и т. н. У нас той се появява сравнително късно — едва в началото на БРН—В, успоредно с други импресо-орнаменти. Типичен за БРН—С, той постепенно изгубва значението си през късния неолит и не се среща през каменно-медната епоха.

По своето семантично съдържание основните неолитни знаци и орнаментални системи стоят доста близо помежду си. Общото е стремежът да се изрази едно прогресивно, сложно в композиционно отношение, ритмично движение с връщания към изходната точка, взаимна обвързаност на детайлите и акцентите. Цялата орнаментална система на неолита се базира на симетрията, както това убедително бе доказано при анализа на орнаментиката на гръцките неолитни култури, направен от Б. Otto[119].

Неолитният знаков комплекс отбелязва развитие в рамките на VI хил. пр. н. е., като се обогатява с редица варианти на изходните мотиви, без обаче да излиза вън от рамките на основния си идеографски обхват. Това ни дава основания да отнесем описания знаков комплекс към основните идеологически характеристики на новокаменната епоха.

Интересно е да се отбележи, че този знаков репертоар се съхранява до края на съществуването на нео-енеолитната социална система. Той се отнася към малкото пиктографски (?) изяви на неолитния човек, достигнали до нас. В различни варианти и интерпретации тази знакова система се среща и на Балканския полуостров до края на V хил. пр. н. е.

Въпросните знаци и композициите от тях очевидно са служили за „запис“ и предаване на важна информация от култово и може би социално естество. Тяхната семантика е била добре понятна на неолитното население от цяла Югоизточна и Средна Европа, за което говори тяхната постоянна повторяемост.

Пинтадерите са основните носители на неолитния знаков комплекс. С проблема за пинтадерите от Югоизточна Европа преди години се занимава Я. Маккай. В своя монографичен труд от 1984 г. той анализира всички известни дотогава пинтадери, включително и някои от България[120]. От тогава до днес у нас бяха открити още много пинтадери от Елешница[121], Сапарева баня[122], Караново[123] и др., които допълват общата картина на тези характерни за неолита предмети. Пинтадерите са глинени изделия, моделирани във формата на печат, върху чиято разширена плоскост са нанесени в негатив, чрез врязване или набождания някои от основните неолитни мотиви (рис. 227). Фактът, че мотивът е представян винаги вдлъбнат, дава основания за една по-категорична „диагностика“ по отношение функцията на тези предмети. Те най-вероятно са служили за отпечатване с магическа цел на строго определен мотив, върху мека основа, например тесто, или за нанасяне върху текстил и кожа на оцветени мотиви. Изобразените върху пинтадерите от Югоизточна Европа над тридесет основни мотива се срещат по периоди, както е показано в рис. 228. Тяхната хомогенна типологическа характеристика за времето на БРН е разгледал и Я. Маккай, който отбелязва надрегионалното им значение[124]. Мотивите, които се срещат върху пинтадерите от Югоизточна Европа, са следните: единични, двойни и тройни редици от вълнообразни и зигзагообразни черти; спирала; спираломеандър;

концентрични кръгове; отвесни и наклонени черти (вероятно мотивът „дъжд“); набодени линии и кръгове; срещащи се ъгли; скачени есовидни мотиви; кръстовидни мотиви; ромбовидни мотиви; скачени стъпаловидни мотиви и др. Най-често срещаните мотиви са спираломеандърът, зигзагообразните мотиви, скачените стъпаловидни мотиви, отвесните и наклонените черти, набодените с дебело, притъпено острие мотиви, срещащите се в средата ъгли, концентричните кръгове, спиралата, кръстовидният мотив, както и различни комбинации от тях.

Присъствието на същите мотиви и в украсата на керамиката говори в подкрепа на по-горе изказаното мнение относно универсалността и високата семантична натовареност на цялата неолитна знаковоорнаментална система, където и върху какъвто и да е материал тя да е нанесена. Тази универсалност касае не само пинтадерите, а и всички произведения на неолитното изкуство. Тя отразява надрегионалния характер на основния светоглед на хората, живели през VIII—V хил. пр.н.е. в условията на най-ранната земеделско-животновъдна икономика.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VII ГЛАВА

[1] *Столяр*, 1985; *Cauvin*, 1972, 1978.
[2] Виж: *Podborský*, 1985.
[3] *Podborský*. 1985. (*И. Вайсов*. Рецензия: Археология 1986/4); *Talalay*. 1987, 161—169; *Phelps*. 1975; *същия*. 1987, 233—253, Plates 33—44.
[4] По въпроса за тематичното значение на термина „идол“ и „идолна пластика“ виж: *Banffy*. 1986, 154.
[5] *Детев*. 1950, 1959, 1966; *Миков*, 1934; *Петков*. 1961б; *Тодорова*. 1972, 1973а, 1974б; *Радунчева*. 1974.
[6] *Антонова*. 1972, 1977; *Погожева*. 1983; *Podborský*. 1983, 1985; *Vajsov*. 1989.
[7] *Чилингиров*. 1920, 4.
[8] *Миков*. 1934. 183—214.
[9] *Тодорова*. 1980; *Вайсов*. 1981, 1982; *Vajsov*. 1989.
[10] *Podborský*. 1985; *Е. В. Антонова*. 1977; и др.
[11] *Vajsov*. 1989.
[12] *Çambel, Braidwood*. 1980, Fig. 47:5—7.
[13] *Mellaart*. 1970 в.
[14] *Столяр*. 1985, 237—257.
[15] *Mellink*. 1990, Fig. 1, 2.
[16] *Срејович*. 1983, Обр. 69—99.
[17] *Milojčić, Zombusch*. 1971, Taf. 16
[18] *Letica*. 1988, Fig.
[19] *Mellaart*. 1970 в.
[20] *Theocharis*. 1973, Обр. 15, 16, 18—20, 39—40
[21] *Санев, Симоска, Китаноски, Саржоски*. 1976, 73, 198, 202, 237—235. На това място искам да благодаря от сърце на колегите В. Санев, Д. Симоска и П. Кузман, които бяха така добри да ми дадат възможност да се запозная с материалите от Пелагония.
[22] *Срејович*. 1968, 181.
[23] *Чохаджиев*. 1981. Тук искам да изкажа сърдечната си благодарност на А. Бакъмска (ИМ—Перник) и Ю. Павук (АИ—Сан—Нитра) за дадената ми възможност да се запозная с антропоморфната пластика от Гълъбник.
[24] *Станчева, Гавраилова*. 1961; Тук благодаря на В. Николов за това, че ми даде възможност да се запозная с новите материали от разкопките на раннонеолитното селище в кв. Слатина, София.
[25] *Georgiev*. 1981, Abb. 55—61.
[26] *Вайсов*. 1984.
[27] *И. Вайсов*. 1984, Табл. 17:5—7; 18:2,3,5.
[28] *М. Чохаджиев*. 1981, 75
[29] *И. Вайсов*. 1984.
[30] Непубликуван материал от фонда на музея в Комотини, Северна Гърция.
[31] Непубликувани материали от фондовете на ИМ — гр. Благоевград и ИМ — гр. Петрич. Разкопки от 1981 год. до днес на Х. Тодорова, Я. Бояджиев и И. Вайсов.
[32] *Gimbutas*, 1986, 225—301.
[33] *Георгиев*, 1960, обр. 9. Непубликувани материали от фонда на музея в Ст. Загора.
[34] *Детев*. 1959, обр. 46—49
[35] *Б. Николов*. 1974, Обр. 8,17
[36] *Детев*. 1959. обр. 46—49, 50, 53, 52; същия. 1976, обр. 47—53
[37] *Fol, Katinčarov, Lichardus, Bertemes, Krastev*. 1990, 82, Taf. 35.
[38] *Contacuzino, Morintz*. 1963, abb 8:3
[39] *Vajsov*.1990, 138—139, Tab.X; *Вайсов*, 1993.
[40] *Вайсов*. 1984, Табл. 2
[41] *Gumbutas*. 1976, fig. 161, 162, 166, 167.
[42] *Comşa, Raut*. 1969, fig. 2:3,4,14; fig. 4:2

[43] По въпроса за резбарската техника виж: *Florek*, 1978 и *Vencl*, 1983, 95—101; *Вайсов*. 1993.
[44] *Berciu*. 1960, 283—284; 1966, 82, 86—104; *Höckmann*. 1968, 97—100 Taf. 33:1529; *Dumitrescu*. 1974, Fig. 204; *Comşa*. 1975, fig. 94; *Haşotti*. 1986, 9—17; *Вайсов*. 1993.
[45] *Пак там.*
[46] *Пассек*. 1949.
[47] *Бибиков*. 1953.
[48] *Ucko*. 1962, 38—54.
[49] *Массон, Сарианиди*. 1973.
[50] *Gimbutas*. 1975, 117—142.
[51] *Garasanin. D*. 1959, 1—2, 5—15.
[52] *Maurer*. 1982.
[53] *Podborský*. 1983, 7—93; 1985.
[54] *Антонова*. 1972, 17—31; 1977.
[55] *Müller-Karpe*. 1974, 212.
[56] *Bagolini*. 1978, 47.
[57] *Berciu*. 1966a.
[58] *Csalog*. 1976.
[59] *Podborský*. 1985, 150.
[60] *Бибиков*. 1953, 247—275.
[61] *Gimbutas*. 1971.
[62] *Dumitrescu*. 1968; 1974.
[63] *Радунчева*. 0000; 1974.
[64] *Тодорова*. 1973, 5—8; *същата*. 1974, 5—20.
[65] *Pavúk*. 1979, 43
[66] *Šiška*. 1979, 53
[67] *Podborský*, 1985, 150—166.
[68] *Vajsov*. 1992.
[69] *Бибиков*. 1953.
[70] При разкопките на неолитното селище Подгорица (БКН) И. Ангелова и И. Вайсов откриха фрагменти от голям глинен олтар с моделирана върху перваза голяма женска фигура с дигнати в жест на адорация ръце. Голяма глинена антропоморфна апликация е открита върху стената на храм (?) в с. м. Русе (БКЕ) от Б. Попов.
[71] Х. Тодорова и Я. Бояджиев откриват през 1984 год. силно обгорена храмова постройка с глинен постамент в югоизточния ъгъл, върху който е моделирана около 0,80 м. висока женска фигура с покрита с няколко реда пластично представени гърди.
[72] *Санев*. 1988.
[73] Подобни са намерени и в Трушещи и Късчиоарере (*Dimitrescu*. 1974, 479—481).
[74] *Müller-Karpe*. 1974, 321.
[75] *Маркевич*. 170—171.
[76] *Б. Николов*. 1974, обр. 11.
[77] *Вайсов*. 1984, 44—45.
[78] *В. Николов, Григорова, Сиракова*. 1991.
[79] Непубликувани материали от фонда на музея в гр. В. Търново.
[80] *Миков*. 1925, 45; *същия*. 1927, IV, 275; *Петков*. 1936, 407; *същия*, 1948, 76.
[81] *Gaul*, 1948, 57
[82] *Георгиев*, 1975/2, 25; *Тодорова*. 1973, 20.; *Ch. Lazarovici*. 1979, 34—35.
[83] *Пейков*, 1978, 16
[84] *Николов, Б*. 1974; *същия*. 1975, 37.
[85] *Pavúk, Čochadžiew*. 1984, 208.
[86] Голяма култова маса-олтар е намерена от А. Бонев при разкопките на ранноенеолитното селище Багачина и се отнася към култура Градешница (БРЕ).
[87] *Санев*, 1988, 9—30.
[88] *Stankovic*, 1986.
[89] *Stankovic*, 1986, 12.
[90] *Вандова*. 1989.
[91] *Чохаджиев, М*., 1978, 7—21; *Cochadziev, M*., 1983, 29—68. 61—62.
[92] *Чохаджиев*. 1985, 5—24. 11.
[93] *М. Чохаджиев*. 1985, 11.
[94] *Comşa*. 1974.
[95] *Bartlell*. 1982, Pl. 8.
[96] Устна информация от Г. Георгиев и Х. Тодорова.
[97] *Neustupny*. 1983.
[98] *Б. Николов*. 1974.
[99] *Круц*. 1981.
[100] *Berciu*. 1966a, *Comşa*. 1974 с, *Аврамова*. 1986, *Вайсов*. 1987, 1993, *Димов, Бояджиев, Тодорова*. 1984.
[101] *Comşa*. 1971 в, 1974 с.
[102] *Aslanis*. 1992.
[103] *Vajsov*, 1991.
[104] *Вайсов*, 1987.
[105] *Тодорова*, 1986, рис. 89.
[106] Непубликувани материали от ИМ — Перник.
[107] Непубликувани материали от фондовете на ИМ — гр. Враца и ИМ — гр. София. Материалите от раннонеолитното селище в кв. Слатина, София, са от разкопки 1988—1989 на В. Николов.
[108] *Ангелова*. 1992, рис. 5
[109] *Georgiev*. 1972; *Георгиев*. 1962—1964, 1966.
[110] *А. Пейков*. 1978, обр. 31.
[111] *Mellaard*. 1967.
[112] *Pleinerova, Pavlú*.1979.
[113] *Srejović, Babović*. 1983, Обр. 24.
[114] *Пак там.*
[115] *Тодорова*, 1976a; 1986, рис. 112:23.
[116] Столяр. 1985.
[117] *Тодорова*. 1986, рис. 112, 117.
[118] *Столяр*. 1985, сн. 35—38.
[119] *Otto*, 1985.
[120] *Makkay*. 1984.
[121] *Николов, Масларов*. 1987, фиг. 9.
[122] *Georgiev, Nikolov, Nikolova, Čohadžiev*. Abb. 31.
[123] *Hiller, G. Georgiev*. 1985, 33.
[124] *J. Makkay*. 1984, 100.

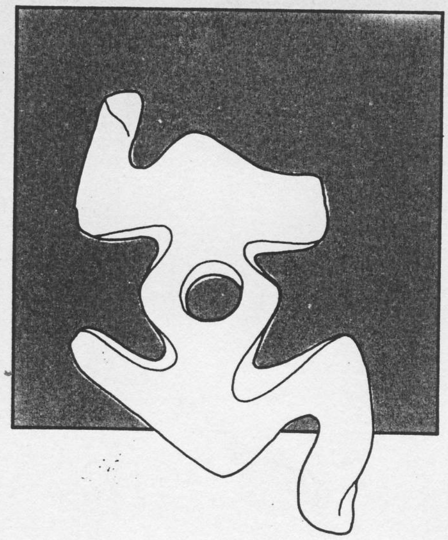

8. НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА СТРАНАТА И НЕГОВАТА СОЦИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Археологическите данни за антропологическия облик на населението от територията на България за времето между края на VII и края на VI хил. пр. н. е. са оскъдни, което е пряк резултат от ниския брой на черепите, годни за антропологически измервания, с които антрополозите разполагат. Причините за това са няколко. Сред тях трябва да изтъкнем на първо място вече споменатите празнини в самото археологическо изследване — липсата на проучени некрополи в Тракия, малобройните открити погребения от останалата част на страната. Пълното проучване на неолитния некропол в Дуранкулак не можа да запълни по никакъв начин тези празнини както поради периферийното положение на обекта и неговата ярко изразена етнокултурна специфика, така и поради лошата запазеност на костния материал, пролежал 8000 години в льоса. Недостатъчно внимателното отношение на някои археолози и антрополози към откривания неолитен антропологически материал не е тайна за никого. То е от своя страна субективната причина за това състояние. Сумирането на обективните и субективните причини има за резултат крайната ограниченост на изворовата база, осветляваща въпросите, свързани с антропологическата характеристика на неолитното население. Засега са изследвани и публикувани резултатите от проучванията само от малък брой неолитни черепи. Липсват данни за двата черепа от Градешница, тези от Караново са определени като протомедитерански[1], черепът от Крумовград е отнесен към средиземноморския расов тип[2], както и черепите от Казанлък[3] и Кърджали[4]. Проучванията на антропологическите останки от децата от Азмашката могила, Самоводяне и Попина не са публикувани, а и от неоформените детски черепи не можем да очакваме съществена антропологическа информация. Що се отнася до серията от Дуранкулак, то нейното проучване от д-р Й. Йорданов още не е приключено. В нея обаче, наред с медитеранските, се срещат и достатъчно груби протоевропеидни форми с дебели черепни кутии, уплътнени надочни дъги и специфична профилация. Техният брой е най-голям в най-ранните гробове. С течение на времето се наблюдава прогресивна грацилизация[5].

Данните от България в общи черти съвпадат с тези от останалата част на полуострова. Те позволяват да се очертае с известна доза вероятност следната антропологическа картина:

Ранното неолитно население на южните части на Балканския полуостров е носител на изразени протомедитерански и медитерански антропологически черти, а при населението северно от Балкана последните са съпроводени от групи протоевропеидни

форми, които се увеличават числено в североизточна посока. Очевидно този факт отразява вече констатираното обстоятелство, че проникналото на север от Балкана неолитно (медитеранско) население е контактувало с местно мезолитно население. Наред с това тук е имало и по-късни прониквания на протоевропеидно население, идващо от североизток, където този расов тип е бил доминиращ. Тези данни добре се съгласуват с картината, която се получава и при анализа на кремъчната индустрия и погребалните обичаи от този район. След неолитизацията отседналият спокоен живот и подобреното, разнообразно хранене са допринесли за допълнителна грацилизация на неолитното население, която се проследява достатъчно отчетливо при всички по-късни антропологически находки.

В общи черти населението е изглеждало като днешното, но е било значително по-ниско и сред него са липсвали старци в днешния смисъл на тази дума.

Нашите възрастови представи за поколенията изобщо не са валидни за епохата на неолита, когато само единици са доживявали до пределната възраст на епохата — 50 години. Болшинството от населението е умирало на тогавашната „зряла“ възраст — между 30 и 40 години. Детската смъртност е била висока (над 50%), но тя е характерна и за всички общества преди XIX—XX в.[6]. Смята се, че тя е обхващала 25% от кърмачетата, 15% от децата между 1 и 7 години и 20% от юношите между 7 и 13 години.

От некрополите можем да съдим, че едно седемгодишно дете е било вече разглеждано като член на родовия колектив и му се е полагало погребение със съответен погребален инвентар. На 14—16-годишна възраст юношата е бил вече пълноправен войн, а девойката — вероятно вече омъжена. Това личи от рязкото повишаване на смъртността сред жените между 13- и 17-годишна възраст, очевидно вследствие ранните раждания. Между 17 и 27 години се пада най-активният период от човешкия живот. Към края му обаче смъртността започва бързо да нараства, очевидно в резултат от износването на организма, болести, стълкновения и постепенното изгубване на способността да се върви в крак с динамиката и изискванията на живота. Между 40 и 50 години е „старческата“ възраст на епохата, през която дадено поколение окончателно измира. Описаната структура на смъртността на населението се установява с преминаването към производяща икономика, но тя не е специфично неолитно явление. Тя се проследява без съществени разлики у изостаналите народи на земното кълбо почти до наши дни[7]. Независимо от нея многобройните раждания и ранните бракове са осигурявали един постоянен и динамичен демографски прираст.

Нека се върнем към *демографските съображения*, изказани във 2 глава, и се опитаме да приложим методиката на Дивей към българските земи. Опит за палеодемографска реконструкция бе направен преди години от Х. Тодорова по отношение на населението от каменно-медната епоха (V хил. пр. н. е.)[8]. Обаче за тази епоха разполагаме с отлично картирана селищна система, което не може да се каже за времето на неолита. Поради това за съжаление демографските изчисления не могат да се подложат на проверка на базата на гъстотата на неолитната селищна система. Това е възможно само в сравнение с данните за енеолита.

И така Дивей предполага, че през VI хил. пр. н. е. населението на земното кълбо е възлизало на 86 500 000 души[9]. Територията на България представлява една 0,007 част от тогава населената част от сушата на Земята. Ако x е населението на България през VI хил. пр. н. е., то

$$x = \frac{86\,500\,000 \times 0{,}007}{100\%} = 66\,000 \text{ души.}$$

Резултатът е хипотетично указание за приблизителния брой на къснонеолитното население на България.

Тази цифра е само ориентировъчна, тъй като при нея не с[а] взети предвид локалните условия, чувствителните различия в плътността на населението в различните райони на страната през различните етапи на неолита.

В сравнение с приетата от Х. Тодорова цифра за броя на енеолитното население на страната в края на следващото хилядолетие — 100 000 до 120 000 души[10], горното указание за евентуалния брой на неолитното население на страната изглежда приемливо.

Проблемите, свързани с въпроса за *езика*, на който е говорило неолитното население на нашите земи, бяха разгледани по-подробно във 2 глава. Тук ще спомена само становищата на археолозите, които сами по себе си са достатъчно противоречиви. М. Гимбутас и М. Гарашанин[11] го смятат определено за прединдоевропейско, докато К. Ренфрю е склонен да го приеме за носител на древния праиндоевропейски езиков субстрат[12]. Според тезата на Гамкрелидзе—Иванов[13] и мнението на Н. Я. Мерперт[14], Е. Н. Черних[15] и според нас последното становище е неприемливо.

При цялата сложност на проблематиката днес може да бъде формулиран следният отговор на въпроса за езика на неолитното население на България. То най-вероятно е говорило на език, предхождащ в хронологическо отношение възникването на праиндоевропейската общност. Този език е възникнал в изходната територия на неолитната революция — Плодородния полумесец, и е бил донесен тук от най-ранното неолитно население.

Предвид цензурата в развитието на нашите земи през първата половина на IV хил. пр. н. е. този неолитен език едва ли е могъл да се запази. Праиндоевропейският език очевидно се е формирал по същото време, но извън Балканския полуостров, може би в Северното Причерноморие.

Що се отнася до *социалната структура* на неолитното общество в нашите земи, то археологическите извори, с които днес разполагаме (селища и некрополи), позволяват да бъдат направени редица интересни наблюдения. От проучените неолитни селища в Голямо Делчево[16], Поляница — платото[17], Овчарово — гората[18], и др. се вижда, че селищата са били основани от малобройни човешки групи, състоящи се от три до пет семейства. В Североизточна България първото заселване е в землянки (Г. Делчево, Балкузу, Овчарово — гората, Самоводяне и др.). Ако приемем за минимален брой членове на едно неолитно семейство 3—5 души, то числеността на групите — основателки на споменатите поселения, вероятно не са надвишавали двадесет и пет души. В кулминационната си фаза поселението Овчарово — гората, има 25 сгради, но те са твърде малки, за да могат да бъдат обитавани от повече от едно [illegible] трипленно семейство. Ако изходим от тази цифра като минимална, то поселението Овчарово — гората, ще да е имало на този етап около 75 души население.

Анализът на жилищния фонд на енеолитната селищна могила Овчарово, разположена наблизо, даде преди години сходни резултати относно броя на населението на една община[19]. От това следва, че биотопът на екологическата ниша в района на двете селища, експлоатиран със средствата на нео-енеолитната икономика, е могъл да изхрани максимално 60 до 80 души население. От друга страна, това диахронно сравнение показва, че размерите на дадена община се лимитират от природогеографските дадености на района, а придобивките на енеолитната икономика са могли да обезпе-

чат само по-добър живот и по-дълготрайна отседналост, но не и изхранването на голяма маса население.

За съжаление подобен анализ днес не е възможен за Тракия, където малкото изцяло проучени обекти с раннонеолитни пластове в селищните могили Казанлък, Азмашката могила и Ракитово не са публикувани. Ако съдим по данните от Караново, които се потвърждават и от на Х. Тодорова лични наблюдения в Азмашката могила, някои от раннонеолитните общини на Тракия трябва да са били значително по-многобройни от тези в Североизточна България, което е логично предвид плодородните тракийски почви и особено благоприятния топъл климат на района. Твърде вероятно е населението на тамошните неолитни селища да е достигало оптимално до 80—100 души численост.

Сегашното ниво на проучванията все още не позволява да се съди за неолитната социална макроструктура. Не разполагаме с данни за неолитната поселищна система на страната, тъй като липсва пълно картиране по хронологически етапи, а с това и изходна информация за евентуални по-големи поселищни агломерации. Цялостно картираният район на Овчарово, Търговищко, показва в диахрон по-скоро преместване на няколко (две) малки неолитни общини от плато на плато, отколкото свързана система от синхронни поселения. В това отношение картината се различава коренно от компактната поселищна мрежа на каменно-медната епоха от същия ареал.

Малобройността на раннонеолитните селища и значителните разстояния между тях навеждат на мисълта, че в периода, следващ след неолитизацията на Балканския полуостров, основното обществено звено вероятно е била родовата община, наброяваща между 25 и 50 души. Едва по-късно, вследствие на значителното нарастване на броя на населението и роенето на първоначалните общини, са се развили родовообщинните агломерации и са възникнали свързани поселищни системи.

Що се отнася до вътрешната социална структура на дадена неолитна община, то поселищните планове на Овчарово — гората (фиг. 15) I хоризонт и Усоето (фиг. 18) съдържат достатъчни указания за това, че малките семейни единици са били обединени в големи семейства (фамилии). Очевидно последните са представлявали основните молекули на обществото и са били и производствените му колективи. В IV хоризонт на Овчарово — гората, личат три групи от сгради от по 8—9 къщи, от което следва, че общината се е състояла от три големи фамилии, във всяка от които са влизали 8 или 9 малки семейства.

В къснонеолитното селище Усое при с. Аспарухово, Варненско (фиг. 18), се наблюдават сезонни промени в характера на жилищния фонд. Наред с големите дълбоки землянки с пещи и с по няколко огнища се срещат и малки полуземлянки с по едно огнище и тънък културен пласт. Очевидно големите са се събирали под един покрив, за да прекарат зимата, а през лятото всяко малко семейство е живяло отделно в лека постройка.

Начело на неолитната община е стоял вожд, имало е и жреци. Тази констатация се основава на наблюденията, направени в Дуранкулак[20]. Там в рамките на къснонеолитния некропол някои от погребаните се отличават с особено богатство не на погребалните дарове, а на погребалното угощение. Високият социален ранг на мъжа от гроб № 1034 не подлежи на съмнение, тъй като на неговата тризна са били изконсумирани 9 животни — диво магаре, говедо, коза/овца, глиган и елен или общо около 600 кг месо. Очевидно е, че на погребението му се е стекло население от всички близки селища. През 1987 г. тук бе открито погребение на жрица

с четири идола под главата[21] (рис. 220), а през 1989 г. — погребение на мъж, очевидно съчетаващ жречески и обществени функции, тъй като към погребалния му инвентар се числят жезъл от еленов рог и три идола (рис. 221). Тези находки хвърлят светлина върху съществуването в родовата община на една ръководна прослойка, която се е открояваля преди всичко с авторитета си и едва на второ място с известно богатство. В Дуранкулак тя добре изпъква на фона на останалите общинници, погребвани без инвентар или с минимални погребални дарове. Твърде възможно е през късния неолит тази ръководна позиция в общината да е била вече наследствена, тъй като познаваме и погребения на деца, съпроводени от богати тризни, съдържащи черепите на 5—6 животни.

Ограничеността на археологическите извори не позволява да се отиде по-нататък в интерпретацията на социалната структура на неолитното общество у нас. Като цяло то очевидно е било още твърде недиференцирано, което отговаря и на слабата диференциация на икономическата му база.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VIII ГЛАВА

1 *Boev*, 1963, 47.
2 *Георгиев, Г.*, 1974, 13.
3 *Boev*, 1963, 47—48.
4 *Боев, Гавазова*, 1983, 187—192.
5 По данни на Й. Йорданов и С. Круц.
6 *Herrmann*, 1982, 59—61.
7 *Angel*, 1972.
8 *Тодорова*, 1986, 179—180.
9 *Devey*, 1960.
10 *Тодорова* 1986, 179.
11 *Gimbutas*, 1970, *Garašanin*, 1973, 401—406
12 *Renfrew*, 1988.
13 *Гамкрелидзе, Иванов*, 1984.
14 *Мерперт*, 1988, 22, 25—26.
15 *Черных*, 1988, 39.
16 *Тодорова, Иванов и др.*, 1975, 15—20.
17 *Тодорова, Василев и др.*, 1983, 10—13.
18 *Ангелова*, 1988, обр. 5.
19 *Тодорова, Василев и др.*, 1983, 79—86.
20 Непубликувани данни. Разкопки под ръководството на автора.
21 *Вайсов*, 1987, 77—82.

9. ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА НЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

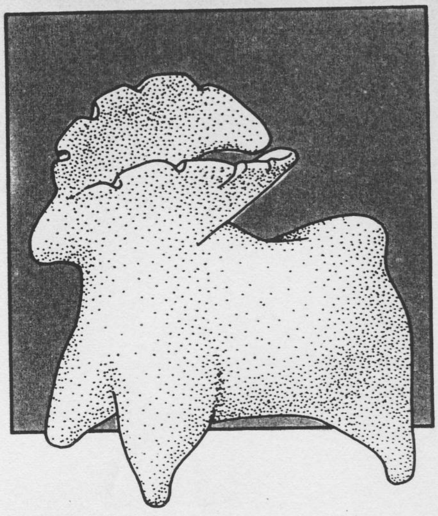

В разстояние на повече от хилядолетие (третата четвърт на VII — края на VI хил. пр.н. е.) неолитното население на нашите земи преживява бурен икономически, демографски и културен възход. Поставено в една изключително благоприятна природогеографска и климатична обстановка, то успява да постигне пълно разгръщане на възможностите, заложени в неолитните производителни сили и производствени отношения, които никак не са били малки. Сходно е развитието през този период за цяла Югоизточна Европа.

Към края на VI хил. пр. н. е. Балканският полуостров изпреварва решително останалите части на Европа и Западна Анатолия. Огромният икономически и културен потенциал, създаден от неолитното население на полуострова, няма в дадения исторически момент равен на себе си в тази част на ойкумената. Той представлява и необходимата изходна база за по-нататъшния скок в развитието на производителните сили на обществото, който предстои да бъде осъществен през усвояването на металите и преминаването към второто обществено разделение на труда — разделението между земеделци и занаятчии.

За извършването на този скок, който спокойно може да бъде наречен „енеолитна революция“, в края на късния неолит на Югоизточна Европа са налице всички субективни и обективни предпоставки, липсващи в този момент в останалата част от ойкумената.

Пътят на формирането на субективните предпоставки всъщност бе предмет на настоящото изследване. В най-общи черти тези субективни предпоставки се свеждат до следното:

— Неолитизация на Балканския полуостров до изчерпване на възможностите за екстензивно развитие чрез колонизация на нови територии. Системно разширяване на обработваемите площи.

— Натрупване на знания за новозавладените земи, за техния биотоп, природни ресурси и суровинна база.

— Създаване на поселищни агломерации и комуникационна мрежа. Бързо нарастване на броя на неолитното население.

— Разгръщане до максимални параметри на неолитната икономическа структура, приспособена към локалните природогеографски условия.

— Добро усвояване на основните, неантропогенни енергийни източници — огъня и животинската тяга.

Към края на VI хил. пр. н. е. етапът на екстензивно развитие в общи черти е вече приключен. Възможностите за развитие, заложени в каменните, кремъчните и костените оръдия на труда, са

напълно изчерпани, тъй като особеностите на суровините, от които те са произведени, не позволяват по-нататъшно радикално повишаване на тяхната производителност. Най-подходящите за неолитно земеделие терени са вече заети. В животновъдния комплекс водеща роля вече е добило говедото — най-полезното от всички домашни животни.

Обезпечаването на по-нататъшното прогресивно развитие на обществото и задоволяването на постоянно нарастващите нужди на увеличаващото броя си население е могло да стане само по пътя на разкриването и овладяването на нови суровини за производство на оръдия, гарантиращи ръста на обществената производителност на труда. Такава суровина се оказва медта — един отдавна познат и сравнително лесно обработваем метал, при условие че се добива във вид на самородна мед или във вид на оксидна медна руда.

Наличието на дадена територия на достъпни оксидни меднорудни залежи е обективната предпоставка за метализацията на неолитното общество. Далеч не всички части на ойкумената са облагодетелствувани от природата в това отношение. Например Северна Гърция, Тесалия и Южноруските степи са безрудни райони. Тяхната енеолитизация зависи от вноса на медна руда или медни изделия отвън и следователно неминуемо ще следва с известно закъснение териториите, разполагащи с многобройни меднорудни находища. На Балканския полуостров медни руди се срещат на много места. Близо до повърхността тези залежи често имат мощни оксидни хоризонти. През каменно-медната епоха са били разработвани многобройни рудници в Северна Тракия (Айбунар)[1], в Източна Сърбия (Рудна глава и Майданпек)[2], а вероятно и рудници в Кюстендилско[3] и край Бургас (Медни рид). Медната руда е била едно неоценимо за времето си богатство, тъй като оръдията от мед, главно брадви и клинове, са били до 30 пъти по-производителни от каменните си събратя. През V хил. пр. н. е. населението, владеещо територии, богати на меднорудни залежи, е било поставено в такова изгодно спрямо нерудните райони положение, каквото е, да речем, днес положението на притежаващите нефт страни. Българските земи не само че се оказват сред облагодетелствуваните, но тракийският рудодобивен център, изглежда, е бил и най-мощният през V хил. пр. н. е.

Двата най-ранни метала — оловото и медта, са били добре познати на раннонеолитното население още от изходната територия на неолитизацията, но то не е познавало металургичната обработка на медта и следователно не е могло да произвежда тежки оръдия на труда. Тези рудиментарни знания не намират практическо приложение след заселването на Балканския полуостров, тъй като усилията на неолитното население са били насочени главно към усвояването на новите територии, чиито меднорудни местонахождения не са му били известни. За това неолитните медни находки от Балканския полуостров се броят на пръсти. Когато не са спорни, те представляват най-често мъниста от малахит. Тези малобройни находки се отнасят към етапа на латентната металургия (CuM—L)[4].

Важно предварително условие за преминаването към металургично производство е усвояването на техниката на създаване на редукчна среда в пещта. Поставена в такава среда, нагрятата оксидна медна руда губи кислорода си и се превръща в чиста мед — мека и шуплеста като гъба. Такава мед може да бъде формувана чрез леко притискане. Това обстоятелство обяснява както отсъствието на този ранен етап от развитието на металургията на литейни форми, така и специфичните форми на най-ранните медни оръдия.

Неолитното население на Балканския полуостров е овладяло техниката на редукчното изпичане на керамиката едва през фазата БРН—В (Караново II, Овчарово, Цонево, Криш II В (III). Тази техника вероятно е местно, източнобалканско откритие, тъй като Караново II предхожда появата на редукчно изпечена керамика в Чан Хасан в Анатолия. Но и на Балканския полуостров между откриването ѝ и приложението ѝ в металургичното производство изминава доста време. Едва в началото на V хил. пр. н. е. тук съзрява целият комплекс от субективни условия за осъществяването на организиран рудодобив и металургично производство. Населението на тази част от ойкумената прави първата решителна крачка в това направление през ранния енеолит, с което създава базата за последвалия разцвет на късноенеолитните култури в този район[5]. За никакви външни влияния и „импулси" в този основополагащ за бъдещото развитие на човечеството момент и дума не може да става, тъй като на този етап те просто няма откъде да дойдат. Всичко, което до днес е познато на науката от околните територии, а то не е малко, не предоставя никакви данни за поранни енеолитизационни процеси в ойкумената.

Преходът от новокаменната към каменно-медната епоха в нашите земи е контитуитивен. Той е извършен от потомците на същото онова население, което донесе тук в края на VII хил. пр. н. е. доместикатите и чиято история проследихме в предходните глави. Този преход се реализира дори в рамките на един и същи културен блок. Населението от последните фази на Балканския късноенеолитен-ранноенеолитен блок вече добре познава медта и използува първите масивни оръдия на труда.

Енеолитизацията на неолитното общество заедно с формирането на съпровождащите я социални явления е постепенен и продължителен процес, обхващащ няколко столетия. Едва през късния енеолит натрупването на мед в обществото достига онова ниво, което позволява широка и масова употреба на медни оръдия на труда. Последната от своя страна е важна предпоставка за общото повишаване на обществения продукт, довело до структурните изменения, наблюдавани във Варненския късноенеолитен некропол в края на каменно-медната епоха[6].

Периодът на акумулация на метал (т. нар. „метализация") обхваща времето на ранния и средния енеолит. Интересно е развитието на отделните райони на страната по това време.

В Северозападна България късноенеолитната култура Курило прераства в ранноенеолитната култура Градешница[7], при което се наблюдава промяна и в местоположението на селищата — от заливната тераса (Курило, Бреница) те се изместват на по-високи слънчеви плата (Горни Богров, Градешница и др.). Тесните контакти с културата Винча се запазват, като последната прераства в своя ранноенеолитен етап — Винча — Плочник (Винча — С).

В Югозападна България и Средна Северна Гърция културата Тополница—Акропотамос прераства континуитивно в ранноенеолитната култура Дикилиташ—Слатино[8], която от своя страна поддържа тесни връзки с класическата фаза на културата Димини.

В Тракия късноенеолитната култура Калояновец (Караново IV) прераства също без типологическа цензура в ранноенеолитния си пандант — културата Марица[9]. Тук обаче също е налице поселищен дисконтинуитет, тъй като населението се измества от платата обратно върху селищните могили, т. е. то се връща към района на заливната тераса.

В Средна Северна и Североизточна България промените са значително по-фундаментални. Късноенеолитното население от то-

зи район, носител на културите Хотница и Подгорица, по всяка вероятност се е смесило с придошло от Тракия население, в резултат от което възниква ранноенеолитната култура Поляница[10]. В близост до заливните речни тераси се основават тукашните селищни могили. По-различно е развитието в района на Русенско, където се наблюдава присъствие на носителите на културата Боян—Видра[11].

В Причерноморския ареал културата Усое II (етап Протосава) прераства в ранноенеолитната култура Сава[12]. И тук селищата променят топографското си положение. Изместват се от платата към заливната речна тераса, където също се слага началото на селищните могили.

В Добруджа културата Хаманджия продължава своето развитие през енеолитните си фази. Наблюдават се интензивни интеграционни процеси както с културата Сава от юг, така и с културата Прекукутени/Триполие А в Молдавия[13] и Южна Украйна. И в този случай селищата се изместват от платата към заливната тераса, където възникват селищни могили или крайбрежни (островни) селища.

Особено интензивни стават интеграционните процеси в рамките на Балканския полуостров през средния и в началото на късния енеолит, така че границите между отделните култури постепенно се заличават и се очертават само големи етнокултурни комплекси: в Мунтения, Североизточна България и Тракия се формира комплексът Коджадерман-Гумелница-Караново VI (КГК VI)[14], в Централнобалканския ареал — комплексът Криводол-Сълкуца-Бубани (КСБ)[15], по Черноморието — комплексът Варна-Болград[16], а в южната част на Балканския полуостров — комплексът Малич IIа-Мандало-Рахмани-Микро Вуни (Самотраки). Всъщност етнокултурната структура на Балканския полуостров в общи черти се връща, макар и на един по-висш етап, към изходната картина от началото на VI хил. пр. н. е. Така в североизточната част на полуострова ареалът на КГК VI (като изключим крайния североизток) почти съвпада с този на ранонеолитния комплекс без рисувана керамика (Караново II — Овчарово), а в Централнобалканския район КСБ заема в общи черти мястото на ранонеолитния комплекс с рисувана керамика. Тези факти са достатъчно показателни и твърде убедително подчертават етнокултурния континуитет в рамките в двата макроареала, чиято обща историческа съдба не е успяла да заличи основните етнокултурни различия, датиращи още от времето на неолитизацията, които сега отново излизат на повърхността.

При това следва да се има предвид и обстоятелството, че двата енеолитни комплекса черпят в основни линии своя метал от различни рудодобивни центрове — КСБ получава монометална мед от Източна Сърбия, а КГК VI — полиметална мед от Северна Тракия. Независимо от определящата роля на природогеографските дадености, в случая може да се каже, че думата и старите традиционни линии на вътрешни родовоплеменни родства и контакти, на чиято основа ще да са се развили новите търговски контакти и структурата на енеолитната търговска мрежа.

В края на каменно-медната епоха особено се засилва ролята на Черно море като най-важната комуникационна артерия, посредством която са се осъществявали външнотърговските контакти със североизточните, лишени от меднорудни залежи райони. На тази база населението на Западното Черноморие бързо изпреварва в своето обществено-икономическо развитие населението от останалата част от Балканския полуостров. Черноморският ареал отбелязва кулминационната точка на започналия още през ранния

неолит разцвет на тази част от ойкумената. Съкровищата на Варненския енеолитен некропол достатъчно категорично говорят за това. Но тази кулминация е същевременно и последният етап от възхода на нео-енеолитната система на Балканите, която на прелома между V и IV хил. пр. н. е. вече е надживяла себе си и е изчерпала докрай своя стопански и културен потенциал.

А настъпват и лоши времена. Климатичният максимум приключва с особено високи средногодишни температури, носещи дълготрайни суши. След 2500 години интензивно земеделие почвите са изтощени, а горите са или изсечени, или са станали жертва на огромните горски пожари, очевидно бушували през най-горещите етапи на Климатичния максимум. Освен това ледниците на планетата са били почти стопени и световният океан навлиза в сушата. Залети са маса плодородни низини, а покачилите се подпочвени води са заблатили основните, ниско разположени обработваеми площи, използувани от енеолитното население. С това е ликвидирана базата на древното земеделие, което е икономическата основа на цялата нео-енеолитна система на Балканите.

В резултат от настъпилия екологически колапс през първите столетия на IV хил. пр. н. е. тази система безвъзвратно рухва. В различните части на Балканския полуостров въпросният колапс се проявява с различна сила, но за редица по-ниски райони, като Мунтения, Тракия и Североизточна България, той е равнозначен на тотална катастрофа. Потомците на неолитното население на нашата страна слизат от историческата сцена, след като внесоха в съкровищницата на човечеството металургията и една висока, разточително богата и разнообразна праисторическа култура.

Други земи и други културни блокове поемат върху себе си задачата да съхранят и трансформирайки ги до неузнаваемост, да предадат на следващите поколения забележителните му придобивки.

С колосален демографски колапс и със запустяване на обширни територии завършва една блестяща глава от праисторията на нашите земи.

БЕЛЕЖКИ КЪМ IX ГЛАВА

1 *Черных*, 1978, с. 9, 119—125, 263—264.
2 *Jovanović*,1985.
3 Откритие на С. Чохаджиев, комуто благодаря за сведението.
4 *Todorova*, 1992 (под печат).
5 *Тодорова*, 1986, 22—25.
6 *Todorova*, 1982.
7 *Николов, Б.*, 1974.
8 *Čochadžiev, S.*, 1986, 185—202.
9 *Тодорова*, 1986, 97—100.
10 *Тодорова*, 1986, 103—105.
11 *Berciu*, 1958; *Comşa*, 1973, 1985 и наблюдения на В. Попов.
12 *Тодорова*, пак там.
13 Данни за това са открити при проучването на праисторическия некропол в Дуранкулак, Добричко. Наблюдения на авторите в сектор „Нивата".
14 *Тодорова*, 1986, 107—112.
15 *Garašanin*, 1872.
16 *Тодорова*, 1986, 121—123.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АО — Археологические открытия.
АОР — Археологически открития и разкопки.
Археология — Археология, София.
Ахрид — Ахрид. Сборник по краезнание на Окръжен Партиен архив. Окръжен Исторически музей. Окръжен Държавен архив и Окръжна библиотека. Кърджали.
БИД — Българско историческо дружество. София.
Векове — Векове, София.
ВДИ — Вестник древней истории. Академия наук СССР. Институт истории. Москва — Ленинград.
ВИСб — Военноисторически сборник, София.
ВИ — Вопроси истории.
ГВМФ — Годишник на Ветеринарномедицинския факултет, София.
ГНАМПл — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, София.
ГНМ — Годишник на Народния археологически музей. София.
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей. София.
ГСУ ИФФ — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София.
ИАИ — Известия на Археологическия институт при БАН. (продължение на ИзБАИ). София.
ИзБАИ — Известия на Българския археологически институт, София.
ИзБАД — Известия на Българското археологическо дружество, София.
ИГД — Известия на Българското географско дружество. София.
ИзБИД — Известия на Българското историческо дружество, София.
ИзБМ — Известия на Българските музеи. София.
ИзМЮБ — Известия на музеите в Южна България.
ИзВАД — Известия на Варненското археологическо дружество, Варна.
ИзМСБ — Известия на музеите в Североизточна България.
ИНМВарна — Известия на Народния музей във Варна. Варна.
ИПр — Исторически преглед. София.
ИЕИМ — Известия на Етнографския институт и музей. София.
Изкуство — Изкуство, София.
ИИ — Интердисциплинарни изследвания, София: Археологически институт и музей на БАН.
К — Киев
КСИА — Краткие собщения Института археологии АН СССР, Москва.
Л — Ленинград.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва—Ленинград.
Москва
М — Москва
МПК — Музеи и паметници на културата, София.
НКА — Национална конференция по археология. (АИМ-БАН)
ПСп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София.
РП — Разкопки и проучвания, София (Издателство на БАН).
РСб — Родопски сборник, Софі
С — София.
СА — Советская археология, Москва.
СЭ — Советская этнография, Москва.
Сб. на БАН— Сборник на БАН, историко-филологичен и философско-обществен. София
Сб. Добружда — Сборник Добруджа, Варна.
ФМ — Философска мисъл, София (теоретичен орган на Института по философия при БАН).
AA — Archaeologia Austriaca, Wien.
AÉ — Archaeologiai Értesitö, Budapest.
AMN — Acta musei Napocensis, Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj.
APA — Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
AAnt — American Antiquity.
AJA — American Journal of Archaeology. New York.
AnatSt — Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London.
Anadolu — Anadolu (Anatolia).
ABSA — The Annual of the British School at Athens, Athens.

ASPR	—	American School of Prehistoric Research.
Ant	—	Antiqity. A Quarterly Revue of Archaeology, Cambridge (England)
AnthrParis	—	L'Anthropologie, Paris.
Arch	—	Archaeology. A magazine dealing with the Antiquity of the World. New York.
ArchW	—	Archeologia, Wroclaw.
ArchInf	—	Archäologische Informationen. Köln.
ArchKorresp	—	Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte—Römerzeit — Frühmittelalter, Mainz.
ARR	—	Arheologiski radovi i razprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
AVA Beiträge	—	Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. München.
AV	—	Archeološki vestnik. Ljubljana.
BAM	—	Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes. Bonn.
BRGK	—	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.
BAR	—	British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	—	Bulletin de Correspondence Héllenistique.
Dacia	—	Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire anciénne, Bucareşt.
Expedition	—	Expedition. The University Museum Magazine of Archaeology/Anthropology. University of Pennsylvania.
GMKM	—	Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština.
GRAD	—	Glasnik Srbskog Archeološkog drustva, Belehrad.
GZM	—	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
Godišnjak	—	Godišnjak, Sarajevo.
Hesperia	—	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Princeton (New Jersey), USA (The Institute for Advanced Study)
Iliria	—	Iliria. Reviste arkeologjike, Tirana.
IEJ	—	Israel Exploration Journal.
IPEK	—	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin—Leipzig.
IrAnt	—	Iranica Antiqua, Leiden (Cent-Belique).
Iraq	—	Iraq. British school of Archaeology in Iraq, London.
JbRGZM	—	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz.
JfMV	—	Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/Saale.
Kunde	—	Die Kunde. Mitteilungen des Niedersächsischen Landesvereins für Urgeschichte, Hannover.
MAA	—	Macedoniae Acta Archaeologica, Скопје-Прилеп
Materiale	—	Materiale Arheologice priund istoria veche a R.P.R, Bucureşti.
Materijali	—	Materijali, Beograd.
MCArh	—	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucareşti.
MIMuzeo	—	Materiale de istorie şi muzeografie. Bucureşti.
MAGW	—	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien.
NNU	—	Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Hannover-Hildesheim.
PA	—	Památky Archeologické. Praha.
Pontica	—	Pontica, Constanţa (Muzeul de istorie nationale şi arheologie, Constanţa).
Praktika	—	Praktika tes en Athenais Archaiologikes Hetaireias. Athina.
PPN	—	Pre-Pottery Neolithic.
PZ	—	Praehistorische Zeitschrift, Berlin—New York.
PrA	—	Preistoria Alpina, Trento (Museo Tridentino di Scienze Naturali).
PAntr	—	Probleme de antropologii, Bucureşti.
Proc. Prehist. Soc.	—	Proceedings of the Prehistoric Society.
SbFFBU-E	—	Sbornik praci Filosofické fakulty Brnenské university, — Rada archeologicko-klasická, Brno.
ScA	—	Scientific American.
Siria	—	Siria, Revue d'art oriental et d'Archeologie, Paris.
SCIV	—	Ştudii si Cercetări de Istorie Veche, Bucureşti.
SScom	—	Ştudii si comunicări, Oltenia, Craiova.
SIA	—	Slovenská archeologia, Nitra.
StP	—	Studia Praehistorica, Sofia.
SZv	—	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenske Akadémie Vied. Nitra.
Sumer	—	Sumer. A Journal of Archeology and History in Iraq.
Swiat	—	Swiatowit, Warsawa.

RasA — Rassegna di Archeologia, Firence.
UISPP — Union International des sciences préhistoriques et protihistoriques.
VMKD — Vesnik Muzejskog i konservatorskog društva NRS, Beograd.
Zfa — Zeitschrift für Archäologie.
ZOW — Z otchlani wiekow, Poznan-Warszawa.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА (кирилица)

АБРАМОВА, З. А. 1962. Палеолитическое искусство на территории СССР. М—Л.

АВРАМОВА, М. 1986. Накити от праисторическия некропол при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Сб. Добруджа 3, 75—84.

АЛАДЖОВ, К. Д. 1974. Селища, паметници, находки. Хасково.

АЛЕКСАНДРЕСКУ. А. 1961. О второй фазе докукутенской культуры. — Dacia, т. 5, 21—37.

АЛЕКШИН, В. А. 1981. Традиции и инновации в погребальных обрядах (епоха первобытнообщинного строя). — Сб. Приемственност и инновации в развитии древних культур. Л.

1986. Социальная структура и погребальных обред древноземледельческих общества. Л.

АНДРЕЕВ, А. 1965. Разкопки на неолитното селище в гр. Кърджали. — Археология, 3, 61—66.

АНГЕЛОВА, И. 1979. Разкопки на неолитното селище Руец при с. Овчарово, Търговищко. — АОН за 1978. XXIV НКА в Пазарджик, 21—22.

1980. Разкопки на неолитното селище „Овчарово-гората“, Търговищки окръг. — АОР за 1979, XXII НКА в Хасково, 21—22.

1983. Разкопки на праисторическото селище Подгорица. — АОР за 1982, XXVIII НКА в Плевен, 11.

1988a. Спасителни разкопки на праисторическото селище „Резервата“ между селата Еленово и Дриново, Разградска област. — АОР за 1987, XXXIII НКА в Благоевград, 27—28.

1988б. Предварителни резултати от разкопките на неолитното селище „Овчарово-гората“. — Terra antiqua Balcanica, III,31—36.

1992. Предварительные результаты разкопок неолитического поселения Овчарово—гората. — StP 11—12, 41—50.

АНГЕЛОВА, И., Н. В. БИН. 1988. Кремневые артефакты из неолитического поселения Овчарово-гората, Торговищкого округа. — StP 9, 16—35.

АНГЕЛОВА, И., П. ВЪЛЕВ, Е. ГЕОРГИЕВ. 1986. Стереодокументация на неолитното селище Подгорица. — ИИ XIV А, 99—116.

АНИСИМОВ, А. Ф. 1967. Этапы развитии первобытной религии. М—Л.

АНТОНОВА, Е. В. 1972. Антропоморфная пластика древней Месопотамии, культура Джармо и Хассуна (конец VII—VI тысячелетие до н. э.). — СА, 2, 17—31.

1977. Антропоморфная скульптура древних земедельцев Передней и Средней Азии. М.

АРХЕОЛОГИЯ СССР. 1972. Энеолит СССР. М.

АРХЕОЛОГIЯ УССР 1971. Том I—II. К.

БАДЕР, Н. О. 1979. Телл Магзалия—ранненеолитический паметник на севере Ирака. — СА, 2, 171—182.

1984. Первоначальное становление земледелия и скотоводства в Северной Месопотамии. — КСИА 180, 60—62.

БАКЪМСКА, А. 1988. Разкопки на неолитното селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг. — АОР за 1987, XXXIII НКА в Благоевград, 22—23.

БЕРЧУ, Д. 1963. Неолитната култура Хаманджия в България. — Археология, 1, 5—7.

БИБИКОВ, С. П. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре (К истории ранних земледельческо-скотоводнических племен на Юго-востоке Европы). — МИАМосква 38, М—Л.

БАБИКОВА, В. И. 1965. О происхождении мезинского палеолитического орнамента. — СА, 1, 5—8.

БОГДАНОВИЧ, М. 1987. Неолитическое поселение в Дивостин и протостарчевская культура. — СА, 2, 5—17.

БОЕВ, П. 1963. Неолитни антропологически материали от Караново. — ИЕИМ, 6, 61—69.

БОЕВ, П., Л. КАВГАЗОВА. 1983. Неолитни скелети от Кърджали. — РСб 5, 187—192.

БОЖИЛОВА, Е., М. ФИЛИПОВА. 1975. Поленов анализ на културни пластове от Варненското езеро. — ИНМВарна XI, 19—26.

БОЯДЖИЕВ, Я. 1984. Радиовъглеродният метод на датиране — съвременни проблеми на калибрацията. — АОР за 1983, XXIX НКА в Смолян, с. 35.

1986. Радиовъглеродният метод за датиране — възможности и граници. — Археология, 3, 57—64.

1987. Абсолютна хронология на неолитните и енеолитните култури от територията на

НРБ. (Автореферат на дисертация), 1984.
1988. Абсолютна хронология на неолитната и енеолитната епоха в Североизточна България. — Terra antiqua Balcanica III, 26—30.
1990. Абсолютна хронология на неолитните и енеолитни култури от Североизточна България. — II национален симпозиум „Лудогорието и Добруджа — минало и съвременност" (под печат).

БОЯДЖИЕВ, Я., И. ВАЙСОВ.
1988. Разкопки на неолитното селище „Кременица" при с. Тополница — Петричко. — АОР за 1987, XXXIII НКА в Благоевград, 26—27.
1991. Разкопки на неолитното селище „Кременица" при с. Тополница. — АОР за 1990, с. 14—15.

БРЕНТИЕС, Б. 1981. „Откриването" на домашните животни. С.

ВАВИЛОВ, Н. И. 1965. Центры происхождения культурных растении. — Избранние труды. Том 5, М—Л.

ВАЙСОВ, И. 1981. Антропоморфната пластика на култура Градешница. — Изкуство, 9—10, 46—50.
1982. Технологическият процес, използуван при моделирането на неолитните антропоморфни глинени фигурки от Северозападна България. — ИИ IX, 27—32.
1984. Антропоморфная пластика из праисторического поселения Курило-Кременица. Софийского округа. — StP 7, 33—63.
1986. Рецензия: V. Podborský. Těšetice-Kyjovice 2, Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. 1985, Brno. — Археология 1986/2.
1987. Погребения с идоли от праисторическия некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Сб. Добруджа 4, 77—8?
1989а. Компютризацията в археологията. Някои проблеми на серияцията. — ИИ XVI, 42—63.
1989б. Компютризация в археологията. Факторен анализ. — ИИ XVI, 64—76.
1993. Антропоморфната пластика на култура Хаманджия. — Сб. Добруджа, 9, 35—70.

ВАНДОВА, В. Х. 1989. Култовите масички от неолитната епоха в Южна България. (Дипл. раб., СУ „Климент Охридски"). София.

ВАРУЩЕНКО, С. И., А. Н. ВАРУЩЕНКО.
1987. Изменение режима Каспийского моря и восточных водоемов. М.

ВАСИЛЕВ, В. 1973. Анализ на остеологическия материал от Усое I (в статията на Х. Тодорова). — СА, 4, 16.
1985. Изследване на фауната от селищната могила Овчарово. — РП XIII, 11—199.

ВАСИН, М. 1932. Преисториска Винча, т. I, Београд.
1936а. Преисториска Винча, т. II, Београд.
1936б. Преисториска Винча, т. III, Београд.
1936в. Преисториска Винча, т. IV, Београд.

ВЕЛИКАНОВА, С. М. 1975. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М.

ВЪЛЧЕВА, И. 1989. Археологически данни за използуване на тандири. — Археология 1989/3,20—27.

ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., В. В. ИВАНОВ.
1984. Индоевропейский язык и индоевропейци. Том I—II. Тбилиси.

ГАРАШАНИН, Д. 1968. Религија и култ неолитического човека на Централном Балкану. — Неолит Централног Балкана, Београд, 241—264.

ГАРАШАНИН, М. 1966. Хронология и генезис на неолита в централната и югоизточна част на Балканския полуостров. — Археология, 1, 16—30.
1973. Праисторја на Тлу СР Србије. Том 1—2, Београд.
1975. Некои проблеми на македонската праистория. — МАА, 1, 9—24.

ГАРАШАНИН, М., В. САНЕВ, Д. СИМОСКА, Б. КИТАНОСКИ.
1971. Праисторически култури во Македониіа. Щип.

ГАЦОВ, И. 1984. Проучвания на кремъчни ансамбли от периода на ранния холоцен в българските земи. — АОР за 1983, XXIX НКА в Смолян, 8—9.
1985. Кремъчни ансамбли от неолитното селище Усоето. Технико-типологическа характеристика. — Сб. Добруджа 2, 105—116.
1986. Обработка на кремъчни колекции от ранния холоцен — IX—VII хил. пр. н. е. — АОР за 1985 във В. Търново, 15—16.
1992. Производство кремневых орудий в неолите на територии Северо-Восточной Болгарии. StP 11—12, 196—199.

ГЕОРГИЕВ, В. 1950. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М.
1955. За произхода на древното население от Североизточната част на Балканския полуостров. — ИАИ XIX, 305—325.

ГЕОРГИЕВ, Г. 1957. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. С., 31—36.
1958. За някои оръдия на производството от неолита и енеолита в България. — Сб. Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев. С., 369—387.
1960. Главни периоди от развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания. — Swiat, XXIII, 309—339.
1962. Азмашката могила край Ст. Загора. — Археология, 3, 59—65.
1963. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. — ИАИ, XXVI, 157—176.

1964. Проучвания на културата на селищните могили. — Археология, 3, 59—67.
1966. Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры. — КСИА 1—10.
1972. Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско-Златишкото поле. — Конгрес на БИД. Том 1, 289—308.
1974. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните българ земи. — Археология 4, 1—19.
1975. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, 2, 17—30.
1979. Тракия и Северозападна Мала Азия през 5—6 хил. пр. н. е. — В: Българи света от древността до наши дни. С., 78—83.

ГЕОРГИЕВ, Г. Ил., В. НИКОЛОВ.
1979. Разкопки на праисторическото селище край гр. Сапарева баня. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 18.
1980. Разкопки на праисторическото селище край гр. Сапарева баня, Кюстендилс окръг. — АОР за 1979, XXV НКА, Хасково, 18—20.
1981. Разкопки на неолитното селище „Кременик" край гр. Сапарева баня, Кюстендилски окръг. — АОР за 1980, XXV НКА, Преслав, 9—10.
1983. Разкопки на неолитното селище „Кременик" край гр. Сапарева баня. — АОР 1982, XXVIII НКА, Плевен, 7—9.
1984. Разкопки на неолитното селище „Кременик" край Сапарева баня. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, 16—18.
1985. Разкопки на неолитното селище „Кременик" край Сапарева баня. — АОР з 1984, XXX НКА, Сливен 13—26.
1986. Разкопки на неолитното селище „Кременик" край Сапарева баня. — АОР за 1985, XXXI НКА, В. Търново, 18.

ГЕОРГИЕВ, Г., К. КЪНЧЕВ.
1980. Разкопки на неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — АОР за 1979, XXV НКА, Хасково, 16—18.
1981. Разкопки на неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — АОР за 1980, XXVI НКА, Преслав, 6—8.

ГЕОРГИЕВ, Г., Н. Я. МЕРПЕРТ, Р. КАТИНЧАРОВ и др.
1979. Езеро — раннобронзовото селище. С.

ГЕОРГИЕВ, Г., СТ. ХИЛЕР, М. КЪНЧЕВ, Т. КЪНЧЕВА.
1985. Разкопки на селищната могила в Караново, Сливенски окръг. — АОР за 1984, XXX, Сливен, 10—13.
1986. Българо-австрийски разкопки на селищната могила в Караново, Сливенски окръг. — АОР за 1985, XXXI НКА, В. Търново, 16—18.
1987. Българо-австрийски разкопки на селищната могила в Караново, Сливенски окръг. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 27—29.
1988. Разкопки на селищната могила до с. Караново, Новозагорско. — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, 23—24.

ГЕОРГИЕВА, С.
1952. Разкопки на обект в Горно Градище при с. Кадъкьой. — ИАИ, XXVIII, 259—285.

ГИЗДОВА, Н., Б. КОЛЕВА.
1978. Разкопки на праисторическото селище в местността Бельовската кория при с. Калугерово, Пазарджишки окръг. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 25—26.
1982. Разкопки на къснонеолитното селище при с. Калугерово, Пазарджишки окръг. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, с. 8.

ГИЗДОВА, Н., К. КЪНЧЕВ.
1982. Разкопки на къснонеолитното селище при с. Калугерово, Пазарджишки окръг. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, 8—9.

ГОРСКИЙ, В. А.
1961. Вопросы абстракции и образование понятий. М.

ГРИБИН, Д. Ж., Г. Г. ЛЭМ.
1980. Изменения климата в исторический период. — Сб. Изменение климата, М., 102—120.

ГРИГОРЬЕВ, Г. П.
1988. Эпоха палеолита как показатель развития. — В: Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы. Т. 1, ...—27.

ДАНИЛЕНКО, В. Н.

ДЕТЕВ, П.
1948а. Новооткрити праисторически селища в Южна България. — ГНМПл, I, 172—181.
1948б. Селищната могила „Ясъ тепе" в Пловдив. — ГНМПл, I, 1—14.
1950а. Новооткрити праисторически селища и находки. — ГНМПл, II, 238—242.
1950б. Селищната могила „Банята" при Капитан Димитриево. — ГНМПл, II, с. 123.
1959. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНМПл, III, 3—80.
1960а. Опит за различаване на неолитните брадви от длетата, теслите, мотиките и палешниците. — ГНМПл IV, 61—77.
1960б. Разкопки на селищната могила „Ясъ тепе" в Пловдив през 1959 г. — ГНМПл, IV, 5—59.
1963а. Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — ГНМПл, V, 5—25.
1963б. Има ли калъпест тип неолитни брадви? — Археология, 4, 43—47.

1966. Праисторически селища в Пловдивски окръг. — В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив, 7—39.
1968. Праисторическото селище при с. Мулдава. — ГНАМПл, 9—43.
1969. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. — РСб II, 259—275.
1970. Разкопки на къснонеолитното селище при с. Мулдава. — МПК, 4, 3—7.
1976. Разкопки на селищната могила „Ясъ тепе" в Пловдив през 1970 и 1971 год. — ИзМЮБ, 2, 81—141.
1978. За стратиграфско-хронологическата терминология в праисторията. — ИзМЮБ, т. I—IV, Пловдив, 51—68.

ДЖАПАРИДЗЕ, О. 1989. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тбилиси.

ДИМИТРОВ, М. 1969. Нови находки от неолитната култура Караново IV в Старозагорско. — ИзБМ I, 21—42.
1976. За характера на културата Караново IV. — ИзМЮБ. Том 1, 9—16.
1982. Разкопки на праисторическото селище в района на ВУЗ край Стара Загора. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, 18.
1985. Разкопки на селищната могила в района на Окръжна болница. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 23—26.

ДИМОВ, Т. 1982. Землянка от неолитното селище при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Археология, 1, 33—48.
1988. Принос към проучванията на новокаменната епоха в Южна Добруджа. — Terra antiqua Balkanica III, 20—25.
1992. Культура Хаманджия в Южной Добрудже. — StP 11—12. 122—130.

ДИМОВ, Т., Я. БОЯДЖИЕВ, Х. ТОДОРОВА.
1984. Праисторическият некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Сб. Добруджа 1, 74—85.

ДИМИТРЕСКУ, В. 1968. К проблемме происхождения докукутенской культуры. — Сб. Материалы и исследования по археологии югозапада СССР и Румынской НР. 35—45.

ДИНЧЕВ, В., С. АЛЕКСАНДРОВ.
1985. Археологически обекти от западните краища на Софийски окръг. — Студентски проучвания 7, 261—297.

ДОЛУХАНОВ, П., В. ТИМОФЕЕВ.
1972. Абсолютная хронология неолита Эвразии (по данным радиоуглеродного метода). — Сб. Проблемы абсолютного датирования в археологии. М., 25—78.

ДЬЯКОНОВ, И. М. 1959. Общественный государственный строй древнего двуречья. М.
1982. О природе носителей индоевропейских диалектов. Том I—II. — ВДИ, 3—4.
1984. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки. — Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. Тезисы, ч. II. М., 3—20.

ЕРЕМЕЕВ, А. Ф. 1970. Происхождение исскуства. М—Л.

ЕФИМЕНКО, П. П. 1953. Первобытное общество. К.

ЗАГНЫЙ, Г. Ф. 1981. Особенность археo-секуларных вариации геомагнетического поля в Центральной Украины и Молдавии за последных 500 лет. Геофизический журнал, III, 5, К.

ЗАМЯТИН, С. Н. 1961. Очерки по палеолиту. М—Л.

ЗАХАРУК, Ю. Н. 1973. Проблемные ситуации в археологии. — СА, 4, 3—16.

ИВАНОВ, И. 1978а. Съкровищата на Варненския халколитен некропол. С.
1978б. Уникалното откритие. — Варна-ревю, 31.
1984. Спасителни разкопки на ранонеолитното селище при с. Суворово, Варненски окръг. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, с. 21.

ИВАНОВ, Ст. 1950. Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и каменно-медната епоха у нас. — ГВМФ 26, 345.

ИВАНОВ, С., В. ВАСИЛЕВ.
1975. Проучване на животинския костен материал от праисторическата селищна могила при с. Голямо Делчево. — РП V, 245—300.

ИЛЧЕВА, В. 1988. Разкопки на праисторическото селище Хотница-Водопада, В. Търновски окръг. — АОР за 1987, XXXII НКА, Разград, 59—60.
1989. Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница — Водопада. — Археология XXX, 3, 20—27.

ИСТОРИЯ. 1979. ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. Том I, С.
1983. ИСТОРИЯ древнего ВОСТОКА. Том I, М.
1984. ИСТОРИЯ на ДОБРУДЖА. Том I, С.

ИСТРИН, В. А. 1961. Развитие письма. М.

КАБО, В. Р. 1980. У истоков производящей экономики. Ранние земледельци. Л., 59—85.

КАГАН, М. 1972. Морфология искусства Л.

КАТАЛОГ. 1982. Троя и Тракия. С.
1978. Искусство ранних земедельцев на территории Югославии. V—VI тыс. до н. э., Л.

КАТИНЧАРОВ, Р. 1969. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. — Археология, 2, 51—55.

КАТИНЧАРОВ, Р., Н. ДЖАМБАЗОВ.
1974. Разкопки в пещерата „Магурата" през 1971 г. — ИАИ, XXXIV, 107—138.

КАТИНЧАРОВ, Р., М. ЛИХАРДУС, Ж.-П. ДЕМУЛ, И. КУЛОВ, М. КУЛОВА.
1987. Българо-френски археологически проучвания на праисторическото селище край

с. Ковачево, Благоевградски окръг. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 38—39.
1988. Проучване на праисторическото селище край с. Ковачево, Санданско. — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, 24—26.

КВИТА, Х. 1978. Радиовъглеродни дати и три хронологически системи. — ИИ I, 12—24.

КВИТА, Х., Г. КОЛ. 1975. Могилата Голямо Делчево — радиовъглеродни дати и абсолютна хронология. — РП V, 325—331.

КЕЛЛОГ, У. У. 1980. Глобальное влияние человеческой деятельности на климат. — Сб. Изменения климата. М., 273—302.

КЛАРК, Дж. Д. 1953. Доисторическая Европа. М.
1977. Доисторическая Африка. М.

КОВАЧЕВА, М. 1978. Резултати от археомагнитни изследвания в НРБ. — ИИ I, 25—29.

КОЗНИЦЕВ, А. Г. 1980. Переход к земледелию и экология человека. Ранние земледельцы. Л., 3—33.

КОЙЧЕВ, Н. 1959. Несбнародвани паметници от Новозагорско. — Археология, 2, 93—95.

КОМША, Е. 1962. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на Юго-востоке РНР и на востоке НРБ. — Dacia VI, 53—85.
1963. К вопросу о периодизации неолитических культур на северозападе НРБ. — Dacia VII, 477—484.

КОРОБКОВА, Г. Ф. 1965. Применение метода микроанализа к изучению функции каменных и костяных орудий. Археология и естественные науки. — МИАМосква 129, 193—194.
1969. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. — МИАМосква 129, 193—194.

КОРОЛЕВА, Э. А. 1977. Ранние формы танца. Кишинев.

КРУЦ, С. И. 1984. Палеоантропология северного Причерноморья в эпоху раннего металла. — Сб. Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла. Тбилиси.
1987. Палеоантропология северного Причерноморья в эпоху раннего металла. — Сб. Кавказ в системе палеометаллических культур Эвразии. 146—156. Тбилиси.

КЪНЧЕВ, К. 1970. Каменни оръдия от неолитичното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — Археология, 4, 46—56.
1973. За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха. — Археология, 2, 7—15.

КЪНЧЕВ, К., И. НАЧЕВ, Д. РАЙЧЕВ.
1985. Кремъчните скали в Родопите. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 8—10.

КЪНЧЕВ, М. 1973. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, 3, 42—51.
1976. Новооткрити жилища от културата Караново IV в Нова Загора. — ИзМЮБ, Том I, Пловдив, 17—26.

КЪНЧЕВ, М., Т. КЪНЧЕВА.
1979. Разкопки на археологическото селище от късния неолит западно от Нова Загора (Хлебозавода). — АОР за 1981, XXIV НКА, Пазарджик, 24—25.
1982. Разкопки на праисторическото селище от късния неолит западно от Нова Загора. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, 10—11.
1988. Поздненеолитическое поселение „Хлебозавод" у города Нова-Загора, — StP 9, 68—83.

ЛАПИН, В. В. 1974. Об основных тенденциях в развитии жилой архитектуры. — Сб. Реконструкция древних общественных отношений. Л., 8—9.

ЛИСИЦИНА, Г. Н., Л. А. ФИЛИПОВИЧ.
1980. Палеоботанические находки на Балканском полуострове. — StP 4, 5—90.

МАРГОС, А. 1953. Оръдия на труда от неолитическата епоха от Сталинско. — ИзВАД IX, 123—124.
1961a. Праисторически находки от околностите на Варненското езеро. — ИзВАД XII, 126—127.
1961б. Към въпроса за датирането на наколните селища във Варненското езеро. — ИзВАД XII, 1—5.

МАРКЕВИЧ, В. И., 1965. Исследования неолита на среднем Днестре. — КСИА 105, 85—90.
1968. Неолит Молдавии (Памятники Буго-днестровской культуры). М.
1970. Многослойное поселение Новые Русешы I. — КСИА 123, 56—67.
1973. Памятники неолита и энеолита. Археологическая карта СССР, П.
1981. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев.

МАССОН, В. М. 1964. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л.
1966. Эволюция оборонительных стен оседлых поселений. — КСИА 108, 173—176.
1967. Протогородская цивилизация юга Средней Азии. — СА, 3, 165—191.
1970. Проблема неолитической революции в свете новых данных археологии. — ВДИ 6, 73—88.
1974. Вопросы социологической интерпретации древних жилых поселений. — Сб. Реконструкция древних общественных отношений. Л., 5—7.
1976. Экономика и социальный строй древних обществ.Л
1980. Раннеземледельческие общества и формирование поселений городского типа. Ранние земледельцы. Л., 178—187.
1981a. Традиции и инновации в процессе культуругенеза (в свете данных археоло-

гии). — Сб. Прйемственность и инновации. Л., 38—42.
1981б. О культурных стандартах в древнейших земледельческо-скотоводческих обществах (по материалам археологических памятников Ближнего Востока) — Древний Восток и мировая культура. М., 17—20.
1983. Обмен и торговля в первобытную эпоху. — ВИ 1, 78—91.

МАССОН, В. М., В. И. САРИАНИДИ.
1973. Среднеазийская терракота эпохи бронзы. Опыт классификации и интерпретации. М.

МАТЮШКИН, Г. Н. 1981. Антропогенез и взаимодействие человека и природы в эпоху первобытности. — Сб. Природа и общество. М., 139—148.

МЕЛЛАРТ. ДЖ. 1982. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М. (J. Mellaart. Earlies Civilisations of Near East. London, 1965).

МЕРПЕРТ, Н. Я. 1980. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы. — Сб. Энеолит Восточной Европы. Куйбишев, 3—26.
1984. „Неолитическая революция" на Ближнем Востоке (некоторые моменты в разработке проблемы в зарубежной науке). — КСИА 180, 53—60.
1988. Об этнокультурной ситуации IV—III тысячелетия до н.э. в Циркумпонтийской зоне. — В: Древный Восток. Этнокультурные связи, М., 7—36.

МЕРПЕРТ, Н. Я., Р. М. МУНЧАЕВ.
1977. Древнейшая металлургия Месопотамии. — СА, 3, 154—163.

МИКОВ, В. 1924. Материали за проучване неолитичната култура в България. — ИАИ II, 218—225.
1925. Могилата при с. Султан. Поповско (Невски). — ГНМ, 23—48.
1927. Селищната могила при с. Балбунар. — ИзБАИ IV, 236—284.
1933. Предисторически селища и находки в България. С.
1934. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИзБАИ VIII, 183—214.
1937. Селищната могила до Караново, Новозагорско. — ИГД V, 157—173.
1946. Българските земи в края на неолитната епоха. — ГСУ ИФФ, XLIII, 18.
1955. Разкопките на селищната могила при Караново. — В: Последните археологически разкопки в България. С., с. 9.
1958. Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии. — СА, 1, 47—56.

МИКОВ, В., Н. ДЖАМБАЗОВ.
1960. Деветашката пѐщера. С. (Материалите, публикувани като ранна бронзова епоха, са разновременни.)

МИРЧЕВ, М., Д. ЗЛАТАРСКИ.
1960. Селищната могила при с. Сава. — ИзВАД XI, 1—26.

МОНГАЙТ, А. Л. 1973. Археология Западной Европы. Каменный век. М.

МУНЧАЕВ, Р. М., Н. Я. МЕРПЕРТ.
1981. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. М.

НАЧЕВ, И., Г. КОВНУРКО, К. КЪНЧЕВ.
1981. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. — ИИ VII—VIII, 41—58.

НГУЕН ВАН БИН. 1985. Методика за изследване на къснoплейстоценски и раннохолоценски праисторически ансамбли от кремъчни артефакти. Автореферат. Дисертация. С.

НЕЧАЕВА, Т. Б. 1972. Основные проблемы архео-магнитного датирования. — В: Проблема абсолютного датирования в археологии. М., 122—132.

НИКОЛОВ, Б. 1962. Праисторически селища във Врачанско. — Археология, 4, 65—71.
1973. Две праисторически жилища от Градешница. — Архитектура, 36—38.
1974. Градешница. С.
1975. Селище от стария неолит при с. Градешница, Врачански окръг. — Археология, 1, 25—40.
1976. Разкопки на праисторическото селище при с. Бреница, Врачански окръг. — АОР за 1975, XXI НКА, Смолян, с. 21.
1980. Разкопки на праисторическото селище при с. Бреница, Врачански окръг. — АОР за 1979, XXII НКА, Хасково, 26—28.
1981. Праисторически жертвеници от глина. — Изкуство, 9—10, 42—46.
1986. Селище от късния неолит при с. Бреница Врачански окръг. — Археология, 4, 5—17.
1992. Периодизация на неолитните култури в Северна България — от Янтра до Тимок. — ИзМСБ, 18, 11—23, обр. 1—17.

НИКОЛОВ, Б., И. ВАЙСОВ.
1985. Проучване на селището от ранния неолит при с. Градешница, Врачанско. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 28—30.

НИКОЛОВ, В. 1981. Аспекти на религиозно-митологичната система през ранния неолит, според рисуваната керамична орнаментация. — Изкуство, 9—10, 67—70.
1984. Раннонеолитные культуры в Западной Болгарии. — СА, 2, 5—21.
1986. Разкопки на неолитното селище Слатина в София. — АОР за 1985, XXXI НКА във В. Търново, 22—23.
1987а. Разкопки на неолитното селище Кременик край Сапарева баня. — АОР за 1986. XXXII НКА, Разград, 29—30.
1987б. Разкопки на неолитното селище Слатина в София. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 37—38.
1987в. Струмският път през ранния неолит. — Векове, 2, 39—47.

1988а. Разкопки на неолитното селище Кременик край Сапарева баня. — АОР за 1987, XXXIII НКА в Благоевград, 21—22.
1988б. Разкопки на неолитното селище в с. Добринище, Софийска област. — АОР за 1987, XXXIII НКА в Благоевград, 18—19.

НИКОЛОВ, В., В. ВАСИЛЕВ.
1980. Проучване на голямата пещера над с. Илия, Кюстендилски окръг. — Векове, 3, 72—76.

НИКОЛОВ, В., Н. МАСЛАРОВ.
1987. Древни селища край Елешница. София. (Nikolov, V., V. Maslarov. 1987., Ancient Settlements near Eleshnica. Sofia.)

НИКОЛОВ, В., К. РОГЕВА, Е. СИРАКОВА, Н. МАДЖЕВ.
1988. Разкопки на раннонеолитното селище Слатина—София. — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, 19—20.

НИКОЛОВ, В., К. ГРИГОРОВА, Е. СИРАКОВА.
1991. Раннонеолитното селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). — Археология XXXIII, 3, 13—26.

НИКОЛОВ, В., М. РАДЕВА.
1992. Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разложко. — Археология XXXIV, 1, 1—14.

ОРАЧЕВ, А. 1990. Приноси на палеогеографията на Добруджанското крайбрежие. — Сб. Добруджа, 7, 32—52.

ПАНАЙОТОВ, И. 1987. Археологическа експедиция „Малък Преславец-1986", Силистренски окръг. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 58—59.
1988. Археологическата експедиция „Малък Преславец". — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, 73.

ПАНАЙОТОВ, И., И. ГАЦОВ, Ц. ПОПОВА.
1992. „Помпената станция" близ с. Малык Преславец — ранненеолитическое поселение с интрамуральными погребиниями. — StP 11—12, 51—61.

ПАССЕК, Т. С. 1949. Периодизация трипольских поселений. — МИАМосква 10, М.—Л.

ПАССЕК, Т. С., Е. К. ЧЕРНЫШ.
1970. Неолит Северного Причерноморья. Каменный век на территории СССР, М., 130—145.

ПАШКЕВИЧ, Г., А. 1989. Палиоботанические исследования Трипольских матириалов междуречия Днестра и Южного Буга. — In: Первобiтая архiология, Киев.

ПЕЙКОВ, А. 1972. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. — Ахрид I, 7—44.

ПЕРНИЧЕВА, Л. 1979а. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево, Благоевградски окръг. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 26—27.
1979б. Разкопки на праисторическото селище Струмско край Благоевград. — АОР за 1978, XXIV НКА в Пазарджик, 27—28.
1979в. Разкопки на праисторическото селище в кв. Гео Милев в София. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 20—21.
1980. Разкопки на праисторическото селище Струмско край Благоевград. — АОР за 1979, XXV НКА в Хасково, 31—32.
1982. Сондажни проучвания на праисторически обекти в района на с. Катунци и с. Петрово, Благоевградски окръг. — АОР за 1981, XXVII НКА в Михайловград, 6—8.

ПЕРНИЧЕВА, Л., И. КУЛОВ.
1980. Разкопки на праисторическото селище при с. Българчево. — АОР за 1979, XXV НКА, Хасково, 28—30.
1981. Разкопки на праисторическото селище при с. Българчево. — АОР за 1980, XXVI НКА, Преслав, 15—16.
1984. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, 15—16.
1986. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево. — АОР за 1985. XXXI НКА във В. Търново, 23—24.
1987. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево. — АОР за 1986. XXXII НКА, Разград, 38—39.
1988. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево. — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, с. 26.

ПЕРШИЦ, А. И., А. Л. МОНГАЙТ, В. Б. АЛЕКСИЕВ.
1974. История первобытного общества. М.

ПЕТКОВ, Н. 1929. Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина. — ГПНБМ 1, 185—198.
1934а. Предисторически изследвания на Софийското поле и близките му околности. — ГНМ VI, 403—423.
1934б. Материали за проучването на предисторическата епоха в България. — ИзБАИ VIII, 429—430.
1936. Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. — ГНМ VI, 403—425.
1939. Материали за проучване на предисторическата епоха в България. — ИзБАИ XVIII, 307—309.

1948. Гинова могила при Челопеч, Пирдопско. — РП, 1, 75—82.
1950. Материали за проучване предисторията на България. — ИАИ XVII, 210—213.
1959. Неолитното селище при с. Слатина. — Археология, 1—2, 100—105.
1960. Принос към изучаването на праисторията на Софийското поле. — Археология, 4, 44—58.
1961а. Нови данни за неолитната култура край София. — Археология, 3, 64—73.
1961б. Праисторическата идолна пластика от Софийското поле. — Изследвания в памет на К. Шкорпил, 387—396.
1962. Рисувания орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности. — Археология, 3, 43—49.
1964. Праисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. — Археология, 4,

ПИОТРОВСКИЙ, Б. Б.
1976. Все ли виды изобразительной деятельности человека были искусством? — СА, 5.

ПОГОЖЕВА, А. П. 1983. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск.

ПОПОВ, В. 1991 Спасителни разкопки при с. Копривец, Беленска община. —АОР за 1990, с. 15—16.

ПОПОВ, В., И. ВАЙСОВ 1992. Спасителни разкопки на праисторическото селище край с. Копривец, община Бяла. — АОР за 1991, с. 9—11.

ПОПОВ, Р. 1921. Материали за проучване на предисторическата епоха в Софийската котловина. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. С.
1923. Врачанско поле. — ИзБАИ II, 106—109.

РАДУНЧЕВА А. 1974. Някои наблюдения от антропоморфната пластика от енеолита. — ИзБИД XXIX, 21—41.
0000. Доисторическое искусство в Болгарии (V—II тыс. до н. э.). С. (в монографията липсва годината на издаване и номерацията на страниците).
1980. Разкопки на Чавдарова чешма, Хасковски окръг. — АОР за 1979, XXII НКА, Хасково, 26.
1981. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.). — В: Й. Чангова, А. Радунчева, В. Любенова, В. Герасимова-Томова, Й. Юрукова. Перник, Т.I, 11—51.

РАДУНЧЕВА, А., Д. АЛАДЖОВ.
1983. Разкопки на неолитното селище до гр. Марица, Хасковски окръг. — АОР за 1982, XXVIII НКА в Плевен, 6—7.

РАДУНЧЕВА, А., В. НИКОЛОВ.
1984. Разкопки на неолитните селища в местността Делниците край с. Елешнеца, Благоевградски окръг. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, 13—15.
1985. Разкопки на раннонеолитното селище в местността Делниците край с. Елешница, Благоевградско. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 20—23.

РЕШЕТОВ, А. М. 1980. Основные хозяйствено-культурные типы ранних земледельцев. — В: Ранние земледельцы. Л., 34—42.

РОГИНСКИЙ, Я. Я. 1977. Проблемы антропогенеза. М.

САВОВ, С., А. МАРГОС. 1969. Хората от наколните жилища. С.

САНЕВ, В. 1975. Неолитската населба Руг Баир крај с. Горобинци. — Сборник на Щипския народен музей, IV—V, 1964—1974, 203—246.
1988. Неолитско светилиште од Тумба во Мацари, Скопско. Релиминирано сопщиние од ископуваньа во 1981 г. — МАА 9, 9—30.

САНЕВ, В., Б. КИТАНОСКИ, и др.
1974. Праисторија во Македонија. Скопје.

СБОРНИК 1960. Докапиталистические способы производства. (Под редакцией А. И. Юмашева). М.
1968. Проблемы истории докапиталистических обществ. М.
1972. Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Енгельса. М.
1974. Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилища и поселений, Л.
1975а. Первобытное общество. М.
1975б. Предмет и обект археологии и вопросы методики археологических исследований. Л.
1981. Преемственность и инновации в развитии древних культур. Л.
1956. Народы Австралии и Океании. М.

СЕМЕНОВ, С. А. 1968. Развитие техники каменном веке. Л.
1974. Происхождение земледелия. Л.

СЕРАФИМОВА, Д. 1970. Праисторически селища край Благоевград. — Археология, 2, 69—80.

СИМОСКА, Д., Б. КИТАНОСКИ, J. ТОДОРОВИЧ.
1977. Неолитска населба во село Могила кај Битола. — МАА, 5, 9—29.

СИМОСКА, Д., В. САНЕВ.
1975. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. — МАА, 1, 25—88.

СКАКУН, Н. Н. 1981. Эксперименты в экспедиции „Добруджа 79". — ИИ VII—VIII, 59—64.

СРЕЈОВИЋ, А. 1968. Неолитска пластика централнобалканског подручја. — В: Неолит Централног Балкана. Београд, 177—240.
1969. Лепенски Вир. Нова праисторијска култура у Подунавлу. Београд.

СТАНЕВ, П.
1977. Състояние на проучванията на праисторическите култури в Централна Северна България. — ИзМСБ III, 5—11.
1978а. Разкопки на праисторическото селище в м. Качица във В. Търново. — АОР 1977, XXIII НКА във Видин, 22—24.
1978б. Разкопки на праисторическото селище в Г. Оряховица. — АОР за 1977, НКА XXIII във Видин, 22.
1979а. Разкопки на праисторическото селище при с. Самоводене, В. Търново. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 23—24.
1979б. Разкопки на праисторическото селище в м. Качица. — АОР за 1978, XXIV НКА, Пазарджик, 23—24.
1980а. Разкопки на неолитното селище до с. Самоводене, В. Търново. — АОР за 1979, XXV НКА, Хасково, 22—23.
1980б. Разкопки на праисторическото селище Качица в западната част на гр. В. Търново. — АОР за 1979, XXV НКА, Хасково, 23—24.
1981. Разкопки на неолитното селище до с. Самоводене. — АОР за 1980, XXVI НКА, Преслав, 13—14.
1982. Археологически разкопки на неолитното селище при с. Самоводене. — АОР за 1981, XXVII НКА в Михайловград, 9—10.
1983. Разкопки на неолитното селище на територията на с. Самоводене. — АОР за 1982, XXVIII НКА в Плевен, 9—10.
1984. Разкопки на неолитното селище на територията на с. Самоводене. — АОР за 1983, XXIX НКА в Смолян, 11—12.
1985. Проучване на селищната могила Самоводене, В. Търновски окръг. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 26—28.
1986. Проучвания на неолитната селищна могила Самоводене. — АОР за 1985, XXXI НКА във В. Търново, 21—22.
1987. Проучвания на неолитната селищна могила Самоводене. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 30—32.
1988. Разкопки на неолитната селищна могила Самоводене. — АОР за 1987, XXXIII НКА, Благоевград, 20—21.

СТАНКО, В. Н.
1980. Поздный палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья. — В: Северозападное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. К., 5—20.
1982. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. К.
1986. К проблеме сложения гребеньковской культуры. — В: Исследования по археологии Северо-западного Причерноморья. К., 13—26.
1992. Палеоэкологическая ситуация в мезолите Северного Причерноморья. — StP 11—12, 18—27.

СТАНЧЕВА, М., М. ГАВРИЛОВА.
1961. Човешки глинени фигури от неолитното селище в София — Археология, 3, 73—76.

СТЕПАНОВ, В. П.
1976. Природная среда и некоторые вопросы истории человечества в комплексном рассмотрения. — СА, 3, 299—309.

СТОЛЯР, А. Д.
1977. Проблемът за произхода на изобразителното изкуство. — Изкуство, 9—10, 9—14.
1985. Происхождение изобразительного искусства. М.

ТАСИЧ, Н.
1983. Дунавски пут у енеолиту и бронзовом добу. — Сб. Пловидба на Дунаву и његовим притокома кров векове. Београд, 53—61.

ТЕЛЕГИН, Д. Я.
1968. Дніпро-донецка культура епохи міді. К.
1976. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР. Энеолит и бронзовый век Украины. К., 5—20.

ТИТОВ, В. С.
1962. Первое общественное разделение труда. Выделение земледельческих и скотоводческих племен. — КСИА, 88, 10—26.
1966. Древнейшие земледельцы Европы. — Сб. Археология старого и нового света. М.
1969. Неолит Греции. М.
1970. К вопросу о соотношении этно-лингвистических слоев и культурно-исторических общностей на юге Балканского полуострова. — КСИА 123, 56—65.
1974. Проблема хронологии неолита и энеолита Юго-Востока Европы. — СА, 4, 23—48.
1980. Археология Венгрии. Каменный век. М., [illegible]—366.
1984. Некоторые проблемы возникновения и распространения производящего хозяйства в Юго-Восточной Европе и на юге Средней Европы. — КСИА 180, 71—79.

ТОДОРОВА, Х.
1971. Някои проблеми на най-ранното земеделие в България в светлината на археологическите материали. — Архив на селскостопанския музей I, 44—53.
1972. Нови данни за мирогледа на човека през каменно-медната епоха. — ФМ 11, 60—69.
1973а. Новая культура среднего неолита в Северо-Восточной Болгарии. — СА, 4, 16—31.
1973б. Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна Бълга-

рия. — Археология. 1, 59—65.
1973 г. Енеолитната култова сцена от Овчарово. — МПК, XIII, 4, 5—8.
1974а. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Векове, 4, 84—93.
1974б. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. — ИзБИД XXIX, 5—20.
1975а. Актуални проблеми на българската праистория. — ИПр, 2, 31—48.
1975б. Праисторическото изкуство в нашите земи. С.
1975в. От първите жилища до най-ранните урбанистични планове. — Архитектура, 5, 33—35.
1976а. Овчарово. С.
1976б. Устройството на енеолитните поселения в Североизточна България. — МПК, 2, 12—32.
1976в. Разкопки на обект „Поляница-платото". — АОР за 1975, XXI НКА, Смолян, с. 17.
1978а. Проучвания на неолита и енеолита в Лонгозата (началото на IV — края на V хил. пр. н. е.). ИНМ Варна, XIV/XXXIX, 1—10, табл. I—IX.
1978б. Интердисциплинарни изследвания в българската археология. — ИИ 1, 2—14.
1979а. Праисторическа България. С.
1979б. Върхове в праисторическото развитие на българските земи. — Векове, 5, 6—14.
1979в. България и Югоизточна Европа през неолита и енеолита (края на VII—V хил.). — В: България в света от древността до наши дни, С., 69—77.
1979г. Энеолит Болгарии. С.
1980. Классификация и числовой код пластики неолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии. — StPr 3, 40—64.
1981. Върхови постижения на праисторическото изкуство от българските земи. — Изкуство, 9—10, 36—42.
1982а. Проучвания на къснонеолитното и ранноенеолитното селище при с. Тополница, Благоевградски окръг. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, 13.
1982б. Основни класификационни принципи в обработката на праисторическата керамика. — ИИ IX—X, 2—5.
1983. Разкопки на обект Тополница, Благоевградски окръг. — АОР за 1982, XXVIII НКА, Плевен, 11—13.
1984а. Добруджа през праисторическата епоха. — В: История на Добруджа. Том I, С., 23—71.
1984б. Разкопки на неолитното селище при с. Тополница. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, 19—20.
1985. Културата Варна в Добруджа. Етнокултурно съдържание, генезис и историческо място. — Сб. Добруджа 1, 42—48.
1986. Каменно-медната епоха в България. С.
1987. Энеолитические культуры Болгарии и их северо-восточные связи — В: Сб. Кавказ в системе палеометаллических культур Эвразии. Тбилиси. 168—183.
1988. Проучвания на праисторическия некропол в Дуранкулак през 1985 г. — Terra antiqua Balcanica, III, 14—19.
1990. Праисторически културни блокове и етнокултурни комплекси на Балканския полуостров. — Българска етнография, кн. 5, с. 3—15.

ТОДОРОВА, Х., И. ВАЙСОВ.
1986. Най-ранните укрепителни системи в България. ВИСб, 3, 72—86.

ТОДОРОВА, Х. и колектив.
1975. Селищната могила при Голямо Делчево. — РП, V, С.

ТОДОРОВА, Х. и колектив.
1983. Овчарово. РП, IX, С.
1990. Дуранкулак. Том I. Ранносредновековни обекти. С.

ТОДОРОВА, Х., Д. ЗЛАТАРСКИ.
1976. Разкопки на неолитното селище „Усоето" при с. Аспарухово, Варненско. — АОР за 1975, XXI НКА, Смолян, с. 17.
1978. Антропоморфна пластика от неолитното селище УсоеI. — Археология, 1, 1—7.

ТОДОРОВА, Х., М. АВРАМОВА.
1982. Праисторическото изкуство в България. С.

ТОДОРОВА, Х., Т. ДИМОВ.
1982. Разкопки на обект Дуранкулак. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, 11—13.

ТОДОРОВА, Х., Т. ДИМОВ, И. ВАЙСОВ.
1981. Археологическо проучване на праисторическия некропол при с. Дуранкулак. — АОР за 1980, XXV НКА, Преслав, 17—18.

ТОДОРОВА, Х., Я. БОЯДЖИЕВ.
1986. Разкопки на неолитното селище „Кременица" край с. Тополница, Благоевградски окръг. — АОР за 1985, XXXI НКА във В. Търново, 19—20.
1987. Проучвания на неолитното селище „Кременица" край с. Тополница. — АОР за 1986, XXXII НКА в Разград, 35—37.

ТОКАРЕВ, С. А.
1965. Религия в истории народов мира. М.
1984. Ранные формы религии. М.

ТОНЧЕВА, Г., А. МАРГОС.

ТРЕНДАФИЛОВ, Т. 1959. Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг. — Археология, 1—2, 96—99.

1974. За правилното разбиране на диалектиката на историческия процес. — Археология, 2, 55—56.

ФЛИНТ, Р. 1963. Ледники и палеография плейстоцена. М.

ФОРМОЗОВ, А. 1966. Памятники первобытного искусства на территории СССР. М.

ФРАЙБЕРГ, Л. А. 1975. Возникновение и развитие родового строя. Первобытное общество. М.

ФРЕЗЕР, Д. Д. 1975. Фольклор в вехтом завете. М.

ФРЕЙЗЪР, Д. 1984. Златната клонка. С. (J. G. Frazer. The Golden Bough. London, 1923)

ХАЗАРОВ, А. М. 1975. Разложение первобытно-общинного строя и возникновение классового общества. В: Первобытное общество. М., 88—139.

ХАЗАРОВ, А. М. и колектив. 1979. Первобытная периферия докапиталистических обществ. Первобытное общество М., 140—204.

ХОРФ, М. 1979. Растителни находки от селищната могила Голямо Делчево. — РП V, 303—315.

ХРАПЧЕНКО, М. Б. 1978. Художественное творчество, действительности, человек. М.

ЧАЙЛД, В. Г. 1952. У истоков европейской цивилизации. М.

1968. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М.

ЧЕРНЫХ, Е. Н. 1978. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С.

1988. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. — В: Древный Восток. Этнокультурные связи, 37—56.

ЧЕСНОВ, Я. В. 1981. Об этнической специфике хозяйствено-культурных типов. — Сб. Этнос в доклассовом и раннеклассовом общество. М., 109—123.

ЧИЛИНГИРОВ, А. О. 1908. Из праисторията на България. Праисторическо селище в с. Кремиковци. — ПСп, XX—69, 200—216.

1911. Предисторически селища край Дунав от Тимок до Видин. — ИзБАД II, 147—174.

1920. Глинени фигурки от предисторическото селище с. Султанъ. — Сб. на БАН, кн. XI, клон историко-филологиченъ и философско-общественъ, 3—42, табл. I—VIII.

ЧОХАДЖИЕВ, М. 1978. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. — Thracia antiqua, 3. 30—32.

1980. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник. — АОР за 1979, XXII НКА, Хасково, с. 21.

1981а. Неолитни антропоморфни фигурки от долината на Горна Струма. — Изкуство, 9—10, 73—76.

1981б. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник. — АОР за 1980, XXVI НКА, Преслав, 12—13.

1982. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник. — АОР за 1981, XXVII НКА, Михайловград, с. 9.

1984. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник. — АОР за 1983, XXIX НКА, Смолян, 12—13.

1985а. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник. — АОР за 1984, XXX НКА, Сливен, 16—18.

1985б. Културни връзки на „Западнобългарската култура с рисувана керамика" — В: Юбилеен сборник на ВТУ, I, В. Търново, 5—24.

1986. Проучване на раннонеолитното селище край с. Прибой, Пернишки окръг. — Археология, 3, 41—49.

1988. Состояние исследований раннего неолита в Западной Болгарии. — StP 9, 54—67.

ЧОХАДЖИЕВ, Ст. 1991. Разкопки на праисторическото селище в м. „Студена вода" край с. Ваксево, Кюстендилско — АОР за 1990, с. 34—35.

ЧОХАДЖИЕВ, Ст., А. БАКЪМСКА. 1986. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник. — АОР за 1985. XXXI НКА във В. Търново, 18—19.

1987а. Разкопки на раннонеолитното селище в м. „Езерица", с. Крайници, Кюстендилски окръг. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 33—35.

1987б. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг. — АОР за 1986, XXXII НКА, Разград, 22—23.

1991. Разкопки на раннонеолитното селище в м. Езерец при с. Крайници, Кюстендилско. — АОР за 1990, с. 11—12.

ШВАРЦ-МАКЕНЗЕН, Г., В. ШНАЙДЕР. 1983. Изследвания върху произхода на суровините за някои средноевропейски оръ-

ШИЛИК, К. К. 1975. Палеография Ольвии. — Сб. Ольвия, К., 92—117.

ШИШКА, С. 1992. Протолинейная керамика из Восточной Словакии и ее отношение к Юго-Восточной Европе. — StP 11—12, 35—40.

ШЛЯХТЕНКО, С. Г., Г. П. ШЛЯХТЕНКО. 1975. Статистическая природа законов общественного развития. — В: Проблема закономерностей в обществознании, Л., 13—20.

ШНИРЕЛЬМАН, В. А. 1978. Современние концепции происхождения производящего хозяйства. — СА, 3, 259—270.

1980. Происхождение скотоводства. М.

ШОВКОПЛЯС, И. Г. 1965. Мезинская стоянка. К.

ЯНУШЕВИЧ, З. В., В. И. МАРКЕВИЧ.
1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-днестровского междуречья. Интродукция культурных растений. Кишинев, 83—109.

ЯХОТ, О. О. 1961. К вопросу о статистической закономерности. — Ученные записки по статистике, 6, 10 и сл.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА (латиница)

AITCHISON et al. 1989. T. C. Aitchison, M. Leese, D. J. Michczynska, W. G. Mook, R. L. Otlet, B. S. Ottaway, M. F. Pazdur, J. van der Plicht, P. J. Reimer, S. W. Robinson, E. M. Scott, M. Stuiver und B. Weninger. A Comparison of Methods Used for the Calibration of Radiocarbon Dates. Radiocarbon 31. 1989/3, 846—862 (13th International Radiocarbon Conference — June 20—25, 1988, Dobrovnik, Yugoslavia).

ALCIATI, G., G. MARCOLIN, M. P. BONATI.
1984. Paleoantropologia. — In: A. Aspes. Il Veneto nell'antichta — Prestoria e protostoria. Verona, 1984, 145—163.

ANDREA, Zh. 1989. Vendanimi Shepellor i Nezirit. — Iliria, 1, 25—51.

ANGEL, J. L. 1973. Early Neolithic Peoples of Nea Nikomedia. — Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. — Fundaments, Reihe 8, Bd. 3, Köln — Wien.

AMINAR, R. 1965. The Beginnings of Pottery Making in the Near East. Ceramics and Man, Viking Fund Publication in Anthropology, New York, 41, 244—265.

AMMERMAN, A. J., L. GAVALLI-SFORZA.
1984. The Neolithic Transition and the Genetic Population in Europe. Princeton.

ARANDJEOVIĆ-GARAŠANIN, D.
1954. Starčevačka kultura. Ljublijana.

ARTS, N. 1985. Archaelog. Environment and the Social Evolution of Later Band Societies in a Lowland Area. — In: The Mesolithic in Europe, Edinburg, 291—307.

ASLANIS, J. 1989. Das Neolithikum und Chalkolithikum im Nordgriechischen Raum. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 65—81.
1992. I prohistoria tis Macaedonias I. I Neolithiki epochi. Athina.

AURENCHE, O. 1981. L'architecture mésopotamienne du 7e au 4e millenaires, Paleorient 7 (2), 43—53.

AURENCHE, O., S. CALLEG.
1988. L'architecture de l'Anatolie du sud-est au néolithique acéramique. — Anatolica 15, 1—21.

AURENCHE, O., J. CAUVIN (Eds.).
1989. Neolithisations. Proche et Moyen Orient, Mediterranée Orientale, Nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud. — BAR, International Series, No 516.

AURENCHE, O., J. ÉVIN, J. GASCÓ
1987. Une séquence chronologique dans le Proche Orient de 12 000 à 3 700 BC et sa relation avec les donnés du radiocarbon. — In: Chronologie du Proche Orient, 21—31.

BAGOLINI, B. 1978. Le immagini femminili nel'arte neolitica del'Italia Settentrionale. — In: L'arte preistorica nel'Italia Settetrionale. Verona (Museo civico di Storia Naturale), 41—47.

BAKALAKIS, G., A. SAKELLARIU.
1981. Paradimini. Mainz.

BANFFY, E. 1986. Bemerkungen zur Methodologie der Erforschung vorgeschichtlicher figuraler Plastik. — PZ, 61, 2, 152—157.

BARTLELL, J. R. 1982. Jericho. Southampton (the Camelot Press Ltd.)

BECKER, B. 1982. Dendrochronologie und Paläoekologie subfossiler Baumstämme aus Flussablagerungen. Ein Beitrag zur nacheiszeitlichen Auenentwicklung im südlichen Mitteleuropa. — Mitteilungen der Kommission für Quatärforschung des Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 5.

BECKER, B., B. KROMER.
1986. Extension of the Holocene Dendrochronology by the Preboreal Pin Series, 8 800 to 10 000 BP. — Radiocarbon, 28, 961—967.

BECKER, B., A. BILLAMBOZ, H. EGGER, P. GASSMANN, A. ORCEL, C. ORCEL, U. RUOF.
1985. Dendrochronologie in der Ur- und Frühgeschichte. — Antiqua, 11, 1—68.

BENAC, A. 1961. Studien zur Stein- und Kupferzeit im Nordwestlichen Balkan. — Berichte der Römisch-Germanischen Komission, 42.
1964. Studije o kamenom i bronzovom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo.
1975. O odnosima Bosne i Slovenije u neolitskom dobu. — AV, 24.
1978. Les thèses fondamentales sur l'origineau néolithique dans les Balkans et les regions voisinantes. — Godišnjak, 16, 14ff.
1980. Conditions géographiques du processus de néolithisation dans certaines régions de l'Europe. — Problèmes de la néolitisation dans certaines pais de l'Europe. Krakow.
1983. La désintegration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturelles dans les Balkans du Nord-Ouest. — Godišnjak, XXI, 19, 37—46.

BERCIU, D. 1955. Une civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie; La civilisation de Hamangia. — In: Nouvelles études d'histoire présentée au X-e Congrès des sciences historiques en Rom. Bucureşti, I, 29—46.
1960a. Neolithic Figurinnes from Romania. — Antiqity, XXXIV, 283—284.
1960b. Quelques problèmes communs de la préhistoire de la Roumanie et de celle de la Bulgarie. — IAI, XXIII, 261—268.
1961. Contribuţii la problemele neoliticului în Romania în lumina noilor cercetări. Bucureşti.
1966a. Cultura Hamangia. Noi contributii. Vol. I. Bucureşti.
1966b. Zorile istoriei in Carpati şi la Dunare. Bucureşti.

BERCIU, D., S. MORINTZ.
1957. Şantierul arheologic de Cernavoda. — Materiale 3, 83—91.
1959. Săpăturile de la Cernavoda (r. Medgidia, reg. Constanţa). — Materiale, V, 99—114.

BERGER, A. 1981. Climatic Variations and Variability: Facts and Theories. Boston—London.

BILANBOZ, A., H. SCHLICHTERLE.
1983. Le Neólithique des bords de lieau des fourlierès de Sud-Ouest de l'Allemagne. — Denkmalpflege in Baden-Würtemberg, 23—35.
malpflege in Baden-Würtemberg, 23—35.

BINTLIFF, J. 1976. The Plein of Western Macedonia and the Neolithic sit of Nea-Nekomedia. — Proc. Prechist. Soc., 42, 291—262.

BOEV, P., S. ČOLAKOV.
1986. Antropologische Untersuchung des neolithischen Skeletts von Čavdar, Bez. Sofia. — StP 8, 217—224.

BOJADŽIEV, J. 1987. Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspanne 5 000—3 500 v.u.Z. — Acta Interdisciplinaria Archaeologica 4, (Nitra), 111—122.
1988. A Contribution to the Problem of the Absolute Chronology of the Eneolithic Period (5 mill. BC) in the Balkan Peninsula. — StP, 9, 194—209.
1992. Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kultur des Spätäneolithikums und der Frühbronzezeit. — StP 11—12, 389—406.

BÖKÖNY, S. 1973. The Fauna of Umm Dabaghiyah: a Preliminary Report. — Iraq, XXXV, 9—11
1974. History of Domestic Animals in Central and Eastern Europe. Budapest.
1976. The Vertebrate Fauna of Anza. — In: M. Gimbutas. Neolithic Macedonia. — Monum. Archaeol. I, Los Angeles, 313—363.
1976a. The Vertebrate Fauna of the Néolithic Settlements at Obre, Bosnia, Yugoslavia. Wiss. Mitt. Bosnien u. Herzegowina, Sarajevo, 55—154.
1978. The Introduction of Sheep Breeding to Europe. — Ethnozootech, 21, 65—70.
1984. Die Herkunft bzw. Herausbildung der Haustierfauna Südosteuropas und ihre Verbindungen mit Südwestasien. — In: H. Schwabediessen. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. — Fundamenta, Reihe B, Band 3/IX, 1984, Köln — Wien, 24—43.
1985. A Comparasion of the Early Neolithic Domestic and Wild Fauna of the Balkans, Italy and South France. — Cahiers Ligures de Prehistoire et de Protohistoire, N.S. 2, 181—192.
1987. Animal Domestication and Early Animal Husbandry in Central East and Sout Europe. — BAR, 349, 163—168.
1989. Környezeti és kulturális hatások késö-neolitikus Kárpát — Medencei és Balkáni lelöhelyek osontanyagán. Budapest.
1989. Neolithi of Southeastern Europe and its Near Eastern Connectiones. — Varice Archaeologica Hungarica, II.

BÖKÖNY, S., R. J. BRAIDWOOD, C. A. REED.
1973. Earliest Animal Domestication Dated? — Science 182, 1161.

BORONEANŢ, V. 1973. Recherches archéologiques sur la Culture Schela Cladovei de la zone des „Portes de Fer". — Dacia, XVII, 5—39.
1990. Le site de Schela Cladolej: Problèmes posés par la transition de la cultur Criş-Starčevo à la culture Vinča. — In: Vinča and its Warld, Beograd, 147—148.

BOŽILOVA, E., M. FILIPOVA.
1986. Palaeological Environment in Norteastern Black sea Area During Neolithic, Eneolithic and Bronze Periods. — StP 8, 160—165.

1970. Prehistory into History in the Near East. — In: I. U. Ollson. Radiocarbon Variations and Absolute Chronology. N. Y.
1973. The Early Village in Southwestern Asia. — INES 32, 1—2, 1—40.
1974. Prehistoric Man. Chicago.

BRAIDWOOD, L. S., R. J. BRAIDWOOD, B. HOWE, C. A. REED, P. J. WATSON.
1983. Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks. Chicago—Illinois (The Oriental Institute of the University of Chicago).

BRENTJES, B. 1982. Klima und Produktivkraft Boden. — In: Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit. Berlin, 109—118.
1986. Die Erfindung des Haustieres. Leipzig—Jena—Berlin.

BREUNIG, P. 1987. 14C-Chronologie des Vorderasiatischen, Südost- und Mitteleuropäischen Neolitikums. — Fundamenta, Reihe A, Bd. 13, Köln—Wien.

BRICE, W. C. 1978. The Environmental History of the Near and Middle East in the Last Jce Age. London.
BRUKNER, B. 1968. Neolit u Vojvodini. Novi Sad.
1969. Veze Slovonskog područja sa zapadnim delom Vojvodine u ranom neolitu. — In: Neolit i eneolit u Slavonij (Simpozium neolit i eneolit u Slavonij, Vukovar 4—5 lipnla 1966). Vukovar, 97—105.
1978. Das Neolithikum in Südost-, Mittel- und Osteuropa. — In: L. Fasani (Hrsg.). Die Illustrierte Weltgeschichte der Archäologie. München, 101—118.

BRUKNER, B., B. JOVANOVIČ, N. TASIĆ
1974. Praistorija Vojvodine. — Monumenta Archaeologica I. Novi Sad.

BUCHVALDEK, M., B. NOVOTNÝ, E. PLESLOVÁ.
1988. The Copper Ages in Cechoslovakia. — Rassegna di Archeologia, 7, 105—144.
BYRD, F. B. 1989. The Natufian Encampment at Beida. — Late Pleistocene Adaptation in the Southern Levant. — Jutland Archaeological Society Publications, XXIII.
BYRNE, R. 1987. Climatic Changes and the Origins of Agriculture. — In: BAR 349, 21—34.
ÇAMBEL, H. 1974. The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History. — Türk Tarih Kurumu Belleten 38, 361—377.
1981. Chronologie et Organisation de l'espase a' Çayonu. — Colloques Internationales du CNRS 598, 531—553.

ÇAMBEL, H., R. J. BRAIDWOOD.
1970. An Early Farming Village in Türkey. — Scientific American, 222, 3, 51—56.
1980. Prehistoric Research in Southeastern Anatolia. Istanbul.
1983. Çayonu Tepesi: Schritte zur neuen Lebensweise. — In: Beiträge zur Alterumskunde Kleinasiens. Mainz a/R.

CANTAKUSINO, G., MORINTZ, S.
1963. Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica (Bukaresti). — Dacia, N. S., VII, c. 27—89.
CAUVIN, J. 1972. Religions Néolithiques de Syro-Palestinne (Publications du Centre de récherches d'Ecologie et de Préhistoire Saint-André-de-Cruzières, I). Paris.
1978. Les premiers villages de Syrie-Palestine du IXe au VIIIe millenaire avant J.C. (Collection de la Maison de l'Orient No. 4, Série Archéologique, 3). Lyon (Maison de l'Orient).
1989. La Néolithisation au Levant et sa première diffusion. — In: Aurenche, O., J. Cauvin (Eds.). 1989. Néolithisations. 3—36.

CAUVIN, J., P. SANLAVILLE (Hrsg)
1981. La préhistoire du Levant. Lyon.
CAUVIN, J. (Eds.) 1989. The Beginnigs of Agricultur. — BAR 516, Oxford.
ČERNYCH, E. N. 1984. Grosse Wanderungen und ihre Rythmen. — In: Symposia Thracica, 1—15.
1988. Kupferzeit in Osteuropa. Grundmodelle der Kulturentwicklung. — Rassegna di Archeologia 7, 25—38.
CHAPMANN, J. 1981. The Vinča Cultur of South-East Europe. — BAR 117. Oxford.
1985. Demographic Trends in Sout-East Europe. — In: The Mesolithic in Europe, Edinburg, 500—511.
CHILDE, V. G. 1925. The Dawn of European Civilization. London.
1929. The Danube in the Prehistory. Oxford.
1936. Man Makes Himself. London.
CHORMOUZIADES, G. 1971. He diakosmemene kerameike tes archaioteras neolithikes eis ten Thessalian. — Archeol. Ephemer., 165—187.
CHRISTESCU, V. 1925. Les stations préhistoriques du Lac de Boian. — Dacia 2, 249—303.
CLARK, D. L. 1968. Analitical Archaeology. London.
ČOCHADŽIEV, M. 1983. Die Ausgrabung der neolithischen Siedlung in Pernik. — NNU, 52, 29—68.
1984. Das Frühnneolithikum in Westbulgarien. — In: Symposium „Wanderungen und Diffusionen in prähistorischer und historischer Zeit". Xanti (под печат).
ČOCHADŽIEV, S. 1985. Frühäneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Stalino, Bez. Kjustendil. — StP 7, 64—80.
1992. Über die Frage der chronologischen Stellung der bemalten Keramik im Stil „Akropotamos—Galepsos". — StP 11—12, 177—183.
COGHAN, H. H. 1975. Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World. Oxford.
COLE, S. 1965. The Neolithic Revolution. London.
COLES, J. M. 1968. Experimental Archaeology. — Proceeding of the Society of Antiquaries of Scotland. Edinburg, 1—20.
COMŞA, E. 1954. Consideraţii asupra evoluţiei culturi Boian. — SCIV 6, 1—2, 13—43.
1955. Stadiul cercetărilor despre viaţa oamenilor din faza Bolinteneanu a culturii Boian. — SCIV, 6, 1—2, 13—43.
1956. Rezultatele sondajelor de la Dudeşti şi unele probleme ale neolithicului de la sud de Carpaţi. — SCIV, 7, 1—2, 41—49.
1957a. Stadiul cercetărilor cu privite la faza Guileşti a culturii Boian. — SCIV, 8, 27—47.
1957b. Qulques données relatives à la périodisation et a l'évolution de la civilisation de Boian. — Dacia NS 1, 61—71.
1958. Despre culturile neolitice din Bulgaria. — SCIV 9, 2, 447—477.
1959a. Săpături de salvare la Bogata şi Boian. — Materiale 5, 115—23.
1959b. Betrachtungen über die Linearbandkeramik aus dem Gebiet der VRR und der angrenzenden Länder. — Dacia NS, 3, 35—57.
1959c. La civilisation Criş sur le territoire de la R. P. Roumanie. — AAC 1, 2, 173—190.

1960\. Nouvelles données relatives à l'évolution des civilisations néolithiques sur le territ e de la Roumanie. — Nouvelles études d'histoire. Bucureşt, 8—17.
1965\. Cultura Boian în Transilvania. — SCIV 16, 4, 629—645.
1966\. Materiale de tip-Starčevo descoperite la Liubcova (Moldova Nouă). — SCIV 17, 2, 355—361.
1969\. L'usage de l'obsidiane à l'époque néolithique dans le téritoire de la Roumanie. Acta archaeologica Carpatica, 11, 1, 5—16.
1971a. Neoliticul Judeţului Tulcea, Peuce. — Studii şi comunicări de istorie, etnografie si muzeologie, 2, 11—18.
1971b. Données sur la civilisation Dudeşti. — PZ 46, 2, 195—249.
1971c. Neoliticul tîmpuriu dîn esteel Romaniei si sudvestul U.R.S.S. — SCIV 22, 3, 371-386.
1972\. Figurinelle antropomorfe deskoperite la Dudeşti. — MI Muzeo 9, 57—63.
1973\. Parures néolithiques en coquillage marin découvertes en téritoire roumain. — Dac NS 17, 61—76.
1974a. Istoria comunităţilor Boian. Bucureşti.
1974b. Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens. — ZfA 58, 1—44.
1974c. Die Bestattungssitten im rumänischen Neolithikums. — ZfA 58, 113—156.
1975\. Typologie et signification des figurinnes anthropomorphes néolithiques du téritoire Roumain. — In: Valcamonica symposium 72, Capo di Ponte, 142—152.
1977\. Remarques sur l'étape finale de la phase Bolentineanu—culture Boian (à Raduvanu). — Dacia NS 21, 319—328.
1978\. L'utilisation du cuir par les communautés de la culture Gumelniţa du territoire Roumain. — StP 1—2, 109—120.
1984\. Quelques données relatives au costume néolithique en terriitoire Roumain. — Preistoria Alpina 20, 233—244.
1987a. Neoliticul pe teritoriul Romaniei — consideraţi. Bucureşti.
1987b. Betrachtungen über die Entwicklung der neolithischen Kulturen auf Rumänischem Gebiet. — SIA 25, 1, 65—106.
1988\. Les cultures enéolithiques en Roumania. — Rassegna di Archeologia 7, 39—50.
1989\. L'Néolithique en Roumanie. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum, Salzburg, 85—125.

COMŞA, E., O. RAUT.
1969\. Figurinne antropomorfe aparţinîd culturii Vinča descoperite la Zorlenţu Mare. — SCIV 20, 1, 3—15.

COMŞA, E., D. GALBENU, A. ARIESCU.
1962\. Săpături arheologice la Techirgiol. — Materiale, 7, 162—171.

CONTACUZINO, G., S. MORINTZ.
1963\. Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica (Bucurest). — Dacia, NS 7, 27—89.

CSALOG, J.
1976\. Die Idolen von Cernavoda und die sprechende Maske. — AÉ 103, 1, 216—222.

DENNEL, R. W.
1974\. The Economic Development of Bulgaria from the Neolithic to the Early Bronze Age. — Thracia 3, 33—37.
1978\. Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millenea BC. — BAR, 45. Oxford.
1983\. European Economic Prehistory. London.

DEVEY, E. S.
1960\. The Human Population. — Scientific American, 209, 3.

DETEV, P.
1983\. Un vase zoomorphe en argile relatif au culte du soleil. — In: Actes of the Valcamonica symposium '79, Milano, 281—286.

DIKAIOS, P.
1953\. Khirokitia. London.

DIMITRIJEVIĆ, S.
1956\. Neolithikum in Sirmien, Slawonien und Nordvestkroatien. — Archeologica Jugoslavica 10, 39—76.
1974\. Problem stuponejvanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalezešta za rešavanju problema. — Počeci ranih zemljoradnickih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavliju, Beograd, 59—121.

DORST, D.
1967\. Töpferei in Africa. Techologie. Berlin.

DRĂGAN, J. C., S. AIRINEI.
1987\. Geoclimate and History. Roma.

DUMITRESCU, V.
1956\. Semnificaţia ... unui tip de figurine feminine descoperite la Rast (r. Băileşti, Reg. Craiova). — SCIV, 7, 1—2, 95—109.
1957\. Din nou despre figurinele bicefale. — SCIV, 8, 2, 307—309.
1968\. L'art néolithique en Roumanie. Bucureşti.
1974\. Arta preistorică in Romania. Bucureşti.
1980\. The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Roumania). — BAR, 72, Oxford.
1984\. Une mise au point à propos de la station néolithique de Rast. — Dacia NS 28, 1—2, 149—151.

EBBESEN, K.
1975\. Die jüngere Trichterbecherkultur auf den danischen Inseln. Kopenhagen.

ECKSTEIN, D., K. MATHIEU, J. BAUCH.
1972\. Jahrringanalyse und Baugeschichtsforschung. Aufbau einer Jahrringchronologie für die Vier- und Marschlände bei Hamburg. — Abh. Verh. naturwiss. Ver. Hamburg (NF) 16, 73—100.

EFE, T.	1990.	Inland Anatolian Site with Pre-Vinca Elements. — Germania, 68, c. 67—113.
EHRET, Ch.	1988.	Language Change and the Material Correlates of Language Andethnicshif. — Antiquity 62, 564—574.
ESIN, U., E. BIÇAKÇI u.a.		
	1990.	Salvage ezavation at the pre-pottery site of Açikli Hoyuk in Central Anatolia. — Anatolika XVII, 123—174.
ESKIOGLU, M.	1980.	Konya Ovasinda Bulunmus olan bir kadm Keykelcigi Hakkinda Gozlemler (An Unstratifed Anthropomorphic Figure from the Konya Plain). — Anadolu 19, 1975—1976, 185—186.
FAIRBRIDGE, R. W.	1976.	Effects of Holocene Climatic changes on Some Tropical Geomorphic Processes. — Quaternary Research, Vol. 6, 529—556.
FASANI, L., et al.		
	1978.	Die illustrierte Weltgeschichte der Archäologie. München.
FELSCH, R. C. S.	1973.	Prähistorische Keramik von Klisi tepe, Ostmakedonien. — AAA 6, 137 ff.
FEREMBACH, D.	1966.	Formation et évolution de la drachycephalic au Proche — Oriente. — Homo, 17, 160—172.
	1969.	Aperçu sur le Peuplement à l'Anatolie et du Moyen Orient au Néolithique. — Belleten, 30, 137—141.
	1970.	Etude anthropologique des ossements humaines Proto-Néolithiques de Zawi-Chemi Shanidar (Iraq). — Sumer, XXVI, 21—64.
	1973.	L'évolution humaine au Proche-Orient. — Paléoorient 1 (2), 213—221.
FLANNERY, K. V.	1973.	The Origins of Agriculture. — Annual Rewiev of Anthropology 2.
FLOREK, S.	1978.	Obiekt kultu czy dzieło artysty? — ZOW XZIV, 4, 245—248.
FOL, A., R. KATINČAROV, J. LICHARDUS, F. BERTEMES, I. KRASTEV.		
	1989.	Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983—1988), Neolithikum — Kupferzeit — Bronzezeit. — BRGK, 70, 5—127.
FORTIER, A. C.	1982.	Chronological and Regional Variation within the Early Neolithic Karanovo I — Kremikovtsi Complex of Bulgaria. Univ. Microfilms international (Disertation Univ. of Wisconsin Madison 1981), Michigan.
FRANZ, L.	1932— 1933.	Mittelgriechische Steinzeitidole. — IPEK, 39—49.
FRENCH, D. H.	1962.	Excavation at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961. — AnatSt, 12, 27—40.
	1963a.	Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace. — PZ 42, 30—47.
	1963b.	Excavation at Can Hasan II. — AnatSt. 13, 29—44.
	1965.	Early Pottery Sites from Western Anatolia. — Bull. of the Institut of Arhaeologie, London, 5, 15—24.
	1966.	Recent Archaeological Research in Turkey: Toptepe. — AnatSt XVI, 49, fig. 5—6.
	1967.	Prehistoric Sites in Nortwestern Anatolia I. — AnatSt XVII, 49—100.
	1969.	Prehistoric Sites in Nortwestern Anatolia. — AnatSt XIX, 41—98.
	1972.	Excavations at Can Hasan III, 1969—1970. — In: E. S. Higgs (Hrsg), 181—194.
GALLIS, K. J.	1985.	A Late Neolithic Fondation Offering from Thessaly. — Ant 19, 20—24, Pl. XIV—XVI.
GALOVIĆ, R.	1958.	The Monumental Plastic of Kosovo and Metohija. — GMKM 3, 175—185.
	1968.	Die Starčevokultur in Jugoslawien. — In: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. — Fundamenta, Reihe A, Band 3, 1—22, Taf. 1—19, Karte 1—2.
GARAŠANIN, D.	1959.	Iz kulta i magie praistoriskog čoveka. — VKMD 1—2, 5—15.
	1968.	Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu. — In: Neolit centralnog Balkana, Beograd, 241—264.
GARAŠANIN, M.	1951.	Hronologia vinčanske grupe. Lubljana.
	1953.	Problemi podunavskog i ukrainskog neolitu u svetu novih arheoloskih rezultata. — GZM, NS 8, 65 ff.
	1958.	Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. — BRGK 39, 1—130.
	1973.	Praistorija na tlu Srbije. Beograd, Bd. I u II.
	1979.	Centralnobalkanska zona. — In: Praistorija jugoslovenskih zemalja. Sarajevo, 79—212.
	1981.	Chronologische und kulturhistorische Probleme Südthrakischer und Südmakedonischer Wohnhügel. — PZ, 3—19.
	1990.	Vinča und seine Stellung im Neolithikum Südeuropas. In: Vinča and its World, Beograd.
GATSOV, J.	1990.	Le site néolitihique d'Oussoé, dépt. de Varna. Réportitation du matériel en silex par tranchées de fondation. Caractéristiques et comparaisons des artefacts. — StP 10, 91—102.
GARSTANG, J.	1935.	L'art néolihique à Jericho. — Siria 16, 353—357.
	1953.	Préhistoric Mersin. Oxford.
GAUL, J. H.	1940.	The Vădastra Culture of the Lower Danubian area. — Man 40, 68—73.
	1948.	The Neolithic Period in Bulgaria. — ASPR 16.
GAVELA, B.	1956.	Neolitsko naselje u Grivcu. — Starinar 7—8, 237—282.
GEORGIEV, G. I.	1958.	Über einige Produktionwerkzeuge aus dem Neolithikum und Äneolithikum in Bulgarien. — In: Studia in honorem acad. Dečev, 369—375.
	1961.	Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 45—100 (und Farbbeilage).

1965. Tell Azmak Mound in South-Eastern Bulgaria. — Antiquity 39, 6—16.
1967a. Die Erforschung der Kultur der Siedlungshügel in Bulgarien. — ZfA 1, 139—159.
1967b. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — AA 42, 90—144.
1970. Über die Stratigrafie und Chronologie des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit Bulgariens. — Actes du VIII Congrés International de UISPP 2. Beograd, 397—400.
1972a. Das Neolithikum und Chalkolithikum in der thrakischen Tiefebene (Südbulgarien). Probleme des heutigen Forschungsstandes. — Thracia 1, 5—27.
1972b. Neues über das Neolithikum Bulgariens. — Actes du II-e Congrés International des Études du Sud-Est Europèen 2, (Histoire), Athènes, 81—88.
1973. Die neolithische Kultè in Čavdar und ihre Stellung im Balkan-Neolithikum. — Actes du VIII Congrès International du UISPP 2, Beograd, 263—272.
1981. Die Neolithische Siedlung bei Čavdar, Bez. Sofia. — ИАИ, XXXVI, 63—109.

GEORGIEV, G. I., V. NIKOLOV, V. NIKOLOVA, S. ČOCHADŽIEV.
1986. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bez. Kjustendil. — StP, 8, 108—151.

GEYH, M. A. 1980. Einführung in die Methoden der physikalischen und chemischen Altersbestimmung. Darmstadt.
1983. Physikalische und chemische Datierungsmethoden in der Quatärnerforschung. — Clausthaler Tektonische Hefte, 19.

GHETIE, B., N. MATEESCU.
1973. L'utilisation des bovins à la traction dans le néolithique moyen. — Actes de VIII Congrès International de UISPP2, Beograd, 454—461.

GRIFFORD, J. A. 1983. Core sampling of a holocene marine sequence and underluing Neolithic cultural material of Franchthi Cave, Greece. — In: Quaternery Costlimes and Marine Archaeology, London, 269—282.

GIMBUTAS, M. 1971. Myth, Legends and Cult Images. Los Angelos.
1973. Achilleon. A Neolithic Greece. Athen.
1973. Achilleon. A Neolithic Mound in Thessaly. — Journal of Field Archaeology, 3—4,
1975. Figurinnes of Old Europe (6500—3500 B.C.). — In: Valcamonica symposium '72 — Actes du Symposium International sur les Religions de la Préhistoire, 117—142.
1976. Neolithic Macedonia I, As Reflected by Excavation at Anza. Southeast Yugoslavia. — Monumenta Archaeologica, Los Angelles.

GIRIĆ, M. 1974. Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu. — In: Poreci ranih zemljoradnickih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju, Simpozijum Praistorijske sekcije — Subotica 1972. Materijali 10, 169—188.

GOLDMANN, G. 1984. Battonya — Gödrösök. Eine neolitische Siedlung in Südost-Ungarn. Békescaba.

GRAMMENOS, D. 1991. Neolithikes erevnes stin kevtriki kai anatoliki Makedonia. Atina.

GRBIĆ, M. 1960. Porodin. Kasnoneolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. (Eine spätneolithische Ansiedlung auf der Tumba bei Bitola). Bitolja.

GRIBIN, J. 1978. Climathic Change. Cambridge.

GROSSER, D. 1978. Dendrochronologische Altersbestimmungen. — In: B. Hrouba. Methoden der Archaologie. Eine Einführung in ihren naturwissenschaftlichen Techniken. München, 1978, 125—138.

HADIJSAVVAS, S. 1990. The neolithic and chalcolithic periods of Cyprus. — StP 10, 219—226.

HARTUCHE, N. 1966. Un vas marmura descoperit îutru in mormint de tip Hamangia. — Revista muzeelor 5—6, 445—446.

HAUPTMAN, H. 1964. Die Keramik der Dimini- und Larissa Zeit aus den Magulen Arapi, Argissa und Otzaki. Dissertationarbeit. Heidelberg.
1969. Funde der frühen Diminizeit aus der Arapi-magula. — In: Thessalien. Bonn.
1981. Otzaki — Magula, Deutsche Ausgrabungen auf der Bd. III. Bonn.
1986. Probleme des Chalkolithikums in Griechenland. — A Béri Balogh Ádam Múzeum Évkönyve 13, Szeksárd, 19—30.
1988. Nevali Çori: Architektur. — Anatolica 15, 99—110.

HAUPTMAN, H., V. MILOJČIĆ.
1968. Die Funde der frühen Diminizeit aus der Arapi-Magula. — In: Thesalien Bonn.

HAŞOTTI, P.
1980. Aşezarea aparţinînd culturii Hamangia de la Medgidia — Satu Nou. — Pontica 13, 199—214.
1981. Consideraţi provind ceramica Hamangia in lumina descoperilor de la Medgidia — Satu Nou. — Pontica 14, 23—37.
1982. Aspecte privind inceptul epocii neolitice in Dobrugea. — Pontica 15, 33—46.
1985. Observatii asupra plastici culturi Hamangia. — Pontica 18, 25—34.
1986. Observatii asupra plasticii culturii Hamangia. — Pontica, 19, 9—17.
1992. Considerations concernant les synchronismes de la cultura Hamangia. — StP 11—12, 114—130.

HELBAEK, H. 1966. Commentary of the phylogenesis of Triticum and Hordeum. — Economic Botany 20, 350—360.

HELLSTROM, P., E. HOLMBERG.
1978. Excavations at Pradeisos (Klisi Tepe) on the Nestos 1976. — Opuscula Athen 12, 141 ff.

HERRMAN, J. 1979. Spuren des Prometheus. Der Aufstieg der Menschheit zwischen Naturgeschichte und

Weltgeschichte. Berlin.
1982. Zur Herausbildung der Menschheit. Naturgeschichtlichet Erbe und gesellschaftliche Gesetze. — Wissenschaft und Fortschritt 32, 1—7.
1983. Die Evolution der Menschheit. Unser Wissen einhundert Jahre nach Charles Darwin (1882) und Karl Marx (1833). — Das Altertum 29, 4, 197—207.

HERTLY, W. A. 1939. Prehistoric Macedonia. Cambridge.

HERZOG, I., I. SCOLLAR.
1987. Ein „Werkzeugkasten" für Seriation und Clusteranalyse. — Arch Korresp. 17, 273—279.
1988. A mathematical Basis for Simulation of Seriatable Data. — In: S. P. Q. Rahtz. Computer and Quantitative Methods in Archaeology, BAR, International Series 446, 1988, 53—62.

HIGGS, E. S. (Hrsg.)
1972. Papers in Economic Prehistory. London.

HILLER, S. 1989. Das Neolithikum in Karanovo und seine chronologische Stellung zu den gleichzeitigen Kulturen in Nordgriechenland und Serbien. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 165—179.
1990. Tell Karanovo. — In: Die ersten Bauern. Band 2, Zürich (Schweizerisches Landesmuseum), 77—89.

HILLER, S., G. GEORGIEV.
1985. Tell Karanovo 1985. Salzburg.
1986. Tell Karanovo 1986. Salzburg.
1987. Tell Karanovo 1987. Salzburg.

HILLER, S., V. NIKOLOV.
1988. Tell Karanovo 1988. Salzburg.
1989. Tell Karanovo 1989. Salzburg.
1990. Tell Karanovo 1990. Salzburg.
1991. Tell Karanovo 1991. Salzburg.

HILLER, S., V. NIKOLOV, S. BÖKÖNYI, P. HÖGLINGER, J. GÖRSDORF, B. WENINGER.
1992. Tell Karanovo 1992. Salzburg.

HÖCKMAN, O. 1965. Menschliche Darstellungen in der Bandkeramischen Kultur. — JbRGZM 12, 1—26, Abb. 1—8.
1966. Idolplastik der Theiss- umd Bückkultur. — JbRGZM 13, 1—26.
1968. Die menschengestaltige Figurplastik der Südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. Hildesheim.
1969. Ringkopffiguren der Jungsteinzeit in Südosteuropa. — JbRGZM 16, 1—16, Taf. 1—2.
1985. Ein ungewöhnlicher neolithischer Statuettenkopf aus Rockenberg, Wetteraukreis. — JbRGZM, 32, 92—107, Taf. 3—4.

HOFFMAN, E., 1982. Zum Wesen der agrarischen Revolution der Produktivkräfte. — In: Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit. Berlin, 67—76.

HOOD, S. 1981. Prehistoric Emporio and Agio Gala (Chios). I. Athen.

HOPF. M. 1961. Plant Remains and Early Farming at Jericho. — In: The Domestications and Exploitation of Plants and Animals. London.
1973. Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien. — In: JbRGZM 20, 1—48.
1988. Früneolithische Kulturpflanzen aus Poljanica — Plateau bei Targovište (Bulgarien). — StP 9, 34—37.

IHM, P. 1978. Statistik in der Archäologie. — Archaeo-Physika 9, Bonn.

IVANOV, T. G. 1982. Tell Radingrad. — MAVA 13, München, 166—174.

ICKE-SCHWALBE, L. 1982. Das Töpferhandwerk in Chota Ngapur (Indien). — Altertum 1, 40—48.

JACOBSEN, T. W. 1969a. Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II: The Franchthi Cave, 1967—1968. — Hesperia 38, 343—381.
1969b. The Franchthi Cave: A Stone Age Site in Southern Greece. — Archaeology 22, 1, 4—9.
1973. Excavations in the Franchthi Cave, 1969—1971, Part I—II. — Hesperia 42, 1, 45—88, 253—283.
1976. 17 000 Years of Greek Prehistory: Excavations at a Site in the Peloponnesus show Evidence of Human Habitation from the Ice Age through Neolithic Times. They Reveal the Basic Economic Foundation of the Classical Greek Civilisation. — ScA 234, 6, 76—87.

JANKOWSKÁ, D. 1980. Kultura pucharov leikowatych na Pomorzie srodkowym. Poznan.

JOVANOVIĆ, B. 1971. Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavie. Beograd.
1972. The Authochtonous and the Migrational Components of the Early Neolithic in the Iron Gate. — Balcanica 3, 45—68.
1975. Primary Mining in the Gentral Balkans. Beograd.
1987. Die Architektur und Keramik der Siedlung Padina B am Eisernen Tor, Jugoslavien. — Germania, 65, 1, 1—16.
1990. Die Vinča-Kultur und der Beginn der Metallnutzung auf dem Balkan. — In: Vinča and its World, Beograd, 55—59.

KALICZ. N. 1970a. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn. — SZv. 17, 117—206.
1970b. Dieux d'argile. Budapest.
1970 c. Götter aus Ton. Budapest.

1982. Über die chronologische Stellung der Balaton-gruppe in Ungarn. — In: Symposium über der Entstehung und Chronologie der Badenkultur. Bratislava, 131—166.
1983. Die Koroš-Starčevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik. — NNU, 52, 91—130.
1988. The new Results of the Investigations on the Hungarian Copper Age. — Rassegna di Arceologia 7, 75—104.

KANČEVA, T. 1989. Kultplastik und Schmuck aus der spätneolithischen Siedlung bei Nova Zagora. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 43—63.

KARAMANSKI, S. 1968. Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Doja Branjevina kod Deronja. Odžaci.
1975a. Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja. Odžaci.
1975b. Rani neolit — Donja Branjevina. Katalog izložbe, Odžaci.
1977. Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka. Odžaci.
1979. Donja Branjevina. Odžaci.
1988. Nekoliko novijih zoomorfne idoloplastike na lokalitetu Donja Branjevina. — Glasnik Srbskog Archeološkog društva, Belehrad.

KASSLER, P. 1973. The Structure and Geomorphic Evolution of the Persian Gulf. — In: The Persian Gulf. Berlin—Heidelberg—New York. 11—32.

KATALOG. 1982. The First Civilization in Europe and the Oldes Gold in the World — Varna, Bulgaria. Japan, Iseten.
1988. Macht, Herrschaft und Gold. Ausstellungskatalog. Saarbrücken.

KATUNAR, R. 1988. Zmajevac — Smederevska Palanka. — In: D. Srejovic (Editor). The neolithic of Serbia, Belgrade, 1988, 110—111.

KAUFMANN, D. 1976. Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. — JfMV, 60, 61—96.

KENYON, K. 1956. Jericho and its Sitting in Near Eastern History. — Antiquity, 30, 12—122.
1960. Excavation at Jericho 1957—1958. — Palestine Exploration Quaterly, 90—100.
1970. The Origins of Neolithic. — The Advancement of Science, 26 (1969—1970), 1—17.

KIRKBRIDE, D. 1966. Beida, an Early Neolithic Vilagge in Jordan. — Archaeology 19, 199—207.
1972. Umm Dabaghiyan 1971: A Preliminary Report on Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira. — Iraq, 34, 3—15.

KOREK, J. 1973. Prähistorische Idolkunst. Ausstellungskataloga der Prähistorischen Staatssammlung I. München.

KORFMANN, M. 1972. Schleuder und Bogen in Südwestasien. — Antiquitas, Reihe 3, Bd. 13, Bonn.
1983. Dimircihuyuk, Bd. I. Mainz a/R.
1989. Zur Neolithisierung Nord- und Mittelafrikas. — In: Beiträge zur allgemeinen und vergleichender Archäologie 1, 183—200.

KORKUTI, M. 1982a. Vashtemianje vendbanim i neolitit te Hershem. — Iliria 12, 1982/2, 91—146.
1982b. Geschichte und Kultur Albaniens im Altertum. — Antike Welt, 14.
1988. Ilyrien in der Vorgeschichte. — In: Albanien, Schätze aus dem Land der Skipitaren. Ausstellungskatalog. Mainz, 10—15.
1992. Die frühe Stufe des Mittleren Neolithikums in Albanien. — Anatolika (под печат).

KORKUTI, M., Z. ANDREA.
1972. Venbanimi neolitik i Cakranit. — Studime Historike 2, 145—170.

KOROŠEC, J. 1959. Prahistorijska glinena plastika u Jugoslaviji I. — ARR I, 61—117.
1962. Prahistorijska glinena plastika u Jugoslaviji II. — ARR II, 103—174.
1966. Zanimivi kultni predmeti v neolitu jadranskego kulturnego kruga. — ZgČ XIX—XX (1965—1966).
1967. Prahistorijska glinena plastika u Jugoslaviji. Plastične vaze. III — ARR IV—V, 235—261.

KOROŠEC, P., M. GARASANIN.
1971. Anzabegovo. Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. — VIII Congrés de l'UISPP, Beograd.

KOVAČEVA, M. 1980. Summarised Results of the Archaeomagnetic Investigation of the Geomagnetic Field Variation for the last 8 000 Yr. in South-Eastern Europe. — Geophysical Journal of Royal Astronomical Society, 61, 56—64.
1982. Archaeometric Investigations of Geomagnetic Secular Variations. — Philosophical Transaction of Royal Society 306, London, 79—86.

KOZŁOWSKI, M. 1980. A Survey of Early Holocene Cultures of the Western Parts of the Russian Plain. — In: The Mesolithic in Europe, Edinburgh, 424—450.

KRAFT, J. C., S. E. ACHENBRENNER, G. RAPP.
1977. Paleogeographic reconstructions of Coastal Aegean Archaeological Sites. — Science, 195, 941—947.

KRAFT, J. C., I. KAYAN, D. EROL.
1977 Paleogeographic reconstructions of Coastal Aegean Archaeological Sites. — Science 195, 941—947.
1980. Geomorphic reconstructions in the Environs of Ancient Troy. — Science, 209, 776—782.
1992. Un site du Néolithique ancien près du village Kovačevo (communication préliminaire). — StP 11—12, 62—67.

KUNIHOLM, P. J. 1990a. Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climatic Change. — Phil. Frans. R. Soc. London, A 330, 645—655.
1990b. Dendrochronology and the Architektural Hiatory of the Church of the Holy Apostels

in Thessaloniki. — Architectura, 1—26.

KUNIHOLM, P. J., M. W. NEWTON.
1989. A 677 Year Tree-Ring Chronology for the Middle Bronze Age. — In: Anatolica and the Ancient Near East, Ankara, 279—294.

KUTZIAN, J. 1944. A Körös Kultura. Budapest.

LAMB. H. H. 1977. Climate. Present, Past and Future, vol. 1.
1978. Climate. Present, Past and Future. vol. 2.

LAUSCH, E. 1982. Das unheimliche Spiel mit dem Feuer. — Geo, Heft 2, 24—38.

LAZAROVICI, G. 1979. Neoliticul Banatului. Clus-Napoca.
1981. Die Periodisierung der Vinca-Kultur in Rumänien. (Gewidmet dem Andenken an Vladimir Milojcic.) — PZ 56, 169—197.

LEHMANN, v. E. 1990. Zoologische Analyse der subfossilen Rehpopulation Nord-Ost Bulgariens. — StP 10, 227—233.

LEONHART, F. 1928. Zu den Frauenidolen des vorderasiatischen Kulturkreises. — MAGW 56, 393—406.

LEONART. J. N. 1977. Die ersten Ackerbauern. Hamburg. (The First Farmers).

LERA, P. 1983. Dy vendbanime prehistorike ne Podgori. — Iliria 13, 51—77.

LERA, P. 1987. Vendbanimi i neolitit ie vone ne Barc (Faza Barc II). — Iliria, 1, 25—69.

LEROI—GOURHAN, A. 1964. Les religions de la Préhistoire. (Paléolitique). Paris.

LETICA, Z. 1988. Antropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin. — In: A. Mc Pherron, D. Srejovic. Divostin and the Neolithic of Central Serbia. Pittsburoh (University of Pittsburgh), 173—201.

LIBBY, W. F. 1960. Radiokohlenstoff-Datierung. Nobelpreisvortrag am 12. 12. 1960. — Angewandte Chemie 13, 225—252.

LINOK, T. W., H. S. SUESS, B. BECKER.
1985. La Jolla Measuremens of Radiocarbon South German Oak Tree-Ring Chronologies. — Radiocarbon 27, 1, 20—32.

LLOYD, S. 1978. The Archaeology of Mesopotamia. London.

LÜNING, J. 1972. Zum Kulturbegriff im Neolithikum. — PZ 47, 145—173.
1981. Eine Siedlung der mittelneolithischen Gruppe Bischheim in Schernau Lbkr. Kitzingen. — In: Materialhefte zur Beijerischen Vorgeschichte, Reihe A, Bd. 44.
1989. Siedlung und Kulturlandschaft der Steinzeit. — In: Spektrum der Wissenschaft, Heidelberg, 7—11.

LÜNING, J., J. MAURERS-SLAKE.
1980. Experimentaler Getreideanbau in Hambacher Forst. — Bonner Jahrbücher, 180, 305—344.

LÜNING, J., P. STEHLI. 1989. Die Bandkeramik in Mitteleuropa: von der Natur — zur Kulturlandschaft. — Spektrum der Wissenschaft. April, 78—88.

Mc PHERRON, A., D. SREJOVIĆ.
1988. Divostin and the Neolithic of Central Serbia. Pittsburgh (Department of Antropology, University of Pittsburgh).

MACHNIK, J. 1988. Hauptentwicklungsetappen in Äneolithikum Polens. — Rassegna di archaeologia 7, 143—156.

MAISCH, I., I. NEFFE.
1987. Botschaften aus der Eiszeit. — Geo 11, Heft 2, 63—74.

MAKKAY, J. 1969. The Late Neolithic Tordos Group of Sings. Tanulmanyok Abhandlungen Alba-Regia. — Annales 10, 9—49.
1984. Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest.

MAUZANILLA, L. 1987. The Beginning of Urban Society aud the Formation of the State: Temple and Palace as Basic Indicators. — BAR 349, 272—286.

MARINESCU-BILCU, S.
1964. Reflets des rapports entre les civilisations de Hamandgia et de Precucuteni dans la plastique precucutenienne de Tîrpeşti. — Dacia 8, 307—312.
1972. A propos des influences de la culture Precucuteni sur la culture de Hamangia à la lumière de quelques découvertes inédites de Dobrugea. — Dacia 16, 53—73.
1974. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. Bucureşti.
1985. A propos de la statuette du type "le Penseur" de l'Attique et le problème de ses éventuelles relations avec celle de Cernavoda. — Dacia 29/1—2, 119—123.

MARKOTIĆ, V. 1984. The Vinca Cultur. Calgary.

MATASA, C. 1946. Frumuşica. Sibiu.

MATTEACU, C. 1959. Şapaturi arheologice la Vădastra. — Materiale 6, 197—214.
1961a. Şaparaturi arheologice la Vădastra. — Materiale 8, 57—62.
1961b. La plus ancienne phase de la civilisation de Vădastra, Vădastra I, a la lumiere des nouvelles fouilles de Vădastra. — In: V Congrès International de UISPP, Hamburg. Berichte, Berlin, 529—534.
1965. Contribution à l'étude de la civilisation de Vădastra: Phase Vădastra II. — In: VI Congrès International de UISPP, Atti 2, Roma, 258—263.
1970. Şaparaturi arheologice la Vădastra. — Materiale 9, 67—75.

MAURER, H. 1982. Neolithische Kultobjekte aus dem Niederösterreichischen Manhartsbergbereich, Mannus-Bibl. — NF, 19, Hückeswagen.

MELLAART, J. 1960. Anatolia and the Balkan. — Antiquity 34, 270—278.
1961. Early Cultures of the South Anatolian Plateau. — AnatSt 11, 159—185.
1965. Catal Hüyük West. — AnatSt 15, 135—156.

1967. Catal Hüyük — Stadt aus der Steinzeit. Bergisch Glandbach.
1970a. Catal Hüyük. Neolithic Fown in Anatolia, Loud. Excavation at Hacilar. Edinburg.
1970b. Excavations at Hacilar. Edinburgh.
MELLINK, M., J. 1981. The Neolithic of the Near East. London.
MERPERT, N. I., R. M. MUNCHAEV. 1990. Archaelogy in Anatolia. — AJA 94, 1, 125—152.
1969. Iarimtepe. — Sumer 25, 125 ff.
MICHAEL, H. N., E. K. RALPH.
1970. Correction Factors applied to Egyptian Radiocarbon Dates from the Era before Christ. — In: Proceeding of the Twelfth Nobels Symposium. Uppsala, Sweden. Almquist and Wiksell. Stockholm, 109—120.
MICHAEL, H. N., E. K. RALPH, M. C. HAU.
1973. Radiocarbon Dates and Reality. Applied Science Center for Archaeology. — Masca, Neasletter 9, 1, 1—9.
MIKIC, Z.
1990. Lepenski Vir und das Neolithisationsproblem in der Anthropologie. — In: Vinca and its World, Beograd, 65—66.
MIKOV, V.
1939. Karanovo (Bulgaria). — Antiquity 13, 345—349.
1959. The Prehistoric Mound of Karanovo. — Archaeology 12, 88—97.
MILOJČIĆ, V.
1949a. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin.
1949b. Southeastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia. — ABSA 44, 258—306.
1950. Körös—Starčevo—Vinča. — In: Reinecke Festschrift. Mainz, 108 ff.
1955. Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Maguleu von Otzaki, Arapi und Gremnos bei Larissa. — AA 3—4.
1956. Bericht über die Ausgrabungen auf der Gremnos-Magula bei Larissa. — AA, 142—184.
1959. Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958). — JbRGZM 6, 1—56.
1960. Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel. — Germania 38, 320—335.
1963. Rezension: D. Berciu, Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. — Germania 43, 261—268.
1970. Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und die Ergebnisse der Radiokarbon (C14) Methode. — JbRGZM 14, 9—37.
1973. Zur Frage eines präkeramischen Neolithikums in Mitteleuropa. — In: Actes du VIIIe Congrès International des sciences prehistoriques et protohistoriques, Bd. II, Beograd, 248—251.
MILOJCIĆ, V., I. BOESSNECK, M. HOPF.
1965. Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thesalien. Das präkeramische Neolithikum. — BAM 1, Bonn.
MILOJCIĆ, V., J. v. ZUMBUSCH.
1971. Otzaki-Magula I. Das frühe Neolithikum. — BAM 10, Bonn.
MOTTIER, V.
1981. Otzaki-Magula II. Das Mittlere Neolithikum. — BAM, 22. Bonn.
MORALES, V. B.
1983. Jarmo Figurines and other Clay Objects. — In: L. S. Braidwood, R. J. Brainwood, B. Howe, C. A. Reed, P. J. Watson. Prehistoric Archaeology along the Zagros flanks. Chicago-Illinois (The Oriental Institute of the University of Chicago), 369—423.
MORINTZ, S., D. BERCIU, P. DIACONU.
1955. Şantierul arheologic Cernavoda. — SCIV 6, 1—2, 151—160.
MÜLLER-KARPE, H.
1966. Handbuch der Vorgeschichte. Bd. 1. Altsteinzeit. München.
1968. Handbuch der Vorgeschichte. Bd. 2. München.
1974a. Handbuch der Vorgeschichte. Bd. 3. München.
1974b. Geschichte der Steinzeit. München.
MYLONAS, G. E., G. BAKALAKIS.
1939. Anaskaphai Neolithikon Synoikismon Akropotamou kai Polystylon. — Praktika, 103 ff.
NAHODIL, O.
1954. O původu náboženství. Praha.
NANDRIS, J.
1978. Some Factours of Neolithic Climax Societies. — StP 1—2, 198—211.
NAPP, K. J.
1975. Handbuch der Urgeschichte. Bern—München, 163—208.
NECRASOV, O., M. CRISTESCU, C. MAXIMILIAN, D. NICOLAESCU-PLOPSOR.
1959. Studiul antropologic al scheletor neolitice descoperite în cimitirul preistoric de la Cernavoda. — PAntr IV, 21—45.
NECRASOV, O., M. CRISTESCU. 1961. Étude anthropologique des squelettes de Dridu (Culture Gumelniţa). — Analele stintifice ale Univ. "Al. I. Kuza" din Iaşi, NS 7, Sect. II, 1, 54—65.
1962. Contributions à l'étude antropologique des scelettes de la culture de Boian (Nécropole de Cernica). — AnS, Iaşi 8, 2, 265—267.
1965. Unele problemele ale populării teritoriuli patrei noastre în neolitic. — In: Omagiu P. Constantinescu. Iaşi, 67—70.
NECRASOV, O., S. HAIMOVICI. 1956. Nouvelle contribution à l'étude de Equus (Asinus) hydruntinus. — Analele stintifice ale Univ. "Al. I. Kuza" din Iaşi, NS 6, 2.
NEGAHBAN, E. O.
1984. Clay human Figurines of Zaghe. — IrAnt 19, 355—376.
NEUSTUPNÝ, E.
1968. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europe. — SlA 14, 19—56.
1970. A New Epoch in Radiocarbon Dating. — Antiquity 44, 38—49.

1983. Demografie pravekých pohřebišt. Praha.
1984. Archeologicka prospekce s využitím pravdepodobnostních metod výzkumů v Čechách. — In: Nové Prospekčni metody v archeologii. Praha.

NEWELL, R. R. 1972. The Mesolithic Affinities and Typological Relations of the Dutch Bandkeramik flint Industrie. — In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Szekesfehevar, 9—38.

NICA, M. 1968. Contributii asupra origini si dezvolatării culturii Vădastra pe baza descoperilor de la Fărcaşele-Carakal. — Comunicării 1, 1—19.
1970. Asupra originii si dezvoltării culturii Vădastra de la Făkrcaşele (Jud. Olt). — Historica 1, 31—51.
1976a. La culture Dudesti eu Oltenie. — Dacia NS 20, 71—104.
1976b. Circea, cea mai veche asezare neolitica de la sud de Carpati. — SCIV 27, 435—463.
1977. Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Oltenie. — Dacia 21, 13—54.
1980. Reprezetarile antropomorfe in cultura Vădastra, descoperite in asezarile neolitice de la Hotarani si Farcasele, Judetul Olt. — SCom 2, 27—57.

NIKOLOV, B. 1976. Gradešnitza. Sofia.

NIKOLOV, V. 1984. Die ornamentale Verzierung der bemalten frühneolithischen Keramik aus der Ebene von Sofia. — StP, 17—32.
1987. Beiträge zu den Beziehungen zwischen Vorderasien und Südosteuropa aufgrund der frühneolithischen bemalten Keramik aus dem Zentralbalkan. — APA 19, 16—24.
1989a. Das frühneolithische Haus von Sofia — Stalina. Eine Untersuchungen zur vorgeschichtlicher Bautechnik. — Germania 67, 1, 1—50.
1989b. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. — In: Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum. Salzburg, 27—41.
1989c. Das Flusstal der Struma als Teil der Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa. B: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Estern connections. — Varia Archaeologica II, Budapest, 191—199.
1990. Das Flusstal der Struma an der frühneolithischen Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa. — In: Die ersten Bauern. Band 2, Zürich (Schweizerisches Landesmuseum), 63—69.
1992. Die Untersuchungen der frühneolithischen Siedlung Slatina (Sofia) in den Jahren 1985—1987. — StP 11—12, 68—73.

NINOV, L. 1986. Tierknochen aus der prähistorischen Siedlung Kremenik. — StP, 8, 152—156.
1990. Animal bones from boreholes of early neolithic settlement near village Kovacevo, Blagoevgrad district. — StP, 10, 197—200.

NOBIS, G. 1968. Sagetiere in der Umwelt frühmenschlicher Kulturen. — In: Festschrift H. Jankuhn. Neumünster, 414—440.
1979. Der älteste Hund lebte vor 14 000 Jahren. — Umschau 79, 610.
1984. Die Haustiere in Neolithikum Zentraleuropas. — Fundamenta B, 13, 73—105.
1986. "Wildesel" aus der Kupferzeitlichen Siedlung Durankulak, Kr. Tolbuchin, NO-Bulgarien. — Mitteilung Bonn. Beitr., 3, 195—208.
1986. Zur Fauna der frühneolitischen Siedlung Ovčarovo-gorata, Bez. Targoviste (NO Bulgaria). — Bonn. zool. Beitr. 37, 1, 1—22.

NOBIS, G., H. SCHWABEDISSEN.
1984. Archäozoologie und die Erforschung früher Haustierhaltung in der "Alten Welt". — In: H. Schwabedissen. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa, — Fundamenta, Reihe B, Band 3/IX, 1984, Köln—Wien. IX—XIII.

NÜTZEL, W. 1975a. Das Mesopotamien der Frühkulturen in Abhängigkeit von der nacheisenzeitlichen Klimaschwankungen und Meeresspiegeländerungen. — Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 107, 27—38.
1975b. The formation of the Arabian Gulf from 14 000 BC. — Sumer 31, 101—109.
1976a. The climatic chences of Mesopotamia and bordering areas 14,000 to 2,000 B. C. — Sumer, 32, 11—25.
1976b. Kann die Naturwissenschaft der mesopotamischen Archäologie neue Impulse geben. — Zeitschrift für Archäologie 66, 120—134.

OTTO, B. 1985. Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens. Mainz am Rhein.

ÖZDUĞAN, M. 1979. A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey. — National Geographic Society, Research Reports, 516—541.
1983a. Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey. — BAR 155, 303—305.
1983b. Pednik: A Neolithic Site of Fikirtepe Cultur in the Marmara Region. — In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens Bittel Festschrift. Mainz, 401—411.
1986. Prehistoric Sites in the Gelibolu Peninsula. — In: Jahrbuch für kleinasiatische Forschung. Istanbul. 51—70.
1989. Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. — Varia Arhaeologica Hungarica II, 201—215.

ÖZDOĞAN, M., Y. MIYAKE, N. O. DEDE.
1991. An Intekim Report on Excavations at Yarimburgas and Toptepe in Eastern Thrace. — Anatolica XVII. 59—121.

PAVÚK, J. 1964. Grab des Železovcé-Typus in Dvorny nad Žitavou. — SIA 12, 1, 5—68.
1969. Anteil des Železovce—Typus an der Genesis der Lengyiel-Kultur. — SIA 17, 343—360.
1976. Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum. — Godišnjak XI, 33—43.

1979. Náboženské prejavy v mladšej dobe kamennej. — Historické korene. 42—51.
1980a. Ältere Linearbandkeramik in der Slovakei. — SIA 28, 1, 7—88.
1980b. Probleme der Genes der Kultur der Linearbandkeramik im Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo—Körös Kultur. — In: Problemes de la neolithisation dans certain regions de l'Europe. Krakow, 163—174.
1981. Sučasný stav štúdia lengyelskej kultýry na Slovensku. — PA 72, 255—299.
1992. Zur Definition der Protostarčevo-Kultur. — Anatolica (im Druck).

PAVÚK, J., M. ČOCHADŽIEW.
1984. Neolitische Tellsiedlung bei Galabnik in Westbulgarien. — SIA 32, 11, 195—228.

PĂUNESCU, A. 1969. Arte epipaleolitica de la Cuina Turcului-Dubovac. — Revista muzeelor 4, 342—348.
1970. Epipaleoliticul de la Cuina Turcului-Dubovac. — SCIV 21, 1, 4—29.
1986. Les industries lithiques du néolithique ancien de la Roumanie et quelques considérations sur l'invenaire lithique des cultures du néolithique moyen de cette outré. — In: Chipped Ston Industries of the Early Farming Culturs in Europe. Warszawa, 75—94.

PHELPS, W. 1975. The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece. Diss. London University.
1987. Prehistoric figurines from Corinth. — Hesperia, 56, 233—253, Pl. 33—44.

PERNIČEVA, L. 1981. Prehistory of the Strumešnica valley. The Lower Strumesnica Valley in Prehistory. — In: Ancient and Early Medieval Times. Krakow, 11—34.
1990. Le site de Kovtchevo néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. — StP 10, 142—196.

PERROT, A. 1961. Excavations at Einan 1959. — IEJ 10, 1 ff.

PLEINEROVÁ, I., I. PAVLŮ.
1979. Březno. Osada z mladší doby kamenné v Severozápadních Čechách. Ústí nad Labem.

PODBORSKÝ, V. 1983. K metodice a možnostem studia plastiky lidu s moravskou malovanou keramikou. — SbFFBU-E 28. 7—93.
1985. Těšetice-Kyjovice 2, Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno.

PODBORSKÝ, V., E. KAZDOVÁ, P. KOŠTUŘÍK, Z. WEBER.
1977. Numerický kód moravské malované keramiky. Brno.

POGOSEVA, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolje Kultur. — AVA Beiträge, 7, 95—201.

Praistorija Jugoslovenskih zemalja. 1979. Praistorija Jugoslovenskih zemalja II — neolit. Sarajevo.

PRENDI, F. 1966. La civilisation préhistorique de Maliq. — Studia Albanica, 1, 255—280.
1976. Neoliti dhe eneoliti ne Shqiperi. — Iliria 6, 21—99.
1990. Le Néolithique ancien en Albanie. — Germania 68, 2, 399—426.

QUITTA, H. 1960. Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. — PZ 38, 1—38, 153—188.
1967. Radiocarbondaten und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolitikums. — Ausgrabungen und Funde, 123 ff.

RACZKY, P. 1979—1980. A Körös kultura ujabb figuralis abrazolasai Kozep—Tiszavidekrol es torteneti Osszefuggeseik. — In: A Solnok megyei Muzeumok Evkonyve, 5—33.

RADUNCHEVA, A. 1976. Prehistoric Art in Bulgaria. — BAR Supplementary Serries 13.

RAPP, G., J. GIFFORD. 1982. Troy. The Archaeological Geology. — Suppl. Monography 4. Princeton University Press.

RENFREW. C. 1970. The evidence of Sitagroi. — Proc. Prehist. Soc. 26, 295 ff.
1979. Problems in European Prehistory. Edinburgh.
1986. Excavation at Sitagroi. I. London.
1987. Archaeology and Language. The Puzlle of Indo-Europenean Origins. London.

RENFREW, C., I. E. DIXON, I. R. CANN.
1966. Obsidian and early cultural contact in the Near East. — Proc. Prehist. Soc. 22, 30—72.

RIDLEY, C., K. A. WALDE. 1979. Rescue Excavations at Servia 1971—1973; A Preliminary Report. — BSA 74, 185—230.

RODDEN, R. J. 1962. Excavations at the Early Neolithic Site at Nea-Nicomedia, Greek Macedonia. — Preh. Soc. 2, 276—288.
1990. Ein frühneolithisches Dorf in Griechenland. — In: Die ersten Bauern. Band 2, Zürich (Schweizerisches Landesmuseum), 55—62.

ROMAN, P. 1971. Strukturänderungen des Eneolithikums im Donau-Karpatenraum. — Dacia 15, 31—169.

M. 1971. Cultura Tisa. — Banatica 1, 77—

SAHERWALA, G. 1981. Troja. Heinrich Schliemanns Ausgrabungen und Funde. Berlin (Pädagogischer Dienst der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz).

SANEV, V., D. SIMOSKA, B. KITANOSKI, S. SARZOVSKI.
1976. Urgeschichte Makedoniens. Skopje.

SCHACHERMAEYER, F. 1955. Die ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart.
1962. Forschungsbericht zur ägeischen Frühzeit (1957—1960). — AA 2, 105. ff.

SCHWABEDISSEN, H. 1978. Konventionelle oder kaliebrierte C—14 Daten? — Mitteilungen der Ur- und Frühgeschichte 4, 110—117.
1984. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. — Fundamenta, Reihe B, Band 3/IX, Köln—Wien.

SCHMANDT-BESSERAT, D. 1977. The Beginnings of the Use of Clay in Turkey. — AnatSt XXVII, 133—150.

SCHMID, K. 1988. Nevali Çori: zum Typenspektrum der Silexindustrie und der übrigen Kleinfunde. — Anatolica XV, 61—204.

SCHWARZ-MAKENZEN, G., W. SCHNEIDER.
1983a. Fernbeziehung und frühneolithische Rohstoffversorgung am Beispiel des aktinolith-Hornblendschiefers. — Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland 1, 165—174.
1983b. Wo liegen die Hauptliefergebiete für das Rohmaterial donauländischer Steinbeile und Äxte in Mitteleuropa. — ArchKorresp 13, 305—314.
SCORPAN, C. 1969. Un obiect de cult dîn neoliticul dobrogean. — Revista muzeelor 6, 445—447.
SEFERIADES, C. 1983. Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédonien orientale. — BCH 57, 2, 635—677.
SEURE, G., A. DEGRAND. 1906. Exploration de quelques telles de la Thrace. — BCH 30, 359—432.
SINOS, S. 1971. Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis. Mainz am Rhein.
ŠIŠKA, S. 1979. Matriarchálny kult a jeho prejavy v mladšej dobe kamennej. — Historické korene, 52—55.
1989. Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Bratislava.
SOUDSKY, B. 1966. Bylany. Praha.
SREJOVIĆ, D. 1969. Die genetischen und chronologischen Beziehungen der Vinca und der Lengyel Gruppe. — SZv 17, 383—392.
1971. Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mittleren Donau. — In: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. — Fundamenta, Reihe A, Band 3, 1—39.
1974. Mezolitiske osnove neolitskih kultura u Jznom Podunavlju. — In: Poceci ranih zemljoradnickih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju, Simpozijum Praistorijske sekcije sadj — Subotica 1972. Materijali 10, 21—30.
1975. Lepenski Vir.
1981. Lepenski Vir. Austellungskatalog. Mainz.
1990. The Neolithic of Serbia: A Review of Research. — In: Die ersten Bauern. Band 2, Zürich (Schweizerisches Landesmuseum), 91—97.
SREJOVIĆ, D., BABOVIC, L. 1983. Umetnost Lepenskog vira. Beograd.
STANKOVIĆ, S. 1986. Zrtvenici i prosopomorfni poklopici iz Vinće. Beograd.
STANLEY PRINCE, N. P. 1979. Early Prehistoric Settlement in Cyptus. — BAR 65. Oxford.
STANLEY PRINCE, D. C., C. BLANPIED.
1980. The Late Quaternary Water Exchange Between the Eastern Mediterranean and the Black Sea. — Nature 285, 531—534.
STOREUE, D. 1987. Manches et emmanchements pre'historiques: quelques propositions pre'liminaires. — In: D. Storeur. La Main et l'outil: Manches et emmanchements préhistoriques. Travaux de la meison de l'orient, 15, Lion, 1987, 11—35.
STUIVER, M., G. W. PAERSON, T. BRAZIUNAS.
1986. Radiocarbon Age Calibration of Marine Samples Back to 9000 Cal Yr BP. — Radiocarbon 28, 980—1021.
STUIVER, M., P. J. REIMER. 1986. A Computer Program for Radiocarbon Age Calibration. — Radiocarbon 28, 1022—1030.
SUESS, H. E. 1967. Zur Chronologie des alten Ägypten. — Zeitschrift für Physik 202, 1—7.
1969. Die Eichung der Radiocarbon. — Uhr. Bild der Wissenschaft 6, 121—127.
1973. Natural Radiocarbon. — Endeavour 32, 34—38.
TALALAY, L. E. 1987. Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy. — AJA 91/2, 161—169.
TASIĆ, N. 1957. Praistorisko naselje kod Valaca (iskopavanje 1955 god). — GKM II, 3—64.
1959—1960. Zavrsna istrazivanja na praistorjskom naselju kod Valaca. — GKM IV—V, 11—82.
1973. Neolitska plastika (Katalog V, Serija zbirke i legati muzeja grada Beograda). Beograd.
TELLENBACH, M. 1983. Materialen zum präkeramischen Neolithikum in Süd-Ost-Europa (Typologisch-stratigraphische Untersuchungen zu lithischen Gerätschaften. — BRGK 64.
THEOCHARIS, D. R. 1973. Neolithic Greece. Athen (National Bank of Greece).
TODD, I. A. 1978. Excavations at Kalavasovo—Tenta, Cyprus. — Archaeology 31, 4, 1—30.
TODOROVA, H. 1973. Die frühneolithische Kultur Tsonevo in Nordostbulgarien. — In: Actes du VIIIe Congres International du VISPP 2. Beograd. 226—235.
1976b. Actual Problems of bulgarian Prehistory. — Linguistique 19, 4, 23—41.
1981. Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. — SIA 29, 1.
1982a. Zur Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. — In: Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'Eta del Bronzo in Europa. Verona.
1982b. Die zweite Arbeitsteilung im Äneolithikum Bulgariens. — In: Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalitischer Zeit. Berlin, 93—98.
1983. Ausgrabungen in Durankulak. Bezirk Tolbuchin (Bulgarien), in der Periode 1975—1981. — NNU 52, 77—89.
1988. L'Eneolitico in Bulgaria. — RasA 7, 63—73.
1989. Das Frühneolithikum Nordostbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolithikums. — In: Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum. Salzburg, 9—25.
1990a. Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des ostbalkanischen Neolithikums. — In: Die ersten Bauern. Band 2, Zürich (Schweizerisches Landesmuseum), 71—75.
1990b. Neolithische und äneolitische Kulturblocke in Bulgarien. (im Druck)

1991. Kulturblöcke und Kulturkomplexe im Neolithikum und in der Kupferzeit auf der Balkanhalbinsel. — In: I Symposium Ilyro-Trace. Sarajevo — Beograd, 153—162.

TODOROVA-SIMEONOVA, H. 1971a. Typological processing of the finds from the Tell Goljamo Delschevo. — in. F. R. Hodson, D. G. Kendall, P. Tautu (H). Mathematics in the archaeological and historical sciences, Progressing of the Anglo-Romanian Conference, Mamaia 1970. Edinburgh, 460—469.

1971b. La civilisation Tzonevo — le plus ancien complexe néolithique au Nord-Est de la peninsule Balkanique. — In: VII congrès International de UISPP. Actes. Beograd.

TODOROVA, H., T. DIMOV. 1989. Ausgrabungen in Durankulak 1974—1987. B: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern connections. — Varia Archaeologica II, Budapest, 291—309.

TODOROVA, H., M. TSCHOCHADZIEV, I. VAJSOV. 1981. Jungsteinzeit in Bulgarien. Ausstelungskatalog. Wunotorf 1981.

TREUIL, R. 1989. La „néolithisation" dans les Balkans: quelques reflexion prématurées. — In: O. Aurenche, J. Cauvin (Eds.). Neolithisations, Proche et Moyen Orient, Mediterranée orientale, Nord de l'Afrique, Europe meridionale, Chine, Amerique du Sud. — BAR International Series № 516, 129—144.

TRINGHAM, R. 1971. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe. — 6 000—3 000 BC. London.

TRINGHAM, R., T. KRSTIC, T. KAISER, B. VOYTEK. 1980. The Early agricultural site of Selevac, Yugoslavia. — Archaeology 33, 2, 24—34.

TCHOHADJIEV, S., A. BAKĂMSKA. 1990. Etude du site néolithique ancien de Kraïnitsi dans le département de Kustendil. — StP 10, 51—90.

TUSA, S. 1983. La Sicilia nella preistoria. Palermo.

TZOUNTZS, Ch. 1908. Ai preistorikai akropolis Dimini kai Sesklo. Atina.

UCKO, P. J. 1962. The Interpretation of Prehistoric Antropomorphic Figurines. — The Journal of the Institute of Great Britain and Irland, 92, 38—54.

UCKO, P. Y., G. W. DIMBLEY. 1969. The domestication of plants and animals. London.

UERTMANN, H. P. 1979. Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraumes. — Beihefte des Tübingener Atlas des Vorderen Orients 28, Reihe 8, Wiesbaden, 146—156.

1990. Die Anfänge von Tierhaltung und Pflanzenbau. — In: Die ersten Bauern, Bd. II. Zürich, 27—37.

URSULESCU, N. 1984. Evolutia culturi Starcevo-Cris pe teritoriul Moldaviei. Suceava.

VAJSOV, I. 1989. La sculpture antropomorphe du site néolithique Oussoe près de village d'Asparouhovo, departemant de Varna. — StP, 10, 103—141.

1992. Anthropomorphe Plastik auf dem prähistorischen Gräberfeld bei Durankulak. — StP, 11—12, 95—113.

VALLA, F. R. 1975. Le Natoufien une culture préhistorique en Palestine. — Cahiers de la Revue Biblique 15. Paris.

VENCL, S. 1983. K interpretaci plastik žen se zvednutýma rukama z Hlubokých Mašuvek. — SbFFBU—E 28, 95—101.

VENEDIKOV, V. 1987. Les Thraces et leur art. Dans: — Lore des cavaliers Thraces. Montreal, 37—38 (Kataloge).

VITELLT, K. D. 1974. The Greek Neolithic patterned urfirnis ware from the Franchthi cave and Lerna. — Xerok University Michigan, (Diss. University of Pennsylvania), Michigan.

VLASSA, N. 1972. Cea mai veche faza a complexului cultural Starcevo-Cris in Romania, AMN IX, 7—28, Fig. 1—57.

VOIGT, M. M. 1985. Village on the Euphrates. Excavations at Neolithic Gritille in Turkey. — Expedition 27, 1985/1, 10—24.

VOINESCO, J., C. N. MATEESCO. 1980. Figurine anthropomorphe en argile de Vadastra en rapport avec un rituel d'Accouchement du neolithique moyen au Bas-Danube. — AnthrParis 84, 183—197.

WAETZOLDT, H. 1981. Zu den Strandverschiebungen am Persischen Golf und den Bezeichnungen der Hors. — In: Ruperto Carola, Sonderheft 1981, Zeitschrift der Vereinigung der Freunde der Studentenschaft der Universitat Heidelberg e. V. 159—224.

WEINBERG, S. S. 1937. Remains from Prehistoric Corinth. — Hesperia 6, 487—524.

WENINGER, B. 1992a. Studien zur dendrochronologischen Kalibration von archäologischen 14—C Daten (Diss. Frankfurt/M)

Pre-writing in Southeastern Europe the sign system of the Vinca culture ca 4000 B. C. Calgary.

YAKAR, J. 1991. Prehistoric Anatolia, The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithik Period. Tel Aviv.

ZVALEBIL, M., L. V. ZVELEBIL. 1988. Agricultural transition and Indo-European dispersals. — Antiquity, 62, 574—583.

ZIOMECKI, J. 1957. Plastyka figuralna z Bulgarii w epoce neolitu i eneolity. — ArchW, IX, 35—61.

DAS NEOLITHIKUM IN BULGARIEN

Résumée

In der Einleitung des vorliegenden Bandes stellen die Autoren — Henrieta Todorova und Ivan Vajssov die Vorschungsgeschichte zum Neolithikum Bulgariens dar. Seit den Studien von James Gaul (1948) hat keine umfangreiche Untersuchung des Neolithikums des ganzen Landes stattgefunden, so das der vorliegende Band diese Lücke schließen möchtet.

Hier sind alle Angaben zur Entwicklung des Neolithikums in Bulgarien zusammengetragen, die über den Zeitraum zwischen dem Ende des VII und dem Ende des VI Jahrt. v.Ch. zur Verfügung stehen. Sie sind das Ergebnis einer faßt hundertjährigen Forschungsgeschichte.

Die grundlegenden Forschungsmethoden — archäologische sowie interdisziplinäre — werden dargestellt, da die Informationen über die sen weit zurückliegende Zeitalter nur aus mehreren Quellen zusammengetragen werden. Die Autoren sind ebenfalls bemüht die Problematik des Neolithikums Bulgariens in seinem weitestmöglichen Kontext vorzulegen.

Das erste Kapitel ist den Problemen der Neolithischen Revolution gewidmet, die außerhalb Europas stattgefunden hat. Die Produktionswirtschaft wurde erstmals im sogenannten „Fruchtbaren Halbmond" praktiziert, wo die Grundlagen der menschlichen Zivilisation gelegt worden sind. Das soziokulturelle System des Neolithikums wird auf der Balkanhalbinsel in seiner fertigen Ausprägung eingeführt.

Die Neolithisierung der Balkanhalbinsel selbst wird im zweitem Kapitel dargestellt. Die ökologische Situation der Region nach der letzten Eiszeit, sowie die einzelnen Etappen der Neolitisierung, werden analisiert, wobei gezeigt wird, daß es sich um einen stufenartigen Prozess handelt, der vom Süden nach Norden verläuft.

Das dritte Kapitel ist der Periodisierung des Neolithikums und seiner absoluten Chronologie gewidmet. Die bereits vorliegenden Periodisierungssysteme werden kritisch besprochen. Es wird das Vorhandensein so vieler Periodisierungen wie Autoren festgestellt. Es wird ein Versuch unternommen ein allgemein gültiges Periodisierungssystem zu erstellen, welches Rechnung der allgemeinen Entwicklungstendenzen des Neolithikums der ganzen Balkanhalbinsel tragen soll. Auf dieser Weise kann auf den zahlreichen Bezeichnungen für eine und dieselbe neolithische Kultur verzichtet werden. Die allgemeinhistorischen Entwicklungstendenzen des Balkanischen Neolithikums lassen zwei aufeinanderfolgenden Kulturblöcke identifizieren: der erste — Frühes Balkanneolithikum benannt (Early Balkan Neolithic = EBN), und der darauffolgende — Spätes Balkanneolithikum (Late Balkan Neolithic = LBN). In diesem Schema ist das s.g. Mittelneolithikum als Finalerscheinung im erstem Block mit einbezogen.

Der EBN Block hat vier Hauptentwicklungsstufen:

Stufe I — EBN-M.s.g. Monochromes Neolithikum, drittes Viertel des VII Jt.v.Ch. Zu dieser Zeit waren nur die Regionen mit optimalen klimatischen Verhältnissen neolithisiert, d.h. Thessalien, die Zentralbalkanregion und bestimmte Teile Nordostbulgariens, namentlich der Bereich vom Fluß Rusenski Lom. Die Typologie der Keramik aus dieser Stufe ist ziemlich einheitlich und daher sind Abgrenzungen von Kulturareale schlecht möglich.

Stufe II — EBN-A. Diese Stufe umfaßt den Zeitraum um das Ende des VII—Anfang des VI Jt.v.Ch. Dies ist die Zeit der Verbreitung der weißbemalten Keramik. Der gesamte Südteil der Halbinsel wird während dieser Stufe neolithisiert, d.h. Thessalien, Südalbanien, Thrakien, das Rhodopen-Gebirge, etc. Das Balkangebirge stellt in dieser Zeit eine

beträchtliche Barierre für die Verbreitung der Produktionswirtschaft nach Norden dar. Während dieser Stufe zeichen sich deutlich die ersten Verbreitungsareale der einzelnen neolithischen Kulturen ab, u.zw. jene, die mit Karanovo I zeitgleich sind.

Stufe III — EBN-B. Zu dieser Zeit kann man einen neuen Impuls der Neolithisierung der Balkanhabinsel beobachten, welcher von den bereits neolithisierten Gebieten dieser Region ausgeht. Jetzt werden die nordöstlichen Gebieten Südosteuropas (zur Ukraine hin) neolithisiert und im Westen entsteht der Block des Linearbandkeramischen Komplexes Mitteleuropas. Es zeichnen sich folgende große neolithische Kulturkomplexe ab: jener der Kulturen mit bemalter neolithischen Keramik in Thessalien, Südalbanien und im Zentralbalkan, jener der Kulturen mit unbemalten Keramik in Nordostbulgarien, Muntenien, Thrakien, Ukraine, Moldau und Transilvanien, der Linearbandkeramikkomplex und schließlich jener der Impressokeramik. Diese Einteilung liegt aller späteren neo-äneolithischen Kulturerscheinungen Südosteuropas zu Grunde. Während dieser Stufe nimmt die grauschwarze und schwarze Keramik im Norden eine führende Rolle ein.

Stufe IV—EBN-C. Diese Zeitspanne umfaßt eine Reihe Erscheinungen, die oft als „Mittelneolithikum" bezeichnet werden. Solche Erscheinungen, wie etwa Frühsesklo im Thessalien, beginnen oft bereits während der Stufe EBN-B. Im Laufe der C Stufe findet eine tiefgreifende kulturelle Umwandlung statt. Die Tradition, die kennzeichnenden Merkmale und die führenden Technologien des Frühneolithikums sterben ab, während neue, spätneolithische Merkmale auftauchen und ständig an Bedeutung zunehmen. In diesem Sinne ist die vierte Stufe als eine Übergangsphase anzusehen, deren große Variabilität bislang noch nicht hinreichend allerorts untersucht worden ist.

Der darauffolgende Spätneolithisch- frühäneolithische Kulturblock (LBN—EBE) fällt nur in seinem ersten Teil — das LBN — dem Neolithikum zu. Die Problematik seines zweiten frühäneolithischen Abschnittes ist bereits in H. Todorovas Buch „Kamennomednata epocha v Bălgaria," Sofia 1986 (Die Steinkupferzeit Bulgariens) ausführlich besprochen worden.

Stufe I, LBN-A. Diese ist durch das Auftreten der vollentwickelten Vinčakultur und deren verwandten Erscheinungen gekennzeichnet. Jetzt werden auch die klimatisch weniger begünstigten Regionen neolithisiert, so etwa Dobrugea, Südmuntenien u.a. In der Regel besteht eine Kontinuität zwischen den früh- und den spätneolithischen Kulturen der Balkanhalbinsel, jedoch kommt oft Siedlungsdiskontinuität vor. Die Hamangiakultur, ihrerseits, erscheint in Dobrugea ohne einen frühneolithischen Vorläufer. Im Rahmen dieser Stufe finden zahlreiche bedeutungsvolle Umwandlungen statt. Sie betreffen die Typologie der Keramik, die Rohstoffquellen, die Typologie der Feuersteinindustrie (Mikrolithisierung), den Hausbau (Wohngruben), die Technologie der Keramik (organische Magerung, Reduktionsbrand), sowie die Dislozierung der Siedlungsplätze.

Stufe II, LBN-B. Während dieser findet ein großes Aufblühen der spätneolithischen Kulturen Statt. Dies wird besonders deutlich im Süden in den Kulturen Frühdimini, Maliq I und Topolnica-Akropotamos. Ihre mannigfaltig bemalte Keramik spiegelt die hohen ästhetischen Ansprüche ihrer Bevölkerung wieder.

Diese Tradition setzt sich in der frühäneolithischen Stufen C und D dieses Blocks weiter fort (EBE). Die früheste, gut dokumentierte Metallfunde Bulgariens (einzelne Pfrieme, Perlen und Beile) gehören in dieser Periode. Trotz ihrer unterschiedlichen Bezeichnungen sind die frühäneolithische Kulturen der Balkanhalbinsel stets direkte Nachfolger ihrer spätneolithischen Vorfahrer. Die Vinča-, Boian-, Hamangia-

und Dimini Kulturen besitzen ihre frühäneolithischen Stufen wie Vinča C, Boian -Vidra, Hamangia III, klassisches Dimini. Eine klare Kontinuität besteht ebenfalls zwischen der Kultur Kalojanovec (Karanovo IV) und der Kultur Marica in Thrakien. Zumal in diesem Zeitabschnitt die frühesten Ansätze einer hochentwickelten und gut strukturierten Metallurgie festzustellen sind (die ersten Schwergeräte), rechnen wir die Stufe C bereits zum Äneolithikum.

Was die absolute Chronologie der neolithischen Periode angeht, so geben die zahlreichen, callibrierten C_{14} Daten aus Bulgarien die Möglichkeit die einzelnen Stufen des Neolithikums verhältnismäßig zufriedenstellend zu datieren. Dieser Teil des Buches ist unter der Mitwirkung von Dr. J. Bojadjiev entstanden.

Im vierten Kapitel werden die neolithischen Kulturen Bulgariens vorgestellt. Ihre Verbreitungsgebiete nehmen die einzelnen geographischen Areale des Landes ein. In Westbulgarien ist das Frühneolithikum durch die Kultur der Westbulgarischen bemalten Keramik belegt, das Spätneolithikum durch die Kultur Kurilo — eine westliche Variante der Vinča Kultur. In Thrakien wird die frühneolithische Kultur Karanovo durch die spätneolithische Kalojanovec Kultur abgelöst. Das Frühneolithikum des Rhodopengebirges ist durch eine lokale Variante (Rakitovo) der Karanovo Kultur belegt. In der Mitte und im Osten Nordbulgariens geht die frühneolithische Ovčarovo Kultur (EBN-B) in die spätneolithische Hotnica Kultur über. Im Kamčia Region wird die frühneolithische Kultur Tsonevo durch die spätneolithische Usoe Kultur ersetzt. In der Dobrugea und an der Schwarzmeerküste ist kein frühneolithischer Vorläufer der Hamangia Kultur bekannt.

Kapitel V ist den neolithischen Siedlungen und der neolithischen Architektur gewidmet. Die Forschungen der letzten Jahren haben eine Menge neuer Angaben zu dieser Problematik geliefert. Offensichtlich hängt die Entwicklung in diesem Bereich direkt von den klimatischen Schwankungen ab. So weisen die frühneolithischen Siedlungen Pfostenbauten auf und sind nach im voraus bekannten Siedlungsstrukturschemata angelegt. Die angereihten Häuser bilden gerade Gassen, nach den Weltrichtungen orientiert. Die Wände bestehen aus Flechtwerk und Lehmestrich. Die Öfen besitzen eine dachstuhlförmige Kuppel und ovale Öffnung. Es sind Vorrichtungen zur Aufbewahrung des Saatgutes bekannt, sowie aus Lehm hergestellte Getreidespeicher. Gewisse Destruktionsstrukturen deuten auf das Vorhandensein von zweistöckigen, zentralen Häusern (Slatina, Samovodjane, Stara-Zagora — Hospital u.a.) hin.

Im Spätneolithikum setzt sich diese Tradition in Thrakien fort (Nova Zagora — Hlebozavoda). Unterschiedlich dazu kommen im Spätneolithikum nördlich des Balkangebirges hauptsächlich Wohngruben vor. Diese sind in diesem Zeitraum für den ganzen nordöstlichen Teil Südosteuropas kennzeichnend (Usoe, Kačica, Hotnica — Orlovka, Koprivets, Ruets, Durankulak u.a.). Die spätneolithischen Siedlungen mit Wohngruben sind auf sonnigen Plateaus gelegen und weisen eine chorizontale Stratigraphie auf. Selbsen in Thrakien sind die meisten spätneolithischen Siedlungen auf Plateaus angelegt und fehlen, mit geringfügigen Ausnahmen, in den Tells.

Im sechsten Kapitel sind die verschiedelne Aspekte der neolithischen Wirtschaft besprochen. Die grundliegende wirtschaftliche Struktur hat sich noch im „Fruchtbaren Halbmond" entwickelt. Ackerbau ist der führende Zweig der Landwirtschaft. Im Bereich der Viehzucht waren kleine Schaf- und Ziegensorten, Rinder und Schweine im Zucht. Die Zusammensetzung der Viehherde ist je nach unterschiedlichen Umweltbedingungen in den einzelnen Regionen des Landes proportional schwankend. Der Anteil der Jagd an der Nahrungsversorgung ist anfangs ziemlich gering, nimmt jedoch im Verlauf des Spätneolithikums,

angesichts des Bevölkerungwachstums, stark zu. In der Dobrugea kommt bis in das VI Jt.v.Ch. hinein der Wildesel (Hydruntinus) vor, welcher das bevorzugte Jagdojekt gewesen ist und erst etwa in der Mitte des V Jt.v.Ch. ausgerottet wird. Die wichtigsten Rohstoffe der Neolithischen Periode sind lokaler Herkunft. Nordostbulgarien ist reich an qualitätvollen Feuersteinvorkommen. Feuerstein ist offensichtlich auch Tauschobjekt bewesen. Dasselbe gilt auch für das Amphibolithgestein, welches, aus den westlichen Teilen des Balkan- Gebirges stammend, als Rohstoff für Steinbeile nach Mitteleuropa ausgeführt worden ist. Unter den üblichen Werkzeugen aus Horn und Bein verdienen die zahlreichen Hornsicheln mit Feuersteineinlagen aus Karanovo, Ovčarovo, Samovodjane etc. Erwähnung, ferner die beinernen Spatulae, welche, offensichtlich beim Mischen von Kosmetikmitteln verwendet worden sind. Es gibt zwar keine Holzfunde, aber wenn man die großen Mengen von Holz in Betracht zieht, die zur Bauzwecken benutzt worden sind, kann man den Schluß ziehen, daß die systematische Abholzung der Wälder auf der Balkanhalbinsel bereits im Neolithikum begonnen hat. Es liegen Angaben vor über die Verwendung von Schleudersteinen und sehr selten auch Pfeilspitzen sowie Harpunen zum Fischfang.

Spinnwirbel und Webgewichte sind belegt. Die Schmuckstücke sind aus Gestein, Bein, Spondylus, Dentalium, Lehm/Keramik, Grandeln etc. Aus Nefritis sind die s.g. „froschförmige" Amuletten, ein Szepter (Gălăbnik) und Perlen bekannt.

Im siebenten Kapitel geht I. Vajssov auf die äußerst reiche und vielfältige religiöse Vorstellungswelt der neolithischen Bevölkerung ein. Der Fruchtbarkeitskult und die Rolle der Frau spiegeln sich dabei in den weiblichen Figurinen wieder, die im vorliegenden Band durch eine große Anzahl bester Beispiele vertreten sind. Viele davon werden hier zum ersten Mal veröffentlicht. Weniger representativ sind die tierförmigen Figürchen, die man unmöglich als Kunstwerke bezeichnen kann. Dagegen sind die zoomorphe- und anthropomorphe Gefäße ein Zeugnis echten Kunsthandwerkes. Wichtige neolithischen Kunst- und Kultursgegenstände sind die s.g. Altärchen. Auf einem ist eine abgebrochene, sitzende Menschenfigur zu identifizieren. Viele spätneolithische Formen sind Prototypen der entsprächenden frühäneolithischen Erscheinungen.

Die Entwicklung der Bestattungsriten des Neolithikums ist besonders interessant. Aus dem Frühneolithikum sind nur wenige Bestattungen, alle „intra murum" und in linker Hockerlage bekannt. Aus dem Spätneolithikum sind dagegen bereits mehrere Gräberfelder „extra murum" erforscht. Ein derartiges Gräberfeld wurde in Durankulak vollständig untersucht, mit birituellen Bestattungspraktiken: die Männer sind als Rückenstrecker, die Frauen als rechte Hocker, alle mit den Kopf nach Norden bis Nordosten bestattet. Es liegen bereits gut erfaßbare soziale Unterschiede zwischen den Bestatteten vor, besonders was [illegible]

[illegible] men.) zeichnet sich schon im EBN B ab. Das Zeichensystem kommt in der Ornamentik, aber auch als einzeln eingeritztes oder aufgemaltes Zeichen vor, im Rahmen von Methopen oder auf Deckel und Pintaderas. Letztere sind für das Spätneolithikum kennzeichnend.

Versucht man die Bevölkerungszahl des Landes während des Neolithikums annähernd zu berechnen, kommt man auf 60 000 bis 70 000 Menschen. Die Frage nach der möglichen Verbindung dieser Bevölkerung mit den Indoeuropäern wird erörtert mit der Schlußfolgerung, daß keine unmittelbare Verbindungen zwischen ihnen festzustellen sind. Höchstwahrscheinlich ist die Urindoeuropäische Sprachfamilie viel später (nach 3 500) und außerhalb des Gebietes vom heutigen

Bulgarien entstanden.

Die spätneolithische Kulturen des Landes gehen direkt in den frühkupferzeitlichen Erscheinungen über. Letztere erleben einen großen Aufschwung während der zweiten Hälfte des V Jt.v.Ch., als auf der Balkanhalbinsel die frühesten Metallurgiezentren der Alten Welt entstanden sind. Die ökologische Krise am Ende des Klimaoptimums setzt allerdings ein drastisches Ende der Entwicklung nicht nur den frühen Ackerbaukulturen Bulgariens, sondern dem ganzen Neo-Äneolithischen Kultursystems. Die bulgarische neo-äneolithische Bevölkerung ist dieser Krise zum Opfer gefallen, was eine langdauernde Unterbrechung in der prähistorischen Entwicklung des Landes zur Folge gehabt hat. Dieser Tatsache wird selten in der Literatur Rechnung getragen.

THE NEOLITHIC IN BULGARIA

Resume

In the introduction to this book, the authors, Henrieta Todorova and Ivan Vajsov outline the history of research of the Neolithic in Bulgaria. The authors point out the since the research of James Gaul in 1948 no major research concerning the Neolithic has been published in Bulgaria.

This book sums up the data that has been accumulated during a hundred years of research on the development of the Neolithic period in Bulgaria between the end of the 7th and the beginning of the 5th millenium B.C. The basic scientific methods of research (both archaeological and interdisciplinarian ones) by means of which the information about this distant age has been provided, are outlined.

The authors support their intention to study the Neolithic of Bulgaria in the widest possible context.

The first chapter is dedicated to the problems of the neolithic Revolution that took place beyond the boundaries of Europe. The production economy appeared for the first time in the so-called Fertile Crescent where the basis of the human civilization was formed. Thus the Neolithic socio-cultural system was introduced into the Balkan peninsula ready-made.

The Neolithization of the Balkan Peninsula is presented in the second chapter. The ecological situation in the region after the Ice Age is outlined and the stages of Neolithization of South-East Europe are described.

The third chapter is dedicated to the periodization of the Neolithic and its absolute chronology. The existing system of periodization is critically reviewed and the conclusion is made that there are as many different periodizations concerning the Neolithic as there are different authors. An attempt is made to produce a general periodization system that can reflect the common tendencies of the development of the Neolithic on the Balkan Peninsula. Thus it is possible to avoid the numerous names of one and the same cultural event and to register the general historical tendencies. Two sequential cultural blocks are identified, that of the early Balkan Neolithic (EBN) and that of the Late Balkan Neolithic — Early Balkan Eneolithic (LBN — EBE). In this scheme the so-called Middle Neolithic is included in the first block. The EBN has four phases of development:

Phase one: the so-called Monochrom Neolithic (third quarter of the 7th millenium) is described. At that time only the regions with

optimal climatic conditions were neolithicized: Thesaly and the Central Balkan region as well as certain parts of North-Eastern Bulgaria. It is pointed out that it is difficult to distinguish the different typologies of ceramics from this period and to specify the areas of expansion of the cultures.

Phase two: the Early Balkan Neolithic A (EBN-A) that covers the end of the 7th and the beginning of the 6th millenium B.C. This is the period of the spreading of the white-painted ceramics. All of the southern part of the Balkan Peninsula is neolithicized during this phase — Thrace, Rhodopes mountains and southern Albania. The Balkan mountains acted as a considerable barrier to the expansion of the production economy to the North-East. The first clearly expressed cultural areas and the relevant cultures synchronious with Karanovo I appeared.

During phase three — the Early Balkan Neolithic B — we observe a new impulse of neolithization coming from the territories inhabited by the Early Balkan Neolithic societies. At this point the north-eastern regions of South-East Europe (to the Ukraine) are neolithicized and the Linear ceramics culture comes into existence in Central Europe. Large independant Neolithic blocks are differenciated: the block of the cultures of Painted-Early-Neolithic ceramics (Thessaly, South Albania, the Central Balkan Region); the block of the Unpainted-Early-Neolithic ceramics (South-Eastern Bulgaria, Muntania, Ukraine, Transylvania, Moldova); and the block of the impressed ceramics (Adriatic and others). This division lies at the basis of all further development of neo-eneolithic cultures in this part of the world. During this phase the Black and Black-greyish ceramics came into use.

Phase four (Early Balkan Neolithic C) consists of fenomena sometimes called Middle Neolithic, although similar phenomena in Thessaly (as is the case with the culture Early Sesklo) are specific to the previous phase. During phase C a deep cultural transformation takes place. The leading characteristics of the Early Neolithic cultures and technologies qradually die out and Late Neolithic Phenomena appear and start to debelop. In this sence the fourth phase is a transitional one, not sufficiently studied up to now. The block of the Late Neolithic — Early Eneolithic (LBN-EBE) also goes through four basic phases of development; the first two stages (just as was the case with the Neolithic ones) are considered in detail, while the problems of the Eneolithic are already discussed in the book by Henrieta Todorova Kamennomednata epocha v Bálgaria, Sofia 1986 (The stone-coperage in Bulgaria). During the first phase (LBN-A) the Vinča culture and those similar to it appeared. The climatically less favourable regions for habitation are also neolithicized, like Dobrougea, South Muntenia and others. Usually there is a typological continuity between the early and the late Neolithic cultures on the Balkan Peninsula, but most often it goes together with settlement discontinuity. The Hamangia culture appeared in Dobrougea without an early Neolithic predecessor. Many considerable transformations take place within this phase concerning the typology and raw material basis of the flint industry (microlithization), home building (pit-houses), technology of ceramics (organic ingredients and reduction firing) as well as the already mentioned above changes of settlement location. The great sizes of these changes indicate a considerable growth of population.

The second phase of the Late Balkan Neolithic B is a direct continuation of the development of the late Neolithic cultures that flourished at that time and preceded it. To the south, this flourish is reflected in the Dimini, Maliq — IA and Topolnitsa-Acropotamos cultures. The richly painted ceramics of these cultures reflect the high aesthetic standarts of the Late Neolithic population and find further development

in the Early Eneolithic cultures. The first reliable documents of metal finds (single beads and an awl) belong to this period. Regardless of the different names given now to the Early Eneolithic cultures in the different regions of the Balkan Peninsula, they are all everywhere direct discendents of their Late Neolithic predecessors. Vinča, Bojan, Hamangia and Dimini cultures enter with ease their Early Eneolithic stages — Vinča C, Bojan III, Hamangia III, Dimini-Classic. To no less degree there existed continuity between the Kalojanovets culture (Karanovo IV) and the Maritsa culture. Inspite of the different names these two phenomena have, they are sequential. At this stage metal tools are already used (chisels) — a pact that points to developed extraction and processing of metals.

As far as the absolute chronology of the Neolithic cultures is concerned, we posess numerous C-14 dates from Bulgaria (see p. ...) which, after calculation make it possible to establish the chronological frames considered in this work. This chapter of the book is written with the help of Dr. Yavor Bojadgiev.

In chapter four the Neolithic cultures from Bulgaria are presented. Their areas cover certain geographical niches. In western Bulgaria the Early Neolithic is presented by the West Bulgarian Painted Ceramics culture, and the Late Neolithic by the Kourilo culture which is the western variant of the Vinča culture. In Thrace, the Early Neolithic Karanovo culture is replaced by the Late Neolithic Kalojanovets culture.

In the Rhodopes mountains, the local variant Rakitovo of the Karanovo I culture (Rakitovo) is a representative of the Early Neolithic. In Central-Northern and North-Eastern Bulgaria, the Early Neolithic culture Ovcharovo (EBN-B) turns into the Late Neolithic Hotnitsa culture. In the Kamchija area the Early Neolithic culture Tsonevo develops into the Late Neolithic culture Oussoe. In Dobrougea and along the Black sea coast there is no Early Neolithic predecessor of the Hamangia culture.

Chapter five is dedicated to the Neolithic settlements and Neolithic Architecture. The researches provide a profusion of information that sheds more light on this topic: it becomes clear that the changes are directly connected with the climate variations. Thus the Early Neolithic settlements in most of the cases have soil-based architecture and are build according to preliminary plans, with houses arranged in rows and with straight streets. The walls have clay-plastered interwaved post construction. All the ovens are constructed with a gable and have oval-shaped openings. There are mill stones and immobile in situ pithoses — siloes for cereals. There is documentation about siloes used to store seeds for sowing (Azmak settlement mound). A number of data allow to presume the existence of two storey buildings (Slatina, Samovodene, Stara Zagora-Hospital and others). In the Late Neolithic this tradition goes on without changes in Thrace (Hlebozavod, and Nova Zagora). In contrast to Southern Bulgaria to the North of the Balkan mountains, the pit houses prevail during this period. At this stage they are characteristic for the whole North-eastern part of South-eastern Europe (Oussoe, Kačitsa, Hotnitsa, Koprivets, Durankulak, etc.). The pithouses settlements are placed on sunlit plateaux and have horisontal stratigraphy. Even in Thrace, where there are no pit-houses, the Late Neolithic settlements are placed on the plateaux and are missing (with some exceptions) in the settlement mounds.

In chapter six the different aspects of Neolithic household are considered. The economic tradition in plant growing is the established one already known from the Fertile Crescent. Plant growing is the leading branch of farming. In animal domestication, the small breeds of sheep and goats prevailed, but gradually the breeding if cattle predo-

minated. Swine gradually took the 3th place of importance in animal domestication. The domestic species bred are greatly dependent on the environmental conditions of the corresponding region. The proportion of food taken by hunting is very small at the beginning, but in the Late Neolithic in connection with the considerable growth of population, this proportion encreases. In Dobrougea until the 6th millenium B.C. the wild donkey existed (Hydruntinus) which was the preferred object for hunting. And this is the reason for the extinction of this animal species by the middle of the 6th millenium B.C. The main raw materials used during the Neolithic period were of local origin.

The country was rich in high-quality flint deposits. Flint obviously was an object of exchange. The same is true for the amphibolid which is the raw material for stone tools and which comes from the West Balkan mountains near Vratsa. Among the standard tools made of horn and bone we should mention sickles of horn with flint blades (Karanovo, Ovcharovo, Samovodene) as well as the bone spatulas (the so-called „spoons") used for grinding paints and for cosmetic decoration of the body. We have no finds of wooden tools, but if we judge by the amount of wooden material used in house building, we can draw the conclusion that the beginning of the systematic destruction of the forests on the Balkan Peninsula started in the Neolithic. We have information about weapons for hunting (ballasts and, rarely, arrows) and for fishing (harpoons) as well as scrapers for processing animal hide, spindles, loom weights, jewelry made of stone, horn, spondilus, dentalium, nephritis, etc. There are several amuletes made of nephritis shaped like frogs and a warder from Gălăbnik, Pernik region.

The spiritual life of Neolithic Bulgaria considered on chapter seven by Ivan Vajsov, has been extremely rich and various. The cult for fertility and the female role in it is reflected in the antropomorphic figurines represented in this publication by a number of unique examples published here for the first time. Less representative are the zoomorphic figurines which are impossible to interprete as pieces of art. But the zoomorphic and antropomorphic pottery is true art. There is a large variety of Late Neolithic figurines, among which a number of Early Eneolithic prototypes could be mentioned. Richly decorated, they most probably were altars because on such a find from Hotnitsa legs from a figurine that had originally been attached to the altar can be seen. These altars were called „small cult tables" and are an important component of the Neolithic art complex.

The development of the burial rites during the Neolithic is of special interest. From the period of the Early Neolithic we know a few burials intra murum laid in a hoker position, while from the Late Neolithic we already have information about some extra mural burials. Among these the burials in Durankulak are entirely studied. Here the dead were buried bi-ritually; the women in a hoker position with the head to the North and the men stretched on their backs with their heads also to the North. Certain differences in social status between the individuals buried can be noticed.

be found in the incised ornaments of ceramics or is independantly met on pintaderas and lids or bottoms of pots. The latter are especially characteristic of the Late Neolithic.

An attempt to reconstruct the Neolithic population of the country points to 70,000 — 90.000 people. The question of the connection of these people with the Indo-Europeans is considered and a conclusion is drawn that there could not have been an immediate link between them. Most probably the Indo-European Linguistic group came into existence much more later and beyond the territories of the Fertile Crescent; the Fertile Crescent population itself could have existed only

before the appearance of the Indo-European group.

The Neolithic cultures of the country turned continuously into the Eneolithic ones. The latter experienced an incredible prosperity during the second half of the 5th millenium B.C. when there appeared the earliest metalurgy centre in the world; this centre was formed within the territories of the Balkan Peninsula. At the end of the 5th millenium the culmination of the climatic maximum caused a heavy global ecological crisis of which the Eneolithic population becomes a victim. This causes a deep and long-lasting pause in the prehistoric development not only of this country but of the whole region — a sircumstance that has very rarely been taken into consideration.

ТЕКСТ КЪМ ТАБЛИЦИТЕ

Табл. 1. Сравнителна таблица на релативната и абсолютната хронология на раннохолоценските обекти от района на Железните врата (по Д. Срејовић, 1969)

Табл. 2. Таблица на общата хронология, отразяваща терминологичните различия между балканската и европейската хронология

Табл. 3. Таблица на периодизацията на неолита в България

Табл. 4. Схема на вътрешната структура на нео-енеолитната система

Табл. 5. Диахронен модел на развитието на културните блокове на Балканския полуостров между VII и IV хил. пр. н. е.

Табл. 6. Таблица на С-14 датите от неолита на Балканския полуостров по отделните културни блокове

Табл. 7. Таблица на С-14 датите от неолита на Балканския полуостров от отделните културни блокове

Табл. 8. Таблица, показваща групирането на калибрираните С-14 дати по отделни блокове. (Калибрацията е извършена с помощта на програмата CALSTS5 на S. Robinson, 1988)

Табл. 9. Таблица на колебанията в С-14 датировките през неолита и енеолита в България (по J. Bojadžiev, 1987)

Табл. 10. Обща хронологическа таблица на неолита в България по културни блокове

Табл. 11. Появата на „отмиван" орнамент и цилиндрични форми в културата Ранно Сескло, Западнобългарската рисувана керамика (II—IIIa), Караново II и Овчарово

Табл. 12. Схема на психологическия процес, водещ към материализирането на духовната необходимост от художествена изява у човека

ТЕКСТ КЪМ РИСУНКИТЕ

Рис. 1. Схема на образуването на радиовъглеродния изотоп С14 в атмосферата. Преминаването на космическите лъчи през мезосферата предизвиква образуването на радиоактивен въглерод С-14, който се отлага равномерно във всички растения, а чрез тях и в животните. След смъртта им започва разпадане на С-14 с полупериод 5730 г. Измерването на остатъка от радиоактивния изотоп С-14 позволява да се установи времето, изминало от тогава до днес.

Рис. 2. Схема на застъпванията на дендрокривата при формирането на стандартната дендрохронология (по D. Eckstein, K. Mathieu и J. Bauch, 1972)

Рис. 3. Кремъчни артефакти от Невали Чори (предкерамичен неолит) (по K. Schmidt, 1988) (М 1:2)

Рис. 4. Микролити от Побитите камъни при Варна (М 1:1)

Рис. 5. Каменна антропоморфна стела от Невали Чори (предкерамичен неолит) (по M. J. Mellink, 1990)

Рис. 6. Глинена женска пластика от Хаджилар — VI хоризонт (по J. Mellaart).

Рис. 7. Антропоморфен съд от Хаджилар I (по J. Mellaart).

Рис. 8. План на селището от докерамичния неолит А във Вади Фалах (по J. Mellaart, 1981): 1 — план на терасовидно застроеното селище; 2 — план на едно от жилищата (култура Пост-Натуфиен)

Рис. 9. Реконструкция на селището Чатал Хююк VI B (по J. Mellaart)

Рис. 10. Муфлон

Рис. 11. Безоаров козел

Рис. 12. Предмети от кост и кремък от култура Натуфиен (по J. Mellaart): 10, 14, 18 — костени предмети от Мурейбет II; 3—8, 16 — кремъчни артефакти от Мурейбет I.

Рис. 13. Кръгли сгради и погребения от селището Ейнан (Израел) (по J. Mellaart и H. Müller—Karpe). Погребения в зърнохранилища и гробница

Рис. 14. Кулата в Йерихон (Йордания) (по K. M. Kenyon 1960)

Рис. 15. Реконструкция на селището Хаджилар IIa (по J. Mellaart)

Рис. 16. Реконструкции на дървените съдове от Чатал Хююк (по J. Mellaart), хоризонт VIA и VIB

Рис. 17. „Бяла керамика" от Лабве (1, 3, 5—7), Телл Небаса Фиор (2, 3, 7), Телл Рамад (4) (по J. Mellaart)

Рис. 18. Жилища от селището Кирокития (Кипър) (по P. Dikaios, 1953)

Рис. 19. Графична реконструкция на селището от акерамичния неолит Кирокития (Кипър) (реконструкция на Г. Чепмен по J. Mellaart)

Рис. 20. План на селището Кирокития (Кипър) (по P. Dikaios, 1953)

Рис. 21. Глинена антропоморфна пластика от Чайьоню (Турция) (по H. Çambel и R. J. Braidwood, 1980) (М 1:1)

Рис. 22. Модел — реконструкция на куполовидно,

кръгло жилище от Кирокития (по S. Sinos, 1971)

Рис. 23. Реконструкция на типичния за неолитното селище Чатал Хююк начин на градеж (по J. Mellaart)

Рис. 24. Реконструкция на източната и южната стена на култовата сграда No. VI 14 от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

Рис. 25. Копие от стенописа на северната и източната стена на култовото жилище No. VII 14 от Чатал Хююк, изобразяващ вероятно схема на еолитното селище с планините зад него (по J. Mellaart)

Рис. 26. Монохромна керамика от Хаджилар IX (по J. Mellaart)

Рис. 27. Човешки черепи с моделирани с глина лица от Йерихон, докерамичен неолит В. Очите са обозначени с вградена мида каури.

Рис. 28. Фреска от култова сграда No. VIII 8 от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

Рис. 29. Антропоморфна пластика от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

Рис. 30. Пинтадери от Чатал Хююк (от VIB—II хоризонт) (по J. Mellaart)

Рис. 31. Ловни сцени от фреските на Чатал Хююк (по J. Mellaart)

Рис. 32. Кремъчен нож с костена дръжка от Чатал Хююк, VIA хоризонт (по J. Mellaart)

Рис. 33. Глинена антропоморфна пластика от Хаджилар. (по J. Mellaart)

Рис. 34. Керамични форми от Чатал Хююк, хоризонт VIA (по J. Mellaart)

Рис. 35. Костени предмети от Чатал Хююк (по J. Mellaart)

Рис. 36. Керамика от Хаджилар, хоризонт VII (Монохромна фаза) (по J. Mellaart)

Рис. 37. Зооморфни съдове от Хаджилар VI (Монохромна фаза) (по J. Mellaart)

Рис. 38. Керамика от V хоризонт на Хаджилар (по J. Mellart)

Рис. 39. Керамика от IV хоризонт на Хаджилар (по J. Mellaart)

Рис. 40. Костени шпатули от Хаджилар (по J. Mellaart).

Рис. 41. Пинтадери от Хаджилар (по J. Mellaart)

Рис. 42. Глинена миниатюрна пластика от Хаджилар VI (по J. Mellaart) (М 1:1).

Рис. 43. Каменни стели от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969).

Рис. 44. План на Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969).

Рис. 45. План на Падина (по В. Jovanović, 1987).

Рис. 46. Кремъчни артефакти от Лепенски Вир: 1—5 от Прото Лепенски Вир; 6—12 от Лепенски Вир I; 9 — амулет от кристал (по Д. Срејовић, 1969).

Рис. 47. Керамични съдове от Падина (по В. Jovanović, 1987)

Рис. 48. Кремъчни артефакти от Аргиса (предкерами-

6 — керами[illegible] от Змайевац — Смедеревска паланка (БРН—М)

Рис. 50. Костени предмети от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969)

Рис. 51. Керамика от култура Протосесклo от Отзаки Магула (по В. Otto, 1985)

Рис. 52. Рисувана керамика от Протосескло. От Аргиса (1, 8, 9), Отзаки Магула (1—7) (по В. Otto, 1985)

Рис. 53. Монохромна керамика от Поляница-платото (М 1:4)

Рис. 54. Керамика от раннонеолитната култура Подгори I в Албания (по M. Korkuti, 1988 и F. Prendi, 1990)

Рис. 55. Антропоморфна глинена пластика и керамика от култура Хаманджия: 1 — от гроб № 30 от Дуранкулак (разкопки Х. Тодорова и Т. Димов); 2—3 — от некропола при Черна вода (по D. Bercíu, 1966a) (М 1:2)

Рис. 56. Част от стратиграфския профил от раннонеолитното селище Самоводяне (разкопки П. Станев)

Рис. 57. Глинена антропоморфна пластика от култура Подгори I (Албания): 1 — от Подгори. 2 — от Дунавец (М 1:1) (по M. Korkuti, 1988).

Рис. 58. Бяло рисуван съд от култура Подгори I (Албания) от епонимния обект (по F. Prendi, 1990)

Рис. 59. Керамика от Велужко-Породинската група в Пелагония: 1—2 — Породин, 3 — Велужка тумба

Рис. 60. Керамика от хоризонт I от Одцаки Магула (Гърция) (по J. Milojcić — V. Zumbusch — V. Milojcić) (М 1:2,5)

Рис. 61. Монохромен съд от Сескло (Гърция)

Рис. 62. Монохромна керамика от Змайевац — Смедеревска Паланка (по R. Katunar, 1988), култура Протостарчево

Рис. 63. Керамика от Копривец — култура Копривец II (БРН—А) (разкопки на В. Попов и И. Вайсов): 1—6 — бяло рисувана керамика

Рис. 64. Керамика от Копривец — култура Копривец II (БРН—А) (разкопки на В. Попов и И. Вайсов)

Рис. 65. Монохромна керамика от Крайници (по S. Tchohadjiev, A. Bakamska, 1990) (БРН—М)

Рис. 66. Керамика от БРН—А от Старчево (култура Старчево)

Рис. 67. Антропоморфна глинена пластика и керамични съдове от Неа Никомедия (по R. J. Roden 1962)

Рис. 68. Керамика от БРН: 1—7 — от Винковци (култура Старчево — Спиралоид В) и 8 — Сескло (култура Сескло II В) (М 1:2 — 4,7; М1:4 — 1—3, 5, 6, 8).

Рис. 69. Керамика от Доня Браневина (по S. Karamanski, 1975b, 1979)

Рис. 70. Керамика от култура Цонево

Рис. 71. Керамика от Винковци, култура Старчево-Спиралоид В (по S. Dimitrijević, 1974)

Рис. 72. Керамика от културния блок БРН—С от Градешница—Мало поле. Полихромен орнамент (М 1:3) (разкопки Б. Николов)

Рис. 73. Керамика от култура Данило от Смилчич: 1 (М 1:2); 2 (М 1:4).

Рис. 74. Керамика от култура Боян (по E. Comşa, 1974): 1—3 — фаза Болентинеану; 4—18 — фаза Джулещи

Рис. 75. Керамика от култура Боян (по E. Comşa, 1974); 1 — фаза Джулешии: 2—3 — фаза Болен-

Рис. 77. Керамика от Усое (култура Усое II—Протосава) (М 1:2,5).

Рис. 78. Керамика от култура Димини I от Арапи-Магула (по В. Otto).

Рис. 79. Керамика от пещерата Франхти при гр. Науплион (Гърция) (по K. D. Vitellt, 1974).

Рис. 80. 1 — най-ранната глинена антропоморфна пластика в България от Крайници (БРН—М) и 2—3 ранно неолитна крамика от Елешница (БРН—А) (по В. Николов и К. Масларов, 1987) (М 1:3,5 — 2; М 1:5 — 3)

Рис. 81. Керамика от неолитното селище Ракитово (БРН—А) (по A. Raduncheva, 1976) (М 1:1,5—

1,2; М 1:2,5—3)
Рис. 82. Антропоморфен съд от Градешница — Мало поле (БРН—С) (М 1:4,5)
Рис. 83. Кана, украсена с широк канелюр от Самоводяне (БРН—В) (М 1:4)
Рис. 84. Керамика от Овчарово—гарата (разкопки И. Ангелова) (различни мащаби)
Рис. 85. Монохромна керамика от Крайници, хоризонт I (БРН—М) (М 1:2 — 1; М 1:5 — 2—4)
Рис. 86. Стратиграфският профил на неолитното селище Крайници (по S. Tchohadjiev, A. Bakamska, 1990)
Рис. 87. Керамика от с.м. Чавдар: 1, 5, 7, 8 — хоризонт V; 9 — хоризонт IV; 14 — хоризонт VI; 2, 3, 10 — хоризонт III; 4, 6, 11 — хоризонт II (БРН—А) (М 1:2 — 1—13; М 1:4 — 14, 15)
Рис. 88. Бяло рисувана керамика от Гълъбник, хоризонт I (БРН—А) (по J. Pavúk, M. Čochadžiew, 1984) (М 1:2,5 — 1—8; М 1:3 — 9—10)
Рис. 89. Глинена антропоморфна апликация от Чавдар, хоризонт VI (по G. Georgiev, 1981) (М 1:2,5)
Рис. 90. Керамика от БРН—В от: 8 — Прибой; 1—7 Перник (М 1:2 — 3, 4, 8; М 1:4 — 5—7; М 1:5 — 1,2)
Рис. 91 Глинени пинтадери от Гълъбник, хоризонт I (1) и хоризонт II (2) (по J. Pavúk, M. Čochadžiew, 1984) (М 1:1,5)
Рис. 92. Антропоморфен капак от Чавдар (БРН—А) (М 1:3)
Рис. 93. „Отмивана" керамика от Продромос
Рис. 94. Някои основни орнаментални композиции при рисуваната керамика от Западна България (БРН)
Рис. 95. Черно рисувана керамика от БРН—В: 1—5 Градешница — Мало поле; 6—10 — Гълъбник (М 1:2 — 1—5; М 1:3 — 6—10)
Рис. 96. Рисувана керамика от БРН—В от: 1, 2, 5 — Баница; 3, 4, 7, 6 — Тлачене (по Б. Николов, 1992) (М 1:3,5 — 1, 2, 5, 6; М 1:4 — 3,4, 7)
Рис. 97. Полихромно рисувана керамика от Градешница — Мало поле (по Б. Николов, 1974 и материали от разкопките на Б. Николов и И. Вайсов, 1985) (М 1:2)
Рис. 98. Рисувана керамика от долното течение на река Струма (по L. Perničeva, 1990) (М 1:2,5)
Рис. 99. Керамика от БКН—В: 10, 11, 22 — култура Курило I; 1—4, 6—9, 12, 13 — култура Курило II; 5 — култура Вадастра. Материалите са от неолитното селище Курило (1—5, 7—9), Сапарева баня (6, 10) и Градешница — Мало поле (11—13) (М 1:2)
Рис. 100. Керамика от Елешница (БКН) (по В. Николов, Н. Масларов, 1987)
Рис. 101. Керамика от култура Тополница—Акропотамос от Тополница (разкопки Х. Тодорова, Я. Бояджиев, И. Вайсов) (М 1:2 — 1—7, 9, 13—19, 21, 23; М 1:2.2 — 8, 10—12, 20, 22, 24, 25)
Рис. 102. Култура Караново I. Керамика от Азмашката могила, хоризонт I (3, 5, 9) и Караново (1, 2, 4, 6—8) (БРН—А) (М 1:2 — 3, 7, 9; М 1:3,5 — 5; М 1:3 — 1, 2, 4, 6, 8)
Рис. 103. Керамика от култура Караново I—II от Азмашката могила
Рис. 104. Мраморна антропоморфна фигурка от Азмашката могила (култура Караново I — БРН—А) (М 1:2)
Рис. 105. Керамика от БРН—В (култура Караново II):1 — Яса тепе — Пловдив; 2—4; 6, 8—10 — Караново; 7 — Казанлък; 5 — Ст. Загора „Окръжна болница" (М 1:4 — 5; М 1:2 — 1—3, 7, 9, 10; М 1:3 — 4, 6, 8)
Рис. 106. Керамика, украсена с канелюр от Караново (култура Караново II) (по S. Hiller, V. Nikolov, 1985, 1988) (М 1:3,5)
Рис. 107. Керамика от култура Караново III (БРН—С): 1—4, 6—13 — Караново; 5 — Ст. Загора „Окръжна болница" (М 1:2 — 5, 10, 13; М 1:3 — 1—4, 6—9, 11; М1:2,6 — 12)
Рис. 108. Фрагменти от седяща антропоморфна пластика от Караново (култура Караново III) (по S. Heller, G. Georgiev, 1986)
Рис. 109. Керамика от култура Караново IV — Калояновец (БКН—В): 1.3—16, 19 — Карасура; 2, 17, 18, 20 — Н. Загора „Хлебозавода" (М 1:2—2, 8—16; М 1:2, 21, 3—7, 17—20)
Рис. 110. Керамика от Карасура (култура Караново IV — Калояновец — БКН—В) (М 1:2)
Рис. 111. Някои орнаментални мотиви, използувани при орнаментирането на керамиката на културата Караново IV — Калояновец (БКН—В)
Рис. 112. Керамика от Н. Загора „Хлебозавода" (култура Караново IV — Калояновец — БКН—НВ) (М 1:2 — 2; М 1:4 — 1, 3)
Рис. 113. Монохромна керамика от Копривец (култура Копривец I — БНР—М) (разкопки В. Попов и И. Вайсов) (М 1:2)
Рис. 114. Монохромна керамика от Поляница платото (по Н. Todorova, 1989) (М 1:4)
Рис. 115. Керамика от Деветашката пещера (БРН—А) (по В. Миков, Н. Джамбазов, 1960) (М 1:3 — 1—3; М 1:4 — 4, 5)
Рис. 116. Керамика от култура Овчарово (БРН—В): 1, 2, 4, 5, 7, 9 — Зелена Морава; 3, 6, 8 — Овчарово—гората (М 1:2)
Рис. 117. Керамика от неолитното селище Резервата при с. Дриново (БРН—В/С) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов) (М 1:2)
Рис. 118. Керамика от Самоводяне: 1—5, 7, 9, 10 — БРН—С; 6, 8, 11 — БКН—А (разкопки П. Станев) (М 1:2 — 2, 5; М 1:3 — 1, 3, 4, 6—11)
Рис. 119. Керамика от Хотница (култура Хотница — БКН—В) (М 1:2)
Рис. 120. Вазовидно съдче от Усоето (култура Усое I — БКН) (по Х. Тодорова, 1978) (М 1:2)
Рис. 121а. Керамика от Подгорица (култура Подгорица — БКН—В) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов) (М 1:2)
Рис. 121б. Керамика от Подгорица (култура Подгорица — БКН—В) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов) (М 1:2)
Рис. 122. Кремъчни артефакти от неолитното селище Подгорица (БКН—В):12 — отломък с ретуш; 7, 11 — ядра; 1, 2, 9, 10 — стъргалки; 3, 6 — аморфни оръдия (М 1:1,5)
Рис. 123. Костена шпатула (1) и керамика от Г. Делчево, хоризонт I (култура Цонево) (по Х. Тодорова и кол., 1975) (М 1:2)
Рис. 124. Керамика от Далгопол-Балкузу (М 1:2)
Рис. 125. Керамика от Усоето (култура Усое I — БКН—В) (М 1:2)
Рис. 126. Керамика от Усоето (култура Усое I — БКН—В) (М 1:2)
Рис. 127. Керамика от землянка I — неолитно селище Дуранкулак-нивата (фаза Блатница на културата Хаманджия) (по Т. Димов, 1982) (М 1:2,5)
Рис. 128. Керамика от култура Усое II-Протосава от Усоето при с. Аспарухово, Варненско (М 1:3,5—2,3; М 1:4—1,3)
Рис. 129. Графична реконструкция на едно от неолитните жилища от Неа Никомедия, поглед отгоре (по S. Synos, 1971)
Рис. 130. Жилище от култура Караново I и реконструкция на начина на градеж.

Рис. 131. Графична реконструкция на жилищната архитектура в Тополница

Рис. 132. Модел на неолитно жилище в Слатина (по V. Nikolov, 1989a)

Рис. 133. Графична реконструкция на начина на градеж на неолитното жилище от Слатина (по V. Nikolov, 1989a)

Рис. 134. Графична реконструкция на начина на градеж на жилище 7 от Подгорица

Рис. 135. Видове тандири и начин на използването им (по J. N. Leonard, 1977)

Рис. 136. 4 — неолитен сърп от рог с кремъчни пластини от Караново (БРН — Караново II) (М 1:4); 1—3 — пластини за сърп (М 1:3)

Рис. 137. Видове култивирани растения от неолитното селище Поляница-платото (1) (БРН-М) (по M. Hopf, 1988) и Усое I (2) (БКН-В): 3, 8, 10—12, 14, 22, 28, 30 — Triticum cf. dicoccum; 4, 5, 18, 20, 24, 31 — Triticum; 1, 2, 6, 7, 13, 15—17, 19, 21, 25, 27 — Triticum monococcum; 9, 34 — Triticum cf. monococcum; 12, 23 — Triticum monococcum vel dicoccum

Рис. 138. Неолитно хромелно съоръжение

Рис. 139. Етапи при обработката на житните растения (по J. N. Leonard, 1977)

Рис. 140. Кремъчни артефакти от Усоето (култура Усое I — БКН) (М 1:2)

Рис. 141. Начин на стриване на житото с помощта на каменен хромел

Рис. 142. Хокерно неолитно погребение от некропола в Дуранкулак. Гроб № 632, мъж, възрастен индивид с два пръстена от серпантин

Рис. 143. Гроб № 751 от неолитния некропол в Дуранкулак с два черепа на говедо като погребален дар.

Рис. 144. Костени неолитни оръдия на труда: 1—3, 5—9 — от Тополница (БКН); 4, 10—13 — от Мулдава (БРН); 14 — игла за коса от Перник (БРН); 15 — от Гълъбник (БРН) (М 1:2).

Рис. 145. Раннонеолитни кремъчни артефакти (БРН — А): 1 — Градешница — Мало поле; 2 — Ракитово; 3 — Гълъбник (М 1:2) (по И. Гацов)

Рис. 146. Зооморфен съд от Мулдава (култура Караново I) (М 1:6)

Рис. 147. Кремъчни оръдия на труда от Подгорица (разкопки на И. Ангелова и И. Вайсов) (БКН): 1—5 — пробои; 8—10 — стъргалки; 11—12 — ядра (М 1:2)

Рис. 148. Каменни оръдия на труда от ранния неолит от: 1—3, 5 — Чавдар; 4 — Перник; 6 — Самуилово (М 1:2).

Рис. 149. Кремъчни артефакти от Овчарово-гората (по И. Ангелова, Н. В. Бин, 1988) (БРН)

Рис. 150. Кремъчни артефакти от Тополница (БКН — В/С): 1—6 — пластини за сърп; 7, 9—11, 13 — стъргалки; 8, 12 — пластини; 14 — еднопло-шадково ядро (М 1:2)

Рис. 151. Кремъчни артефакти от Тополница (БКН — В/С) [illegible] стъргалки; 6, 8 — пробои; 12, 13 — двулицев нож за месо; 11 — пластина за рязане на дърво (М 1:2)

Рис. 152. Каменни оръдия на труда от ранния неолит от Тополница (БКН)

Рис. 153. Начин за закрепване на каменните оръдия чрез поставяне в костена муфа

Рис. 154. Зооморфен амулет от яспис от раннонеолитното селище в Кърджали (БРН) (М 1:1).

Рис. 155. Антропоморфна мраморна пластика от Казанлък (БКН) (М 1:1)

Рис. 156. Костени оръдия от Градешница — Мало поле (БРН) (разкопки Б. Николов и И. Вайсов) (М 1:2).

Рис. 157. Основни типове каменни неолитни оръдия: 1 — калъпеста тесла; 2 — плоска тесла; 3 — клин; 4 — калъпеста брадва (М 1:2)

Рис. 158. Костени лъжички-шпатули (БРН): 1—3 — Градешница-Мало поле; 4, 5 — Караново (М 1:2)

Рис. 159. Глинен болас (М 1:1)

Рис. 160. Глинени тежести за стан от Самоводяне (разкопки П. Станев) (М 1:2)

Рис. 161. Реконструкция на тъкачен стан.

Рис. 162. Реконструкция на пещ с няколко отделни камери от Самоводяне (БРН) (разкопки на П. Станев).

Рис. 163. Керамика от Гълъбник (БРН): 1 — с бяла рисунка; 3 — с тъмна рисунка

Рис. 164. Мраморна антропоморфна пластика от неолитното селище Гълъбник (по М. Чохаджиев, 1981a)

Рис. 165. Глинена пинтадера от раннонеолитното селище в Кърджали (М 1:1)

Рис. 166. Глинени антропоморфни пластики от IV — 1 и V хоризонт в Чавдар (М 1:1,5) (по G. Georgiev, 1981).

Рис. 167. Глинени пинтадери: 1 — Чавдар V хоризонт; 2 — Сапарева баня; 3, 4 — Ковачево; 5 — Елешница; 6 — Кърджали; 7, 8 — София, кв. Слатина (М 1:1,5).

Рис. 168. Каменна скулптура от Лепенски Вир (по Д. Срејовић, 1969).

Рис. 169. Схематизирани антропоморфни пластики от Дивостин I (БРН-М). (М 1:1,5) (по Z. Letica, 1988)

Рис. 170. Глинена антропоморфна пластика от Пелагония (БРН): 1, 2, 6, 8 — Велушка Тумба; 4 — Сенокос; 2, 9, 11, 12 — Породин; 10 — Гургур Тумба (М 1:2)

Рис. 171. Глинена антропоморфна пластика от култура Старчево (по Д. Срејовић, 1968): 1, 10 — Старчево; 3 — Гривац; 5 — Белетинац; 2, 6 — Павловац; 4, 9 — Винча; 7, 8 — Винковци (М 1:1,5)

Рис. 172. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Западна България: 4, 6—8, 10 — Гълъбник (разкопки М. Чохаджиев, Ю. Павук и А. Бакъмска); 1—3, 5 — Сапарева баня (разкопки Г. Георгиев и В. Николов); 9, 11 — Градешница — Мало поле (разкопки Б. Николов) (М 1:1,5)

Рис. 173. Плоски глинени антропоморфни пластики от Перник (3) и Гълъбник (1, 2) (БРН) (по М. Чохаджиев, 1981a) (М 1:2).

Рис. 174. Плоска глинена антропоморфна фигурка от Мехтелек, Унгария (култура Криш) (по N. Kalicz, 1983)

Рис. 175. Глинена антропоморфна пластика от неолитното селище [illegible] БРН-А [illegible] 10, 12: БРН-[illegible] 4, 8: БКН-В [illegible] 7, 9, 11, 13—15 (М 1:2)

Рис. 176. Глинена антропоморфна пластика на култура Тополница-Акропотамос от Тополница (БКН-В) (М 1:1,5)

Рис. 177. Глинена антропоморфна пластика на култура Тополница-Акропотамос от Тополница (БКН-В) (М 1:1,5)

Рис. 178. Глинена антропоморфна фигурка от култура Караново I, от Караново (М 1:1,5)

Рис. 179. Глинена антропоморфна пластика от Караново: 1—2 (М 1:2,5) — култура Караново II; 3 (М 1:2) — култура Караново III

Рис. 180. Глинена антропоморфна пластика от фазата

Караново III в Тракия, от Яса тепе (по П. Детев) и Драма (A. Fol, R. Katincarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Krastev, 1989) (М 1:2)
Рис. 181. Стояща глинена антропоморфна пластика от БКН (култура Караново IV): 1 — от Караново; 2 — от Нова Загора-Хлебозавода (М 1:2)
Рис. 182. Глинена антропоморфна пластика от култура Караново IV (БКН): 3, 5 — Карасура; 1, 2, 4, 7—9 — Нова Загора-Хлебозавода и 6 — Караново, м. Чиирсърта (М 1:1,5)
Рис. 183. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Самоводяне, В. Търновско (разкопки на П. Станев) (М 1:2).
Рис. 184. Глинена антропоморфна пластика от култура Криш от Саьол-Фелсьофьолд (М 1:2) (по P. Raczky, 1979—1980)
Рис. 185. Къснонеолитна глинена антропоморфна пластика на култура Усое I — 1—4, 6, 7, 9—12, 14, и Усое II — 5, 8, 13, от Усоето, Варненско (М 1:2)
Рис. 186. Развитие на отделните типове глави от глинените антропоморфни пластики от култура Усое (фази I и II)
Рис. 187. Глинена антропоморфна пластика от Качица, В. Търново (БКН) (М 1:2) (разкопки П. Станев).
Рис. 188. Глинена антропоморфна пластика на култура Хаманджия от землянка 2 от неолитното селище „Нивата" при с. Дуранкулак (М 1:1,5)
Рис. 189. Седяща глинена антропоморфна фигурка от Черна (БРЕ) (култура Хаманджия IV (М 1:2)
Рис. 190. Седящи антропоморфни фигурки от некропола при Черна вода (по D. Berciu, 1961) (М 1:1,5)
Рис. 191. Глинена антропоморфна пластика от неолитното селище Сапарева баня (по G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čohadžiev, 1988) (М 1:1,5)
Рис. 192. Развитие на иконографията на главите на неолитната антропоморфна пластика от Западна България
Рис. 193. Типология на главите от антропоморфната пластика на култура Тополница-Акропотамос (по материали от неолитното селище Тополница и Ситагри II)
Рис. 194. Раннонеолитна глинена антропоморфна пластика от Овчарово-гората (по H. Todorova, M. Tschochadziev. I. Vajsov, 1981) (М 1:1,5)
Рис. 195. Раннонеолитна антропоморфна пластика от Елешница (по В. Николов, К. Масларов, 1987) (М 1:1,5)
Рис. 196. Глинена фигурка на глиган от неолитното селище в Кърджали (по А. Пейков, 1972)
Рис. 197. Глинена фигурка на ягуар от Елешница (по В. Николов, К. Масларов, 1987) (М 1:1)
Рис. 198. Зооморфна пластика от Усоето, Варненско (БКН) (М 1:1,5)
Рис. 199. Украсена с нокътна украса зооморфна фигурка от Качица (БКН, култура Хотница) (М 1:1).
Рис. 200. Глинена фигурка на риба от Усоето (култура Усое I) (М 1:1,5)
Рис. 201. Глинени конусчета и топчета от Усоето (БКН, култура Усое I) (М 1:1,5).
Рис. 202. Фрагмент от рисуван антропоморфен съд от Слатина, София (разкопки В. Николов)
Рис. 203. Антропоморфна бутилка от Чавдар (БРН-А) (М 1:5)
Рис. 204. Антропоморфна бутилка от Казанлък (БРН — култура Караново II) (М 1:2)
Рис. 205. Керамичен съд с апликирано антропоморфно изображение от Азмашката могила (БРН-А — култура Караново I) (М 1:3)
Рис. 206. Култова масичка от ранния неолит от Градешница—Мало поле (по Б. Николов, 1974, 1975) (БРН-В) (М 1:5)
Рис. 207. Култова масичка от Караново (БРН — култура Караново I) (М 1:3)
Рис. 208. Култови масички от БРН и БКН от България (1—10 — различни мащаби; 11—13 — М 1:2):1, 2, 6, 8 — Градешница—Мало-поле (БРН); 4, 5 — Хотница (БКН); 9, 10 — Караново (БРН); 7 — Елешница (БРН); 3 — Перник (БРН); 11, 13 — Казанлък (БРН-С — култура Веселиново); 12 — Резервата (БРН-В)
Рис. 209. Раннонеолитна култова масичка от Гълъбник
Рис. 210. Фрагмент от четириъгълна култова масичка от неолитното селище Самоводяне (БКН — култура Хотница) (М 1:2)
Рис. 211. Фрагменти от култови масички от неолитното селище Резервата при с. Дриново, Поповско (начало на БКН) (М 1:2) (разкопки И. Ангелова и И. Вайсов)
Рис. 212. Фрагмент от четириъгълна култова масичка от Казанлък (БРН-С култура Веселиново) (М 1:2)
Рис. 213. Орнаментални мотиви, използувани при украсяването на култовите масички у нас
Рис. 214. Групиране на някои от неолитните обекти у нас по орнаменталните мотиви, нанасяни върху култовите масички
Рис. 215. Хокерни погребения от Градешница—Мало поле (по Б. Николов, 1974)
Рис. 216. Хокерно погребение от Караново (БРН-В — култура Караново II)
Рис. 217. Погребения от Черника, култура Болентинеану (по Cantacuzino — S. Morintz, 1963)
Рис. 218. Гроб № 634 от некропола на културата Хаманджия при Дуранкулак
Рис. 219. Тризна и съдовете от нея от некропола при с. Дуранкулак
Рис. 220. Гроб № 626 и инвентарът от него от некропола при с. Дуранкулак (БКН/БРЕ — култура Хаманджия III) (М 1:1,5)
Рис. 221. Гроб № 1036 и инвентарът от него от некропола при с. Дуранкулак (БКН — култура Хаманджия II) (М 1:1,5)
Рис. 222. Гривни от спондилус (1, 2) и мрамор (3, 4) и огърлица от спондилусови маниста от некропола при с. Дуранкулак (БКН): 3—4 — от гроб № 643 (М 1:2); 1, 2, 6 (М 1:2,5)
Рис. 223. Мраморни (1—3) и спондилусови (4) украшения: 1,2 Градешница—Мало поле (БКН-В); 3 — Сапарева баня; 4 — Тополница (БКН — В) (М 1:2)
Рис. 224. Костена игла със зооморфна главичка от пещерата Миризливка
Рис. 225. Зооморфни „амулети" от БРН (1) и енеолита (2): 1 — Ковачево (по L. Pernitcheva, 1990); 2 — Русенската селищна могила; 3 — с. Г. Поровец (Разградско) (М 1:1)
Рис. 226. Основни знаци от неолитната знакова система: 1. Меандър, 2. Ромб с точка по средата, 3. Триъгълник, 4. Концентрични кръгове, 5. Скачени самостоятелни или есовидно развити волути, 6. Ръка с четири пръста, 7. Мотив „дъжд", 8. Спирала, 9. Спираломеандър
Рис. 227. Основни мотиви, използувани при неолитните пинтадери от Югоизточна Европа
Рис. 228. Групиране на неолитните обекти от Югоизточна Европа по знаците върху пинтадерите.

ТЕКСТ КЪМ ФИГУРИТЕ

Фиг. 1. Съдържанието на делта C14 в атмосферата по години (по M. Stuiver, G. W. Pearson и T. Braziunas, 1986)

Фиг. 2. Основни етапи на антропогенеза и социогенеза (по J. Hermann (1982b) с допълнение от Х. Тодорова) 1. Използуване на необработени предмети като оръдия на труда; 2. Произвеждане на недиференцирани груби оръдия от камък; 3. Производство на оръдия на труда с установена типология, начало на езиковата комуникация; 4. Започва използуването на огъня; 5. Диференцирани каменни и костени оръдия, начало на специализирането им; 6. Производство на средства за производство, комбинирани оръдия, копия и други; 7. Получаване на огън; 8. Лък, стрела и диференцирани ловни методи; 9. Оръдия за риболов и диференцирани костени оръдия; 10. Висока специализация на лова и риболова, сезонна отседналост; 11. Земеделие и животновъдство

Фиг. 3. Прехода в антропогенеза от неандерталеца към хомо сапиенса (по G. Alciati, G. Marcolin, M. P. Banati, 1984)

Фиг. 4. Корелационна графика на климата, морското ниво и измененията на температурите по време на холоцена на Персийския залив (по H. Waetzoldt, 1981)

Фиг. 5. Графики, отразяващи отварянето на Босфора (по А. Орачев, 1990)

Фиг. 6. Графика на Климатичния максимум (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987)

Фиг. 7. Прогресивно нарастване на населението на земята (по S. Tusa, 1983)

Фиг. 8. Резултати от поленовия анализ в Родопите и растителността през отделните периоди (изготвено от И. Вайсов и Ц. Попова по Е. Божилова, М. Филипова и др.)

Фиг. 9. Графика на диференциацията на температурата и влажността в света днес.

Фиг. 10. Графика, отразяваща колебанията в климата на Гренландия, Исландия и Англия (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987)

Фиг. 11. Тахиметрична снимка на местността, в която е разположено ранненеолитното селище Градешница (Мало поле — Луканово дърво)

Фиг. 12. Тахиметрична снимка на местността, в която е разположено късонеолитното селище Подгорица

Фиг. 13. План на субструкцията на неолитното селище Овчарово-гората (разкопки на И. Ангелова)

Фиг. 14. План на неолитното селище в Неа Никомедия (по S. Synos, 1971)

Фиг. 15. План на I хоризонт на неолитното селище Овчарово-гората (разкопки на И. Ангелова)

Фиг. 16. План на късноенеолитното селище Поляница, култура Поляница (разкопки на И. Ангелова [illegible] и И. Вайсов)

Фиг. 17. План на I хоризонт в Г. Делчево (по Х. Тодорова и кол., 1975)

Фиг. 18. План на неолитното селище Усоето, култура Усое I (по I. Vajsov, 1989)

Фиг. 19. План на жилищата на култура Караново I от Караново (по S. Hiller — G. Georgiev)

Фиг. 20. План на II хоризонт от неолитното селище Хлебозавода в Н. Загора, култура Караново IV (по М. Кънчев — Т. Кънчева, 1988)

Фиг. 21. План на жил. 2 от Тополница, култура Тополница-Акропотамос (разкопки 1986—1987 на Я. Бояджиев и И. Вайсов)

Фиг. 22. План на ранненеолитното жилище от Слатина (по V. Nikolov, 1989a)

Фиг. 23. План на землянка 12 от късненеолитното селище Подгорица, култура Подгорица (разкопки 1981 на И. Ангелова и И. Вайсов)

Фиг. 24. План на землянки 2 и 3 от Дуранкулак, култура Хаманджия (разкопки Х. Тодорова, Т. Димов)

Фиг. 25. Обща ситуация на праисторическия некропол при с. Дуранкулак. Ареалът на неолитния некропол само частично съвпада с този на енеолитния

ТЕКСТ КЪМ КАРТИТЕ

Карта 1. Плодородният полумесец в Мала Азия и някои от основните неолитни обекти

Карта 2. Карта на основните неолитни обекти от М. Азия

Карта 3. Район на разпространение на отделните видове животни (по Nobis, G., H. Schwabedissen, 1984)

Карта 4. Карта на заледяванията на Северния и Южния полюс преди 18 000 г. и днес

Карта 5. Карта на основните късномезолитни, постмезолитни и най-ранните неолитни селища в Европа

Карта 6. Карти, отразяващи промените в поселищната система на Палестина вследствие от засушаването след 6500 г. (по M. Korfmann, 1979)

Карта 7. Карта на разпространението на производящата икономика в Европа (датите са cal BC по P. Breuning, 1987, с допълнения от автора)

Карта 8. Карта на разпространението на средиземноморския климат в северната част на Балканския полуостров (по J. C. Dragan, S. Airinei, 1987, с допълнения от автора)

Карта 9. Карта на разпространението на неолитните култури в Европа

Карта 10. Карта на по-важните неолитни селища в България

Карта 11. Карта на разпространението на спондилуса, глицеримиса и денталиума в Европа (изработена от Х. Вилмс и Х. Тодорова)

Карта 12. Карта на разпространението на амфиболита в Европа (по G. Schwars-Mackensen и W. Schneider, 1983)

Карта 13. Карта на неолитните обекти в България и района на Долния Дунав, в които са открити погребения: I — некрополи от типа Лепенски Вир: 1 — Падина. 2 — Лепенски Вир. 3 — Власац. 4 — Куйна Турчулуй. 5 — Хайдучка Воденица. 6 — [illegible] Кладовец. II — погребения [illegible] „intra murum": 7 — Дудещи Вехи. 8 — Кенад. 9 — Гура Бачулуй. 10 — Клуж. 11 — Грумъжещи. 12 — Потъръщи. 13 — Валеа Лурилуи. 14 — Турдаш. 15 — Букурещ-Дудещи. 16 — Крушову. 17 — Вадастра. 18 — Градешница — Мало поле. 19 — Самоводяне. 20 — София — кв. Слатина. 21 — Ваксево, 22 — Азмашката могила. 23 — Караново. 30 — Кърджали; III — некрополи: 24 — Букурещ — Черника. 25 — Агигеа. 26 — Черна вода. 27 — Мангалия. 28 — Лиману. 29 — Дуранкулак.

ТЕКСТ КЪМ СНИМКИТЕ

1. Лалевиден съд с бяло рисувана украса от Азмашката могила (БРН-А, култура Караново I)
2. Стояща антропоморфна фигурка от Караново (БРН-В, култура Караново II)
3. Бяло рисувана керамика от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
4. Бяло рисувана керамика от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
5. Купа с цилиндрично краче и бяло рисуван орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
6. Купа с бяло рисуван орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
7. Вазовиден съд с бяло рисувана украса от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
8. Антропоморфен вазовиден съд от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
9. Зооморфен съд от Гълъбник III (БРН—В, култура Западнобългарска рисувана керамика).
10. Керамичен съд — хранилище от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика).
11. Купа с тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
12. Купа с цилиндрично краче и тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
13. Четириъгълна „култова масичка" от Гълъбник (култура Западнобългарска рисувана керамика)
14. Купа с цилиндрично краче и тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
15. Четириъгълна „култова масичка" с набодена украса от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
16. Керамичен съд с релефна украса от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
17. Вазовиден съд с три крачета от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
18. Сферична купа с конично краче и черно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
19. Вазовиден съд от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
20. Вазовиден съд с бяло рисуван орнамент от Чавдар (БРН-А)
21. Купа, украсена с импрессо орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
22. Купа с четири дръжки от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
23. Глинена антропоморфна пластика от Чавдар (БРН-А)
24. Глинено „кресло" от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)
25. Лалевиден, бяло рисуван съд от Чавдар (БРН-А)
26. Триъгълна „култова масичка" с набоден орнамент от Чавдар (БРН)
27. Каменни сечива от Чавдар.
28. Костени оръдия на труда от Чавдар.
29. Антропоморфен съд „бутилка" от Чавдар.
30. Бяло рисувана керамика от Крумовград (БРН-А, култура Караново I).
31. Керамичен съд от Чавдар.
32. Каменни сечива от Крумовград (БРН-А, култура Караново I).
33. Керамичен съд с релефна украса от Чавдар.
34. Керамичен съд с набодена украса от Чавдар.
35. Купа с ниско краче и бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
36. Глинена антропоморфна пластика от Курило (БКН-В, култура Курило)
37. Купа с бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

38а. Глинена антропоморфна пластика от София, кв. Слатина, поглед отпред (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)

38б. Глинена антропоморфна пластика от София, кв. Слатина, поглед отстрани (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)

39. Фрагмент от голям антропоморфен съд от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)
40. Керамичен съд с релефна украса от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)
41. Купа с бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
42. Купа с цилиндрично краче и бяла украса от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
43. Керамичен съд с тъмна рисунка от Градешница—Мало поле (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)

44а. Антропоморфен съд с тъмнокафява и червена рисунка от Градешница—Мало поле, поглед отпред (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)

44б. Антропоморфен съд с тъмнокафява и червена рисунка от Градешница—Мало поле, поглед отзад (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)

45. Голяма глинена „вана" от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)
46. Голям зооморфен съд от Мулдава (БРН-А, култура Караново I)
47. Вазовиден съд от Караново II (БРН-В, култура Караново II)
48. Керамичен съд с канилирана повърхност от Караново II (БРН-В, култура Караново II)
49. Жилище от БРН-А от Азмашката могила (култура Караново I)
50. Жилище от БРН-А от Азмашката могила (култура Караново I)
51. Детайл от глинобитна, украсена с жлебове стена от неолитно жилище от Азмашката могила (БРН)
52. Вазовиден съд с релефна украса и крачера (БРН-С, култура Караново III)
53. Вазовиден съд с три вместилища от Караново II (БРН-В, култура Караново II)
54. Керамичен съд от Караново (БРН-В, култура Караново II)
55. Керамичен съд с три дръжки от Караново (БРН-В, култура Караново II)
56. Керамичен съд с релефна украса от Караново (БРН-С, култура Караново III)
57. Вазовиден съд с набодена украса от Караново (БРН-С, култура Караново III)
58. Лалевиден съд с канелирана повърхност от Караново (БРН-В, култура Караново II)
59. Вазовиден съд от Караново (БРН-С, култура Караново III)

110. Керамичен съд с три крачета от Караново (БРН-С, култура Караново III)

60. Керамичен съд с три крачета от Караново (БРН-С, култура Караново III)
61. Костен сърп с кремъчни пластини от Караново (БРН)

62а. Стояща глинена антропоморфна фигурка от Караново IV поглед отпред
62б. Стояща глинена антропоморфна фигурка от Караново IV поглед отляво
63а. Глинена антропоморфна фигурка с рисувана украса от Караново поглед отпред
63б. Глинена антропоморфна фигурка с рисувана украса от Караново поглед отпред
64. Горна част от мраморна антропоморфна фигурка от Караново
65. Вазовиден съд с канелирана повърхност от Казанлък (БРН-В/С)
66. Вазовиден съд от Казанлък (БРН-В/С)
67. Керамичен съд от Казанлък (БРН-В/С)
68. Хокерно погребение от Казанлък (БРН-В/С)
69. Костени сърпове от Казанлък (БРН)
70. Костени лъжички (шпатули) от Казанлък (БРН)
71а. Мраморна антропоморфна фигурка от Казанлък (БКН, култура Караново IV) — поглед отпред
71б. Мраморна антропоморфна фигурка от Казанлък (БКН, култура Караново IV) — поглед отпред
72. Глинен антропоморфен съд от Казанлък
73. Антропоморфен съд от Яса тепе (БРН-С, култура Караново III)
74. Антропоморфен съд с бяло рисувана украса от Ракитово (БРН-А, локален вариант на култура Караново I)
75. Керамичен съд с канелирана повърхност от Нова Загора-Хлебозавода (БКН, култура Караново IV)
76. Глинена антропоморфна пластика от Яса Тепе (БРН-С, култура Караново III)
77. Триъгълна „култова масичка“ от Казанлък
78. Глинена „култова масичка“ от Крумовград (БРН-А, култура Караново I)
79. Вазовиден съд с бяла рисунка от Елешница (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)
80. Паница на четири крачета от Езеро (БРН-С, култура Караново III)
81. Керамични съдове от Азмашката могила (БРН)
82. Нефритен амулет от с. Г. Поровец (Разградско) (БРЕ)
83. Керамичен съд от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
84. Вазовиден съд от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
85. Вазовиден съд с дръжка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
86. Купа с две дръжки от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
87а. Глава от глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I) — поглед отдясно
87б. Глава от глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I) — поглед отпред
88. Глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово, поглед отпред.
89. Орнаментиран глинен диск от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
90. Глинена антропоморфна фигурка „тип Хаманджия“ от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
91. Зооморфни фигурки от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
92. Глави от глинена антропоморфна пластика от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)
93. Глинен съд от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
94. Голяма глинена купа с две дръжки от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
95а. Глинена седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отпред (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
95б. Глинена седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отзад (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
96а. Седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отляво (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
96б. Седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отпред (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
97. Дървени оръдия на труда от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
98. Костени оръдия на труда от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
99. Керамичен съд с три крачета от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
100. Керамичен съд от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
101. Каменни оръдия на труда от Тополница (БКН-В, култура Тополница-Акропотамос)
102. Керамичен съд с една дръжка от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
103. Керамичен съд с конично столче от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
104. Мраморен черпак и фрагменти от мраморни гривни от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
105. Фрагменти от керамични съдове с рисуван орнамент тип Акропотамос от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)
106. Землянка № 1 от неолитното селище Дуранкулак-нивата (БКН-А, култура Хаманджия, фаза I)
107. Звена от диадема от спондилус от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)
108. Гривни и огърлица от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)
109. Изправени глинени антропоморфни фигурки от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)
110. Гривни и огърлица от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)

Рецензенти Явор Бояджиев, Владимир Попов
Редактор Цветанка Соколова
Художник на рисунките Иван Вайсов
Худ. оформление Кремена Филчева
Технически редактор Теменужка Хаджииванова
Коректор Милка Белчева
Дадена за набор на 1. II. 1993 г.
Подписана за печат на 10. II. 1994 г.
Излязла от печат през март 1994 г.
Печатни коли 40. Изд. коли 37,32
Формат 8/60/84. Тираж 1070. Цена 80 лв.
Издателство „Наука и изкуство“, София
Предпечатна подготовка „ИСМ & Ко“, София
Печатница „Образование и наука“, София

1. Лалевиден съд с бяло рисувана украса от Азмашката могила (БРН-А, култура Караново I)

2. Стояща антропоморфна фигурка от Караново (БРН-В, култура Караново II)

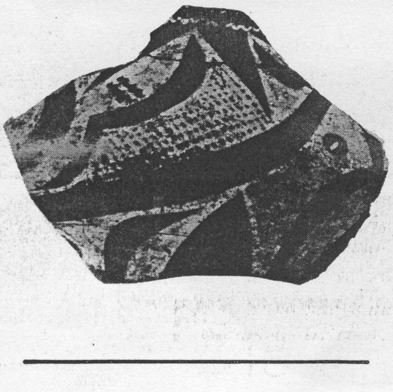

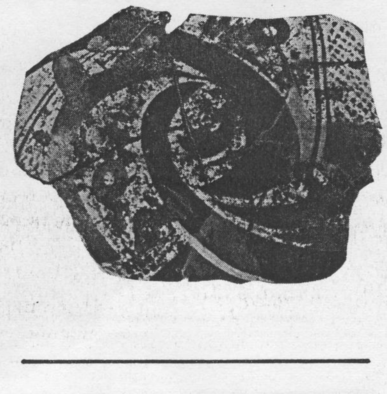

3. Бяло рисувана керамика от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

4. Бяло рисувана керамика от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

5. Купа с цилиндрично краче и бяло рисуван орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

6. Купа с бяло рисуван орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

7. Вазовиден съд с бяло рисувана украса от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

8. Антропоморфен вазовиден съд от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

9. Зооморфен съд от Гълъбник III (БРН—В, култура Западнобългарска рисувана керамика).

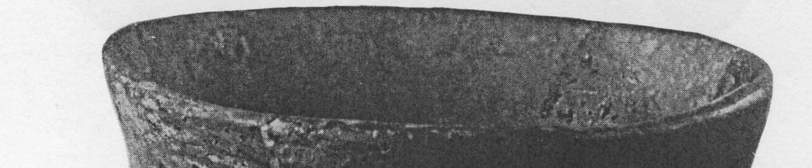

10. Керамичен съд — хранилище от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика).

11. Купа с тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

12. Купа с цилиндрично краче и тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

13. Четириъгълна „култова масичка“ от Гълъбник (култура Западнобългарска рисувана керамика)

14. Купа с цилиндрично краче и тъмно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

15. Четириъгълна „култова масичка“ с набодена украса от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

16. *Керамичен съд с релефна украса от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

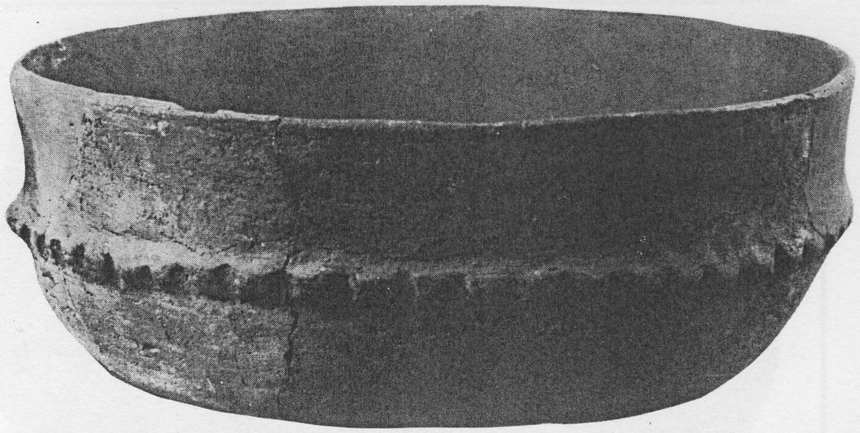

17. *Вазовиден съд с три крачета от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

18. *Сферична купа с конично краче и черно рисуван орнамент от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

19. *Вазовиден съд от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

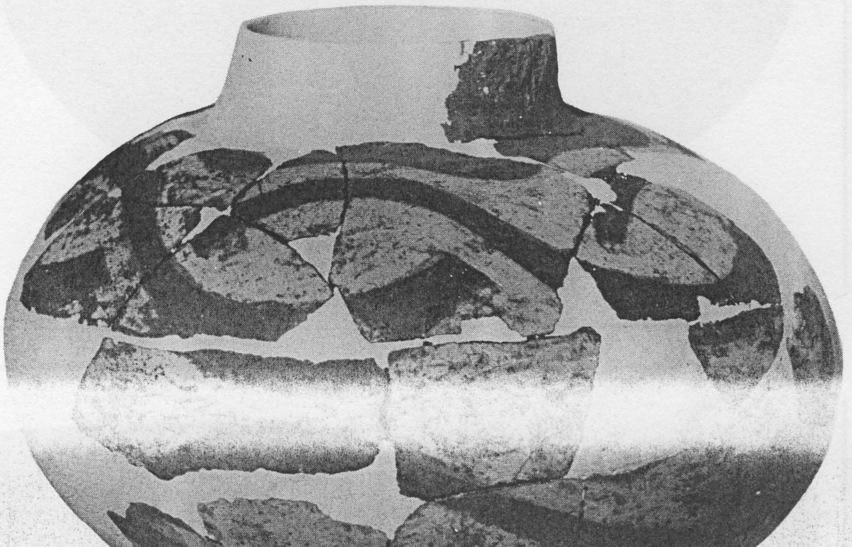

20. *Вазовиден съд с бяло рисуван орнамент от Чавдар (БРН-А)*

21. Купа, украсена с импресо орнамент от Гълъбник I (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

22. Купа с четири дръжки от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

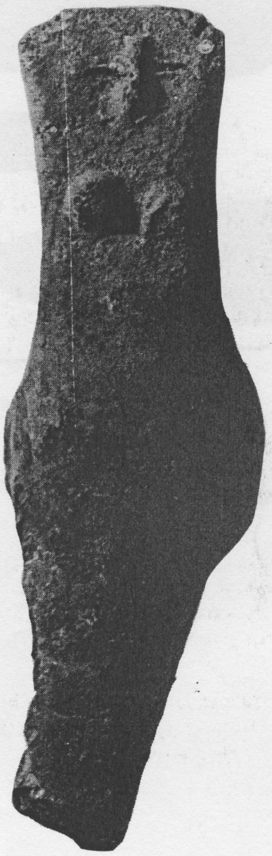

23. Глинена антропоморфна пластика от Чавдар (БРН-А)

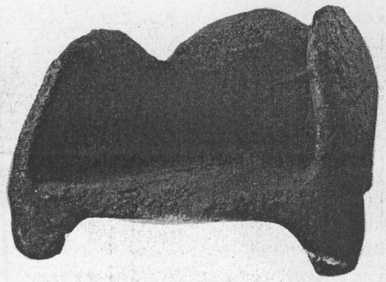

24. Глинено „кресло“ от Гълъбник III (БРН-В, култура Западнобългарска рисувана керамика)

25. Лалевиден, бяло рисуван съд от Чавдар (БРН-А)

26. Триъгълна „култова масичка" с набоден орнамент от Чавдар (БРН)

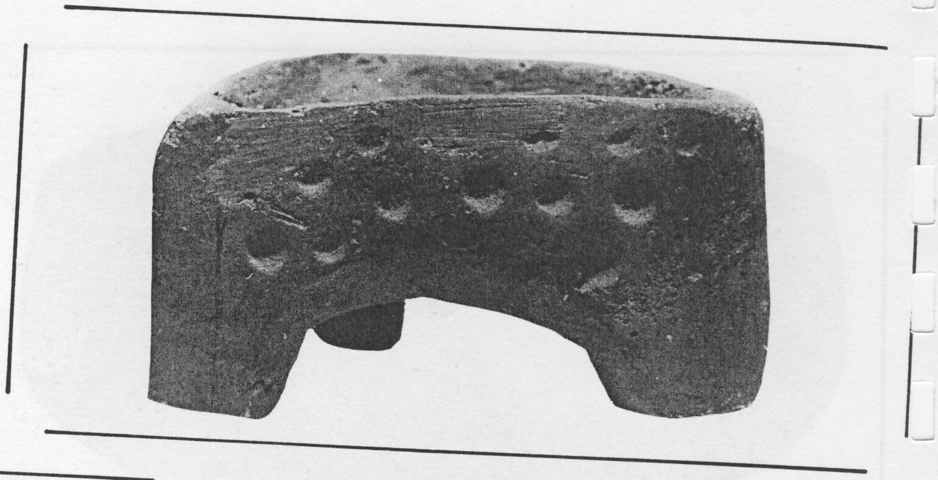

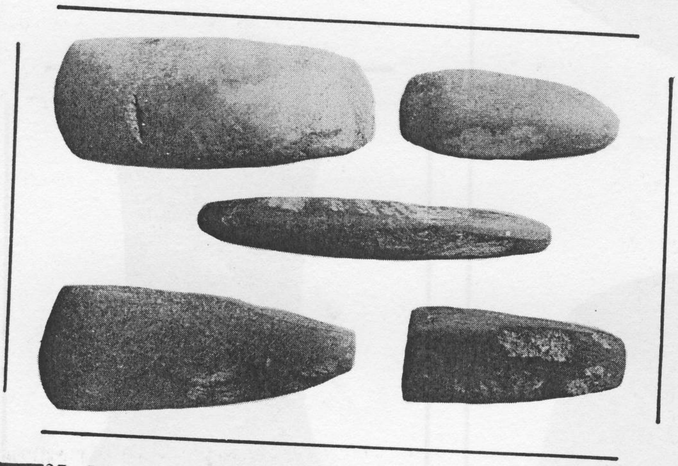

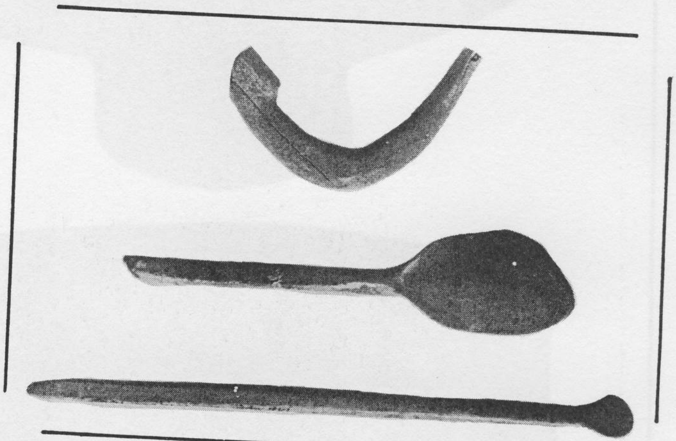

27. Каменни сечива от Чавдар.

28. Костени оръдия на труда от Чавдар.

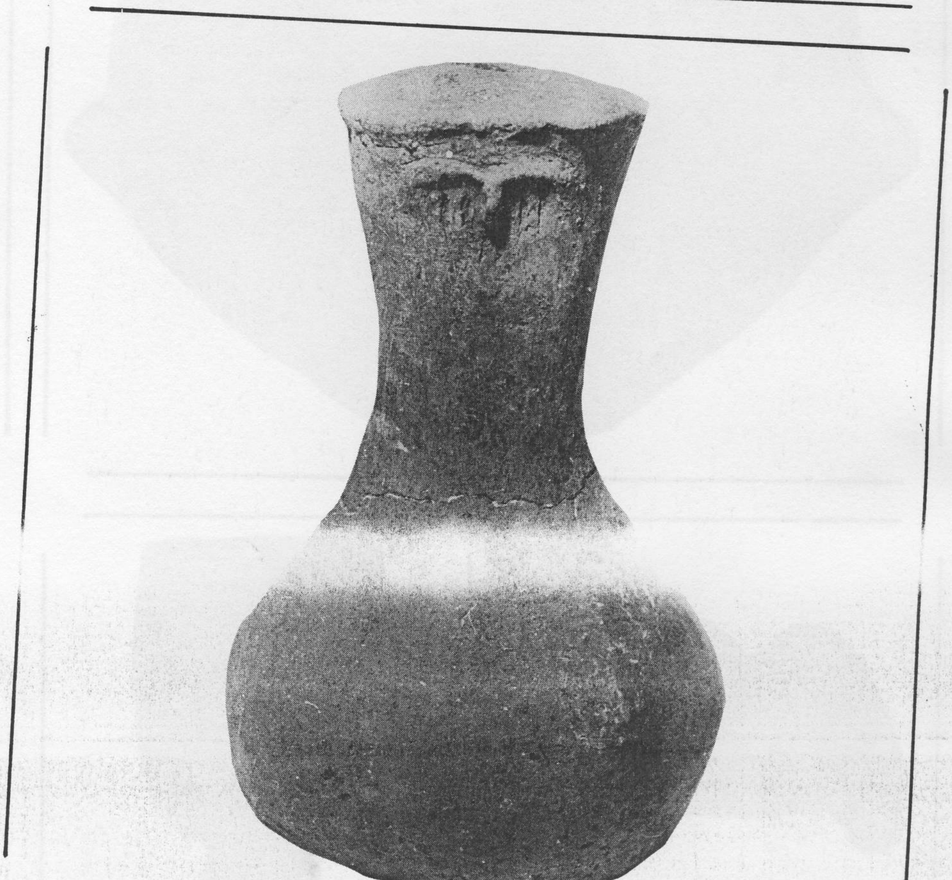

29. Антропоморфен съд „бутилка" от Чавдар.

30. *Бяло рисувана керамика от Крумовград (БРН-А, култура Караново I).*

31. *Керамичен съд от Чавдар.*

32. *Каменни сечива от Крумовград (БРН-А, култура Караново I).*

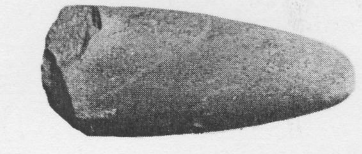

33. *Керамичен съд с релефна украса от Чавдар.*

34. *Керамичен съд с набодена украса от Чавдар.*

35. *Купа с ниско краче и бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

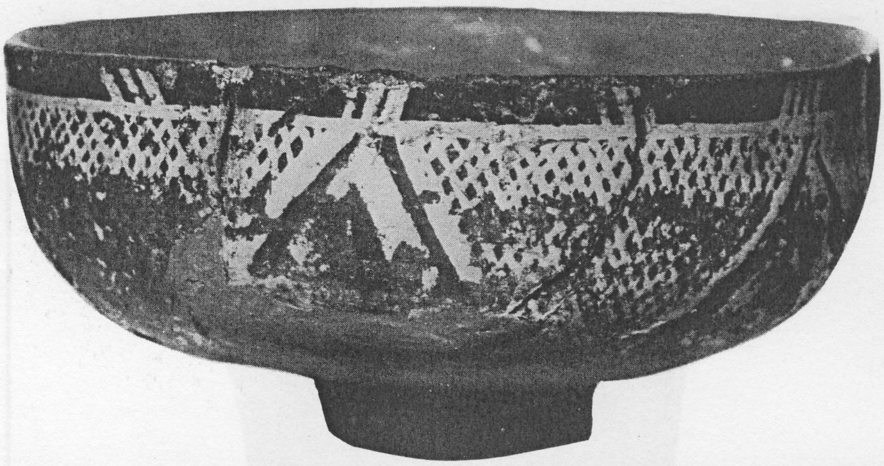

36. *Глинена антропоморфна пластика от Курило (БКН-В, култура Курило)*

37. *Купа с бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

38а. *Глинена антропоморфна пластика от София, кв. Слатина, поглед отпред (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

38б. *Глинена антропоморфна пластика от София, кв. Слатина, поглед отстрани (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

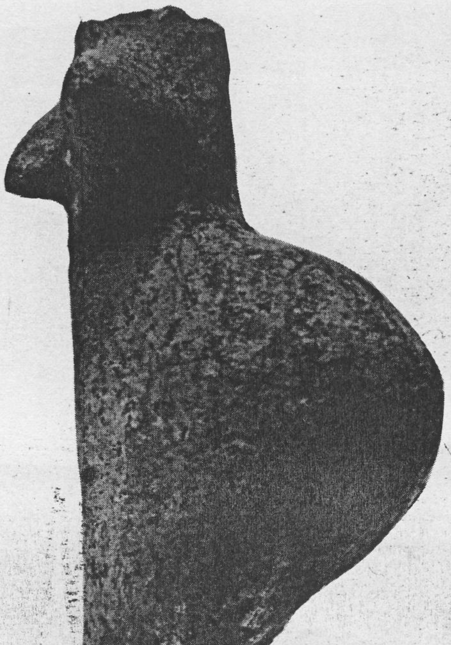

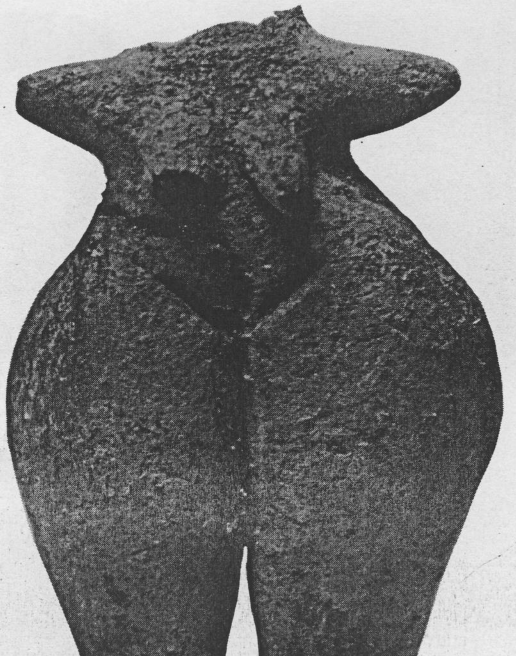

39. Фрагмент от голям антропоморфен съд от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)

40. Керамичен съд с релефна украса от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)

41. Купа с бяло рисуван орнамент от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

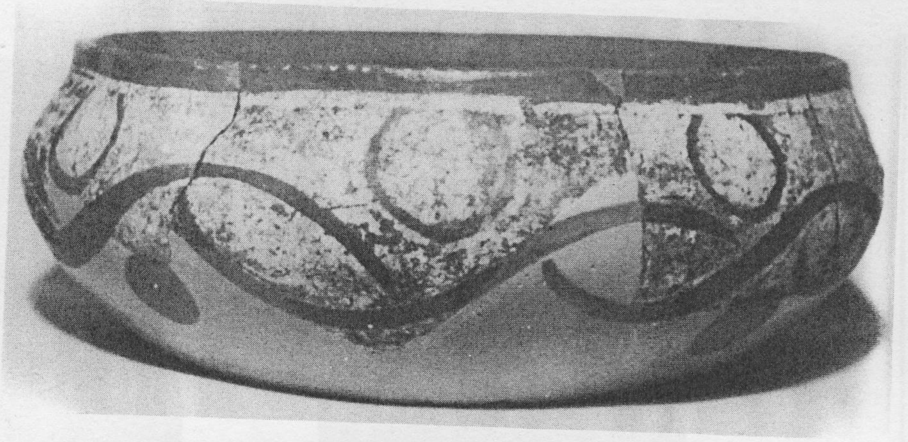

42. Купа с цилиндрично краче и бяла украса от София, кв. Слатина (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика)

43. *Керамичен съд с тъмна рисунка от Градешница—Мало поле (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

44а. *Антропоморфен съд с тъмнокафява и червена рисунка от Градешница—Мало поле, поглед отпред (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

44б. *Антропоморфен съд с тъмнокафява и червена рисунка от Градешница—Мало поле, поглед отзад (БРН-С, култура Западнобългарска рисувана керамика)*

45. Голяма глинена „вана“ от София, кв. Слатина (БРН, култура Западнобългарска рисувана керамика)

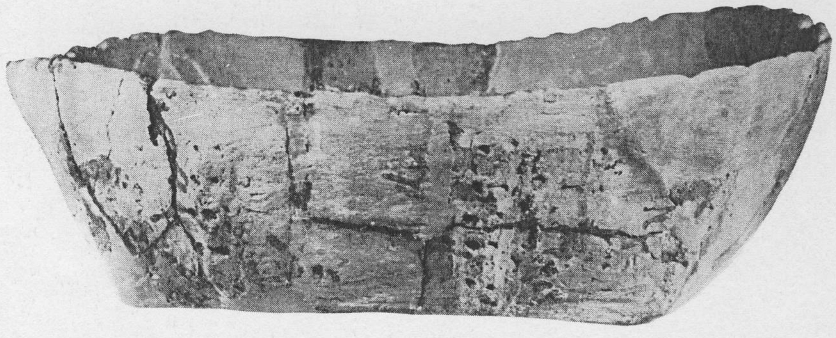

46. Голям зооморфен съд от Мулдава (БРН-А, култура Караново I).

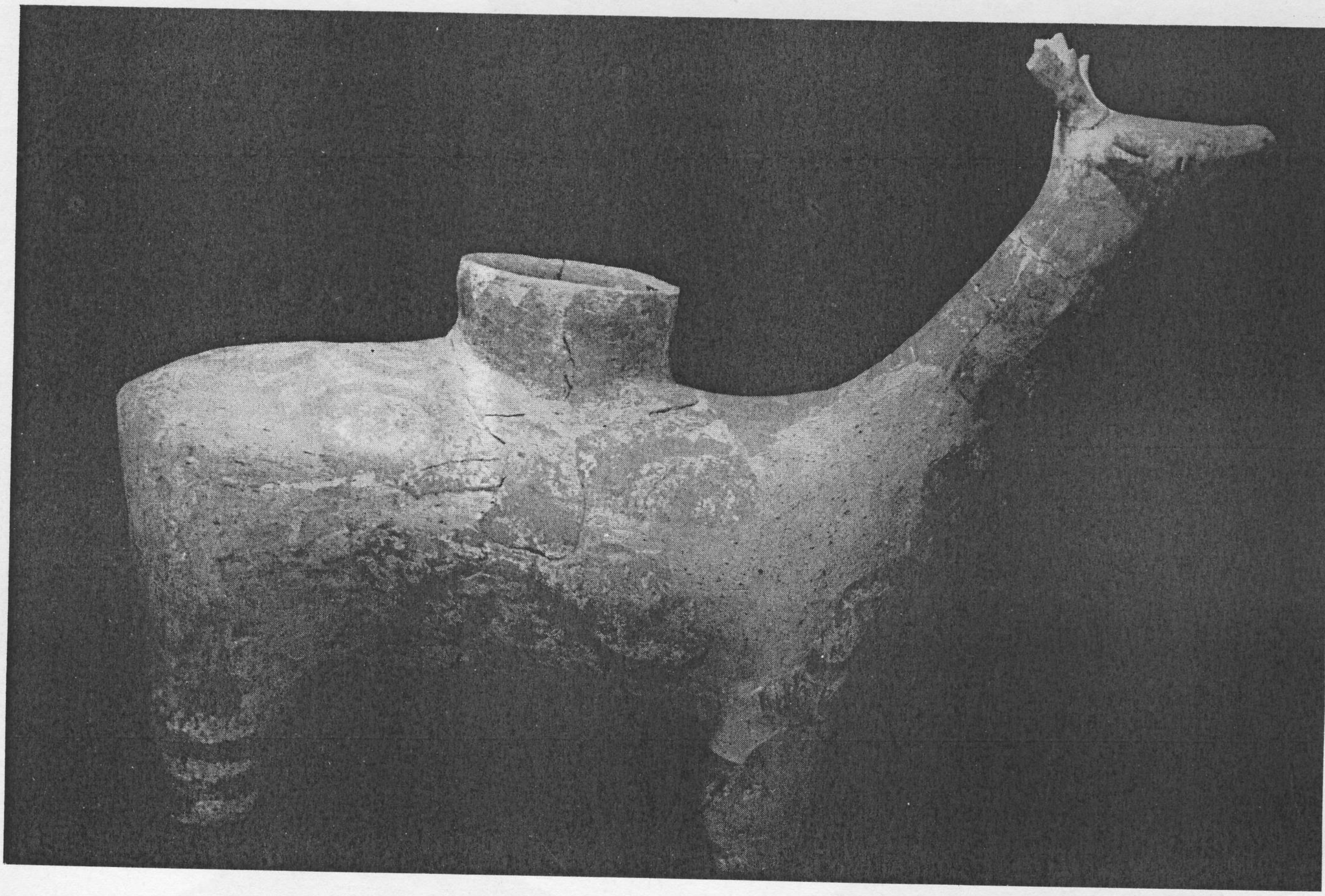

47. Вазовиден съд от Караново II (БРН-В, култура Караново II).

48. Керамичен съд с капилирана повърхност от Караново II (БРН-В, култура Караново II).

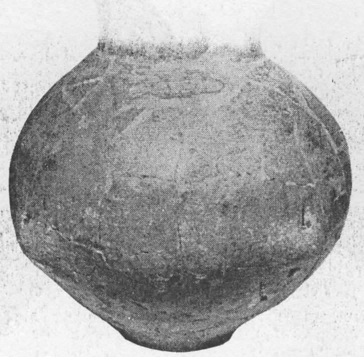

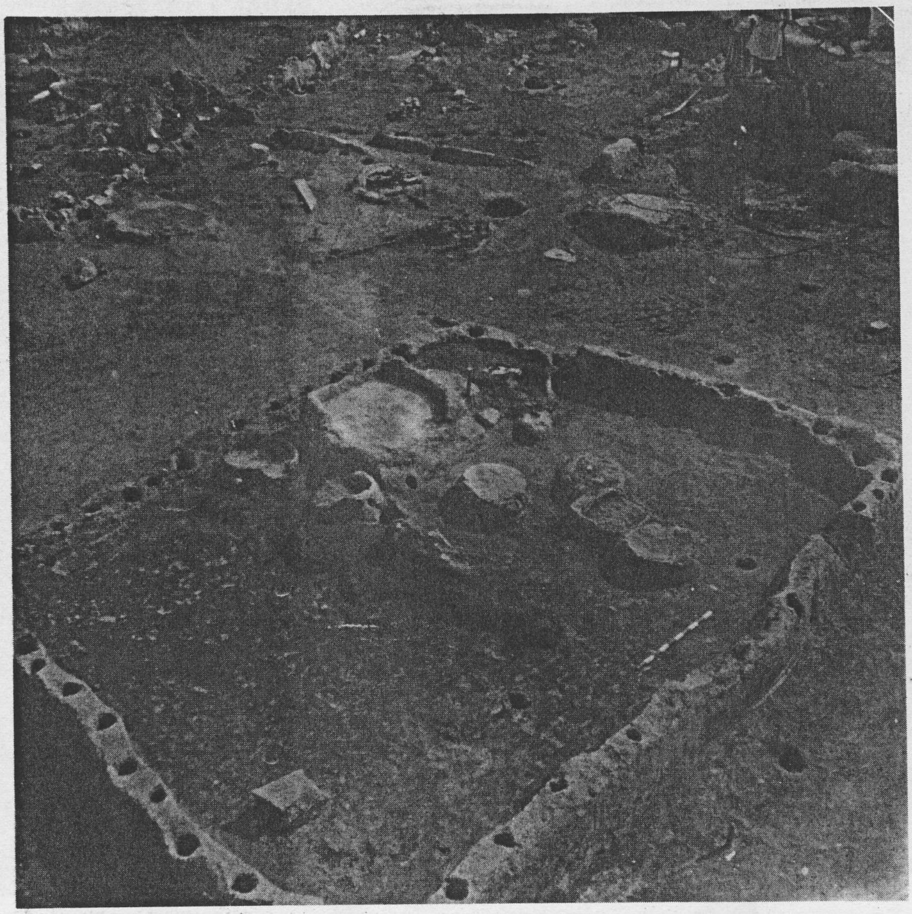

49. Жилище от БРН-А от Азмашката могила (култура Караново I).

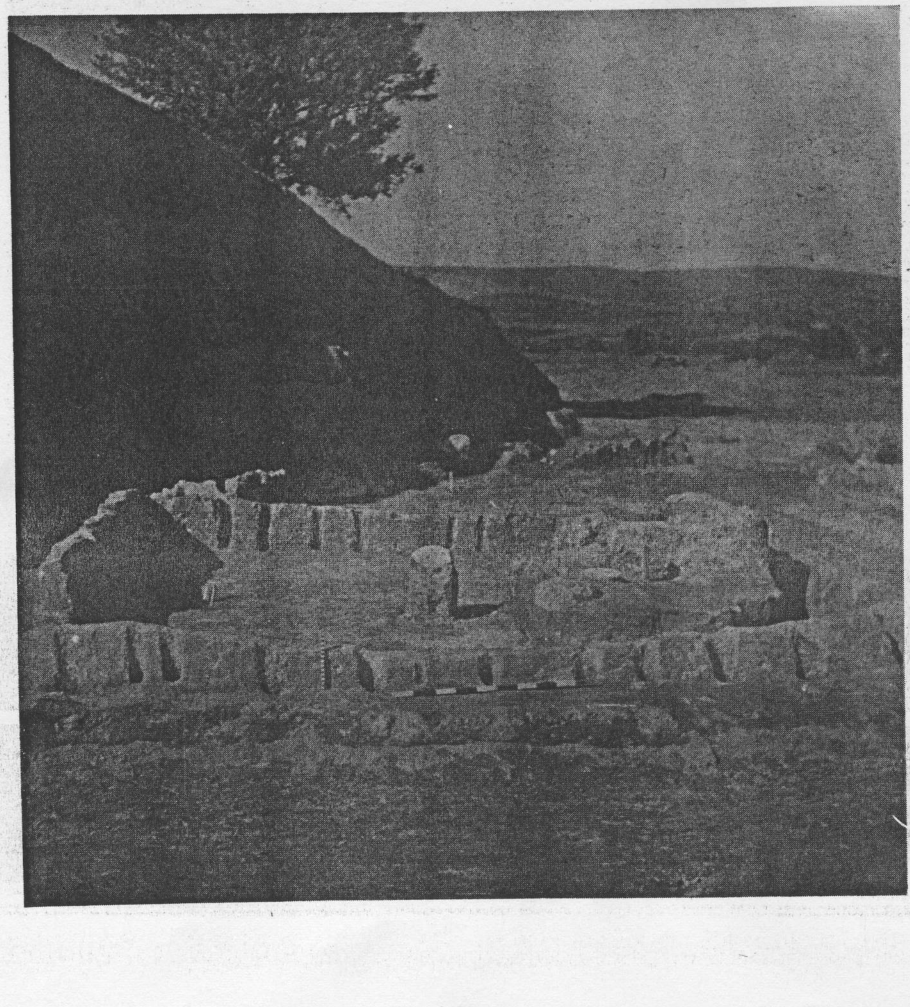

50. Жилище от БРН-А от Азмашката могила (култура Караново I).

51. Детайл от глинобитна, украсена с жлебове, стена от неолитно жилище от Азмашката могила (БРН)

52. Вазовиден съд с релефна украса и крачера (БРН-С, култура Караново III).

53. *Вазовиден съд с три вместилища от Караново II (БРН-В, култура Караново II).*

54. *Керамичен съд от Караново (БРН-В, култура Караново II).*

55. *Керамичен съд с три дръжки от Караново (БРН-В, култура Караново II).*

56. *Керамичен съд с релефна украса от Караново (БРН-С, култура Караново III).*

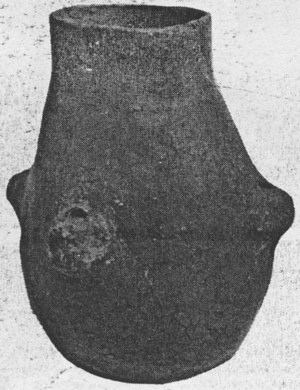

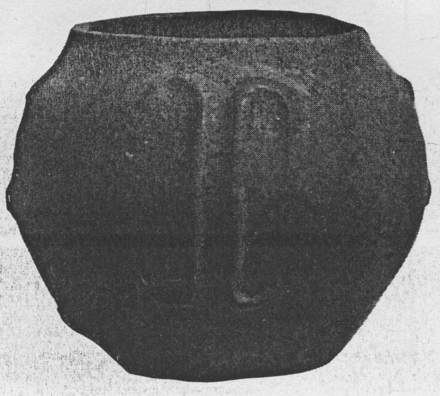

57. *Вазовиден съд с набодена украса от Караново (БРН-С, култура Караново III).*

58. *Лалевиден съд с канелирана повърхност от Караново (БРН-В, култура Караново II).*

59. *Вазовиден съд от Караново (БРН-С, култура Караново III)*

60. *Керамичен съд с три крачета от Караново (БРН-С, култура Караново III)*

61. *Костен сърп с кремъчни пластини от Караново (БРН).*

62а. *Стояща глинена антропоморфна фигурка от Караново IV поглед отпред*

62б. *Стояща глинена антропоморфна фигурка от Караново IV поглед отляво*

63а. Глинена антропоморфна фигурка с рисувана украса от Караново поглед отпред.

63б. Глинена антропоморфна фигурка с рисувана украса от Караново поглед отпред.

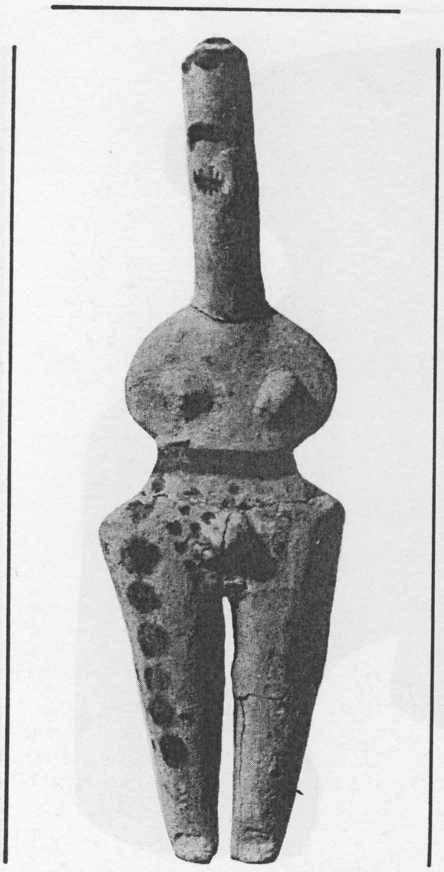

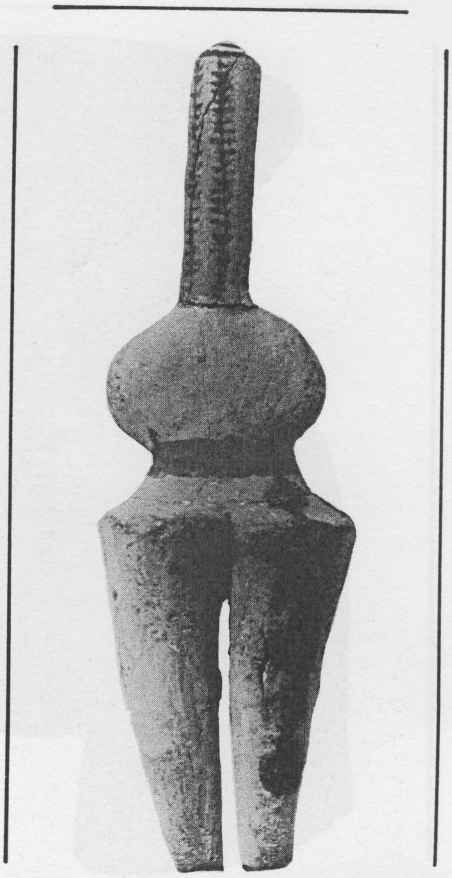

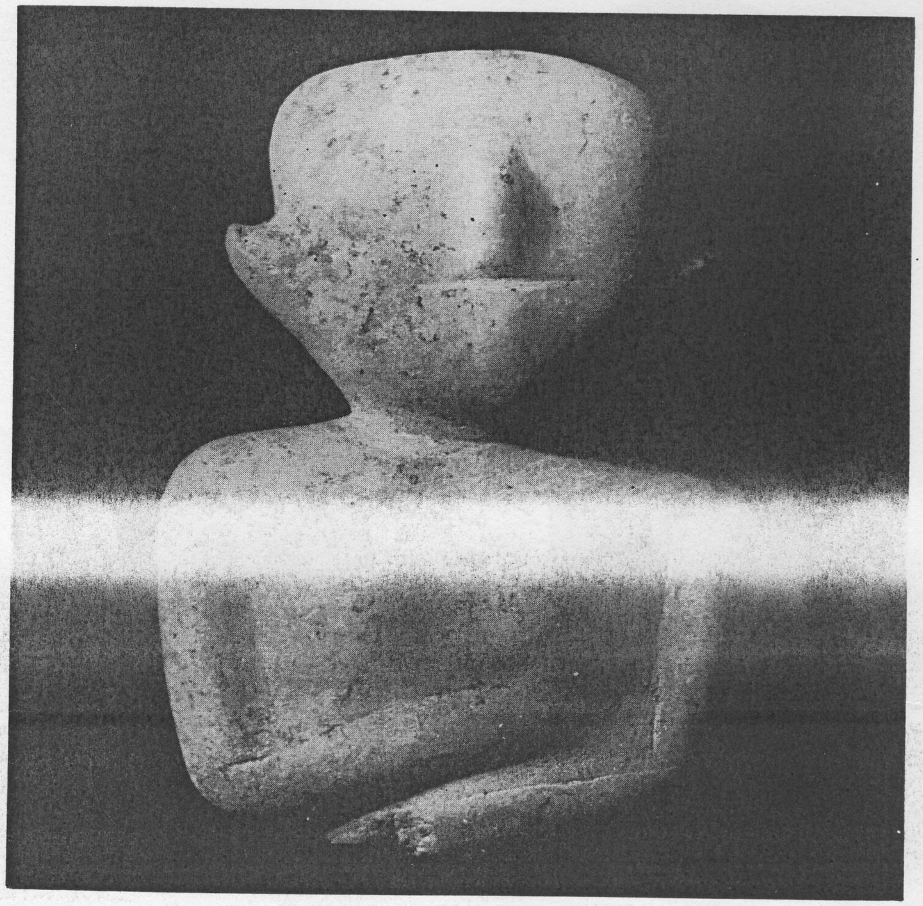

64. Горна част от мраморна антропоморфна фигурка от Караново.

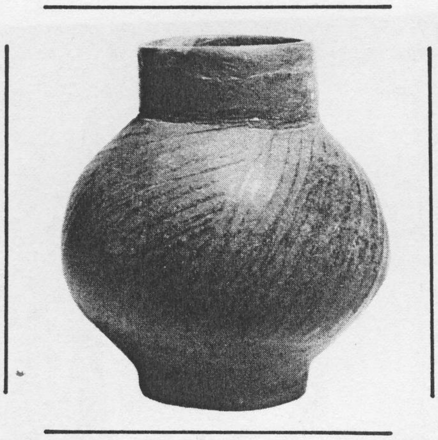

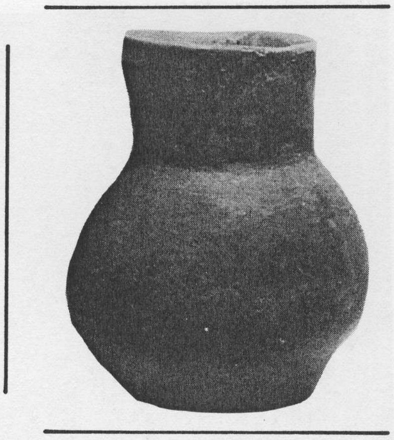

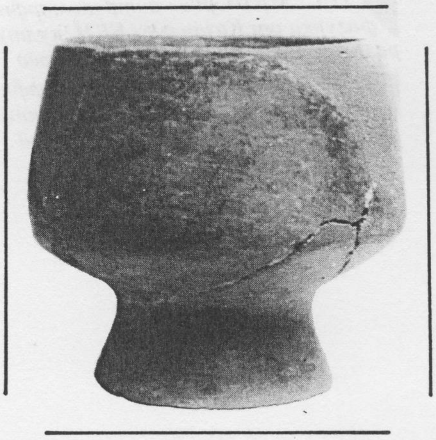

65. Вазовиден съд с канелирана повърхност от Казанлък (БРН-В/С).

66. Вазовиден съд от Казанлък (БРН-В/С).

67. Керамичен съд от Казанлък (БРН-В/С).

68. Хокерно погребение от Казанлък (БРН-В/С).

69. Костени сърпове от Казанлък (БРН).

70. Костени лъжички (шпатули) от Казанлък (БРН)

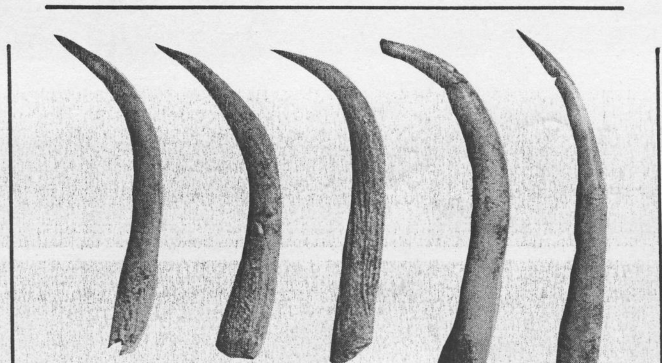

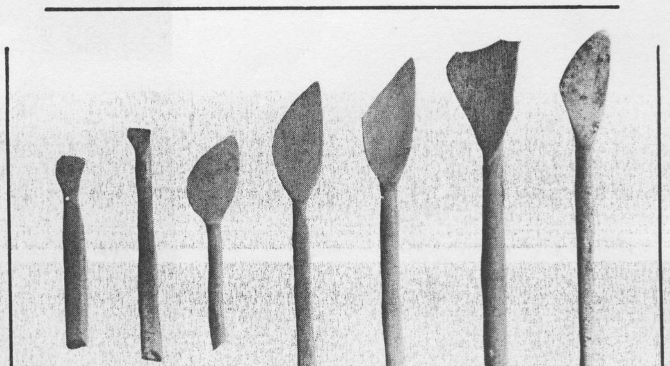

71а. *Мраморна антропоморфна фигурка от Казанлък (БКН, култура Караново IV) — поглед отпред*

71б. *Мраморна антропоморфна фигурка от Казанлък (БКН, култура Караново IV) — поглед отпред*

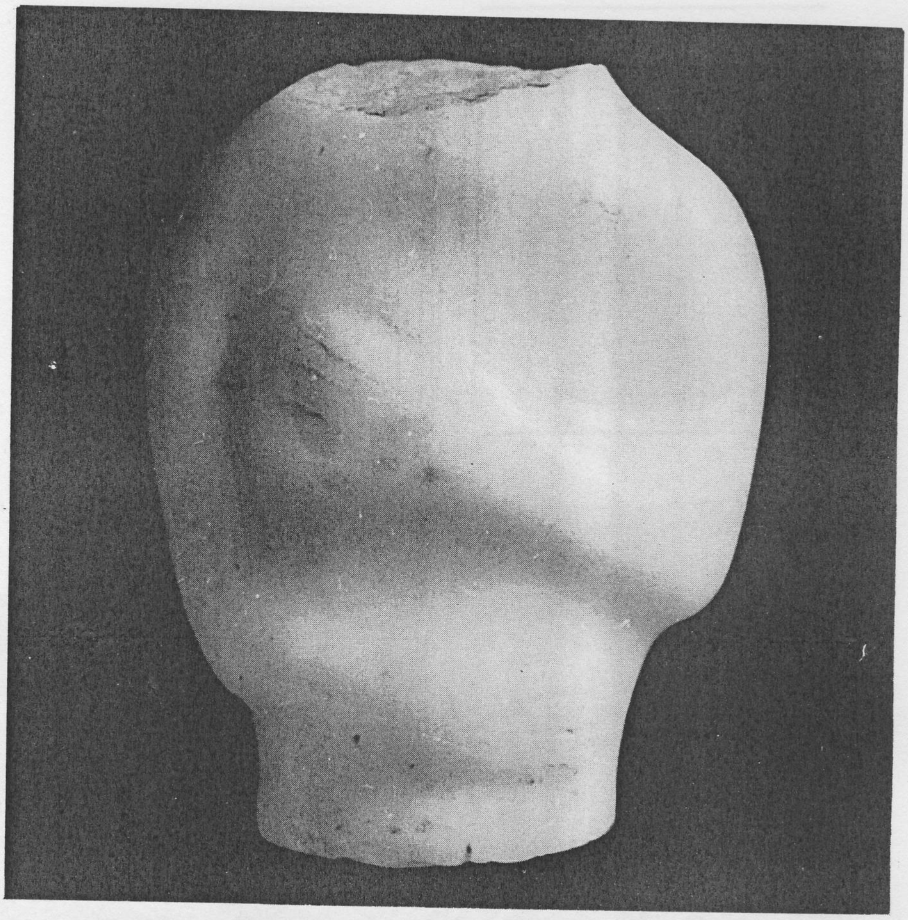

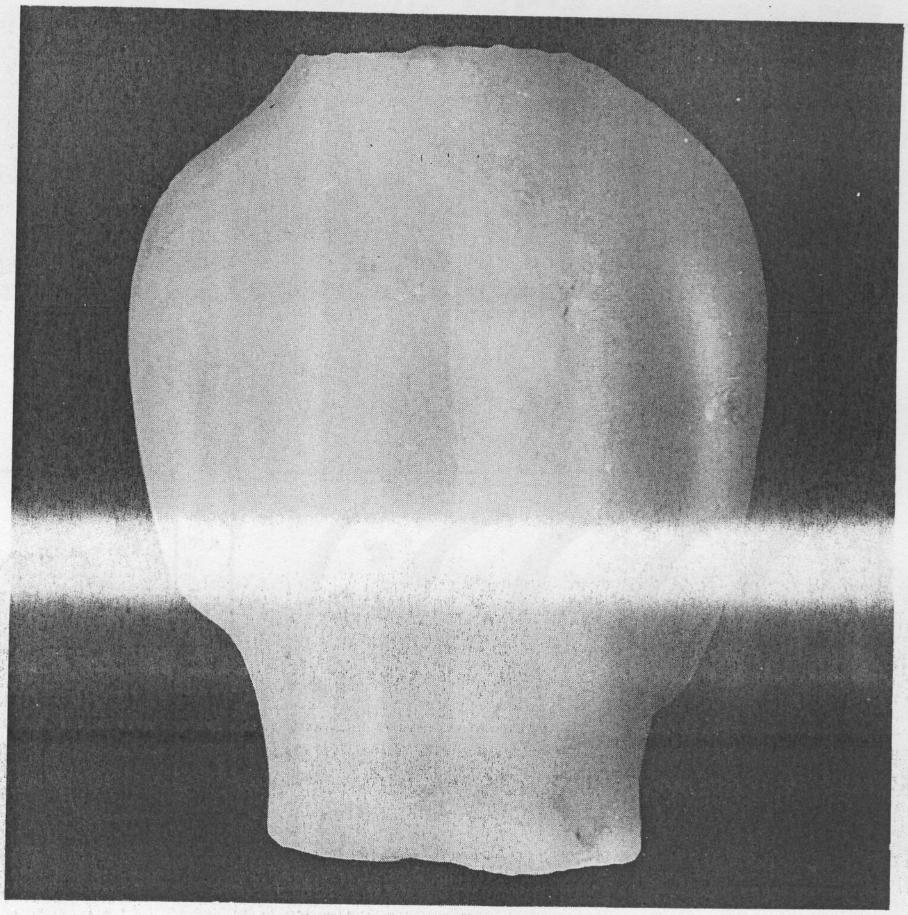

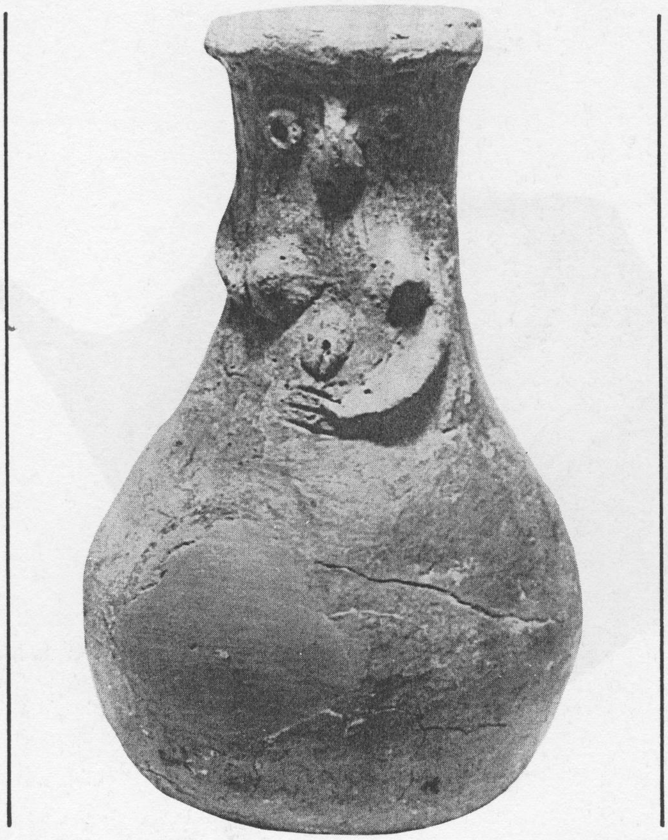

72. Глинен антропоморфен съд от Казанлък

73. Антропоморфен съд от Ясъ тепе (БРН-С, култура Караново III)

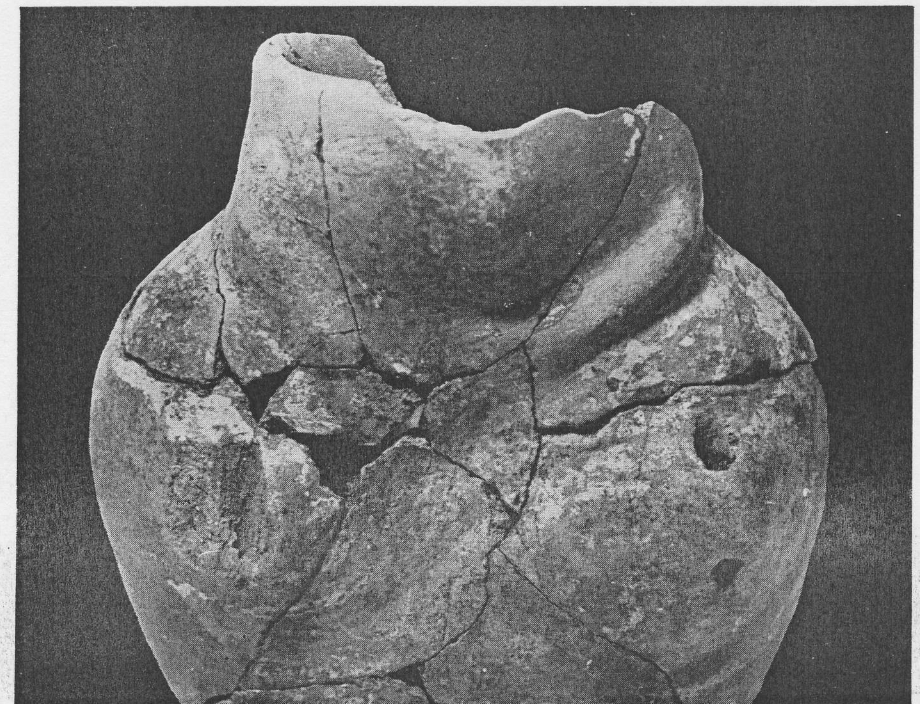

74. Антропоморфен съд с бяло рисувана украса от Ракитово (БРН-А, локален вариант на култура Караново I).

75. Керамичен съд с канелирана повърхност от Нова Загора-Хлебозавода (БКН, култура Караново IV)

76. Глинена антропоморфна пластика от [illegible] (БРН-С, култура [illegible])

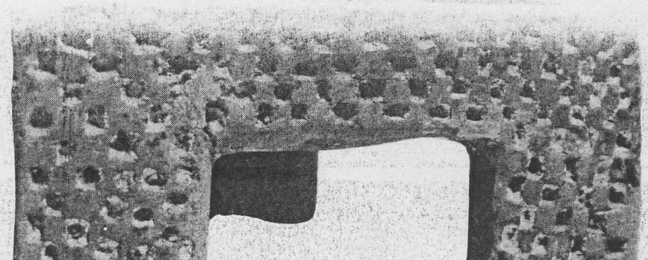

77. Триъгълна „култова масичка“ от Казанлък.

78. Глинена „култова масичка“ от Крумовград (БРН-А, култура Караново I).

80. Паница на четири крачета от Езеро (БРН-С, култура Караново III)

79. Вазовиден съд с бяла рисунка от Елешница (БРН-А, култура Западнобългарска рисувана керамика).

81. Керамични съдове от Азмашката могила (БРН)

82. Нефритен амулет от с. Г. Поровец (Разградско) (БРН-В, култура Овчарово)

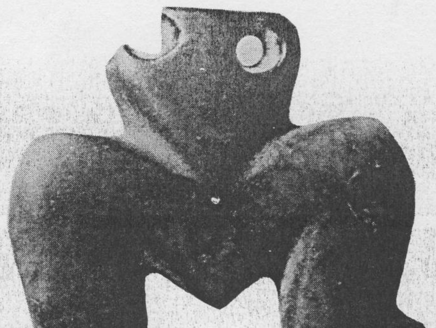

83. Керамичен съд от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

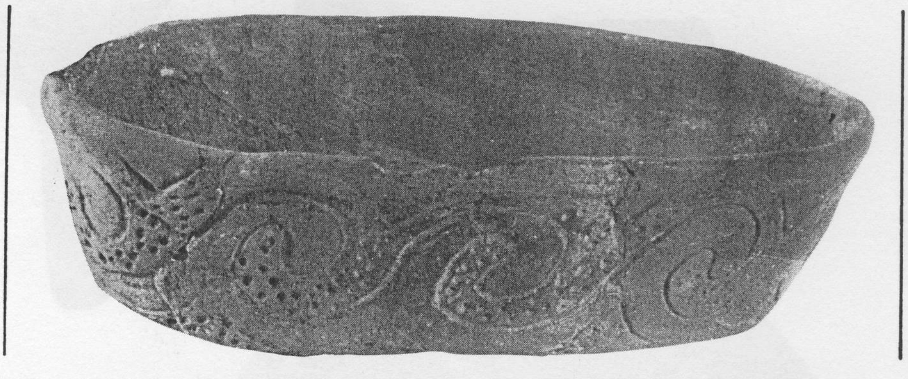

84. Вазовиден съд от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

85. Вазовиден съд с дръжка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

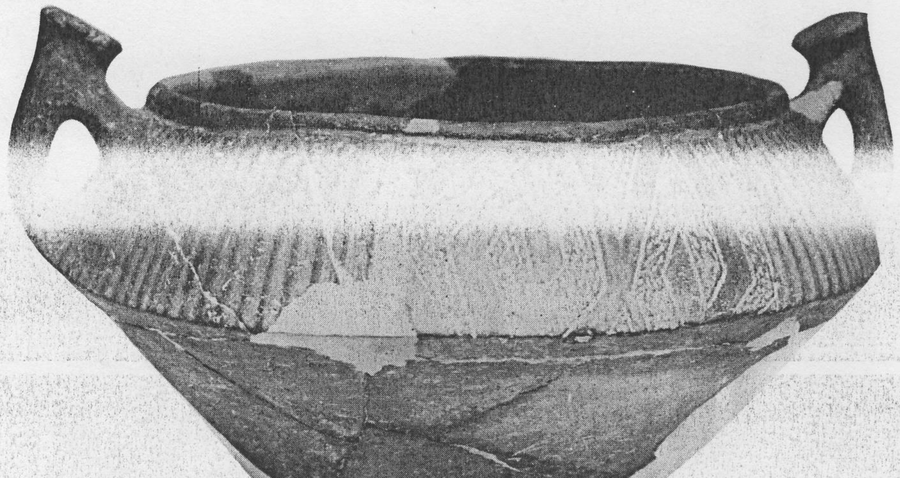

86. Купа с две дръжки от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

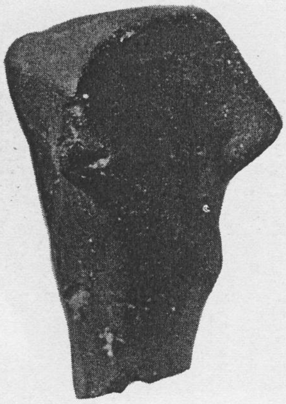

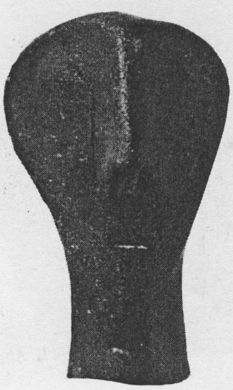

87а. Глава от глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I) — поглед отдясно

87б. Глава от глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I) — поглед отпред

88. Глинена антропоморфна фигурка от Усое при Аспарухово, поглед отпред.

89. Орнаментиран глинен диск от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

90. Глинена антропоморфна фигурка „тип Хаманджия“ от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

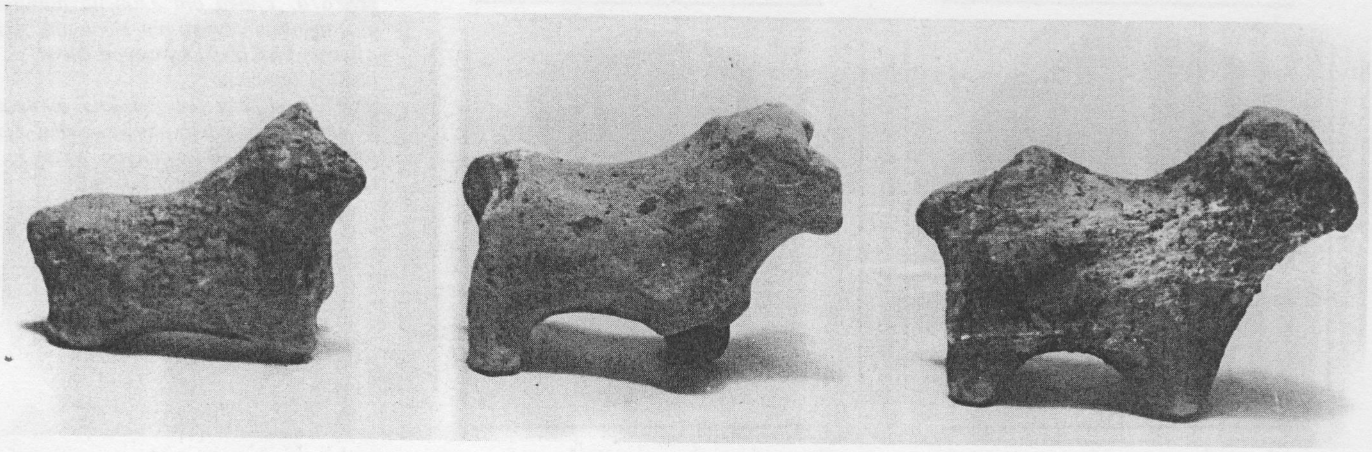

91. Зооморфни фигурки от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

92. Глави от глинена антропоморфна пластика от Усое при Аспарухово (БКН-В, култура Усое I)

93. Глинен съд от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

94. Голяма глинена купа с две дръжки от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

95а. Глинена седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отпред (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

95б. Глинена седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отзад (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

96а. *Седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отляво (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

96б. *Седяща антропоморфна фигурка от Тополница — поглед отпред (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

97. *Дървени оръдия на труда от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

98. *Костени оръдия на труда от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

99. *Керамичен съд с три крачета от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

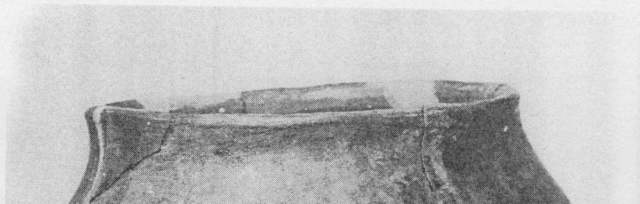

100. *Керамичен съд от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)*

101. *Каменни оръдия на труда от Тополница (БКН-В, култура Тополница-Акропотамос)*

102. Керамичен съд с една дръжка от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

103. Керамичен съд с конично столче от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

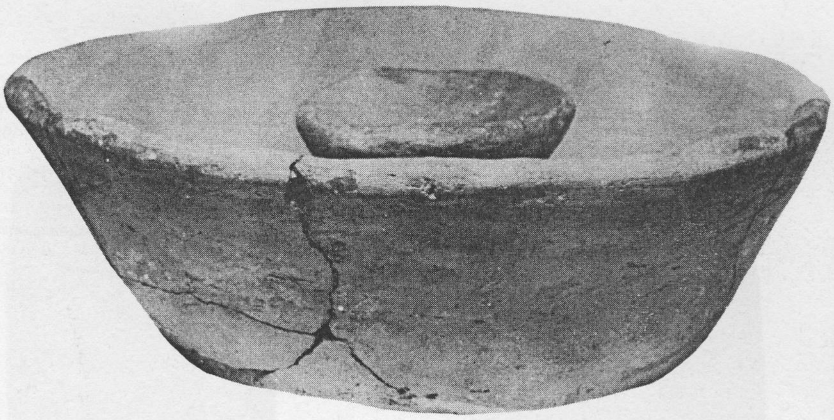

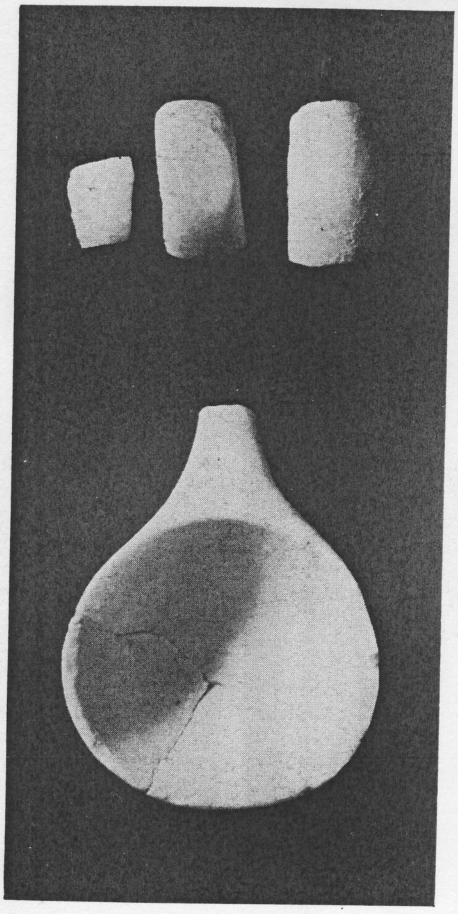

104. Мраморен черпак и фрагменти от мраморни гривни от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

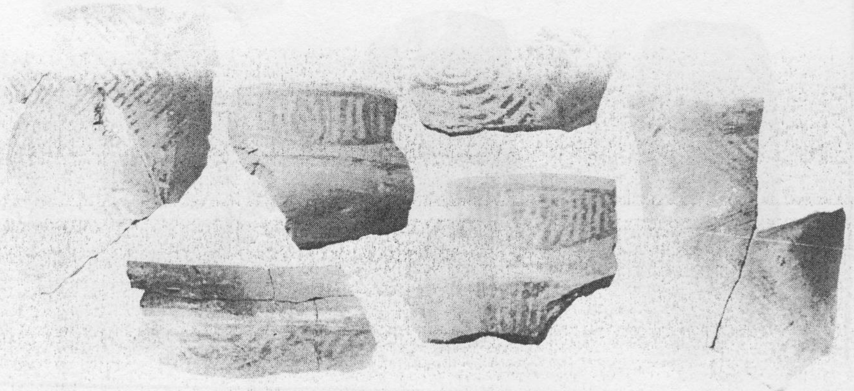

105. Фрагменти от керамични съдове с рисуван орнамент тип Акропотамос от Тополница (БКН-С, култура Тополница-Акропотамос)

106. Землянка № 1 от неолитното селище Дуранкулак-нивата (БКН-А, култура Хаманджия, фаза I)

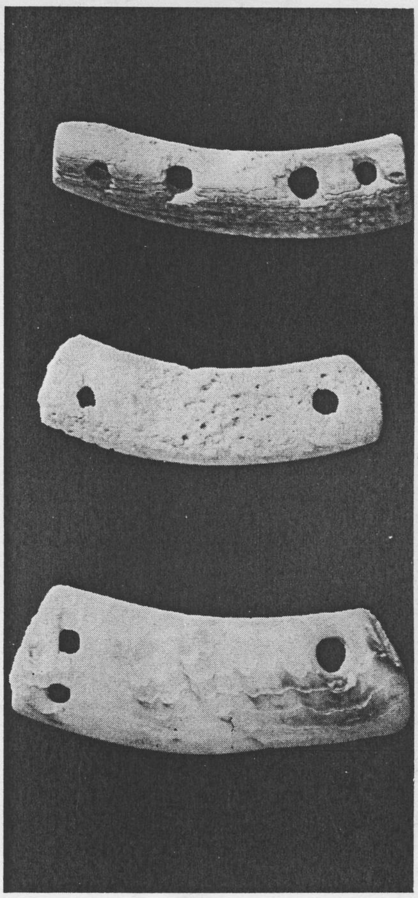

107. Звена от диадема от спондилус от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)

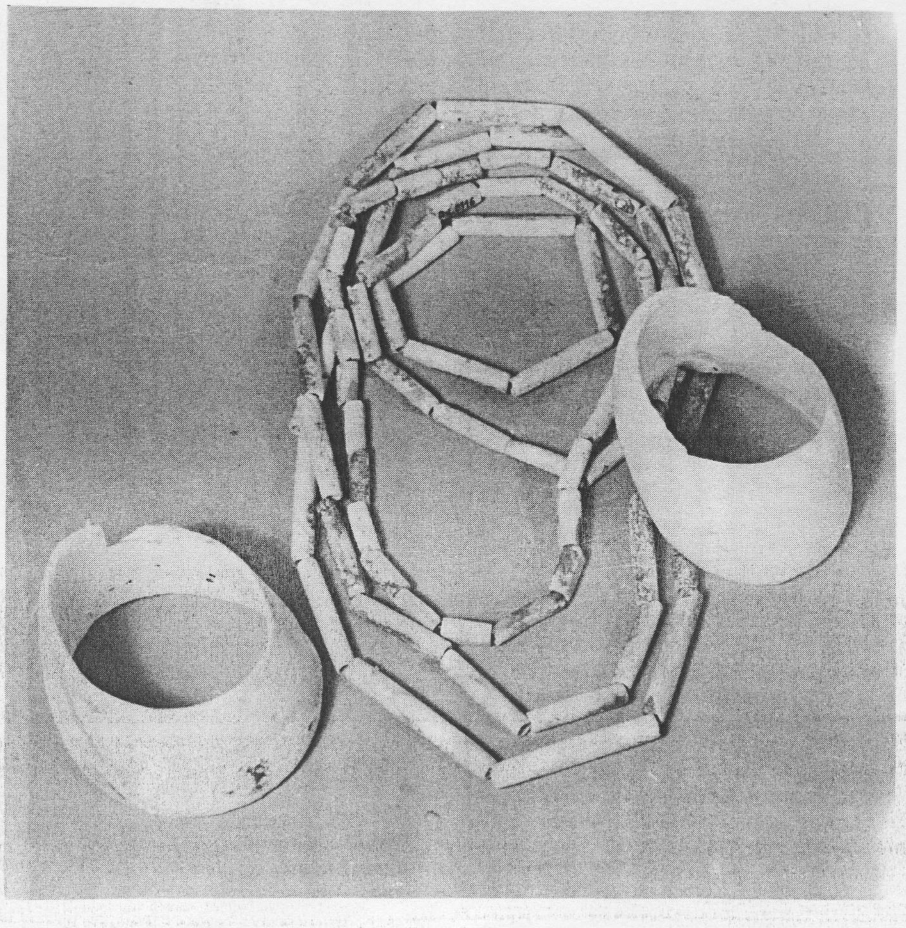

108. Гривни и огърлица от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)

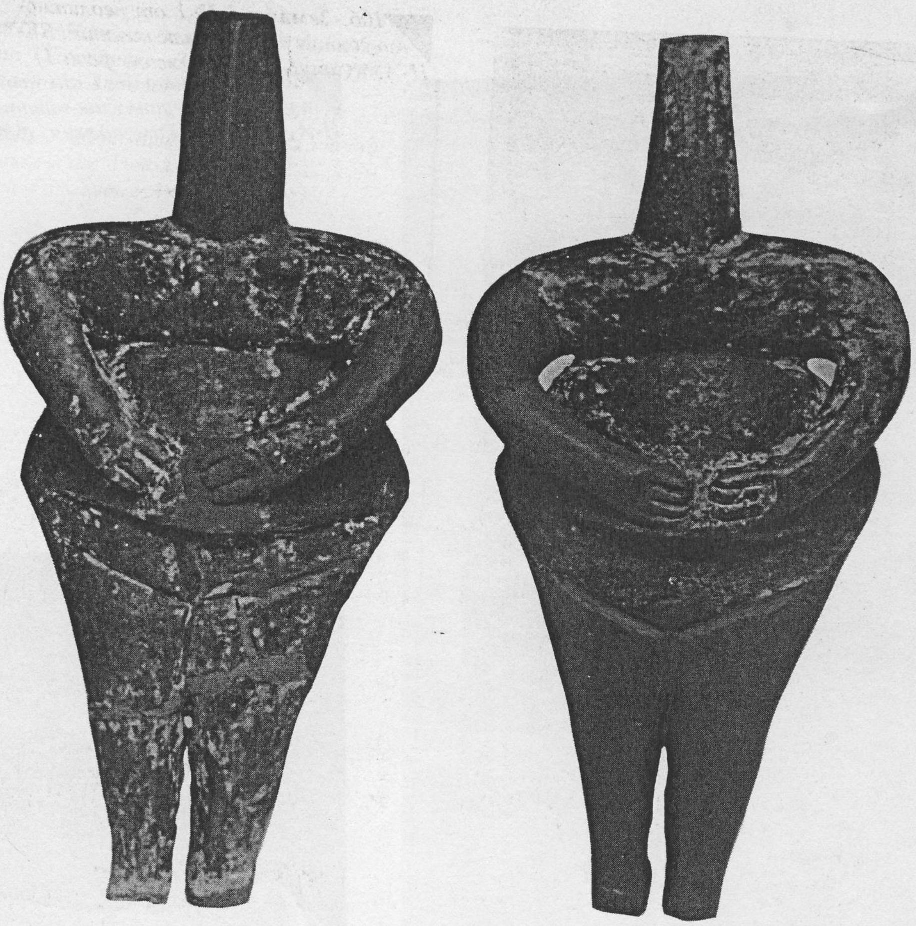

109. *Изправени глинени антропоморфни фигурки от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Х манджия)*

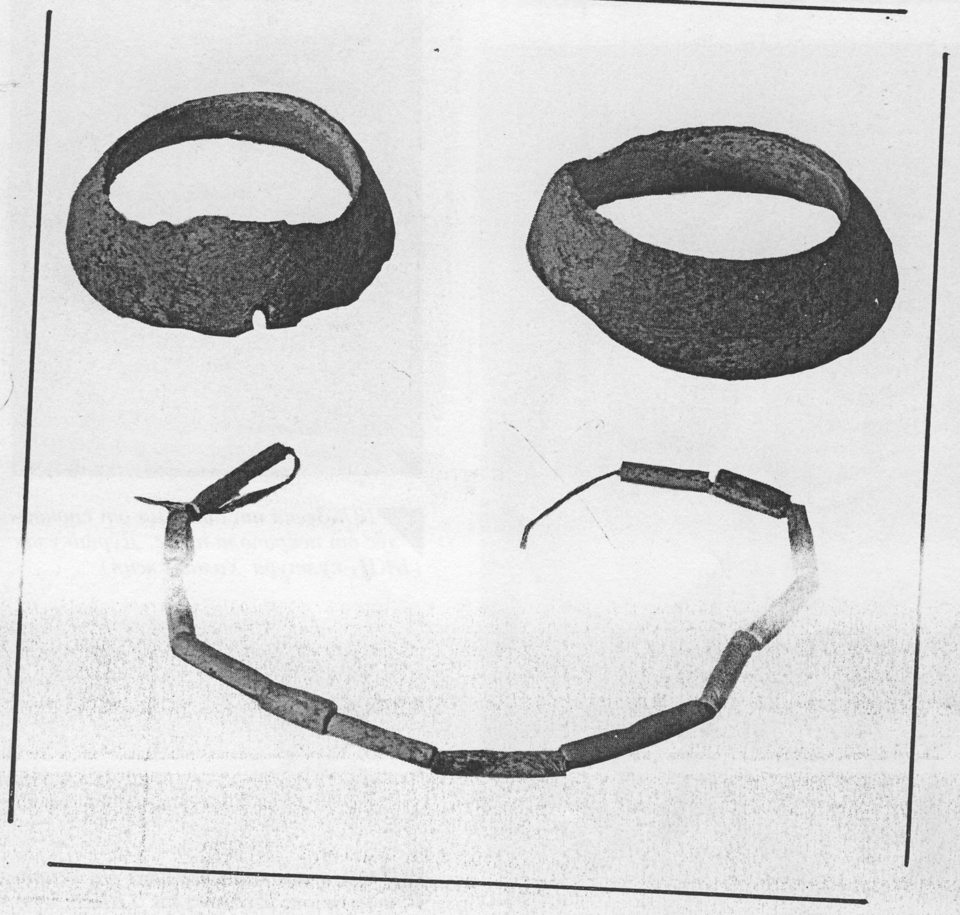

110. *Гривни и огърлица от некропола при с. Дуранкулак (БКН, култура Хаманджия)*